

**ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД УКООПСІЛКИ
«ПОЛТАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ І ТОРГІВЛІ»**

На правах рукопису

ЖВАНКО ЛЮБОВ МИКОЛАЇВНА

УДК 94 (477) «1914/1918» - 054.73

**ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА:
БІЖЕНЦІ В УКРАЇНІ
(1914 – 1918 РР.)**

Спеціальність 07.00.01 – Історія України

ДИСЕРТАЦІЯ

**на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук**

Науковий консультант

**Нестуля Олексій Олексійович
доктор історичних наук, професор**

Полтава – 2012

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ ТА АБРЕВІАТУР.....	3
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ I ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1 Проблеми історіографії.....	14
1.2 Джерельна база дослідження.....	39
1.3. Методологія і методи дослідження.....	52
РОЗДІЛ II БІЖЕНСТВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ЗА ЧАСІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ	
2.1. Біженство як соціальне явище в Російській імперії: поява, статистика, соціоетнічний і статевовіковий портрет.....	60
2.2. Нормативно-правові засади та державна система регулювання проблеми біженців у Російській імперії.....	82
2.3. Громадські структури допомоги біженцям.....	126
2.4. Напрямки допомоги біженцям.....	167
РОЗДІЛ III УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА ТА ПРОБЛЕМИ БІЖЕНЦІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	
3.1. Розвиток нормативно – правових та організаційних підвалин регулювання проблеми біженців.....	227
3.2. Організація допомоги біженцям за доби УЦР – УНР.....	265
3.3. Підготовка до реєвакуації біженців.....	292
РОЗДІЛ IV СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ БІЖЕНЦІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ	
4.1. Основи політики Української Держави у царині біженства. Система органів допомоги біженцям.....	315
4.2. Становище біженців та підготовка до їх реєвакуації в Українській Державі.....	342
4.3. Реєвакуація біженців.....	371
ВИСНОВКИ.....	400
ДОДАТКИ	409
СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	654

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ ТА АБРЕВІАТУР

ВЗС – Всеросійський земський союз

ВСМ – Всеросійський союз міст

ГЗУ – губернська земська управа

ГК ВЗС – Головний Комітет Всеросійського земського міст

ГК ВСМ – Головний Комітет Всеросійського союзу міст

ГН з УБ – губернська нарада з улаштування біженців

КПЗФ ВЗС – Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу

КН у СБ – Крайова нарада у справах біженців

МВС УНР – Міністерство внутрішніх справ Української Народної Республіки

МНЗ та ДО – Міністерство народного здоров'я та державного опікування

ОН з УБ – Особлива нарада з улаштування біженців

ПЗУ – повітова земська управа

ПКСД – Польський комітет санітарної допомоги

ПРОПО – Південноросійська обласна переселенська організація

ПТДЖВ – Польське товариство допомоги жертвам війни

Рада з'їздів ПОДЖВ – Рада з'їздів Польської організації допомоги жертвам війни

РНК – Рада Народних Комісарів

РТЧХ – Російське Товариство Червоного Хреста

Тетянинський комітет – Комітет Її Імператорської Високості Великої Княжни Тетяни Миколаївни для надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій

УІЖ – «Український історичний журнал»

УНР – Українська Народна Республіка

УТДЖВ – Українське товариство допомоги жертвам війни

УЦР – Українська Центральна Рада

Харківський порайонний комітет – Харківський порайонний комітет з урегулювання перевезення біженців з Харківського регіону

ЦОК – Центральний обивательський комітет губерній Королівства Польського в Петрограді.

ВСТУП

Актуальність теми. Велика війна 1914 – 1918 рр. змінила обличчя цивілізації, поставила під сумнів існуючу систему цінностей, зруйнувала внутрішній світ тогочасної людини, залишила «втрачене покоління» наодинці з примарою наростаючого тоталітаризму та бажанням отримати реванш. У багатьох країнах Європи день 11 листопада, коли скінчився цей воєнний конфлікт, і сьогодні залишається одним із головних національних свят. Його по-різному називають: у Великобританії – це День Ветеранів, у Франції та Бельгії – День перемир'я. Його відзначають неодмінно зі всіма належними почесностями та вшануванням героїв тієї Великої війни, до численних монументів покладають квіти. В Україні ця війна забута, оскільки пам'ять просто стерлася під вагою наступних трагедій і випробувань, хоча слід усвідомити їй нам, що саме ця війна стала їх першопричиною, спровокувавши виступ українців по різні боки Східного фронту.

Застосування модерних видів зброї зробили цей конфлікт тривалим і непередбачуваним, що надзвичайно трагічно позначилося на пересічній людині, яка волею долі опинилася в епіцентрі бойових дій. Для багатьох із них головним бажанням було утекти від ворога, що наступав, від горя та невизначеності у майбутньому, від злигоднів, хвороб, смертей рідних і близьких. Серед найбільш вразливих соціальних груп населення Російської імперії, до складу якої входила більшість українських земель, були біженці.

Уже на початку 20-х рр. Західну Європу заповонила хвиля політичних біженців з теренів колишньої Російської імперії, змушуючи європейські уряди розв'язувати цю проблему на міждержавному рівні. Наступну хвилю біженців спровокувала Друга світова війна, коли на європейських теренах перебувало понад мільйон вигнанців. Виникла гостра потреба у створенні спеціальних гуманітарних міжнародних структурах. У зв'язку з цим, у 1946 р. під егідою ООН було утворено Міжнародну організацію у справах біженців, а з 1951 р. – Управління Верховного комісара ООН у справах

біженців, відділення якого нині діють у 119 державах світу. Конвенція про статус біженців (1951 р.) та Протокол про статус біженців (1967 р.) є і тепер відповідними нормативними актами для держав, які стикаються з проблемою біженців. Останнім часом у гуманітарному праві з'явилася нова категорія людей, які залишили свої домівки через небезпеку, але не перетнули міжнародно визнаних кордонів, – так звані внутрішньо переміщені особи. Проблема вимушено переселених осіб є настільки глобальною, що з 2002 р. навіть відзначається Всесвітній день біженця. І вже XXI ст., відмірявши лише свій перший десяток, устигло отримати назву «століття біженців»¹.

Складною ця проблема є і для сучасної України. Діяльність в Україні на запрошення уряду Представництва Верховного комісара ООН у справах біженців з 1994 р., прийняття Верховною Радою у 2001 р. Закону про біженців, приєднання України у січні 2002 р. до Конвенції ООН про статус біженців засвідчують бажання нашої держави інтегруватися у світові процеси розв'язання цієї проблеми. Проте на сьогодні практична реалізація нормативних актів, що регулюють права біженців, має багато перешкод соціально-економічного та юридичного характеру, Україна час від часу постає у центрі скандалів, пов'язаних із примусовим поверненням біженців на території постійного їх проживання. Непростим є і їх адаптування в український соціум.

У зв'язку з цим звернення до аналізу досвіду вирішення проблем біженців Першої світової війни на українських теренах має незаперечну актуальність як в науковому так і в та гуманітарно-цивілізаційному вимірах.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складовою частиною науково-дослідної теми «Розвиток краєзнавства в Україні (друга половина XIX – початок XX століття)» (реєстраційний номер 0110U002270), яка розробляється у вищому навчальному закладі Центральної спілки споживчих товариств України (Укоопспілки) «Полтавського університету економіки і торгівлі». Тему дисертаційної роботи затверджено рішенням Вченої ради Полтавського

університету споживчої кооперації України (Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі») (протокол № 8 від 1 липня 2005 р.).

Об'єктом дослідження є політика урядових структур Російської імперії, Української Центральної Ради та Української Держави у царині опікування біженцями Першої світової війни.

Предметом дослідження стали: по-перше, діяльність урядових структур Російської імперії, Української Центральної Ради та Української Держави з вироблення засад державної політики у царині біженства Першої світової війни, формування відповідної вертикалі органів допомоги біженцям; по-друге, діяльність органів місцевого самоврядування, громадських спілок, різних благодійних інституцій у справі соціального захисту біженців; по-третє, життя біженців Першої світової війни на українських теренах у 1914 – 1918 рр.

Предмет і об'єкт визначають територіальні та хронологічні межі дослідження.

Хронологічні межі дослідження, виходячи із предмету наукового дослідження, охоплюють весь період збройного конфлікту, відображаючи діяльність в окресленій царині владних структур та суспільного загалу Російської імперії, Української Центральної Ради, Української Народної Республіки та Української Держави. За нижню межу обрано осінь 1914 р., час, коли на українських землях з'явилися перші біженці, поява яких зумовлена початком Великої війни. За верхню обрано 1918 р. – рік закінчення цього збройного конфлікту. Зрозуміло, що після 11 листопада 1918 р. страждання біженців ще не закінчилися. Проте в кінці 1918 р. на українських землях розпочалися край складні політичні процеси, пов'язані з падінням Гетьманату, приходом до влади Директорії, а згодом – більшовиків, які кинули Україну у вир громадянської війни. Відтак, відпрацьовані в роки Першої світової війни механізми допомоги біженцям ззнали принципових змін.

Територіальні межі дисертаційного дослідження охоплюють «східний вектор біженства», тобто українські землі, що перебували у складі Російської імперії, а після її падіння стали основою для створення Української Народної Республіки та Української Держави. При цьому слід зауважити, що Таврійська губернія за часів Російської імперії нами розглядається лише в межах трьох повітів Степової України – Бердянського, Дніпровського та Мелітопольського, на теренах яких за доби УЦР було створено Таврійську губернію, а за Гетьманату – Таврійську округу.

Мета дослідження зумовлена актуальністю проблеми та значенням теми для подальшого осмислення і вивчення гуманітарних проблем Першої світової війни. Тому дисертантка вбачає її у дослідженні діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, громадського загалу Російської імперії, Української Центральної Ради, Української Держави по врегулюванню нового соціального явища, породженого на українських теренах Великою війною 1914 – 1918 рр., – біженства.

Для реалізації мети ставилися такі **дослідницькі завдання**:

- з’ясувати причини появи біженства, як нового соціального явища у роки Першої світової війни, його соціо-етнічний, статевовіковий та статистичний зрізи;
- проаналізувати юридично-правові засади та головні принципи політики Російської імперії, УЦР та Української Держави у галузі біженства;
- охарактеризувати еволюцію та особливості формування системи державних органів, які займалися справою соціального захисту біженців імперії на українських землях в роки Першої світової війни;
- визначити місце і роль органів місцевого самоврядування в організації допомоги біженцям;
- зробити аналіз діяльності провідних громадських організацій, благодійних інституцій у царині біженства;

- охарактеризувати діяльність закладів опікування біженцями;
- дослідити напрямки допомоги біженцям, визначити джерела фінансування, головні проблеми та перешкоди у реалізації програмних засад їх соціального захисту;
- узагальнити практику діяльності місцевих громад та суспільного загалу у справі надання допомоги біженцям;
- показати трансформацію ставлення місцевого соціуму до біженців та його впливи на умови життя останніх;
- дослідити ініціативи УНР та Української Держави щодо міждержавного регулювання процесу реевакуації біженців Першої світової війни;
- проаналізувати організацію евакуації та реевакуації біженців;
- визначити перспективні напрямки подальшого дослідження проблеми.

Розв'язання поставлених завдань, на думку дисертантки, дозволило створити об'єктивну картину біженства Першої світової війни на українських землях упродовж 1914 – 1918 рр..

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація, по суті, є першою у вітчизняній історіографії узагальнюючою науковою роботою, у якій на підставі широкого кола джерел подано комплексний аналіз проблеми перебування біженців Першої світової війни на українських теренах у часи Російської імперії, Української Центральної Ради та Української Держави.

До конкретних здобутків дисертації належать:

- зроблено аналіз причин виникнення та існування біженства як соціального явища, визначено динаміку кількості біженців, створено їх узагальнені соціоетнічні та статевовікові портрети;
- авторкою доведено сам факт функціонування державної політики у царині біженства Першої світової війни, яку проводили відповідні

- інституції Російської імперії, Української Центральної Ради та Української Держави, визначено її головні підвалини та пріоритети;
- застосовано нові концептуальні підходи оцінці до аналізу процесу формування і діяльності системи державних органів допомоги біженцям, визначення місця і ролі органів місцевого самоврядування, громадських гуманітарних інституцій, громадських комітетів та широкого суспільного загалу у вирішенні проблем біженців Першої світової війни на українських теренах;
 - узагальнено практику надання допомоги біженцям, визначені її напрямки й форми, їх результативність в умовах триваючої війни;
 - досліджено механізм реєвакуації біженців, підготовлений за доби УЦР – УНР та реалізований Українською Державою;
 - виокремлено та сформульовано перелік негативних факторів, що на різних етапах впливали на результативність діяльності влади, місцевих самоврядувань та загалу в царині опіки біженців Великої війни;
 - до наукового використання залучено, систематизовано та проаналізовано значну кількість архівних документів.

Практичне значення одержаних результатів дисертації полягає у тому, що їх можна використати при написанні узагальнюючих праць з історії України, всесвітньої історії, при викладанні спецкурсів з проблематики міграційних процесів та прав людини у середній та вищій школах. Особливо цікавими будуть положення дисертації для написання робіт краєзнавчого характеру, оскільки на локальному рівні тематика Великої війни залишається відкритою для вивчення. У переддень 100-ліття початку Першої світової війни зазначене дослідження може стати основою міжнародного проекту «Біженці та Велика війна на європейському континенті: осмислення, пам'ять, уроки».

Особистий внесок здобувачки. Наукові результати, викладені у дисертаційній роботі, одержані авторкою самостійно, мають оригінальний

характер.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження обговорювалися на спільному засіданні кафедри педагогіки, культурології та історії та кафедри філософії і політології в вищому навчальному закладі Центральної спілки споживчих товариств України (Укоопспілки) «Полтавський університет економіки і торгівлі». Окремі матеріали було використано у процесі викладання курсів «Історія України» та «Краєзнавство Слобожанщини», які читаються нею у Харківській національній академії міського господарства.

Основні положення та висновки дисертаційної роботи оприлюднено у доповідях на наукових конференціях, симпозіумах та семінарах міжнародного, всеукраїнського та регіонального рівнів. Зокрема – на III українсько-німецькому семінарі «Німецько-французькі та українсько-польські взаємини у XX столітті в історичному порівнянні» (Київ, 24–25 квітня 2003 р.), XIII, XIV, XV, XVI та XVII міжнародній науковій конференції «Історія релігій в Україні» (Львів, 19–22 травня 2003 р., 11–13 травня 2004 р., 16–18 травня 2005 р., 16–18 травня 2006 р., 15–17 травня 2007 р.), регіональному семінарі Управління Верховного комісара ООН у справах біженців в Україні «Питання міграції і біженців: роль ЗМІ в укріпленні толерантності і боротьбі з ксенофобією» (Харків, 5–6 червня 2003 р.), II міжнародному науковому конгресі українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку» (Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р.), науковій конференції «Архіви і документальна спадщина Полтави: минуле, сучасне, перспективи. 1903–2003» (Полтава, 2 грудня 2003 р.), V науковій конференції з історичного краєзнавства (Полтава, 3–4 грудня 2003 р.), I та II міжнародній науково-практичній конференції «Гендерна політика міст: історія та сучасність» (Харків, 18 грудня 2003 р. та 23 травня 2007 р.), науково-практичній конференції «Харкову – 350 років: історичні аспекти та погляд на сучасні проблеми» (Харків, 20 квітня 2004 р.), II науково-теоретичній конференції «Знаки питання в історії України:

українська історія в східноєвропейському контексті» (Ніжин, 5–6 листопада 2004 р.), науково-практичній конференції «Харківський регіон: пошук стратегії оптимального розвитку» (Харків, 19 жовтня 2005 р.), науковій конференції «Наддніпряньська Україна в контексті історичного розвитку Центрально-Східної Європи» (Дніпропетровськ, 19–20 жовтня 2006 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Формування історичної пам'яті: Польща і Україна» (Харків, 12 травня 2007 р.), міжнародній науковій конференції «Німці України та Росії в конфліктах і компромісах XIX–XX століття» (м. Дніпропетровськ, 25–27 вересня 2007 р.), II Всеукраїнських наукових читаннях, присвячені пам'яті професора М. П. Ковальського (Дніпропетровськ 21–22 березня 2008 р.), міжнародній конференції «Дванадцяті слобожанські читання» (Харків, 14–18 квітня 2008 р.), міжнародній конференції «Літа Великої війни: Рік 1918 в Центрально-Східній Європі» (Білосток, Польща, 23–24 жовтня 2008 р.), міжнародній науково-теоретичній конференції «Первая мировая война: история, геополитика, уроки истории и современность (к 90-летию окончания Первой мировой войны и началу формирования Версальско-Вашингтонской системы международных отношений)» (Витебск, Республика Беларусь, 11–12 ноября 2008 г.), міжнародній конференції «Перша світова війна і цивільне населення, особливо німецьке від Балтійського до Чорного моря» (Геттинген, Німеччина, 28–30 листопада 2008 р.), V міжнародній науково-практичній конференції «Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика и культура» (Белгород, Російська Федерація, 23–24 січня 2009 р.), міжнародній науковій конференції «Первая мировая война, Версальская система и современность» (Санкт-Петербург, Російська Федерація, 24–25 квітня 2009 р.), міжнародному засіданні «Medizin und Krieg / Medycyna i wojna in historische Perspektive» (Дюсельдорф, Німеччина, 18–20 вересня 2009 р.), міжнародній науково-практичній конференції «Країни Центрально-Східної Європи в модерну і постмодерну добу: теоретичні концепції й політичні реалії» (Ужгород, 2–3 жовтня 2009 р.), міжнародній науково-

практичній конференції «Первая мировая война и современный мир» (Москва, Російська Федерація, 26–27 травня 2010 р.), міжнародному семінарі «Migration-Integration-Isolation-Interaktion Imperialer Zerfall und staatlicher Neuaufbau in der Zwischenkriegszeit» (Льонебург, Німеччина, 14–16 жовтня 2010 р.), міжнародній конференції «Польська дипломатія на Сході в ХХ – поч. ХХІ ст.» (Харків, 4–6 червня 2010 р.), міжнародній конференції «П'ятнадцяті слобожанські читання» (Харків, 11–15 квітня 2011 р.), міжнародній конференції «Западный регион России в международных отношениях XVII–XX вв.» (Брянськ, Російська Федерація, 21–24 червня 2011 р.), міжнародній конференції «Człowiek w Europie. Skąd i dokąd zmierzamy?» (Гдиня, Польща, 22–23 вересня 2011 р.), міжнародному науковому симпозиумі «Видатні поляки Харківщини» (Харків, 7 грудня 2011 р.).

Основні положення та висновки дисертаційної роботи викладено у трьох монографіях «Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.)», «Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали» та «Біженці Першої світової війни: український вимір (1914 – 1918 рр.)», у 47 статтях, з яких 22 – у збірниках, що входять до переліку фахових видань з історії, 13 закордонних публікацій у наукових виданнях Білорусі, Латвії, Німеччини, Польщі та Російської Федерації.

Структура дисертації. Відповідно до поставленої мети та завдань дисертація побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, додатків, списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг дисертації – 704 стор., з них основний текст – 408 стор.. Додатки складаються із текстових посилань (2046 позицій) на 116 стор., 69 таблиць, 7 схем, 2 карти на 127 стор., бібліографічний реєстр містить 494 найменування (51 стор.).

РОЗДІЛ І

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія дослідження

Велика війна 1914 – 1918 рр., ставши за влучним висловом професора С. Кульчицького, цивілізаційною кризою², поставила перед людською спільнотою низку гуманітарних викликів. Серед ключових соціальних і морально-психологічних проблем можна назвати біженство. Тривалий час саме соціальні аспекти Першої світової війни перебували поза науковим інтересом дослідників європейського континенту в цілому. Не була винятком і радянська історіографія, складовою частиною якої ще два десятиліття тому була українська історична наука.

Історіографічну розвідку нами проведено на підставі проблемно-хронологічного принципу. Відтак кожному з етапів дослідження – Російська імперія, Українська Центральна Рада, Українська Держава – присвячено окремий складений у хронологічній послідовності, історіографічний блок. При цьому слід відзначити, що основну увагу в кожному з історіографічних сюжетів приділено літературі, яка безпосередньо висвітлює проблематику біженства, а на роботах загального характеру і на спеціальних дослідженнях щодо інших напрямків діяльності цих державних утворень зроблено лише окремі акценти.

За усталеною схемою, прийнятною для досліджень такого типу, нами виділено наступні групи наукових праць щодо доби Російської імперії: аналізуються роботи радянських істориків, а також тогочасна українська історична думка, сучасна українська та зарубіжна література. Доба Української Центральної Ради та Гетьманату представлена доробком української радянської літератури, роботами діаспорних істориків, сучасних вітчизняних науковців із залученням праць іноземних авторів. Радянський

період історичної науки має численний доробок наукових праць. Про це свідчать і підготовлені останнім часом історіографічні дослідження професора Самарського університету Б. Козенка³ та докторська дисертація М. Шубіна⁴. Серед основних напрямків досліджень радянської історіографії ці автори виділяють праці узагальнюючого характеру⁵, зовнішньополітичного спрямування⁶⁻⁷, з історії робітничого і соціалістичного руху⁸ з пріоритетом розгляду проблем краху II Інтернаціоналу, історії країн Заходу під час війни та цілого комплексу аспектів, пов'язаних із участю у війні Росії, підготовки та перемоги Жовтневої революції⁹.

Даний перелік напрямів та проблем свідчить, як зауважив Б. Козенко, про широкий фронт досліджень, проте з ухилом у соціоекономічну і політичну історію¹⁰. Проте дослідження несли на собі нашарування партійної ідеології, а війна, відповідно до ленінської концепції трактувалася винятково як грабіжницька та імперіалістична¹¹. Усе це призвело до того, що за радянських часів були відсутні праці об'єктивного характеру та і загалом сама війна була витіснена з народної свідомості. Професор В. Шацилло, один із провідних російських її дослідників наголосив: «Тому й не дивно, що війна 1914 – 1918 років обросла різними міфами й небилицями, а то і навмисними спотвореннями, викликаними скороминучими політичними міркуваннями»¹². Дослідження гуманітарних проблем війни навіть не ставилися на порядок денний.

Радянська історіографія, якій мав належати пріоритет вивчення проблеми біженців колишньої Російської імперії, фактично її проігнорувала, обмежившись окремими згадками у контексті узагальнюючих праць з іншої тематики. Покажемо у цьому відношенні, як підрахував російський дослідник Д. Цовян є те, що в бібліографічному покажчику літератури про Першу світову війну, виданому Російською академією наук 1994 р., із 753 робіт, наявних у фондах бібліотеки Інституту наукової інформації суспільних наук (ИНИОН – рос.) РАН, немає жодної роботи радянського періоду, присвяченої проблемам доброчинності та милосердя в досліджуваний період

взагалі, і допомоги біженцям, зокрема¹³. Отже, зазначена проблематика розглядалася досить фрагментарно, здебільшого у працях, присвячених демографічним змінам у Росії доби світової війни та революції¹⁴⁻¹⁵⁻¹⁶, регіональній історії селянства¹⁷, аналізу тогочасної продовольчої ситуації¹⁸. Серед інших, цікавим є дослідження А. Анфімова, присвячене історії тогочасного російського села. На сторінках своєї книги, створеної на значному архівному матеріалі, радянський історик аналізує становище біженців і порушує проблему їх працевлаштування саме у сільській місцевості. Він прийшов до висновку, що ці люди «... втративши у дорозі своє майно, не могли існувати на ту допомогу, що видавала їм влада, і тому шукали посильного заробітку»¹⁹.

В окремих працях радянських істориків розглядалася проблема діяльності двох потужних громадських інституцій – Всеросійського земського союзу (далі – ВЗС) та Всеросійського союзу міст (далі – ВСМ). Проте основну увагу дослідників було звернено на їх політичну діяльність. Серед таких слід назвати роботи В. Дьякіна²⁰, Н. Думової²¹ та М. Юрія²².

М. Єрошкін, радянський дослідник історії державних установ Російської імперії, в одній із своїх праць вказав на діяльність Особливої наради з улаштування біженців (далі – ОН з УБ). Цю структуру, серед інших Особливих нарад (таких як вищий урядовий орган під керівництвом окремих міністрів і підзвітний лише імператору), на його думку, було створено з метою збереження залежності від уряду російської буржуазії²³.

Українська радянська історіографія, як складова радянської історичної науки, взагалі не могла розглядати цей конфлікт осібно, більше того, звертатися до проблеми маленької людини в роки Великої війни. Зрозуміло, що за таких умов дослідження гуманітарних проблем війни навіть не ставилися на порядок денний. Професор О. Реєнт, один з найавторитетніших дослідників історії Першої світової війни в Україні, зауважив: «У той час, коли науковці держав-учасниць світового конфлікту практично вичерпали пізнавальний потенціал пов'язаних з ним явищ, тема «Україна у I світовій

війні» комплексно не вивчалась. Спорадичні спроби наукового пошуку у вузьких проблемних нішах не можуть замінити системного всебічного й об'єктивного дослідження всіх її аспектів»²⁴. Далі історик наголошує на складності сприйняття цього збройного конфлікту українським загально, оскільки в суспільній свідомості наших співвітчизників майже повністю стерлася пам'ять про ту війну, яку витіснили в затінок революція та II світова війна²⁵. І це при тому, що саме на долю українців як і поляків, як наголосив академік В. Смолій, випало чи не найтяжче випробування – бути учасником війни, до того ж перебуваючи в самому її епіцентрі, на боці обох воюючих між собою блоків держав²⁶.

Отже, радянська історіографія, виходячи із тогочасних методологічних настанов, залишила поза увагою проблематику біженства Першої світової війни. Проте окремі праці цього періоду, створені на значній джерельній базі, заслуговують на увагу сучасних дослідників.

На пострадянських теренах розробка проблематики біженців Першої світової війни набула висвітлення лише в останнє десятиліття ХХ ст.. Воно ознаменувалося переглядом методологічних підходів, пошуком нових архівних матеріалів, проведенням низки ювілейних заходів. Пріоритет у вивченні цього напрямку належить російським ученим. Координуючим центром досліджень стала створена у грудні 1992 р. Російська асоціація істориків Першої світової війни (РАИПМВ. – рос.). Біля її витоків стояли провідні історики Ю. Писарєв, П. Волобуєв, В. Мальков, К. Шацилло та ін.. Інституція об'єднала під своєю егідою дослідників, які спеціалізувалися на вивченні різних аспектів глобального збройного конфлікту 1914–1918 рр.²⁷.

За деякий час було знято табу із незручної для радянської історії теми, якою була тематика біженства та і загальнома благодійності на теренах Російської імперії. Дійсно, упродовж тривалого часу історіографія замовчувала проблеми біженців Великої війни, у зв'язку з невігідним порівнянням рівня надання допомоги біженцям з боку царської Росії та з їх долею після повернення на батьківщину в 1918 – 1925 рр., а також з умовами

масової евакуації років Великої вітчизняної війни²⁸. На сьогодні розробка тематики біженців Першої світової війни в російській історіографії залишається на рівні сюжетів у монографіях, наукових статей і кандидатських дисертацій, присвячених, головним чином, регіональним аспектам історії, історії національних меншин, історії благодійності, історіографічним дослідженням та ін..

Цікаво, що в ювілейному збірнику Російської Академії Наук «Первая мировая война. Пролог XX века» (М., 1998) не було жодної спеціальної розвідки, присвяченої біженцям²⁹. Проте вже за рік в іншому виданні – «Россия и Первая мировая война», яке стало результатом проведеного міжнародного колоквиуму (Санкт-Петербург, червень 1998 р.) було вміщено досить ґрунтовну узагальнюючу статтю курського історика О. Курцева «Беженство»³⁰. Саме він став одним із перших, хто у пострадянській історіографії розпочав роботу над цією тематикою. Крім того, цей вчений ввів до наукового обігу досить влучне поняття «біженство», яке окреслює весь комплекс проблем, пов'язаних із долею біженців³¹.

В іншій роботі згаданий дослідник, на основі аналізу значного масиву архівних документів, спробував обрахувати чисельність біженців, що осіли у тилових губерніях Росії, визначив їх етнічний, віковий, статевий склад. Крім того, саме він окреслив систему центральних та місцевих органів влади, самоврядувань, покликаних забезпечити життєві потреби біженців. Не обминув увагою О. Курцев і проблеми транспортування біженців, надання їм на шляхах руху та у місцях розквартирування медичної, продовольчої та іншої допомоги³². Науковець також спробував дослідити складну проблему – статистику щодо чисельності біженців. У цьому аспекті можна цілком погодитися з дослідником, який наголосив: «Вивчення долі біженців у тяжкі часи Першої світової війни вимагає точного визначення їх чисельності»³³. О. Курцев, провівши значну пошукову роботу в архівах, віднайшов цінні документи, що проливають світло на статистику біженців, та свідчать про те, які протягом війни на теренах Російської імперії перебувало до 5 млн.

«справжніх біженців, включно із мешканцями Галичини та Румунії, Туреччини та Персії, немала частина яких осіла безпосередньо в окупаційних зонах наших військ»³⁴.

Проблемі становлення вищого державного органу допомоги біженцям – Особливої наради з улаштування біженців, присвячено статтю російського правника А. Ільїна³⁵. Науковець, досліджуючи проблематику діяльності Особливих нарад, створених у роки Першої світової війни, звернув увагу й на діяльність інститутції, покликаної регулювати проблеми біженців. Він спробував визначити причини того, що восени 1915 р., тобто на час розмаху біженського руху, Російська імперія тільки розпочала формувати систему державної допомоги біженцям³⁶. А. Ільїн вбачає, що відсутність ефективної підтримки ОН з УБ з боку Державної Думи призвела до втрати ґрунту для регулярної її діяльності. Позаяк неможливо було взяти під свій контроль діяльність місцевих установ МВС, які керували організацією допомоги постраждалому від війни населенню³⁷.

Одним із напрямків сучасних російських досліджень у царині Першої світової війни стало вивчення історії благодійності і, зокрема, царської родини. Серед видань є низка присвячених подвижницькій діяльності імператриці Олександри та її доньок. Одна з них, Тетяна, була почесним головою однойменного комітету, який на рівні імперії опікувався біженцями³⁸⁻³⁹. Цікаву думку щодо значення діяльності Тетянинського комітету висловила у своїй праці Н. Матвєєва, наголосивши, що він «... завоював популярність ще і своїм інтернаціональним підходом до потреб мирного населення багатонаціональної Російської імперії»⁴⁰.

Окремий блок складають праці, присвячені діяльності ВЗС і ВСМ. У 1992 р. однією з перших було опубліковано статтю московського історика О. Асташева⁴¹. Він звернув увагу на недостатній рівень вивчення ролі суспільно-політичних організацій у житті Росії доби Першої світової війни. «Особливу увагу, – зазначив дослідник, – привертає феномен громадських організацій – Всеросійського земського союзу та Всеросійського союзу

міст». Він наголосив на трансформації цих спілок. «Розпочавши свою діяльність з надання допомоги пораненим воїнам, біженцям, з участі у ліквідації епідемічних захворювань, з постачання армії, вони потім підключилися до вирішення продовольчого та транспортного питання, і, нарешті, безпосередньо підійшли до участі у суспільно-політичній боротьбі»⁴². За декілька років історик захистив кандидатську дисертацію, присвячену діяльності ВЗС у роки Першої світової війни⁴³. Інша російська дослідниця Л. Булгакова у своїй статті наголошує, що влада вбачила у ВЗС та ВСМ небезпечного політичного опонента, але не могла чинити опір їх експансії⁴⁴. Регіональні особливості діяльності цих союзів на прикладі їх відділень на Середньому Уралі досліджує К. Баженова⁴⁵, а у Західному Сибіру – О. Полуаршинов⁴⁶.

Діяльність етнічних спілок з надання допомоги біженцям також проаналізовано в регіональному зрізі⁴⁷. Частину цих робіт адаптовано для сприйняття широким загальом невідомих до цього часу сторінок «забутої війни». Прикладом того можуть слугувати навчальні посібники Т. Трошиної⁴⁸, Є. Максимова та В. Тотфалушина⁴⁹, на сторінках яких також є згадки про біженців. Так Т. Трошина простежила процес прибуття до Архангельська біженців, наголосивши, що українці та білоруси не виокремлювалися за національною ознакою «... і записувалися як росіяни»⁵⁰. Авторка звернула увагу на діяльність етнічних комітетів, які перебували під патронатом місцевих заможних поляків, литовців, латишів. У подібному ключі розглядається перебування біженців на Алтаю⁵¹.

У статтях Г. Неліповича зроблено спробу проаналізувати проблему депортаційних акцій російської влади, які та здійснювала на початковому етапі війни стосовно представників різних етносів. Ці роботи дають можливість порівняти становище депортованого та евакуйованого населення⁵²⁻⁵³.

Дотичною до окресленої в дисертаційному дослідженні є монографія А. Бахтуріної, присвячена політиці Російської імперії у Східній Галичині⁵⁴.

Серед іншого авторка намагається розкрити проблематику евакуйованого населення. Більше того, вона робить спробу пояснити поняття «біженець», «виселенець», «заручник», зауважуючи, що останніх було мало, а основний контингент склали «виселенці»⁵⁵.

Тематика Першої світової війни і біженства зокрема в російській історіографії розкрито й у низці дисертаційних досліджень. Так, безумовно, важливим є докторське дослідження М. Шубіна, присвячене аналізу історіографії цього військового конфлікту. Серед іншого, автор наголосив, що лише в 90-ті рр. тематика біженства після тривалої перерви радянських часів почала ґрунтовно вивчатися⁵⁶. Єдиним узагальнюючим дослідженням тематики біженства до цього часу залишається кандидатська дисертація Д. Цовяна, присвячена аналізу діяльності державних і громадських структур Російської імперії у сфері біженства років Першої світової війни. При цьому автор наголосив на відсутності їх єдності та системного підходу у наданні допомоги біженцям⁵⁷. Більше того, він прийшов до висновку: «Держава не в змозі була впоратися з організацією ефективної допомоги усім категоріям біженців і виселенців власними силами і засобами і тому перекладала турботи про їх опіку на громадські організації, але при цьому прагнула утримати за собою контроль за розподілом коштів і неохоче йшла на те, щоб у законодавчому порядку забезпечити роботу земств і міських дум у цьому напрямку»⁵⁸. Загалом, дослідник, аналізуючи діяльність національних етнічних комітетів, ставить акцент на вірменські та єврейські інституції.

Проблематику етнічних біженців піднято в роботах В. Утгофф⁵⁹ і М. Златіної⁶⁰, які відповідно присвячені долі білоруських та єврейських вигнанців, становленню їх громадських організацій, умовам евакуації та розміщення на нових місцях, взаєминам з владою та ін.. Окремо слід назвати статтю Т. Трошиної, присвячену перебуванню поляків у Архангельську, серед яких значну кількість склали біженці⁶¹. Взаємодію біженців різних етносів між собою та стосунки з місцевим жителями цікаво досліджує М. Кіщенко у статті, присвяченій перебуванню біженців Першої світової війни у

Ярославській губернії. Автор прийшов до висновку, що загалом взаємини з місцевим населенням були досить позитивними, у 1915–1916 рр. не спостерігалось серйозних конфліктів між біженцями і корінним населенням. У той же час, з погіршенням соціально-економічного і політичного становища в Росії в середовищі біженців стало наростати невдоволення урядом та його діями. Влада прагнула контролювати біженців, у першу чергу німців і поляків, і присікати антиурядові настрої⁶². Фактично така ситуація спостерігалася по всій імперії.

Частково біженство розглядається у контексті життя провінційного соціуму різних губерній та регіонів Російської імперії. Так, у дисетаціях І. Белової⁶³, О. Суханової⁶⁴ та С. Букалової⁶⁵ окреслено діяльність відповідно Калузького та Орловського земства у царині соціальної опіки біженців. У роботі Ф. Гаврикова аналізується подібна діяльність Курської міської управи⁶⁶. А. Щетініна розглядає перебування біженців на території Західного Сибіру та Алтаю⁶⁷, а І. Зігель – у Новгородській губернії⁶⁸. Позитивним є той момент, що окремі дисертаційні дослідження вдало трансформувалися у монографії. Наприклад, цікавою є робота І. Белової, яка крізь призму провінційного життя у Калузькій та Орловській губерніях розглядає умови перебування там біженців⁶⁹.

Отже, сучасна російська історіографія біженства Першої світової війни представлена широким спектром наукових досліджень окресленої в дисертації проблематики, головним чином, регіонального спрямування.

Із проголошенням незалежності України проблематика дослідження Першої світової війни у працях вітчизняних істориків набула якісно нового змісту. Серед нових напрямків виділяються ті, що раніше не перебували поза увагою вчених. «Справжній бум у сучасній українській історичній науці спостерігається в галузі дослідження соціальних аспектів Першої світової війни. [...] Це, безперечно, зумовлено кардинальною зміною умов історичного процесу на початку 1990-х років»⁷⁰. У 2002 р. вийшов збірник «Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.», черговий випуск відділу

історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України – «одне з перших на Україні науково-дослідницьких видань, що складається з різнопланових наукових студій, присвячених висвітленню подій Першої світової війни на українських землях»⁷¹.

У першому розділі «Теоретичні аспекти дослідження Першої світової війни» подано статтю професора О. Реєнта «Перша світова війна: історико-теоретичні аспекти вивчення проблеми»⁷². Серед перспективних напрямків досліджень вчений визначив «проблеми біженців, примусових виселенців та заручників». Вчений зауважує: «Перша світова війна каталізувала всі суспільні процеси в Наддніпрянській Україні та Західній Україні. Відтворити загальну мозаїчну картину всіх явищ воєнно-політичного, соціально-економічного, ідеологічного, етноконфесійного порядку – чим не завдання для істориків Львова, Києва, Ужгорода, Донецька?»⁷³.

У четвертому розділі «Соціальні проблеми» вміщено перше узагальнююче дослідження біженства на українських землях за часів Російської імперії – ґрунтовна стаття О. Сердюка «Біженство в Україні під час Першої світової війни» розглянуто причини появи біженців, умови їх транспортування, законодавче регулювання проблеми, а також становище цих людей у нових умовах життя та ін.⁷⁴. Дослідник певним чином спробував відтворити жахливу, на його думку, картину руху біженців, зауваживши, що саме «...холодна осінь змушувала людей розпродавати при першій можливості коней з возами й рухатися далі поїздами і визначеними маршрутами»⁷⁵. У висновках О. Сердюк досить слушно наголосив на здатності українського соціуму надавати допомогу жертвам війни⁷⁶.

Ще одну спробу узагальнити окреслену проблематику робить Т. Лазанська у своїй статті «Становище біженців України в роки Першої світової війни». При цьому авторка досить емоційно описує процес евакуації біженців, умови їх проживання, надання харчової допомоги та ін.⁷⁷. В іншій своїй статті Т. Лазанська звертається до долі німців-колоністів у роки Першої світової війни⁷⁸.

Одним із найбільш успішно висвітлених аспектів проблематики біженства років Російської імперії у вітчизняній історіографії можна назвати формування і діяльність різних благодійних спілок та етнічних комітетів, які виникли на хвилі патріотичного піднесення громадського загалу у перші місяці війни. Так у наукових розвідках О. Доніка⁷⁹⁻⁸⁰, Н. Загребельної⁸¹⁻⁸² та І. Коляди⁸³ започатковано ґрунтовні дослідження процесу становлення, структуризації, соціальної бази та діяльності «провідних гуманітарних організацій в Україні періоду Першої світової війни». Серед громадських інституцій дослідники виділили ВЗС та ВСМ, робота яких, завдяки поширеній мережі їх місцевих комітетів, «...найбільш вагомо та відчутно виявилася на українських землях»⁸⁴.

Чернігівські дослідниці О. Безугла та О. Захарова у своїх статтях висвітлюють відповідно взаємини керівництва ВЗС з імперською правлячою верхівкою⁸⁵ та вплив політичної кризи літа-осені 1915 р. на діяльність союзу у царині біженства⁸⁶. Позитивну оцінку діяльності у роки війни відділень ВСМ дав у своїй монографії і Я. Грицак, відзначаючи надання цією організацією допомоги жертвам війни, і серед них – біженцям⁸⁷. Діяльність «південно-західних» комітетів однією з перших розглянула І. Сулига. При цьому авторка визнала, що південно-західний обласний комітет, який об'єднав відповідні губернські комітети Київщини, Волині та Поділля, називаючи себе установою ВЗС, формально до його складу не входив⁸⁸.

Роль Тетянського комітету у справі соціального захисту біженців, програмні положення та етапи його подвижництва досліджувала Н. Загребельна. Вона слушно наголосила, що «...вже з літа 1915 р. надання допомоги біженцям було перенесено з площини добродійності в сферу опіки державою знедолених громадян»⁸⁹. Окремі аспекти діяльності Київського та Подільського відділень Тетянинського комітету проаналізували у своїх статтях Н. Сейко⁹⁰, а Харківського – Л. Жванко⁹¹. При цьому Л. Жванко звернула увагу на необґрунтованість категоричного твердження щодо

провідної ролі серед губернських відділень Тетянинського комітету саме Київського відділення⁹².

Загалом, віддаючи належне вказаним та іншим науковцям, праці яких, фактично, започаткували в сучасній вітчизняній історіографії Великої війни окремий напрямок – дослідження громадської благодійності в її різних проявах, слід вказати на відсутність робіт, які б у повному обсязі висвітлювали важливі проблеми облаштування біженців на нових місцях, медичної допомоги, долі неповнолітніх біженців, проблеми їх працевлаштування, дослідження долі різних етнічних груп біженців та ін..

Серед публікацій в українській, як і російській історіографії, переважають роботи регіональної спрямованості, у контексті якої розглядаються сторінки життя біженців. Так питання евакуації біженців з території Галичини піднімає у своїй статті І. Баран⁹³. Окремі аспекти перебування цих людей на теренах Волині розглядає у своєму дисертаційному дослідженні Б. Бернадський⁹⁴. Цікавим є дослідження П. Кліщинського, присвячене примусовій евакуації населення з прифронтових Подільської та Волинської губерній. Цінність роботи полягає у тому, що автор уперше аналізує накази військового командування щодо виселення цивільного населення⁹⁵. До проблеми перебування біженців на Поділлі звертається у своїй статті Л. Багас. При цьому автор, роблячи спробу аналізу законодавчої бази Російської імперії, чомусь наводить два законодавчі акти від 20 і 30 серпня 1915 р., хоча насправді він був один – «Положення про забезпечення потреб біженців»⁹⁶. Так у статті Є. Джумиґи, присвяченій умовам життя дітей в Одесі у роки Першої світової війни, є згадка про становище дітей біженців⁹⁷. Про біженців у Миколаєві, і, зокрема, функціонування етнічних комітетів, згадує у своїй книзі та статті В. Пархоменко⁹⁸⁻⁹⁹. Загальну картину життя біженців у Чернігівській губернії подано у статті В. Шевченко¹⁰⁰.

Протягом 2003 – 2009 рр. з'явилась низка публікацій авторки, присвячених висвітленню проблеми біженства на території

Катеринославської¹⁰¹, Полтавської¹⁰²⁻¹⁰³, Харківської губерній¹⁰⁴, іншими словами, репрезентовано широке тло складних соціальних процесів під час Першої світової війни, яким стало біженство на Лівобережній Україні, а також окремі узагальнюючі роботи¹⁰⁵⁻¹⁰⁶⁻¹⁰⁷⁻¹⁰⁸. Цікаво, що у 2011 р. В. Качмала, яка опублікувала оглядову статтю щодо перебування біженців на Лівобережжі України, наголосила на відсутності праць, що відображають життя біженців зазначеного регіону¹⁰⁹.

Доля біженців різних етнічних груп – поляків, латишів, литовців, євреїв та ін., які знайшли в Україні тимчасовий притулок, досить цікава тема для дослідження. Одним із найбільш розроблених є напрямок з вивчення історії польських біженців Першої світової війни¹¹⁰⁻¹¹¹. Зокрема, у низці статей Т. Лихачової подано широку палітру життя польських польських біженців, розселених на українських землях¹¹²⁻¹¹³. У подібному ключі дану проблему розглядає і дисертантка¹¹⁴⁻¹¹⁵⁻¹¹⁶. У монографії Н. Сейко, присвяченій благодійній діяльності польської громади у межах діяльності Київського навчального округу протягом XIX – поч. XX ст., є окремі згадки про навчання польських дітей-біженців¹¹⁷. Дотичною до заявленої проблематики слід назвати ґрунтовну статтю Л. Білоус, присвячену депортаційним акціям російської влади щодо єврейського населення. Певна річ, вона підтверджує тезу дисертантки щодо розмежування понять «евакуація» і «депортація»¹¹⁸.

Слід відзначити, що предметом наукових зацікавлень стала і тематика діяльності духовенства у царині надання допомоги жертвам війни. Наприклад, у дисертаційному дослідженні О. Кравченко, присвяченому благодійній діяльності православної церкви в Харківській єпархії, чи не вперше відзначається ця подвижницька місія духовенства¹¹⁹. С. Телуха, аналізуючи діяльність митрополита Антонія (Храповицького) в Харківській єпархії, звертає увагу на його ініціативи щодо опікування розселеними біженцями¹²⁰. У статтях Л. Жванко проаналізовано допомогу біженцям духовенством Полтавської¹²¹ та Харківської єпархії¹²², участь монастирів у

проведенні благодійних зборів¹²³, задоволення духовних потреб іноземних¹²⁴, а у співавторстві з професором О. Нестулею – православних біженців¹²⁵.

На стадії розробки українськими науковцями перебувають й інші складові заявленої проблематики, зокрема такий аспект як працевлаштування вказаної категорії тогочасного українського соціуму. Так Б. Заброварний та О. Михайлюк, автори праці «Українське село в роки Першої світової війни», спробували визначити кількість біженців, зайнятих на сільськогосподарських роботах. При цьому не даючи жодних посилань на першоджерела, вони категорично негативно оцінюють процес евакуації цих людей¹²⁶. На сторінках фундаментальної двохтомної праці «Історія українського селянства: нариси» також звернено увагу на використання біженців у сільському господарстві, як не зовсім дієвій альтернативи щодо заповнення пустуючої ніші мобілізованих на фронт чоловіків¹²⁷. Українські дослідники Ф. Турченко та Г. Турченко намагалися проаналізувати цей процес у контексті історії південних регіонів України початку ХХ ст., відзначаючи, що праця біженців не набула широкого використання у сільському господарстві регіону, оскільки ті були більше зайняті у промисловості¹²⁸.

На сьогодні вже з'явилися й історіографічні розвідки, присвячені серед іншого й проблематиці біженства. Такою слід назвати першу історіографічну публікацію О. Реєнта та Б. Янишина¹²⁹. Однією із основних тем у цьому контексті, як зауважили її автори в іншому своєму дослідженні, є проблематика біженства¹³⁰. У роботі Г. Сегеди, крім джерел, охарактеризовано історіографію лише періоду Російської імперії¹³¹. У статті Л. Жванко зроблено спробу подати аналіз наукового доробку зазначеної проблематики упродовж всього періоду війни, тобто охопивши й наукові розвідки, присвячені добі УЦР та Української Держави¹³².

Окремо слід відзначити низку дисертаційних робіт. Наприклад, І. Верховцева, аналізуючи діяльність земств Правобережної України, побіжно торкається тематики біженців¹³³. І. Толкнєв розглядає проблеми транспортування біженців у контексті історії залізничного транспорту

України у роки Першої світової війни¹³⁴, О. Шапошнікова – продовольче забезпечення біженців¹³⁵, В. Ореховський – окремі аспекти діяльності на цій ниві Російського товариства Червоного Хреста¹³⁶, І. Кучера – політику російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині¹³⁷, О. Захарова – постать князя Г. Львов та його діяльність на чолі ВЗС¹³⁸.

Отже, сучасні українські науковці активно включились у процес розробки тематики біженства як однієї з гуманітарних проблем Першої світової війни.

Важливим є і розуміння місця Великої війни у дослідницьких пріоритетах європейських істориків. Професор Ж.-Ж. Беккер, один з авторитетних її дослідників у Франції, визначив момент відліку та головні аспекти дослідження проблем Першої світової війни. «З 1960-х років нові покоління істориків роблять спроби сформулювати нове бачення війни, беручи до уваги широку палітру поглядів, різну ментальність, уявлення. Вони намагаються зрозуміти, якими були учасники цієї війни, як вони мислили, що відчували... Зрозуміло, цього було недостатньо для надання події, яка відбувалася десятиліття тому, сучасної гостроти та актуальності, здатної викликати запеклу полеміку, подібно до тієї, яка не вщухає щодо перевороту 1917 року»¹³⁹.

Крім того, вчений на сторінках свого російськомовного видання піднімає питання щодо повернення до старого визначення «Велика війна». Його аргументація на користь цього терміна пов'язана зі сприйняттям війни її сучасниками: «... для сучасників вона усвідомлювалась саме такою – безпрецедентною подією, яка вразила людство своїм розмахом. Нічого до цього світ не знав. Визначення Велика війна з'явилося не після її закінчення, а на початку»¹⁴⁰. Дослідник також звернув увагу на зміни підходів при визначенні причин війни. У результаті – «...історіографія світової війни повністю оновилася: центральне місце в ній посіли дослідження, присвячені національному та людському фактору в історії»¹⁴¹. Якісно новим у європейській історіографії стало поняття «культура війни», що охоплює всі

напрямки життя європейців під час війни: освіта, виховання, сімейне життя, преса, форми колективного та індивідуального побуту, очікування, цінності та ін.. Підсумовуючи, Ж.-Ж. Бекер зазначив: «У сфері вивчення «культури війни» ми все ще далекі від систематичних досліджень і перебуваємо на стадії підготовки новаторських робіт»¹⁴².

Прикладом застосування принципів «культури війни» та «культурної історії» у вивченні біженства Першої світової війни в Російській імперії є праці британського дослідника П. Гетрелла. На особливу увагу заслуговує його монографія «Уся імперія в дорозі: біженці в Росії під час Першої світової війни», яка висвітлює проблематику появи біженства як соціального явища, царську політику щодо цієї категорії населення, діяльність благодійних спілок, гендерні аспекти, впливи російської лютневої революції на процес консолідації біженців, тлумачить поняття «переміщені особи»¹⁴³.

У статті «Біженці і проблеми статі в Росії у часи Першої світової війни», яка є фактично російськомовним перекладом одного із параграфів зазначеної монографії, П. Гетрелл цілком слушно зазначив: «Біженці, безсумнівно, несправедливо залишені поза увагою дослідників, вони не піддавалися, та й зараз не піддаються спробам «розікласти» цих людей за встановленими категоріями ... у звичних рамках суспільних сил, класів, станів, національних етнічних груп»¹⁴⁴.

В іншій роботі він намагався дослідити феномен переселення людей саме за воєнної доби, самоідентифікацію біженства, особливості перебування в тилкових губерніях різних етнічних груп біженців – поляків, латишів, росіян. Досить цікаву, неоднозначну й дискусійну тезу висловив дослідник у сюжеті, присвяченому українським біженцям, назвавши його «Малоросія. Незручні біженці». Він доводить, що «біженство підтверджувало респектабельність культивування національної самосвідомості і додавало життєздатність діям, які були наслідком особливостей національної ідіоми. Біженці були мобілізовані в «хрестовий» похід на підтримку національного відродження і, зрештою, створення або відновлення національної єдності»¹⁴⁵.

Окремі згадки щодо проблематики біженців у контексті дослідження охорони здоров'я в Російській імперії подано у статті іншого британського історика П. Уолдрона. При цьому автор без використання архівної бази робить значні помилки фактологічного плану, зокрема при обрахунках кількості цих людей, що прибули до Катеринослава¹⁴⁶.

Цікавим є й аналіз польської історіографії проблематики біженства, яку започаткували дослідники ще в часи Польської Народної Республіки. На жаль, тоді зазначена тематика розглядалася фрагментарно й перебувала здебільшого у тіні вивчення революційних подій. Серед істориків, що започаткували цей напрямок, слід назвати В. Найдус, яка у своїх роботах подала широку картину життя польських біженців у тилкових губерніях Російської імперії¹⁴⁷. Зрозуміло, що В. Найдус в умовах тогочасної партійної ідеології була просто зобов'язана вставляти сюжети про участь польських біженців у революційних подіях 1917 р., нездатність польської влади забезпечити поляків, які поверталися на батьківщину та ін.¹⁴⁸. У подібному напрямку проблеми біженців розглядав І. Спустек у книзі, присвяченій перебуванню поляків у Петрограді у 1914–1917 рр.¹⁴⁹.

Цінною, на наш погляд, є монографія польської дослідниці з Познанського університету ім. А. Міцкевича Д. Плигавки «Сенкевич у Швейцарії». Вона присвячена аналізу діяльності благодійної фундації, очолюваної Нобелівським лауреатом Генріком Сенкевичем, з організації допомоги польським біженцям у різних куточках планети¹⁵⁰. Авторка наголосила, що «...трагедія польського народу в роки війни підсилювалася і багатотисячними юрбами злиденних біженців. Крім того, значного горя принесла і примусова та безцеремонна евакуація польського населення російською владою у серпні 1915 р.»¹⁵¹.

Сучасна польська історіографія має значні здобутки у вивченні окресленої тематики. При цьому можна фактично говорити про існування наукової школи в університеті імені Марії Кюрі-Скłodовської в Любліні. Одним із провідних дослідників є професор М. Коженювський, який у низці

своїх публікацій висвітлив проблеми життя польських біженців¹⁵²⁻¹⁵³⁻¹⁵⁴, а також семантичні особливості терміну «біженець» – «uciekinię» (утікач)¹⁵⁵.

Результатом спільної праці М. Коженювського, М. Мондзика та Д. Тарасюка стала колективна монографія «Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej»¹⁵⁶. Їх робота присвячена перебуванню польських біженців у Російській імперії у роки Першої світової війни. Аналізуючи стан наукової розробки питання у Польщі, вчені дійшли висновку, що проблема біженців Першої світової війни мало вивчена в історіографії, позаяк «...період Першої світової війни до цього часу перебуває в тіні дослідження трагічної долі країни і польського народу в 1939 – 1945 рр., драматичних радянсько-польських стосунків, хоча польські біженці відіграли значну роль у діяльності поляків та старої еміграції в Росії»¹⁵⁷.

Серед інших робіт польських істориків потрібно виділити праці О. Ахматовича¹⁵⁸, А. Глаз¹⁵⁹, Я.-М. Піскорського¹⁶⁰.

Проблема біженства Першої світової війни перебуває у полі зору й білоруських істориків. В. Скалабан у своїй статті, присвяченій перспективам вивчення історії білоруських біженців, зауважив, що сучасний інтерес до вивчення тематики біженства зумовлений «... нинішніми міжнаціональними конфліктами, локальними війнами, а отже, необхідністю розв'язання проблем, пов'язаних із біженцями»¹⁶¹. В. Саматія розглядає становище білоруських біженців у тилкових губерніях Російської імперії¹⁶².

Таким чином, історіографія проблематики біженства Першої світової війни в часи Російської імперії представлена широким спектром наукових досліджень вітчизняних та зарубіжних дослідників.

Українська революція 1917 – 1921 рр. – один із найважливіших і водночас суперечливих новітнього державотворення. Він є одним із найбільш досліджених у вітчизняній історіографії, оскільки саме це поняття, за висловом професора В. Верстюка, «... інтегрує в єдину цілісність величезний масив суспільно-політичних подій та явищ, що мали місце на

території України»¹⁶³. Даючи оцінку тим чи іншим подіям цього періоду, діяльності українських діячів, їх прагненням і прорахункам, варто пам'ятати, що у 1917 – 1918 рр., тобто саме в часи УЦР та Української Держави, всі дійові особи на тодішній політичній сцені перебували під пресингом жахливого катаклізму – Великої війни¹⁶⁴.

Аналізуючи наукову спадщину радянського періоду, наголосимо на існуванні офіційного табу в розробці тем, присвячених подіям березня 1917 – квітня 1918 рр., які не стосувалися формування єдиної державоцентричної концепції революційного руху на території України як складової частини загальноросійського процесу¹⁶⁵. Надзвичайно точно охарактеризував ситуацію професор В. Солдатенко: «У часи домінування комуністичної ідеології радянські історики, за рідкісним винятком (і то лише в 20-ті роки), були єдині в підходах до загальної схеми процесів, що розвивалися на теренах Росії, в тому числі й України, в 1917–1920 рр. Їх генеральним напрямом стали дві послідовні революції: буржуазно-демократична (Лютнева) і пролетарська, соціалістична (Жовтнева) [...] Те ж, що не «вписувалося» в таку достатньо однолінійну, загалом спрощену схему, вважалось не лише чимось другорядним, маловартісним, а ще й обов'язково кваліфікувалось як контрреволюційне, таке, що перешкоджало закономірному історичному поступу. Тому про Українську революцію, смисл і зміст якої неминуче входив у суперечність із запропонованими уявами, навіть не згадувалося. Мова йшла лише про боротьбу трудящих, очолюваних більшовиками, проти української буржуазної та дрібнобуржуазної націоналістичної контрреволюції»¹⁶⁶⁻¹⁶⁷.

Такий великий за часом період вітчизняні історики поділяють на три етапи: 1920 рр. – доба українізації, коли ідеологічний тиск на історичну науку не був настільки могутнім і ситуація дозволяла висвітлювати події Української революції більш-менш об'єктивно. Наступний – 1930–1960 рр., – час, коли українська історіографія підпала під прес комуністичної ідеології, коли в науці утвердився критерій політичної доцільності. Усіляко

замовчувалося існування або брутально фальсифікувалося існування незалежних державних утворень УЦР, Гетьманату, Директорії. Третій етап – з 1960-х років – характеризувався політикою десталінізації. Нові суспільно-політичні умови дозволили дослідникам розширити діапазон пошуків та уможливити доступ до архівів та літератури зі «спецхранів», сприяти залученню до наукового обігу нових джерел¹⁶⁸.

Проте, на нашу думку, протягом усього радянського періоду негативно оцінювався сам факт існування «буржуазно-націоналістичної» УЦР. Зрозуміло, що поза увагою істориків перебувала і політика урядових структур цього державного утворення у царині опікування біженцями. Цікаве пояснення щодо замовчування серед інших і теми біженців Першої світової війни за доби УЦР в радянській та діаспорній історіографії подав професор Каліфорнійського університету Марк Бейкер: «... і радянські, й національні [представники українського зарубіжжя. – Л. Ж.] історики були схильні ігнорувати всіх тих людей, що не грали активної ролі (позитивної чи негативної) у боротьбі»¹⁶⁹.

Магістральною темою тогочасних досліджень стала «боротьба народних мас за радянську владу». Серед робіт подібного спрямування слід назвати дослідження Ю. Білана¹⁷⁰, А. Лихолата¹⁷¹⁻¹⁷², І. Хміля¹⁷³, колективну монографію С. Королівського, М. Рубача і М. Супруненка¹⁷⁴. Та, не дивлячись на ідеологічні стереотипи, істориками було проведено копітку роботи з напрацювання значного фактологічного матеріалу. Практично ігнорування української складової у подіях 1917–1918 рр., які відбувалися на теренах колишньої Російської імперії зберігалось до проголошення незалежності України. Не уникла цього навіть фундаментальна праця «Великий Жовтень і Громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник» (К., 1989), на сторінах якої нищівної критики зазнали усі державні утворення доби визвольної боротьби 1917–1918 рр.¹⁷⁵. Загалом, здобутки радянської історіографії, яка досліджувала період УЦР, як цілком слушно визначав О. Реєнт, «відповідали рівню освоєності доступних архівних

джерел, жорстко регламентованому згори методичному інструментарієві, надмірній ідеологізації історичної науки», засекреченістю цілих документальних пластів, обмеженістю публікаторських можливостей¹⁷⁶.

Доробок істориків діаспори, хоч і був більш об'єктивним, все ж носив нашарування особистого ставлення авторів до подій 1917 р., серед яких було чимало їх учасників. Українському читачеві ці роботи стали доступні лише після 1991 р. Серед узагальнюючих праць потрібно виділити твори О. Субтельного¹⁷⁷, П. Магочія¹⁷⁸, Т. Гунчака¹⁷⁹, І. Нагаєвського¹⁸⁰ та ін., на сторінках яких історики українського зарубіжжя звертаються до тематики «революції на Наддніпрянській Україні». Ними розглядаються проблеми становлення УЦР, її внутрішньої політики, взаємини із Тимчасовим урядом, більшовиками, зміст універсалів, колізії підписання Берестейської угоди, причини її поразки. Та проблематика біженців, як і загалом гуманітарні аспекти діяльності урядових структур УЦР, залишилися поза їх увагою, оскільки ця тематика вимагає дослідницької роботи в українських архівах.

Проголошення незалежності України дало імпульс до вивчення закритих тем вітчизняної історії. Серед наріжних – доба УЦР, яка за висловом професора В. Солдатенка, є найбільш визначним відтинком української історії. Власне історіографія революцій за кількісними показниками посідає, безсумнівно, чільне місце в історичній літературі¹⁸¹. Фундаментальний доробок у зазначеній царині склали праці провідних українських істориків В. Верстюка¹⁸²⁻¹⁸³⁻¹⁸⁴, С. Кульчицького¹⁸⁵, В. Солдатенка¹⁸⁶. Саме ці роботи формують методологічну основу подальших досліджень цієї проблематики.

Становлення органів влади та загалом державотворчий процес в окреслений період, різні аспекти внутрішньої політики, аграрні відносини, військове будівництво, освітні процеси, зовнішньополітична діяльність і особливо проблематика перемовин у Бресті-Литовському та ін., як зауважив професор В. Капелюшний, стали пріоритетними темами захищених останнім часом дисертацій та наукових досліджень¹⁸⁷. Проте соціальну політику урядів

доби Української революції і, зокрема, УЦР, на сьогодні досліджено лише фрагментарно¹⁸⁸. І це при тому, що вже знято заборони на використання документальної бази УЦР¹⁸⁹⁻¹⁹⁰.

Відтак, поодинокими на цьому тлі є кілька статей О. Кудлай. Слід зазначити, що проблема дослідження політики УЦР у сфері біженства, а отже і діяльності її зовнішньополітичного відомства – *tabula rasa* для вітчизняних науковців. Першу з них присвячено аналізу діяльності секретарства внутрішніх справ та створення в його структурі біженецького відділу¹⁹¹. Історик довела, що «...великою справою, якою займалось секретарство внутрішніх справ, була справа біженців»¹⁹². За доби УЦР було утворено Крайову нараду у справах біженців структуру, склад та компетенцію якої теж визначила О. Кудлай. При цьому вона зробила висновок, що відділ справ біженців МВС УНР та Виконавчий комітет Крайової наради у справах біженців «...провели велику роботу щодо забезпечення життєдіяльності, влаштування біженців в Україні, координації діяльності численних українських біженецьких організацій щодо підготовки заходів з повернення біженців додому»¹⁹³. Поряд з цими структурами О. Кудлай вказала на існування і біженецького департаменту МВС, який з початку 1918 р. мав займатися всіма поточними справами¹⁹⁴. Авторка звернула увагу і на терміни реєвакуації біженців, у які передбачалося її провести. «Передбачалося, що реєвакуація розпочнеться 25 березня 1918 р., а закінчиться не пізніше осені того ж року». Проте, як вона встановила, через внутрішні та зовнішні обставини у першому кварталі 1918 р. цей план здійснено не було¹⁹⁵.

Ще одним дослідницьким аспектом може стати вивчення діяльності делегації УНР на переговорах у Брест-Литовську з питання реєвакуації біженців¹⁹⁶. Так, О. Кудлай, аналізуючи процес становлення міністерства міжнародних справ УНР, наголосила на функціонуванні при ньому спеціальної комісії у справі виїзду за кордон заручників, виселенців та біженців¹⁹⁷. У виданні «Українське державотворення. Словник - довідник» (К., 1997 р.) є згадка про існування у структурі секретарства внутрішніх

справ «виселенсько-плінницького біженецького відділу» з широкими повноваженнями¹⁹⁸. Крім того, вказується на спроби Генерального секретарства УНР у листопаді – грудні 1917 р. дещо залагодити справу руху біженців через російський та австро-угорський кордони¹⁹⁹.

На сторінках «Енциклопедії Українознавства» (Львів, 1994 р., 1996 р.) та біографічного довідника «Діячі Української Центральної Ради» вміщено короткі життєписи керівників біженецького департаменту, зокрема П. Понятенка²⁰⁰.

Отже, на сьогодні врегулювання проблеми біженців Першої світової війни за доби Української Центральної Ради, а після проголошення третього універсалу і Української Народної Республіки, залишається все ще відкритою для науковців²⁰¹⁻²⁰².

Подібна історіографічна ситуація склалася й на ниві дослідження проблем біженців Першої світової війни за Української Держави. Автори фундаментальних праць з її історії С. Кульчицький²⁰³, В. Солдатенко²⁰⁴, Р. Пиріг²⁰⁵⁻²⁰⁶, О. Реєнт^{207,208}. не зверталися до проблематики біженства. Важливо, що постать гетьмана П. Скоропадського стала об'єктом вивчення науковцями. Назвемо лише одну досить солідну роботу О. Реєнта, на сторінках якої висвітлено життєвий шлях цієї непересічної особистості

Певним чином висвітлено законодавчу діяльність Гетьманату в царині біженства²⁰⁹. Загальну характеристику соціальної політики Гетьманату [у системі якої біженство посідало чинне місце. – Л. Ж.] як такої, що була направлена на максимальний захист усіх прошарків населення, намагалася зробити у своїй статті О. Колосова²¹⁰. Соціальну політику Гетьманату проаналізовано у монографії Л. Жванко²¹¹.

Значне місце в сучасній історіографії Української Держави посідає тема діяльності її дипломатичних служб та проблема українсько-радянських переговорів 1918 р. Серед них слід відзначити роботи Д. Веденеєва та Д. Будкова²¹², І. Б. Дацківа²¹³. Цікавою є розвідка П. Соханя та В. Павленко,

присвячена долі українських біженців Першої світової війни у міждержавних відносинах України і Болгарії упродовж 1918 – 1926 рр.²¹⁴.

Дотичними до теми, безумовно, є дослідження, присвячені аналізу українсько-радянських перемовин у 1918 р. Серед них слід виділити роботи О. І. Лупандіна²¹⁵⁻²¹⁶ та О. В. Філатова²¹⁷. Загалом же політика радянського уряду Росії щодо України, як проаналізував її О. І. Лупандін, зводилася до тези щодо «...відокремлення України від Росії внаслідок міжнародної обстановки носить тимчасовий характер окупації, що мир на півночі зовсім не означає мир на півдні»²¹⁸. У свою чергу О. Філатов, досліджуючи російсько-українські взаємини у царині біженства на переговорах, серед іншого наголосив на домовленості щодо проходження потягів з біженцями територією України²¹⁹.

У 1999 р. світ побачило документальне видання «Мирні переговори між Українською державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань»²²⁰. Цінність цих праць полягає у розкритті підвалин діяльності української дипломатії на доволі складному «східному напрямі». Проблеми дипломатичних відносин між Україною і Росією у 1918 р. проаналізував І. Б. Дацків. Дослідник прийшов до висновку, що зухвале й цинічне ставлення російської делегації до переговорів привело до їх згортання восени 1918 р. і жодним чином високий фаховий рівень українських дипломатів не могли вплинути на їх хід²²¹, оскільки від самого початку програмувалися радянською стороною на провал.

Серед захищених останнім часом дисертацій слід виділити наступні. Т. Байлема аналізує соціальну політику українських урядів протягом 1917 – 1920 рр.²²². У роботі С. Борисенка піднято проблематику українсько-російських відносин у часи Гетьманату²²³. Є. Рафаловський висвітлює продовольчу політику урядів Української держави²²⁴. Дослідження історії окремих регіонів України в часи Гетьманату, зокрема, Волині та Харківщини, присвячено роботи І. Козинець²²⁵ та Д. Підлісного²²⁶. Окремі аспекти біженства за доби Гетьманату висвітлено у роботах дисертантки²²⁷⁻²²⁸⁻²²⁹.

Іноземна література, присвячена історії Української Держави, представлена досить ґрунтовною роботою польського дослідника В. Менджецького, написаною на значній джерельній базі німецьких архівів²³⁰. У своїй книзі автор наголосив на бажанні України бути визнаною Росією самостійною державою з чітко окресленими кордонами, у той час як «... більшовики прагнули використати своє перебування в Києві для розгортання місцевого революційного руху»²³¹. Цікавим є й інше твердження цього історика стосовно того, що Гетьман намагався використати «військову парасолу Центральних Держав для створення засад української державності»²³². Загалом робота В. Менджецького є надзвичайно цікавою і потрібною у виробленні об'єктивної оцінки українсько-німецьких взаємин того часу.

Польська історіографія біженства Першої світової війни в останні роки збагатилася низкою праць, серед яких помітне місце посідає колективна монографія М. Коженьовського, М. Мондзика і Д. Тарасюка. У розділі «Дорогою додому» вони розглядають початок реєвакації поляків на батьківщину в 1918 р.²³³ Окремо слід виділити роботу А. Глаз²³⁴, присвячену репатріації поляків з радянської Росії в 1917–1924 рр.. Фрагменти повернення поляків додому з Києва за більшовиків висвітлює М. Коженьовський²³⁵.

Долю латиських біженців у Росії висвітлили у своїй статті В. Шалда та Т. Бартеле²³⁶. При цьому сучасні латиські та польські історики одностайно оцінюють перебування іноземних біженців у Радянській Росії як жахливе, а також визнають наявність «адміністративних перепон»²³⁷ з боку влади у справі повернення їх додому. Цікавим є і австро-український збірник, об'єднаний назвою «Окупація України 1918 року», який вперше побачив світ у 2008 р.²³⁸, а у 2009 був перекладений українською мовою²³⁹. Він, за влучним висловом автора рецензії професора С. Наумова, «... містить нову інформацію й оригінальні висновки, провокує роздуми й полеміку, розширює обрії бачення проблеми»²⁴⁰. Але разом з тим М. Раухенштайнер, В. Дорнік, В. Білль, В. Моріц та ін. зосереджуючись на традиційних питаннях, головним

чином, суспільно-політичного характеру, не виходять н апопулярні нині теми: людина в умовах війни, повсякденне життя, колаборціонізм, історична пам'ять та ін.²⁴¹.

Таким чином, аналіз історіографії біженства Першої світової війни приводить до висновку, що тема залишається відкритою для вітчизняних та зарубіжних істориків. Її актуальність, у свою чергу, спонукає вчених до нових пошуків. При цьому слід наголосити, що найбільш дослідженим є доба Російської історії, де значний сегмент праць складають праці російських дослідників. Натомість біженство в часи Української революції ще не стало предметом ґрунтовного вивчення. Відтак окреслена у дисертації проблематика певним чином цікавила дослідників, але жодна з вищеназваних робіт не є цілісним її дослідженням, не охоплює хронологічно весь період Великої війни 1914–1918 рр..

1.2 Джерельна база дослідження

Дослідження невідомої до цього часу сторінки Першої світової війни, якою стало перебування біженців на українських теренах упродовж 1914 – 1918 рр., вимагає залучення широкого комплексу джерел. Його основою, безумовно, стали архівні документи, значний масив яких нами вперше введено до наукового обігу. Відповідно до найбільш прийнятної у вітчизняному історичному середовищі класифікації писемних джерел, виділимо наступні блоки: документи, розміщені у спеціальних збірниках, документальні архівні джерела, періодичні видання, спогади та щоденники.

Серед опублікованих джерел слід назвати, опубліковані, головним чином, за доби Російської імперії, юридичні документи. При цьому слід зауважити, що доба Російської імперії широко представлена подібними джерелами. Серед них слід виділити «Собрание указаний и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате», на сторінках якого було вміщено «Закон про забезпечення потреб біженців» та його

додаток «Положення про забезпечення потреб біженців», що й визначили офіційну політику у царині біженства протягом 1915 – листопада 1917 р.. Інші підзаконні акти і, зокрема, «Керівні положення з улаштування біженців» були зібрані у двох окремих збірках – «Законы и распоряжения о беженцах (По 1-е апреля 1916 г.)» (М., 1916) та «Важнейшие законы, указы и распоряжения военного времени» (Пг., 1916), укладені М. Левіним.

Важливими джерелами, які допомогли розкрити структуру, завдання, напрямки діяльності Тетянинського комітету та ВСМ, можна назвати «Труды соединенного собрания членов комитета Её Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны с местными представителями 3 – 7 мая 1915 года» (Пг., 1915), «Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 февраля 1916 г.). Вып. 1. Главный комитет» (М., 1916) та «Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 марта 1916 г.). Вып. 2. Областные и городские комитеты» (М., 1916).

Окрему підгрупу джерел склали журнали засідань губернських, міських та повітових управ. Жваві дискусії, обговорення нагальних питань, пов'язаних із діяльністю самоврядувань у царині біженства, різні звіти також розширюють горизонти наукового дослідження. Також цінними є і статuti та опубліковані звіти різних благодійних спілок допомоги біженцям. Серед них можна назвати «Устав общества для оказания помощи еврейскому населению, пострадавшему от военных действий» (К., 1915), «Устав Общества вспомоществования бедным семействам Поляков, участвующих в войне, и бедствующему Польскому населению, пострадавшему от военных действий» (Пг., 1914), «Отчет о деятельности Харьковского Прикарпатского комитета за 1915-й год» (Х., 1916) та ін..

Унікальними у своєму роді можна назвати записки помічника керівника справами Ради міністрів А. М. Яхонтова, «Совет Министров Российской империи в годы Первой мировой войны. Бумаги А. Н. Яхонтова. (Записки заседаний и переписка)» (СПб., 1999). Урядовець вів протокольні

записи під час таємної частини засідань, які надзвичайно точно характеризують ставлення влади, серед іншого, і до біженців.

Серед перших опублікованих джерел у вітчизняній історіографії слід назвати фундаментальний двотомник – «Українська Центральна Рада. Документи і матеріали», на сторінках якого є окремі відомості, що фрагментарно характеризують діяльність УЦР в окресленій царині²⁴². Назвемо опублікований здобувачкою збірник «Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали. (1914 – 1918)», (Х., 2009 р.), на сторінках якого сторінках уміщено 250 документів різного характеру та походження. Збірник став результатом кількарічної роботи зі збору та упорядкування значного масиву архівних документів, матеріалів періодичних видань, журналів засідань губернських і повітових самоврядувань²⁴³. Також слід назвати й збірники документів, матеріали яких дотичні нашому дослідженню, і стосуються фінансової політики українських урядів у 1917 – 1918 рр.²⁴⁴, історії Східного Поділля у часи Української революції²⁴⁵, мирних переговорів між Українською Державою і РСФСР у 1918 р.²⁴⁶.

Непересічне значення мають, перш за все, документи, які зберігаються в архівах. Відтак було опрацьовано фонди дев'яти архівів України, а саме – Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), Центрального державного історичного архіву України (далі – ЦДІА України) у місті Києві, державного архіву Автономної Республіки Крим у місті Сімферополь, державних архівів Житомирської, Дніпропетровської, Одеської, Полтавської, Харківської та Херсонської областей. При цьому слід акцентувати увагу на різній наповненості цих архівозбірень та фондів потрібними для дослідження матеріалами. Нами було переглянуто матеріали 180 фондів, з них у ЦДАВО України (56), ЦДІАК України (37), Держархів АР Крим (5), Держархів Херсонської області (29), Держархів Одеської області (15), Держархів Харківської області (6), Держархів Полтавської області (7), Держархів Житомирської області (14), Держархів Дніпропетровської області (11).

У залежності від характеру та форми відображення дійсності матеріали були поділені на п'ять груп. Першу склали документи урядових структур Російської імперії, Української Центральної Ради та Української Держави імперської ОН з УБ, Тетянинського комітету, української Крайової наради у справах біженців (далі – КН у СБ), міністерств, департаментів, комітетів, комісій тощо; друга – документи місцевих органів влади губернського рівня, губернських нарад з улаштування біженців (далі – ГН з УБ); третя – матеріали самоврядувань; четверта – документи різних громадських комітетів, спілок, товариств і та ін.; п'ята – листи біженців у різні інстанції, різного характеру списки цих евакуйованих. Документи офіційного блоку мають багатий фактичний матеріал і є важливою складовою в осмисленні урядових ініціатив у царині біженства, механізму втілення їх у життя. – закони, законопроекти, різні обіжники, циркуляри, накази, доповідні записки, протоколи, постанови, які визначають сутність офіційного курсу Російської імперії, УЦР та Української Держави в зазначеному напрямку їх внутрішньої політики. Другий – листування офіційних інституцій з їх місцевими представництвами. опрацьовуючи які було отримано матеріали, що відображали процес евакуації та повернення біженців, відкриття різноманітних пунктів допомоги, становище та забезпечення різних життєвих потреб біженців, різні фінансові питання. Окремо слід виділити листування Тетянинського комітету з його місцевими представництвами та біженецького департаменту в часи УНР та Української Держави з губернськими старостами, своїми уповноваженими, консулами щодо реевакуації, а також взаємодію з австро-угорською та німецькою місіями.

На підставі цих документів було встановлено механізм взаємодії центральних органів влади з різними урядовими структурами щодо врегулювання різних аспектів проблеми біженства. До цього напрямку належить і збір статистичних даних – анкети, направлені до місцевих самоврядувань щодо встановлення кількості біженців, розселених у певних місцевостях, їх етнічний, статевовіковий та соціальний зріз, кількість та

напрямки діяльності дитячих закладі опіки, звіти про періодичну діяльність комітетів допомоги біженцям, фінансова звітність, звіти про роботу бюро праці, різних етнічних спілок, про проведення благодійних зборів тощо. До нього також належать різноманітні документи адміністративного характеру – списки урядовців біженецького департаменту та КН у СБ, працівників ГН з УБ, повітових комітетів допомоги біженцям, розміри їх окладів, домашні адреси, накази про призначення на роботу, різні відрядження, інші кадрові зміни, а також списки самих повітових комітетів.

Аналізуючи зовнішній вигляд документів, слід наголосити, що вони є оригіналами, засвідченими або незасвідченими копіями у вигляді рукописів або примірників, виконаних на друкарській машинці чи написаних від руки. При цьому слід зауважити, що потрібні матеріали можна було відшукати у зовсім неочікуваних фондах, назви і хронологічні межі ніяк не збігалися, що, безумовно, ускладнювало процес підбору необхідної для написання дисертації інформації.

Серед архівів важливе значення мають фонди двох центральних – ЦДІАК України та ЦДАВО України, у яких зберігаються матеріали стосовно періоду Російської імперії та доби Української революції відповідно. Так у ЦДІАК України для нас найціннішим виявився фонд Комітету Південно-Західного фронту ВЗС (ф. 715). У ньому зберігаються документи, які дозволили відтворити механізм евакуації руху біженців, статус інституту провідників, віднайти їх листування із керівництвом Комітету, визначити проблеми працевлаштування біженців.

Матеріали фонду управління попечительства Київського навчального округу (ф. 707) дозволили частково відтворити початковий етап евакуації біженців на початку літа 1915 р. та участь у цьому процесі українського вчительського загалу. Для встановлення кількості біженців, ілюстрації діяльності різних благодійних спілок та окремих діячів в окресленій царині, організації їх руху було опрацьовано такі фонди: розшуковий пункт при Полтавському губернському жандармському управлінні (ф. 321),

Вознесенське відділення Одеського жандармського поліцейського управління залізниці (ф. 344), Київський округ шляхів сполучень (ф. 692), Управління головуповноваженого Російського товариства Червоного хреста при арміях Південно-Західного фронту (ф. 719), Полтавське відділення Комітету для надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій (ф. 919), Канцелярія Харківського інспектора у справах друку (ф. 1680), особистий фонд Миколи Федоровича Сумцова (ф. 2052).

Значний масив документів з проблематики дослідження зосереджений у фондах ЦДАВО України, які складаються із двох блоків – фонди доби УЦР та Української Держави. Саме вони дали змогу створити повну картину біженства у цей час. Чільне місце серед переліку фондів посідають фонди УЦР (ф. 1115) та Міністерство внутрішніх справ УНР (ф. 799), матеріали яких дали можливість відтворити процес формування українських органів допомоги біженцям, особистий склад КН у СБ, її Виконавчого комітету, а опрацьовані протоколи його засідань – встановити механізм прийняття рішень у зазначеній царині, взаємодію з місцевими представництвами, становище біженців на місцях, певні статистичні дані тощо. Також було досліджено фонди Комісар у справах України при Тимчасовому уряді у Петрограді (ф. 2241), Міністерства у польських справах Української Держави (ф. 2225), Міністерства шляхів сполучення УНР (ф. 2537), матеріали яких дозволили встановити становище українських біженців, які перебували в Росії, ставлення польської громади до біженців-земляків, про надання вагонів російською стороною для транспортування біженців. У фонді Народного міністерства закордонних справ УНР (ф. 2592) було виявлено цінні матеріали щодо листування урядових інстанцій на предмет підготовки реєвакації біженців, а також доповідну записку консультанта української делегації у Брест-Литовську про необхідність повернення додому біженців.

Потужний за своєю інформативністю та різноплановістю матеріалів є блок, що стосується проблематики біженства за доби Гетьманату. Це, перш за все, фонд МВС (ф. 1216) і його третій опис, що стосується діяльності

біженецького департаменту. На підставі аналізу документів було визначено засади та умови його діяльність, штати та персональний склад, взаємодію з місцевими представництвами, уповноваженими, фінансові ініціативи, повідомлення з місць щодо становища біженців, механізм проведення реевакуації, листування з іноземними місіями на предмет організації повернення додому іноземних біженців тощо.

Для розкриття діяльності урядових структур у сфері соціального захисту біженців, нашу думку, було недостатньо опрацювати лише цей фонд. Тому було досліджено матеріали фонду Ради Міністрів (ф. 1064), Військового міністерства (ф. 1074), Міністерства шляхів (ф. 2200), МНЗ та ДО (ф. 1035), які розкрили механізм законотворення, розв'язання фінансових питань, реевакуації та розселення біженців, аспекти діяльності уповноважених біженецького департаменту, відкриття таборів для біженців, способи подолання серед них інфекційних захворювань, забезпечення закладів допомоги цим людям усім необхідним. У фонді Міністерства освіти (ф. 2201) віднайдено положення про «Головуповноваженого з влаштування біженців колишньої прифронтової зони на Україні», а фонді Міністерства фінансів (ф. 2199) – один із найважливіших документів – Проект закону і пояснювальну записку до нього про план реевакуації біженців. Розгляд питання щодо повернення українців з Росії, яке ставилося на українсько-російських перемовинах, а також їх становище у прикордонних з Росією губерніях, проаналізовано на підставі документів з фонду делегації Української Держави у справі мирних переговорів з Росією (ф. 2607).

Окремо слід виділити фонди дипломатичних інституцій, матеріали які дозволяють створити картину життя українських біженців, головним чином, в Росії, зусилля українських консулів надати їм допомогу, діяльність українських інституцій за кордоном, проект реевакуації українців з Росії за допомогою Швецької місії Червоного Хреста тощо. Це – фонди МЗС Української Держави (ф. 3766), Уповноваженого представника Генерального консульства Української Держави у Москві по Тамбовській губернії (ф.

1235), Українського генерального консульства Української Держави у Петрограді (РСФРР) (ф. 2187), Віце-консула Української Держави у Саратові (ф. 2221), Пензенської губернської Української ради (РСФРР) (ф. 2222), Віце-консульства Української Держави у місті Пензі (РСФРР) (ф. 2223), Посольства Української Держави та УНР у Фінляндії (об'єднаний фонд) (ф. 3512), а також фонд Імператорського і королівського представництва Австро-Угорщини в Україні (ф. 2608).

З метою в'яснити ситуацію на місцях у сфері опікування біженцями були залучено матеріали фонди Подільського (ф. 1793) та Волинського губернських старост (ф.р.-1644) з державного архіву Житомирської області. На жаль, фондах губернських старост Катеринославщини (ф. 4541), Полтавщини (ф. 2988), Поділля Харківщини (ф. 1325), Київщини (ф. 3598) необхідної для нас інформації не було виявлено.

Також потрібно вказати на невідомий до цього часу науковому загалу фонд Українське головне управління з евакуації населення (Украголовевак) (ф. 336), в якому містяться цікаві статистичні дані щодо кількості біженців в Україні на 1920 р.

Як бачимо, матеріали центральних архівосховищ, безумовно, стали вагомою часткою для написання дисертації, але повнота дослідження можлива тільки на разі залучення джерел з регіональних архівів. Тому були використані фонди шести державних архівів Дніпропетровської, Житомирської, Одеської, Полтавської, Херсонської, Харківської областей та Автономної Республіки Крим (м. Сімферополь). Їх матеріали охопили географічно усі українські землі, які в період Першої світової війни входили до складу Російської імперії, а в часи революції до складу УЦР-УНР та Української Держави. Їх матеріали дозволили встановити національний склад перебуваючих в Україні біженців, передати місцеві проблеми з питань опікування біженцями, розкрити широкий пласт листування біженців з різними інстанціями, зібрати анкетні дані. Дані матеріали репрезентують здебільшого діяльність місцевих органів влади та самоврядувань,

громадських комітетів у цій галузі, тобто подають процес реалізації урядових положень, направлених на соціальних захист біженців, підготовку та проведення їх реєвакуації.

До них належать фонди Житомирської міської виконавчої ради об'єднаних громадських організацій Житомира (ф. Р.-405) (Держархів Житомирської області), Одеської міської управи (ф. 16) (Держархів Одеської області), Канцелярії Полтавського цивільного губернатора (ф. 83), Кременчуцької повітової управи (ф. 1069), Лохвицької повітової управи (ф.612) (Держархів Полтавської області).

На особливу дослідницьку увагу заслуговують фонди двох архівів – Полтавської та Харківської областей. У першому зберігається важливий фонд Полтавського відділення Всеросійського комітету по наданню допомоги біженцям війни (ф. 992), тобто фонд губернського відділення Тетянинського комітету. Його матеріали дають можливість створити цілісну картину діяльності такої інституції в межах конкретно взятої губернії, а також відтворити механізм взаємодії центральної і місцевої структур комітету, скласти уяву про напрямки діяльності, умови життя біженців, навчання їх дітей, лікування, склад повітових комітетів тощо.

У фондах Держархіву Харківської області зберігається багатющий фонд відділу влаштування біженців Харківського губернського присутствія (ф. 18). На основі його матеріалів сформовано узагальнення щодо соціального захисту біженців на рівні конкретно взятої губернії, віднайдено цілий пласт листування біженців з різними інституціями, який може стати самостійним напрямком досліджень. Крім того, було опрацьовано матеріали таких фондів: Харківське губернське правління (ф. 4), Харківське губернське у справах товариств та спілок присутствіє (ф. 29), Харківська міська управа (ф. 45), Харківське губернське відділення Всеросійського комітету по наданню допомоги постраждалим від воєнних дій (княжни Тетяни Миколаївни) (ф. 317), Харківська духовна консисторія (ф. 40), Благочинний 1-го округу Богодухівського повіту Харківської губернії (ф. 720), Канцелярія

курата Харківської римо-католицької церкви (ф. 965).

Додатково були залучені фонди Сімферопольського міського комітету допомоги біженцям Сімферопольської міської управи Таврійської губернії (ф. 149) та Канцелярія Міністерства внутрішніх справ Кримського Крайового уряду (ф. Р.-999), з яких виділено матеріали про становище біженців, а також цінні телеграми Харківського порайонного комітету щодо залізничного транспортування біженців літом 1918 р. Окремі дані про благодійні збори на користь дітей біженців та стан залізниць за доби Гетьманату було віднайдено у фондах Бериславського вищого початкового училища (ф. 193) та Управління з будівництва залізниці Джанкой – Херсон (ф. 296) з Державного архіву Херсонської області. У єдиному використаному фонді Дніпровського заводу Південно-Руського металургійного товариства (ф. 463) обласного Держархіву Дніпропетровської області подано матеріал про роботу біженців охоронцями військовополонених, які працювали на даному підприємстві.

Загалом, для збору матеріалів здобувачка опрацювала 199 справ, у той час як було переглянуто 575 одиниць архівного зберігання. Ці документи дозволили створити широку картину перебування біженців на українських землях в часи Першої світової війни, заповнюючи тим самим пустуючі сторінки її гуманітарної історії.

Одним із важливих серед масиву джерел є періодичні видання, які, образно кажучи, виступають живими свідками подій. «Газети, – за висловом українського дослідника Г. Рудого, – є унікальним всеохоплюючим історичним літописом українського народу»²⁴⁷. Його аналіз має важливе значення, оскільки компенсує відсутність архівних матеріалів з Херсонської, Чернігівської, Одеської, Дніпропетровської областей.

Упродовж 1914–1918 рр. матеріали газет різні за змістом та формою спонукали український загал всіляко допомагати «братом, які перші зустріли удари ворога...». Аналізуючи наповненість преси матеріалами про біженців, можна виокремити певні етапи у висвітленні періодикою цієї проблеми. Так, у понад трьох десятках періодичних видань 1914 р, які зберігаються у

газетному відділі Національної бібліотеки ім. В. Вернадського, відсутні будь-які згадки про біженців, що пояснювалося, не в останню чергу, ситуацією на фронті. Поза увагою, за окремими винятками, (газета «Подолія» за 3 грудня 1914 р. вмістила велику статтю про відкриття у місті відділення Тетянинського комітету, але жодним словом не згадавши про біженців) лишилися утворення ВЗС та ВСМ, Тетянинського комітету.

З літа 1915 р., коли розпочалася масова евакуація цивільного населення із західних губерній Російської імперії, преса розпочинає активно її висвітлювати. У рубриках «Хроніка», «Місцева хроніка», «Місьцеве життя», «Дописи з місць» постійно подавалися матеріали про рух біженців, проблеми в дорозі, напрямки допомоги, різні заклики про благодійні збори на користь цих людей та ін. Проблем біженців торкалися і єпархіальні видання «Полтавские епархиальные ведомости» та «Вера и разум» (Харків).

Важливе змістове навантаження несуть матеріали друкованих органів громадських організацій ВЗС, ВСМ та Тетянинського комітету – «Известия Главного комитета Всероссийского земского союза помощи больным и раненым воинам», «Известия Всероссийского союза городов», «Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта», «Известия Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны».

Значну кількість матеріалів про життя біженців можна зустріти у пресі 1916 р., оскільки саме в цей рік біженці почали обживатися на своїх місцях, виникли нові проблеми, пов'язані із пошуком роботи, навчання дітей, фінансування різних напрямків допомоги їм та ін.. В окрему групу публікацій можна виділити різні подяки, починаючи від стандартних подяк Великої княжни Тетяни різним жіночим комітетам до подяк, висловлених окремими партіями біженців своїм провідникам.

У 1917 та 1918 р. різко скоротилася кількість публікацій про цих людей. Зрозуміло, що з весни 1917 р. революційна стихія, яка охопила українські землі, вийшла на перше місце за своєю значимістю. У той же час поява у Катеринославській, Полтавській, Херсонській губерніях румунських

біженців, що було зумовлено вступом цієї країни у війну на боці Антанти, частково привернула до них увагу преси. У 1918 р. преса Української Держави висвітлювала проблеми уже реєвакуації біженців до своїх домівок.

Земські газети були органами губернських та повітових управ, на яких фактично покладалося облаштування біженців на місцях. Зрозуміло, що їх друковані органи постійно висвітлювали цю проблему. До таких видань належали – «Вільне слово» (Золотоноша, Полтавська губ.), «Народне діло» (Харківська губ.), «Вестник Александрійского уездного земства» (Херсонська губ.), «Вісник Єлисаветградського повітового земства» (Катеринославська губ.), «Волчанский земский листок» (Харківська губ.) «Екатеринославская земская газета» (Катеринославська губ.), «Известия Херсонского уездного земства» (Херсонська губ.), «Київська земська газета» (Київська губ.), «Лохвицьке слово» (Полтавська губ.), «Черниговская земская газета» (Чернігівська губ.), «Юго-Западный край» (Вінниця, Подільська губ.).

Подібні матеріали можна зустріти і на шпальтах щоденних незалежних міських газетах «Вестник Одессы», «Жизнь Подолии» та «Подольская мысль» (Кам'янець-Подільський), «Мариупольская жизнь» (Маріуполь, Катеринославська губ.), «Волынь» та «Понедельник» (Житомир), «Одесский листок», «Одесские новости», «Полтавский день», «Полтавские новости», «Придніпровський край» (Катеринослав), (Кременчук), «Слово» (Катеринослав), «Сумской вестник», (Харківська губ.), «Южная Россия» (Миколаїв, Херсонська губ.), «Южная мысль» (Одеса), «Южное слово» (Ялта), «Родной край» (Херсон) тощо. Вони подавали матеріали про зустрічі біженців місцевими громадами, оголошення та звіти про різні благодійні збори на їх користь, інформацію про навчання дітей, проблеми із працевлаштуванням, відкриття різноманітних закладів допомоги, майстерень, їдалень, перші полемічні статті, окремі навіть подавали ілюстраційний матеріал тощо.

За характером подачі матеріалів можна виділити аналітичні статті – найбільш цінні для дослідження, бо вони є чи не єдиним критичним

осмисленням подій, пов'язаних із появою біженців, їх соціальним захистом; повідомлення різного характеру; хроніка; дописи, матеріали звітності різного характеру.

Загалом, опрацьовані авторкою 68 періодичних видань, які охоплюють майже усі українські губернії, дозволяють зробити певні узагальнення, вивести закономірності та особливості публікацій матеріалів, присвячених проблемі біженців Першої світової війни, заповнити лакуни, пов'язані із відсутністю документів у низці вітчизняних архівосховищ.

Важливим історичним джерелом для будь-якої наукової роботи є щоденники та спогади безпосередніх учасників подій, які дозволяють, так би мовити, очима сучасників. Проте ці твори мають де в чому суб'єктивний характер, на них тяжіють політичні уподобання авторів, їх світогляд, статус у тогочасному суспільстві та ін.. На жаль, у нашому випадку ці джерела є досить обмеженими, оскільки проблеми біженців просто губилися на тлі тих фатальних подій, що розгорталися на теренах Російської імперії, а згодом УЦР та Гетьманату. При написанні дисертації було використано тільки ті роботи, автори яких певним чином торкалися біженства або їх описи тогочасної дійсності давали змогу зробити певні оцінки, вивести узагальнення. Відтак дисертаційне дослідження не переобтяжене цитатами тогочасних діячів. Представники владного Олімпу, вочевидь, обійшли її своєю увагою, безпосередні працівники біженецьких комітетів не мали часу до написання, а значна маса біженців була неграмотною, і ми ніколи не дізнаємося їх думок та сприйняття тогочасного світу.

Отже, чи не найважливішим твором, який охоплює весь період війни, є спогади Д. Дорошенка, відомого українського історика та політичного діяча. Він, як ніхто інший, зумів передати весь трагізм біженства, тавруючи на сторінках твору владу за його появу у таких катастрофічних масштабах. Цінними спогади є ще й тому, що передають увесь трагізм ситуації, у якій перебувала УЦР, а згодом і Українська Держава, фактично подаючи історичне тло, на якому можна відтворити проблематику біженства. Побіжно

до заявленої тематики стосуються спогади військових та дипломатів протиборчих таборів – В. Гурко²⁴⁸, Е. Людендорфа²⁴⁹, О. Черніна²⁵⁰, які часом подають діаметрально протилежні погляди на одне і те ж явище.

Серед цінних робіт слід виділити мемуари та щоденники діячів Української революції П. Скоропадського²⁵¹, П. Стебницького²⁵², М. Галагана²⁵³, Є. Чикаленка²⁵⁴. У першу чергу доцільно зупинитися на спогадах П. Скоропадського, написаних у 1919 р.. Окремі фрагменти мемуарів були опубліковані за межами України у журналі «Хліборобська Україна» протягом 1922 – 1925 рр.. У 1992 р. уже в незалежній Україні вийшли глави спогадів Гетьмана, і лише у 1995 р. світ побачив повне його видання. Вони є унікальним джерелом і мають особливе значення для дослідження історії новітнього державотворення.

Досить змістовним є і щоденник О. Несвіцького, лікаря, гласного Полтавської земської управи, на сторінках якого постає життя провінційного міста доби революції²⁵⁵. Спогади про Українську Державу залишив також Г. Гуммерус, відомий фінський історик, громадський і політичний діяч, який у той час перебував на посаді повіреного у справах Фінляндії у Києві²⁵⁶.

Таким чином, представлений комплекс джерел дав нам змогу дослідити біженство як соціальне явище у часі й просторі, політику державних утворень, які функціонували на українських землях у роки Першої світової війни, діяльність самоврядувань та подвижництво громадського загалу. Уперше для подальшого наукового опрацювання надається значна кількість архівних матеріалів різних регіонів України.

1.3. Методологія і методи дослідження

Дослідження біженства, як нового соціального явища, що виникло у роки Першої світової війни, ставить певні методологічні проблеми. Авторці належить охарактеризувати триєдиний контент (зміст) даного поняття – політику державних утворень, які функціонували на українських землях упродовж збройного конфлікту, реакцію та заходи у цьому аспекті

суспільного загалу, а також створити портрет самого біженця. Фактично слід говорити про дослідницький симбіоз з використанням класичних методів вивчення історії та новітніх тенденцій в цій царині.

На сьогодні в українській історичній спільноті прийнято чи радше навіть модно використовувати принципи дослідження повсякденної історії. Остання, за висловом доктора історичних наук О. Удода, виникла з протесту проти «професорської» історії, проти глобальних теорій, проти розгляду історії в абстрактних категоріях – тільки як розвиток економічних і соціальних процесів. У нашій вітчизняній історіографії – це, насамперед, протест проти непомірної політизації всього суспільного життя, ідеологізації і партизації історичної науки. Вчений наголосив на проблемі визначення предмету дослідження історії повсякденності: «... позаекономічну і позаполітичну історію можна вважати історією повсякденності. Але постійні зв'язки повсякденного життя з іншими сферами унеможливають окреслити чіткі межі предмета дослідження. Очевидно, що, зважаючи на суб'єктивізм творчості історика, мабуть і не варто прагнути до певних рамок у галузі дослідження повсякденності»²⁵⁷.

Зрозуміло, що історія людини, вирваної зі звичних умов життя – благодатний ґрунт для реконструювання її думок, щоденних переживань, її взаємини із оточуючим світом. Проте, у нашому дослідженні лише фрагментарно використовувалися засади історії повсякденності, оскільки майже неможливо зануритися у світ людини тієї епохи, прожити її життям, поглянути так би мовити із середини на її долю. В іншому випадку може відбутися перенесення сучасних цінностей, як, наприклад, не зовсім відповідна сентенція британського історика П. Гетрелла щодо відчуття гордості у багатьох жінок-біженок від того, що вони взяли на себе додаткові обов'язки²⁵⁸. Зауважимо, що певні спроби використати засади історії повсякденності нами зроблено стосовно характеристики психологічного стану жінок-біженок, соціального захисту дітей біженців, відкриття різних закладів опіки, перебування біженців у спеціально створених таборах та ін..

У дисертації авторка прагнула створити картину біженства, складниками якої була державна політика, потуги суспільства та життя самих біженців. Такий підхід до осмислення та вивчення даного суспільного явища можна пояснити тим, що окреслена тематика в Україні не має належного висвітлення, численні архівні фонди чекають своїх дослідників. А відтак запропоноване дослідження – основа, на якій згодом зможуть постати ґрунтовні праці, керовані принципами історії повсякденності. Писати у даній роботі про моральні потрясіння біженців, не маючи серйозної наукової бази, не знаючи контексту ситуації буде, м'яко кажучи, некоректно і здебільшого свідчитиме на користь непрофесійності автора. Тому застосування парадигми «культурної історії» та «нової історії», як її називає професор Кембриджського університету П. Берк, це справа майбутніх досліджень²⁵⁹.

Методологічну основу дисертації склали фундаментальні принципи наукового пізнання – об'єктивність та історизм. Це означає, що усі історичні факти, явища і події стосовно вивчення проблематики перебування на українських землях біженців у роки Першої світової війни подано відповідно до конкретно-історичних обставин, в їх взаємозв'язку і взаємообумовленості. Авторка дисертації прагнула всебічно дотримуватися принципу об'єктивності, виходячи з того, що науковець має реконструювати події так, як вони відбувалися під впливом тогочасних, головним чином, негативних факторів, зумовлених війною, а згодом і революційними подіями. Ні влада, ні суспільство за тих політичних та суспільних реалій, ментальних і світоглядних засад не могли вчиняти стосовно біженців інакше, ніж вони робили. І в жодному випадку не можна переносити сучасні оцінки біженства на ту далеку епоху. Досить оригінальну думку щодо ролі історика в дослідженні міграційних процесів та й узагалі минулого Європи, а отже і України, висловив польський професор Я. Піскорський: «Історик, напевне, не вирішить проблем сучасності, хоча може допомогти їх зрозуміти, показуючи історичні корені сучасних явищ... В історичному розвитку немає готових розв'язок, даних раз і назавжди. Як громадянин – історик може і повинен

зважати на толерантність, тому що дуже добре знає страшні результати, коли її бракує. Як учений – має показувати заплутані долі людей та складність вибору, аніж давати легкі відповіді, які радше нагадують каталог побожних побажань. Історик не мусить приховувати свої симпатії та антипатії і важливо, щоби він став трохи поодаль тому що, як мовить африканська мудрість, збоку видно більше, навіть коли самого менше видно»²⁶⁰.

Використання принципу історизму дало змогу вивчити біженство, як соціальне явище у розвитку, показати його динаміку: як воно виникло, які етапи в своєму розвитку пройшло, чим в кінцевому результаті стало. При цьому, саме виходячи із даного принципу, і було вмотивовано хронологічні межі дослідження, які охоплюють весь період війни і у її контексті – біженство, яке переходить від одного державного утворення до іншого. Ми прагнули показати, як у конкретно-історичних умовах змінюються засади державної політики у царині соціального захисту біженців, наскільки трансформується суспільне сприйняття цієї групи та ін.. До того ж усі досліджувані події подано у хронологічній послідовності з урахуванням тогочасних суспільно-політичних процесів.

В основі дисертаційного дослідження лежать універсальні загально-наукові методи дослідження. До них належать дедукція та індукція, аналіз та синтез, метод аналогії, без яких неможливо будь-яке наукове дослідження. Саме ці методи дають змогу робити висновки, узагальнення, виокремити особливості. Використання історико-генетичного методу, суть якого полягає у послідовному розкритті властивостей, функцій і змін досліджуваної реальності в процесі її історичного руху, дозволило відтворити процес еволюції законодавчої бази, центральних і місцевих структур допомоги біженцям, з'ясувати чинники, що впливали на нього, показати залежність принципів допомоги біженцям від типу державного утворення, у якому вони перебували, визначити причинно-наслідкові зв'язки, закономірності, дати характеристику діячам, які у той чи інший спосіб були причетні до вирішення проблем біженців тощо.

За допомогою історико-порівняльного методу ми змогли зіставити умови евакуації біженців у державах протиборчих блоків, повернення польських біженців з України та Радянської Росії, а також ставлення до етнічних комітетів з боку влади Української Держави та тієї ж більшовицької Росії, умови та джерела фінансування біженецької складової на різних її етапах та ін..

Застосування історико-типологічного методу дозволило класифікувати заклади допомоги біженцям, визначити типологію жител для їх розселення у тилкових губерніях, структурувати склад та внутрішню будову місцевих біженецьких комітетів, встановити типові норми харчового забезпечення цих людей тощо.

Історико-системний метод дав можливість розглянути діяльність комітетів допомоги біженцям, які діяли на українських землях в часи Російської імперії, як складову загальноімперської вертикалі, визначити взаємозв'язки на рівні центр – губернія – повіт, механізм ухвали рішень та їх реалізації тощо. Використовуючи його вдалося створити цілісну комплексну картину біженства як соціального явища.

До того ж нами було використано хронологічний, хронологічно-проблемний, проблемно-хронологічний та ретроспективний методи.

Для підготовки значної кількості додатків, які складаються із цифрових таблиць та схем, нами було використано міждисциплінарні методи – статистичний, математичний, системноструктурний, метод ілюстрацій. Картографічний метод дослідження було використано при складанні карт.

Фундаментальними категоріями дисертаційного дослідження є концепти «біженець» та «біженство». Важливим для осмислення суті явища є також визначення кола осіб, що й окреслили поняття «біженець». Сучасні європейські вчені досить широко тлумачать це поняття. Так, П. Гетрелл, один із авторитетних дослідників біженства Великої війни в Росії, наголосив, що власне «біженців», тобто людей, які добровільно залишили свої домівки з наступом ворога, було небагато у порівнянні з сотнями тисяч тих, кого

«перемістили» насильно (виселенці). Дослідник вводить широке поняття «переміщені особи», «переміщення населення» («population displacement»), до семантичного кола якого зараховує біженців, депортованих, військовополонених ворожих армій, інтернованих з числа громадян ворожих країн²⁶¹. У подібному ключі висловлюється стосовно семантики поняття «біженство» польський професор Я. Піскорський. Він зазначає: «... оскільки біженство супроводжує людство від початку історії, але його форми постійно змінюються, історик повинен прийняти його якомога ширшу дефініцію»²⁶².

Інший польський історик М. Коженювський, визначаючи статус поляків, евакуйованих углиб Російської імперії, наголошує, що російська влада в офіційній кореспонденції використовувала термін «біженець» – «uciekinier» (утікач). Поняття ж «wugnianiec» (вигнанець), «uchodźca» (біженець), «tułacz» (блукач) зустрічаються у тогочасних архівних документах. За переконанням дослідника, вони підкреслюють статус польської людності, примусово евакуйованої з польських губерній²⁶³.

У вітчизняній історіографії окремі дослідники у своїх працях ототожнюють поняття «німці-виселенці», «німці-колоністи російськопіддані» та біженці. У випадку з примусово депортованими поняття «біженець» не є прийнятним, тому варто розмежувати і понятійний апарат, і дослідницькі проблеми – депортовані та біженці Першої світової війни. Окремо слід вивчати долю етнічних меншин Російської імперії, які зазнали впливу депортаційної політики і мали статус «адміністративно висланих». Цікаву думку з приводу появи терміну «вигнанець» висловив професор О. Реснт: «...засоби масової інформації, з міркувань можливих цензурних утисків, використовували слово «вигнанці», яке застосовувалося до депортованих з прикордонних територій імперії»²⁶⁴. С. Попик, досліджуючи проблеми перебування українців-біженців з Галичини і Буковини, але вже по інший бік Східного фронту, оперує перекладом німецького поняття «Kriegsflüchtlinge» – «воєнні біженці»²⁶⁵. Семантика цього терміну вказує на природу явища, спричиненого саме воєнними діями.

Важливим буде й інше зауваження стосовно статусу вже біженців-галичан, яких тогочасні джерела трактували як «молодших братів»²⁶⁶. І все ж, попри широку кампанію щодо проголошення Східної Галичини російською територією, всі прибулі звідти формально були підданими Австро-Угорщини – іноземної держави, з якою Російська імперія перебувала у стані війни²⁶⁷.

На наш погляд, застосовуючи термін «біженець» щодо періоду Російської імперії, а згодом і стосовно часу УЦР та Української Держави, як її спадкоємниць на українських землях, слід враховувати той факт, що імперське законодавство в часи Першої світової війни подало його власне юридичне тлумачення. «Біженцями визнаються особи, що залишили місцевості, під загрозою наступу ворога або ним вже зайняті, або виселені розпорядженням військової або цивільної влади з району військових дій, а також вихідці з ворожих Росії держав», – зазначалося у статті 1 «Положення про забезпечення потреб біженців»²⁶⁸. Відтак цілком історично вмотивованим та відповідним до предмету дослідження буде використання саме цього терміну як такого, що відповідав тогочасним реаліям життя, без використання, начебто, синонімів «виселенець», «вигнанець».

Ще одним важливим поняттям є поняття «біженство», яким окреслюється увесь комплекс проблем, пов'язаних із новою суспільною групою, яка з'явилася на теренах Російської імперії у роки Першої світової війни. Його фундаторами виступили П. Гетрелл та О. Курцев, відповідно британський та російський історики, одна із статей останнього так і названа «Біженство»²⁶⁹. Отже «біженство» – це вся реальність, яка стосується кола осіб, що у роки Великої війни потрапили під офіційно визнаний термін «біженці», а також сукупність усіх дій влади у цьому напрямку, реакція суспільного загалу та ставлення до навколишнього світу самих біженців.

Ще одне зауваження потрібно зробити щодо використання терміну «біженецький», який є похідним від поняття назви «біженецький департамент», урядового підрозділу створеного в часи УЦР. При цьому

авторка використала подібні звороти – «біженецький комітет», «біженецька проблема», «біженецька складова» та ін..

Відносно до природи переміщення біженців, організованих російською владою та ініційованих ними самими, необхідно вживати термін «евакуація», який відбиває специфіку воєнного часу. Відтак використання поняття «міграція», яке окремі дослідники застосовують, окреслюючи проблему переміщення цивільного населення, наприклад, Східної Галичини є недоцільним. У той же час переміщення німців, австрійців, болгар та турків підпадає під юридичну норму «депортація». Процес повернення їх додому за доби правління П. П. Скоропадського ідентифікується як «реевакуація», а також вживається термін-синонім «репатріація».

Також варто звернути увагу на термін, який заслуговує на широке використання у науковому обігу. Це – поняття «Велика війна», яке з'явилося з початком даного військового конфлікту, і є несправедливо забутим синонім поняття «Перша світова війна».

Таким чином, використання принципів та методів історичного дослідження дозволило провести ґрунтовну роботу зі створення багатогранної у часі та просторі картини, якою стало біженство Першої світової війни у розмаїтті її проявів, факторів, етапів, проблем та способів їх вирішення. Більше того, використання окремих засад повсякденності дає змогу олюднити українську сторінку Великої війни, а в деяких аспектах піднятися до рівня європейського історіописання, заповнюючи нішу в дослідженні соціогуманітарних проблем переміщених осіб в часи воєнних конфліктів.

РОЗДІЛ II

БІЖЕНСТВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ЗА ЧАСІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

2.1. Біженство як соціальне явище Російської імперії: поява, статистика, соціо-етнічний і статево-віковий портрет

Російська імперія, вступивши на боці Антанти у Першу світову війну, виявилася найслабшою її ланкою, – глиняним Колосом із досить відсталою економікою, неефективною системою комунікацій, національними проблемами підневільних народів, які будь-що намагалася не помічати правляча верхівка і які в будь-який момент могли похитнути її основи²⁷⁰. Ці три фактори прямо чи опосередковано впливали на долю нової суспільної групи, яка з перших днів конфлікту з'явилася на її теренах. Численним підданим Миколи II належало винести жахливий тягар війни. Частина з них була змушена полишити рідні оселі та на декілька довгих років набути статусу біженців. На теренах Східного фронту з початком примусової евакуації цивільного населення, яку здійснювало російське військове командування, розігралася справжня біженецька драма²⁷¹, нагадуючи апокаліптичну картину тотального руху цілої імперії Романових. Відтак вся держава, за висловом німецького історика Й. Баберовські, «... стала країною біженців»²⁷².

Біженство з упевненістю можна зарахувати до ключових соціальних та морально-психологічних проблем того часу. Воно стало кількарічним випробуванням для державної системи та суспільного загалу. Такого розмаху переселення своїх підданих царська влада ще не знала.

Біженство було несподіваним соціальним явищем і для інших учасниць цього конфлікту. Першою пізнала наслідки розв'язаної війни Німеччина, коли на Західному фронті французи вступили до німецького Ельзасу, а на

Східному фронті росіяни несподівано перейшли прусський кордон²⁷³. Наприкінці осені 1915 р. загальна кількість біженців-німців обраховувалася в межах 700 тис. – 1 млн осіб зі Східної і Західної Пруссії та Ельзасу²⁷⁴. А тогочасна преса повідомляла про переповнений біженцями Відень²⁷⁵.

Значний тягар війни, а відтак і біженства, винесли саме українські губернії, що входили до складу Російської імперії. Професор О. Реєнт з цього приводу відзначає: «Українські землі піддалися значним руйнуванням внаслідок війни – від самого початку боїв улітку 1914 р. територія Галичини, Волині й (меншою мірою) Центральної України стала одним із основних військових театрів на сході Європи...»²⁷⁶. Територією Волинської та Подільської губерній проходила лінія Південно-Західного фронту, чотири армії якого були спрямовані проти Австро-Угорщини. Його Головнокомандувачем був призначений очільник Київського військового округу генерал-ад'ютант М. Іванов²⁷⁷. Штаб фронту перебував у Києві, який із початком воєнних дій набув особливого статусу прифронтового міста²⁷⁸. Інша значна частина України стала досить важливими для російських армій тилловими територіями²⁷⁹. Першочергово до тиллових губерній було зараховано лише Харківську, десять повітів Полтавської та три повіти Катеринославської губерній. Але вже на літо 1915 р. перелік тиллових регіонів було розширено²⁸⁰. У середині 1916 р. до них було приєднано й Київську губернію²⁸¹.

Найбільше серед етнічних українських земель постраждали Галичина та Буковина, які першими зустріли удари війни. Значна кількість цивільного населення стали біженцями, при чому, що ще більше підсилює трагізм участі українців у військовому конфлікті, по різні боки Східного фронту. Уперше в роки Першої світової війни евакуаційні заходи на українських землях були застосовані австрійською владою в Галичині та Буковині. Широкий наступ російських військ у серпні 1914 р. примусив місцеву австрійську адміністрацію терміново організувати вивіз у тиллові райони людей та матеріальних цінностей²⁸². Розмах переселенських процесів з Галичини й

Буковини був такий, що МВС Дунайської імперії пішло на організацію спеціальних таборів для воєнних виселенців²⁸³. Проте навесні – влітку 1915 р. ситуація на Південно-Західному фронті кардинально змінилася, і вже російська влада, внаслідок наступу німецьких та австро-угорських військ вдалася у цьому регіоні до евакуаційних заходів у значно більших масштабах²⁸⁴.

У Франції контингент біженців формувався із двох рівноправних категорій – евакуйованих добровільно і висланих організованими партіями за розпорядженнями цивільної чи військової влади²⁸⁵. Велика Британія для 200 тис. бельгійських біженців надала широку гуманітарну допомогу, виділяючи на їх потреби кошти з державної скарбниці²⁸⁶. Представники російської громадськості, які відвідали Британію восени 1916 р., відзначали: «Біженці з Бельгії стали прибувати до Англії поодинокі і невеликими групами від часу вторгнення німців у Бельгію, але найбільший наплив їх почався з часу евакуації і потім падіння Антверпена і наближення ворога до Остенде. З цього моменту втеча набула характеру паніки, останні пароплави, надіслані англійцями, бралися прямо-таки з боєм, багато відправлялося на вітрильниках і рибацьких човнах»²⁸⁷.

Однією з багатьох новацій Великої війни, направлених проти людини, стало примусове вивезення військовими воюючих сторін у тилі райони власного цивільного населення. При цьому акція, проведена саме у Російській імперії, стала одним із перших випадків ініційованого владою широкомасштабного переселення ХХ століття²⁸⁸. Відтак добровільна втеча населення з прикордоння, що є цілком логічним наслідком будь-якого воєнного конфлікту, поєдналася із запланованими діями влади. До того ж однією з причин біженства із Західної України були масові репресії австро-угорського та російського окупаційних режимів²⁸⁹.

Перші валки з біженцями з'явилися в Російській імперії вже восени 1914 р., головним чином, із Королівства Польського. Справа у тому, що у 1867 р. було затверджено Положення про губернське і повітове управління,

відповідно до якого Королівство Польське було розділено на 10 губерній: Варшавську, Калуську, Келецьку, Ломжинську, Люблінську, Петроківську, Плоцьку, Радомську, Седлецьку та Сувальську. У 1866 – 1871 рр. були скасовані єдині органи управління Польщею – Державна рада, Адміністративна рада, урядові комісії і Виконавчий комітет. Королівство Польське як автономна державна одиниця фактично перестало існувати, перетворившись на Привіслянський край, що складався з уніфікованих за російським зразком губерній. Цей стихійний рух мав добровільний характер і був «...природним наслідком наступу ворога на нашу територію»²⁹⁰. У цей час зафіксовано появу біженців і на території українських губерній. Одним із факторів, що вплинув на появу біженства вже на початку воєнного конфлікту, була російська пропаганда, яка всіляко намагалася дискредитувати противника. Офіційна преса охоче публікувала матеріали про «німецький вандалізм» на окупованих територіях²⁹¹.

Відтак в умовах розпалювання інформаційної війни, як зазначає О. Сердюк, думки пересічної людини починали працювати в одному напрямку: при наближенні лінії фронту слід тікати від «тевтонського варварства»²⁹². Навесні – влітку 1915 р., коли російська армія втратила Галичину²⁹³, додався панічний страх імперського військового керівництва залишити місцеве населення як потенційних рекрутів для війська Центральних держав. Протягом червня – липня 1915 р. Ставка Верховного головнокомандувача російської армії, яка на той час перебувала у білоруських Барановичах, видала кілька наказів, згідно з якими ворогу належало залишати «...територію, перетворену на пустелю, тобто очищену як від населення, так і від усього, що могло скласти цінність ворогу»²⁹⁴.

2 червня 1915 р. військовий генерал-губернатор Галичини оголосив наказ Головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту М. Іванова, положення якого мали унеможливити вербування місцевого населення віком від 18 до 50 років до лав австро-угорської армії з територій, які залишали російські війська. Відтак передбачалося виселити населення з меж Російської

імперії, зокрема, у Волинську губернію, надаючи йому можливість узяти із собою сім'ю, домашній скарб, худобу та коней. Євреїв цей наказ не стосувався. І вже з наступного дня розпочалася підготовка до перевезення тієї частини цивільного населення, яке бажало добровільно і за власний рахунок виїхати у зазначену губернію. Для цього зі станції Львів-Центральний щоденно увечері відходили додаткові потяги²⁹⁵.

Нагляд за виселенням цивільного населення покладался на генерала О. Мавріна, головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту. Він кілька разів у телеграфному режимі звертався до губернаторів українських прифронтових губерній, вимагаючи до виконання наказів Ставки щодо умов виселення населення. Фактично телеграми й розкривали механізм їх руху. Так, 8 червня 1915 р. високопосадовець надіслав начальникам Київського і Мінського округів, Волинському, Подільському і Холмському губернаторам до виконання телеграму, в якій обґрунтовувалися принципи доцільності цієї акції. Можна припустити, що ця депеша стала першим документом, який регламентував в загальному вигляді евакуаційні заходи. Перш за все, наголошувалося: «... ворог на захоплених територіях забирає все чоловіче населення у військо і на роботи. Головнокомандувач наказав вжити екстрених заходів: усіма можливими способами всьому населенню пропонувати відправлятися в наш тил з відходом наших військ»²⁹⁶.

Досі термін «біженці» в офіційній документації не вживався і потенційні евакуйовані іменувалися як «населення, що виселяється». Останніх належало зосередити в районі, який охоплював такі населені пункти: Люблін, Холм, Володимир-Волинський, Луцьк, Дубно, Кременець, Ляховець, Теофіль, Базалія, Проскурів, Ямпіль, Кам'янець-Подільський, Нова Ушиця, Могилів. Працездатних на нових місцях необхідно було залучити до роботи, а їх сім'ям видавати харчову допомогу. Населенню дозволялося виїхати далі углиб держави у пошуках роботи, але без збереження державної продовольчої допомоги у разі вступу на посаду. У перші два тижні з моменту переселення ці люди, незалежно від віку, мали

отримувати щоденно 10 коп.. Опіка над ними покладалася на губернаторів. Окремий наголос О. Маврін зробив відносно євреїв, яких слід було вивозити на схід від Волги, але не повідомляючи їх про те²⁹⁷.

Чергову телеграму, датовану 19 червня того ж року, О. Маврін, за результатами своєї інспекції району потенційного виселення, направив до Головного начальника Київського округу, Волинського та Подільського губернаторів. У ній, власне чи не вперше на офіційному рівні зазвучав термін «біженці», підміняючи поняття «виселенець». Тим самим визнавалось, що виселене військовою владою населення підпадає під категорію жертв війни. Отже, в телеграмі О. Маврін був змушений визнати: «При огляді мною Здолбунова виявлено, що біженці живуть у вагонах, чекаючи вказівки куди йти. Наказую вжити заходів, щоб біженці негайно виганялися з вагонів і просувалися за 10 верстову смугу від залізниці на схід, потім слід негайно просувати усіх біженців на схід від кордону, відводячи їм приміщення в німецьких колоніях і у них орендувати, стежачи, щоб їм відводилися цілком хороші приміщення, організовуючи санітарний нагляд, підшуковуючи їм роботи. Усе повинно виходити з того, щоб скоріше очистити прикордонну смугу просунувши (чим далі тим краще) на схід до Дніпра, але не далі»²⁹⁸.

Фактично посадовець озвучив ідею верховного командування щодо доцільності евакуації населення до потужної водної артерії, але реалії життя перекреслили ці наміри і частина біженців опинилася аж у Сибіру. При цьому уже у другій половині серпня 1915 р. О. Маврін, зібравши у Києві нараду представників міської влади та громадськості з питання урегулювання проблеми біженців, наголосив, що «...біженці і вантажі мають слідувати через Київ транзитом без зупинок на лівий берег Дніпра, а далі углиб Імперії»²⁹⁹. Крім того, він констатував неготовність місцевої влади до проведення широких евакуаційних дій. О. Маврін вимагав від Волинського губернатора звільнити чиновників, які не могли впоратися з поставленими завданнями та вжити якнайрішучіших заходів у подоланні епідемії. Евакуацію належало проводити без непередбачуваних ексцесів, оперативно і

спокійно, водночас пам'ятаючи, що «... рух обивателів не повинен заважати передислокації військових»³⁰⁰. Проте військових турбував, у першу чергу, останній аспект. Німецький генерал Е. Людендорф згадував: «... росіяни, відступаючи, навмисне і систематично знищували всілякі запаси продовольства і фуражу, спалювали поселення.... Біженців, коли ті заважали руху, зганяли з дороги у болота»³⁰¹.

Наступним кроком став наказ Ставки від 20 червня 1915 р. щодо відходу населення разом із відступаючими військами у тиллові райони. Ним передбачалося евакуювати населення, заклади та установи, підприємства та весь інвентар зі 100-верстової прифронтової смуги – Луцького, Дубненського, Старокостянтинівського і Кременецького повітів Волинської губернії, Проскурівського та Кам'янець-Подільського повітів Подільської губернії³⁰². Кожен з очільників прифронтових губерній заздалегідь мав розробити поетапний план евакуації всіх великих міст і містечок ввіреної йому губернії. У першу чергу передбачалося вивозити найбільш цінне майно, установи, а потім населення³⁰³.

23 червня 1915 р. у Ставці Верховного головнокомандуючого відбулася «особлива нарада», яка розглядала питання проведення заходів при очищенні військами деяких місцевостей Північно-західного та Південно-Західного фронтів. У її роботі під головуванням Начальника штабу Верховного головнокомандуючого генерала М. Янушкевича взяли участь генерали О. Маврін і М. Данилов, генерал-ад'ютант князь Єнгаличев, генерал-лейтенант Кондзеровський, генерал-майор С. Ронжин, статський радник князь Оболенський та діловод канцелярії цивільного управління колезький асесор І. Лодиженський³⁰⁴. Фактично члени наради визначили три категорії осіб, які піддавалися виселенню: німці-колоністи, слов'янське населення та євреї. До цього контингенту передбачалося застосувати різні способи переміщення та подальшого утримання. За результатами обговорення до обов'язкового виселення за власний рахунок підпадали всі німці-колоністи із сільської місцевості, а також приписані у містах. Від обов'язкового виселення

звільнялися багатодітні матері, а також матері й діти колоністів, які перебували на службі в російській армії.

Стосовно галичан російського походження, поляків Варшавського генерал-губернаторства та з інших територій, а також корінного російського населення, які бажали залишити місця постійного проживання, то їм передбачалося надавати всіляку підтримку і безкоштовно транспортувати залізницями. У загальних рисах було визначено відповідальні структури за цю справу: «На шляхах руху біженців, розпорядженнями військової влади, влаштовуються пункти харчування та етапні пункти, а місця їх розселення визначаються Міністерством внутрішніх справ. На останнє відомство, а також на відомство землеробства і землеустрою, а також торгівлі та промисловості бажано покласти опікування щодо надання біженцям заробітку і подальшої їх відправки через особливі розпорядчі комітети за участі земських і міських громадських установ, сільськогосподарських товариств і представників промисловості»³⁰⁵.

При очищенні прифронтової території місцеве єврейське населення передбачалося зосереджувати в особливих пунктах, а в інших місцевостях – залишати на місцях. Євреїв іноземного походження у глиб Росії допускати заборонялося³⁰⁶. Цих задекларованих положень не завжди дотримувалися, а тому Ставка під тиском ухвал Ради Міністрів декілька разів скасовувала свої ж накази щодо «очищення місцевості від населення». Наприкінці серпня 1915 р. Ставка, яку з 23 серпня 1915 р. особисто очолив імператор Микола II³⁰⁷, виступила з вимогою припинити несанкціоновані виселення людей і знищення їх майна. Проте, не зважаючи на це, саме військове керівництво, як це не виглядало парадоксальним, аж до 10 вересня 1915 р. провадило на Південно-Західному фронті виселення чоловічого населення призовного віку разом із їх родинами³⁰⁸.

Цікаво, що реакція вищих військових чинів на цей процес була досить брутальною. Наприклад, генерал М. Янушкевич, наголошуючи на характері війни, яка мала здійснюватися, на його думку, «вогнем і мечем», так заявив

про місцеве населення, яке піддавалося евакуації: «Нехай страждають»³⁰⁹. В оцінці самого явища біженства та організації евакуації населення досить цікавими є думки, що висловлювали представники вищого державного керівництва на засіданнях Ради Міністрів імперії. При цьому вражає цинічний тон, з яким вершилися долі сотень тисяч підданих імператора, незалежно від їх етнічної приналежності. Наприкінці серпня 1915 р. на одному з засідань міністр внутрішніх справ М. Щербатов висловив свою оцінку щодо тотальної евакуації цивільного населення, яку проводила військова влада: «Якщо далі відступати, чи доцільно чоловіче населення евакуювати? За ними жінки і діти? Мільйони до нас прийдуть голодувати. Нехай краще мруть у німця під п'ятою»³¹⁰. 11 вересня того ж року міністр визнав: «Плутанина в евакуації – чи надто рано чи надто пізно»³¹¹. Аналізуючи виступи високопосадовців на засіданнях Ради Міністрів, можна зробити висновок, що на середину вересня 1915 р. вони в один голос заявляли про припинення евакуації населення³¹². Цим самим влада демонструвала розгубленість перед породженою нею проблемою, прикриваючись цинічними висловлюваннями.

Слід зауважити, що більшість простих солдатів і частина офіцерів російської армії, залучених до цих акцій, загалом засуджували саму думку евакуації в такий спосіб, критикуючи форми її проведення³¹³.

Негативну оцінку зазначена акція отримала й з боку земських діячів. М. Щепкін, один із членів ВЗС, писав: «Абсолютно інший масштаб, іншого значення набув біженецький рух після того, як у світлі стратегічних міркувань райони, на які досить енергійно наступав ворог, стали очищатися від усього живого, знищуючи будівлі і все майно, яке не вдавалося вивезти. Стрімкість наступу позбавила можливості планомірного очищення території. Розпочався небачений за розмірами, стихійний за своєю суттю, невимовно жахливий рух біженців. Цей історичний «зсув» населення цілого краю приурочений до липня – серпня 1915 року»³¹⁴.

Поодинокі обережні висловлювання проти насильницької евакуації

лунали й серед високопосадовців. Наприклад, генерал П. Курлов, який у той час перебував на посаді генерал-губернатора прибалтійських територій, у своїх спогадах звернув увагу, що поголовне виселення цивільного населення спричинило не лише тяжкі наслідки для цих людей, а й завдало серйозної шкоди для інших частин Росії, куди ті направлялися³¹⁵.

Отже, поява біженців на підросійських українських теренах зумовлена воєнними, психологічними та політичними чинниками. Перш за все слід зважати на факт розв'язання війни, а відтак і появу нового відчуття у пересічного обивателя – панічного страху, який гнав його у безпечне місце, хай навіть то було за декілька кілометрів від лінії фронту. У такому випадку населення сподівалося на швидкий наступ російської армії та можливості повернення додому. З іншого боку, «добровільний» від'їзд у глиб Росії – така собі альтернатива, щоб не бути мобілізованим у ворожу армію, а також унеможливити потрапляння під репресивну машину ворога³¹⁶. В частини потенційних біженців чоловіки і сини воювали в російській армії, а відтак евакуація в тилі губернії імперії давала можливість тримати зв'язок та отримувати невелику грошову допомогу як сім'ям військовозобов'язаних.

Біженство було продиктоване не тільки страхом цивільного населення перед ворогом. Російський Генеральний штаб у своєму розпорядженні мав значні важелі примусу для виселення, у тих випадках, коли це визнавалося за доцільне³¹⁷. Сучасні польські дослідники одностайно відзначають, що процес евакуації населення з десяти губерній колишнього Королівства Польського є «насильницьким висланням». Одночасно він охопив не лише польські підросійські володіння, а й білоруські, литовські та українські прифронтові губернії³¹⁸. Вже з початком масового вивезення населення у пресі з'явилися публікації, автори яких намагалися встановити суть біженства, причини його появи. Такі масштаби даного явища, на думку журналістів, дала тільки «примусова евакуація». На початку серпня 1915 р. в одній із одеських газет зазначалося: «... це явище тільки певним чином можна розглядати як результат паніки, але у переважній більшості випадків є результатом

евакуації за розпорядженням властей³¹⁹.

Слід враховувати і той факт, що далеко не всі бажали виїздити до невідомих земель, чужих ментально, релігійно, мовно та світоглядно. Наприклад, ті ж самі польські селяни всіляко ухилялися від «долі блукачів», ховаючись лісами від облав, які проводили російські солдати³²⁰. І це не випадково. За спогадами колишнього польського представника в австрійському парламенті З. Лазовського евакуація поляків виглядала ще страшнішою, ніж самотійна їх втеча від ворога на початку війни³²¹. У той же час В. Слодковський, автор «Статистичної книги для польських біженців у роки європейської війни. 1914-1916», схвально поставився до вивезення поляків у глиб імперії та фінансування з державної скарбниці польських благодійних комітетів³²².

Ватро розрізняти виселення підданих Миколи II «християнського», «слов'янського» населення з депортаційними акціями, направленими проти німців, австро-угорців, турків, болгар. Наприклад, польське населення офіційною імперською владою розглядалося як добровільні біженці-слов'яни, яким гарантувався безкоштовний залізничний проїзд, харчування на шляхах руху в тиліві губернії, де вони могли отримати опіку та заробіток³²³. Натомість саме етнічних представників ворожого блоку, які хоч і були підданими імператора, офіційна російська влада розглядала як «резерв ворога»³²⁴⁻³²⁵. Вони, фактично опиняючись поза законом, виселялися з прифронтових зон в адміністративному порядку під нагляд поліції та не мали права користуватися державною і громадською допомогою, а також були беззахисними перед можливими випадками з боку місцевого населення. При відступі російських військ територією Волині, як зазначає Б. Бернадський, німецьке населення виселялося поголовно, а до тих, хто відмовлявся, застосовувалася смертна кара: «У Волинській губернії виселяються всі німці-колоністи, в той же час забувається, що їх сини узяті до війська»³²⁶.

Царизм, на думку української дослідниці Т. Лазанської, намагався в такий спосіб мобілізувати на тотальну війну не лише фізичні, а й духовні

сили народу, відволікти суспільну свідомість від повсякденних жахів поразки російських військ, спрямовуючи її [свідомість] на пошук внутрішнього ворога, винного у всіх нещастях армії та цивільного населення³²⁷. Досить швидко німці-колоністи стали людьми без батьківщини, перетворившись з міцних хазяїв зразкових господарств на шпигунів Німеччини.

Особливу групу виселенців склало єврейське населення. З одного боку, воно не належало до представників етносів ворожого блоку, але з іншого – у тогочасному суспільстві підігрівалися стосовно них численні упередження³²⁸. Це, між іншим, провокувало погроми, які проводили російські війська. Тому євреї були змушені втікати з прифронтових територій углиб імперії. Проте, у листопаді 1914 – березні 1915 рр. у примусовому порядку євреїв-біженців виселяли з переповнених центрів їх скупчення в інші великі міста (наприклад, із з Варшави у Вільно та Мінськ)³²⁹.

Таке половинчате становище все ж дозволило єврейським громадам українських міст, які входили до української «смуги осілості» – Волинська, Катеринославська, Подільська, Полтавська, Херсонська, Чернігівська та Київська (крім Києва)³³⁰ – сформувати різні комітети допомоги євреям – жертвам війни. На рівні імперії було дозволено діяльність Центрального єврейського комітету допомоги жертвам війни, заснованого за ініціативою «... багатих єврейських банкірів та адвокатів»³³¹. Слід зазначити, що ганебна з морального погляду, політика депортації застосовувалася й іншими учасниками світового конфлікту. Так, Німеччина провела зміни населення в Королівстві Пруським, виселивши звідти декілька тисяч євреїв та поляків. Австро-Угорщина депортувала тисячі сербів та русинів³³². Фактично на початковому етапі війни це нове явище, за умов вдало розіграної пропаганди щодо звірств ворога на струнах співчуття з боку пересічних підданих імператора, отримало широку підтримку суспільного загалу. Допомога «братом, які перші зустріли, прийняли на себе жорстокий удар війни»³³³, розглядалася як священний обов'язок.

Масове прибуття біженців у тиллові губернії Російської імперії з

західного театру воєнних дій розпочалося у липні – серпні 1915 р., досягло максимуму у вересні – жовтні, а завершилося у листопаді – грудні того ж року³³⁴. При цьому слід наголосити на двох біженецьких потоках: потужного із зони дії Південно-Західного, а почасти і з Північно-Західного фронтів, хоча українські землі офіційно не були призначені для останнього, та незначного – з румунського. До українських тилкових губерній – Чернігівської, Полтавської, Катеринославської, Харківської, Херсонської – ринули значні партії біженців з Волині, Поділля, Буковини, Гродненщини, Холмщини, Прибалтійських володінь: «Із середини липня 1915 р. ринув потік вигнанців із Східної Галичини, який налічував близько 100 тис. осіб»³³⁵. Їх шлях пролягав Волинською, Подільською та Київською губерніями, при цьому Київ не став кінцевим пунктом їх поневірянь, а скоріше був транзитним пунктом, де біженці отримували всіляку допомогу та рухалися далі³³⁶. При цьому можна стверджувати, що саме українськими землями пролягли головні транзитні шляхи їх руху.

Наприкінці 1916 – на початку 1917 рр. на українських землях з'явилася ще одна хвиля біженців. На цей раз – із зони дії Румунського фронту. Слід зазначити, що у серпні 1916 р. на боці Антанти у Першу світову війну вступила Румунія, а вже пізньої осені того ж року її територію було окуповано німецькими військами³³⁷. Тому вже 28 і 29 листопада 1916 р. до Одеси прибула значна партія біженців, яку згодом було направлено у Київську і Херсонську губернії³³⁸, а у січні 1917 р. до міста Кременчук Полтавської губернії³³⁹.

Відповідно до способу переміщення біженців у тиллові губернії доцільно виділити два його етапи. На першому етапі, який тривав протягом літа – початку осені 1915 р., основним способом евакуації цивільного населення були гужові перевезення³⁴⁰. Переважна більшість їх рухалася на власних підводах, покритих брезентом та навантажених майном.

На початку вересня і до зими 1915 р. тривав другий етап евакуації біженців. У цей час їх вивезення у тиллові райони відбувалося головним

чином залізницями, так званими, «маршрутними потягами» з прямою доставкою до пункту призначення³⁴¹. Основне навантаження щодо транспортування біженців покладалося на три загальнодержавні залізниці – Південно-Західну, Південну (Слобідську), Катеринославську (Запорізьку), які проходили територією українських губерній. Потужними залізничними вузлами із численними під'їзними розв'язками були Катеринослав та Харків³⁴². До того ж ці міста входили до переліку найкрупніших розподільчих центрів біженців нарівні з Москвою, Орлом і Курськом³⁴³. При цьому слід зауважити, що досить складно встановити точну кількість біженців, тому запропоновані цифри – орієнтовні. Протягом літа – осені 1915 р. через розподільчий пункт на Катеринославському вокзалі пройшло 397945 біженців, з них за межі губернії – 123517, а решту було розселено у повітах Катеринославської губернії³⁴⁴. Протягом 14 – 28 жовтня 1915 р. катеринославський військово-продовольчий пункт прибуло 99 вагонів біженців Волинської, Віленської, Мінської, Гродненської, Холмської і Ковенської губерній³⁴⁵⁻³⁴⁶⁻³⁴⁷⁻³⁴⁸.

Харків належав до переліку 24 реєстраційних пунктів Російської імперії, на яких проводився «...щоденний перепис проходження біженців у межах Європейської Росії»³⁴⁹. Протягом липня – грудня 1915 р. через залізничний вузол Харкова прослідувало 366435 біженців³⁵⁰. Слід зазначити, що найінтенсивнішим рух біженців, як свідчать дані, зібрані на реєстраційних пунктах працівниками ВЗС, був протягом вересня – першої половини жовтня 1915 р.. За цей час на 12 із 24 пунктів, які розміщувалися на двох залізничних лініях, було зареєстровано 2016657 біженців. За матеріалами Додатку 2.1 можна встановити, що на три українські реєстраційні пункти – Бахмач, Катеринослав і Харків – припало 710584 біженці, що склало 35% від їх загальної зареєстрованої кількості³⁵¹. Більше того, на станції Бахмач зустрічалися два потоки біженців: з Південно-Західного та Північно-Західного фронтів³⁵².

Вивчення долі сотень тисяч біженців вимагає точного встановлення їх

чисельності³⁵³. На цьому вже у роки війни наголошували і громадські діячі, які займалися справами біженців. На їх думку, «...статистичні дані внаслідок їх неповноти [...] не дають змоги ясно та ґрунтовно вникнути в суть біженського руху, пізнати його психологію, а також відтворити ті умови, в яких відбувалася евакуація біженців»³⁵⁴. Натомість, окреслена проблема надзвичайно складна і вимагає серйозного вивчення, уточнення цифрового матеріалу, оскільки збір статистичних даних в умовах триваючої війни був досить складною справою.

Перший перепис біженців у Російській імперії організував Тетянинський комітет, звівши отримані матеріали у «Попередні відомості про чисельність біженців в Імперії (крім Закавказзя) за даними губернаторів». Станом на 20 грудня 1915 р. було зафіксовано 2706309 біженців (Додаток 2.2)³⁵⁵. Крім того, станом на 20 вересня 1915 р. на Центральному Кавказі було зареєстровано біженців-мусульман 74990 осіб³⁵⁶. Сучасні російські дослідники зазначають, що з 25 млн підданих Миколи II, які проживали в охоплених евакуацією західних губерніях імперії, з насиджених місць знялося близько 3 млн осіб³⁵⁷.

Найбільше біженців осіло в Катеринославській та Московській губерніях (власне у Москві) та у губерніях, прилеглих до лінії фронтів. Значне навантаження щодо чисельності біженців лягло на українські губернії, з яких Катеринославська, де знайшли притулок 227942 біженці, посіла перше місце серед 45 європейських губерній Російської імперії³⁵⁸. Харківщина за кількістю розміщених біженців була другою серед українських губерній і п'ятою серед решти місцевостей імперії. Зрозуміло, що ці та інші дані не можна назвати остаточними, вони – лише орієнтовні, оскільки в умовах війни надзвичайно важко було провести будь-який статистичний збір даних. Наприклад, на зиму 1915 р. у повітах Харківської губернії за даними Тетянинського комітету було розселено 70306 біженців, тоді як за даними ВЗС – уже 75606³⁵⁹⁻³⁶⁰.

Подібні розбіжності щодо визначення кількості переміщених осіб О. Курцев пояснює низкою причин. Перш за все «офіційні відомості про чисельність евакуйованого населення враховують лише винятково біженців - «простолюдинів», які перебували під опікою громадських спілок. Поза реєстрацією залишилися державні службовці та їх сім'ї, які отримували «жалування» та особливу «позичкову» допомогу, і взагалі всі «забезпечені» біженці, які не потребували «державної опіки», а також виселенці під наглядом поліції³⁶¹. У такому ж стані перебували й робітники евакуйованих промислових підприємств польських і прибалтійських володінь імперії. Зрештою, не слід відкидати і фактор самостійного переміщення біженців (які мали на руках «екстрені відзиви», тобто спеціальні проїзні документи), у пошуках загублених родин, багажу, чи, образно кажучи, кращої долі. Іноді біженці виїздили в інші міста на навчання або роботу.

Значна частина біженців залишилася поблизу лінії фронту. Особливо багато їх було на сході Волинської губернії. Серед причин такої ситуації слід назвати бажання біженців перебувати ближче до рідних місць з надією на швидке повернення додому. Проте уже з 1916 р. і протягом наступних двох років відзначалася стала тенденція до збільшення їх кількості в українських губерніях, спричинена змінами ситуації на фронтах (Додаток 2.3)³⁶²⁻⁻³⁶³⁻³⁶⁴. Так на весну 1916 р. за підрахунками Тетянинського комітету в Російській імперії осів 3306051 біженець³⁶⁵. На 1 листопада 1916 р. їх було зареєстровано вже 3573471, з яких – 761245 проживали в Україні³⁶⁶. Іншими словами, майже кожен четвертий біженець із грудня 1915 р., проживав в Україні. Зі збільшенням чисельності біженців на загальноімперському рівні така тенденція зберігалася і щодо українських земель.

Запропоновані цифрові дані досить орієнтовні, вони вимагають подальшого опрацювання та пошуку нового матеріалу, проте вже можна зробити певні узагальнення. Перш за все слід відзначити, що на листопад 1916 р. у дев'яти українських губерніях перебували 21% від загальної кількості біженців, решта були розселені у 55 неукраїнських губерніях,

Туркестані, Фінляндії та 12 областях неозорої Російської імперії. Така кількість новоприбулого населення вимагала значної роботи від місцевих органів влади, самоврядувань та громадськості. Чітко окреслена географія перебування значної кількості біженців – Катеринославська, Харківська та Волинська губернії. Перші дві – розвинені промислові регіони імперії, де можна було знайти роботу біженцям і куди було евакуйовано низку підприємств з прибалтійських та польських губерній. Проте 81,5% біженців було розселено у сільській місцевості, оскільки основну їх масу склали все-таки селяни. Для порівняння зауважимо, що у загальноімперському вимірі, за даними російських істориків, частка біженців, розміщених із середини 1915 р. до кінця війни у сільській місцевості, склала 75%³⁶⁷. Проте вірогідніше сказати, що вона коливалася від 75 до 85%³⁶⁸.

На зиму 1916 р., за даними ВСМ, у 191 місті імперії було розселено 532699 біженців, що склало близько 1/6 від загальної їх кількості. Населені пункти, у яких розмістилися біженці було поділено на три групи: губернські центри (45), повітові з кількістю біженців у понад одну тисячу осіб (36), інші повітові містечка (110). Перша група прийняла 379586, друга – 120917, третя – 32166 біженців³⁶⁹. На серпень того ж року, уже за даними статистичного бюро Тетянинського комітету, у містах перебувало 584512 біженців³⁷⁰. Серед українських міст першість належала Харкову, Катеринославу, а з осені 1916 р. і Києву (Додаток 2.4). Це найбільші промислові та культурні центри тогочасної України. Від кількох десятків до кількох тисяч біженців прийняли українські містечка. Наприклад, наприкінці 1916 р. у повітових центрах Полтавської губернії – Переяславі, Кобеляках та Ромнах – тимчасово проживало відповідно 54, 251 та 9650 біженців³⁷¹.

При визначенні кількості біженців слід враховувати і той момент, що певний їх відсоток з різних причин залишився поза реєстрацією, оскільки частина чоловіків-біженців була мобілізована до армії, ніхто не вів статистики і померлих у дорозі. О. Курцев, провівши значну роботу, встановив, що за весь період війни на території Російської імперії перебувало

до 5 млн біженців і аж ніяк не 10 чи взагалі 15 мільйонів, як наголошували радянські дослідники³⁷². Відтак цифру, наведену О. Курцевим, можна вважати найбільш вірогідною і правильною.

Масштаб поширення біженства на теренах імперії був такий, що викликав навіть зацікавлення закордонної громадськості. Росію відвідували представники різних організацій з метою на власні очі побачити та «... ознайомитися з таким безпрецедентним явищем, яким стало біженство, викликане війною»³⁷³.

Одним із аспектів дослідження біженства є визначення його етнічної складової. На жаль, точно встановити, який сегмент мала кожна етнічна група, неможливо, оскільки у даному випадку постають дві цифри – офіційні, зібрані працівниками різних комітетів, і неофіційні, ніким не фіксовані. Отже, наприкінці грудня 1915 р., за даними, опрацьованими Тетянинським комітетом, на теренах імперії перебувало 480 тис. польських біженців, 320 тис. – латиських, 204800 – єврейських, 89600 – естонських. Слід наголосити, що при об'єктивному визначенні етнічного складу біженців постає ще одна проблема – узагальнене поняття «російські біженці», до яких зараховувалися і росіяни, і українці, здебільшого і білоруси. На переконання білоруського дослідника Є. Мірановича, із Західної Білорусії протягом 1915 р. виїхало 1,4 млн біженців³⁷⁴.

Найбільшу після «російських» біженців етнічну групу склали поляки. Їх кількість обраховується від 617174³⁷⁵ до одного мільйона³⁷⁶. Українські історики Л. Зашкільняк та М. Крикун називають цифру у 800 тис. польських біженців³⁷⁷. При цьому в одній із останніх праць з цієї проблематики польські історики схиляються до думки, що саме близько одного мільйона поляків приміряли на себе «долю вигнанця»³⁷⁸. Різні дані й щодо встановлення кількості латиських біженців. В. Олав, представник Латиського центрального комітету з надання допомоги біженцям, повідомляв про близько 760 тис. осіб, з яких 334651 було зареєстровано у біженецьких організаціях³⁷⁹. За іншими даними у російських губерніях перебувало близько мільйона латишів

у статусі біженців³⁸⁰. Серед них були ті, що «добровільно» залишили свої житла, виселені владою із зони воєнних дій, а також робітники, евакуйовані разом із підприємствами. Останні, як зазначають латиські історики Т. Бартеле і В. Шалда, не реєструвалися як біженці, швидко находили роботу, самі утримували свої родини, не претендуючи на державну допомогу³⁸¹.

При цьому можна стверджувати, що етнічні групи біженців, які взяли першість в українських губерніях і містах, були різними. З часом змінювалося їх співвідношення і за принципом розселення «місто – село». Прослідкувати цю зміну можна на прикладі Харківської губернії, використавши матеріали анкетування, проведеного влітку 1916 р. Харківським губернським відділенням Тетянинського комітету (Додатки 2.5, 2.6). На жаль, відповідальні за цю справу особи Богодухівського, Зміївського, Ізюмського, Охтирського повітів та міста Суми подали загальну кількість біженців без поділу на етнічні групи. Аналізуючи дані, можна встановити: у губернії серед біженців найбільше було «росіян», а у місті – поляків. Таке співвідношення можна пояснити тим фактом, що «російські біженці» були здебільшого хліборобами, селянами, а біженці інших етнічних груп – «ремісниками і промисловцями з міст». Останнім, зрозуміло, було легше знайти роботу в Харкові. При цьому виокремлено групу «галичан», тобто українців, евакуйованих з Австро-Угорщини. Вони склали до половини відсотка від загальної кількості біженців у губернії на зиму 1916 р., а за аналогічний період 1917 р. цих людей уже не було зафіксовано. Можна припустити, що вони виїхали за межі Харкова та губернії. Від одного до трьох відсотків склала група «інші біженці», до якої ввійшли чехи, вірмени та естонці. Окремі групи біженців прибули з Вірменії, Грузії та Персії³⁸².

Загалом, за нашими підрахунками, в Україні протягом війни тимчасового притулку знайшли представники понад 20 національностей – українці, росіяни, білоруси, поляки, німці, латиші, литовці, естонці, євреї, чехи, словаки, молдавани, румуни, серби та ін..

Вирваним із звичайних умов існування, часто без знання мови, у чужому релігійному та ментальному середовищі, цим людям було досить важко переносити біженство. Воно стало не тільки матеріальним випробуванням, що виражалося у нестатках, а і, можливо, навіть більш тяжким у моральному плані. Невизначеність у майбутньому, втрачена робота, загублені члени родини – все це приводило їх у відчай. Закордонні історики, аналізуючи проблему етнічних біженців, наголошують на такому собі психологічному бар'єрі, який доводилося долати останнім – так званий «поріг» чи «кордон», залежно від ситуації. Ті, хто «переступили поріг» невідомості і ті, хто їх зустріли, були вимушені співіснувати разом.

Статевовіковий зріз біженства можна проаналізувати на прикладі трьох губерній: Катеринославської, Подільської та Полтавської, неповні дані з яких надійшли до статистичного бюро Тетянинського комітету (Додаток 2.7). На жаль, матеріали, як зазначено авторами у пояснювальній записці до таблиці, вміщеної у черговому номері «Известий...» Тетянинського комітету, не відображають остаточної картини, оскільки у загальноімперському вимірі стосувалися лише 1,2 млн біженців³⁸³. Досить умовно отримані таким чином дані можна спроектувати й на загальноукраїнський контекст. Загальна кількість біженців у трьох українських губерніях, серед яких було встановлено статевовіковий зріз, склала 174 325 осіб, тобто близько третини від загального їх числа. Осіб жіночої статі було 56%, чоловічої – 44%. Діти до 15 років (офіційно в Російській імперії дітьми вважалися особи до 15 років.) склали 43% від загальної кількості, дорослі – 51%, пристарілі – 4%. При цьому можна виділити такий момент, що жінки віком від 15 до 60 років склали 30%, що у сумі разом з дітьми дає 74%. Для порівняння зазначимо, що за дещо іншими даними, наприклад, у Катеринославській губернії в аналогічний період жінки і діти склали 71% (Додаток 2.8), що майже відповідає відсотковому визначенню у трьох губерніях. І хоча досить складно визначити точну кількість жінок-біженок, оскільки певна їх частина у статистичних таблицях, які готували місцеві біженецькі комітети,

потрапила до графи «Без поділу на стать», все ж можна стверджувати про переважання серед біженців саме жіноцтва. У липні 1915 р. одна з катеринославських газет писала: «Більшість біженців – багатосімейні, майже, винятково, жінки та діти»³⁸⁴.

Кожна жінка мала декількох дітей і лише в окремих випадках – по одній дитині. Наприклад, 3 березня 1915 р. до Харкова з Люблінського повіту прибуло 37 жінок та 148 дітей віком від одного місяця до 16 років³⁸⁵. Жінка змінила свою соціальну роль, перетворившись із пасивної «хранительки домашнього вогнища» на годувальницю родини, змушену йти працювати за наймом, на завод тощо. Війна зруйнувала патріархальні засади сімейного життя, виштовхнула жінку в новий, сповнений небезпеки світ. Відчуття постійної втрати, за висловом П. Гетрелла, у біженок зумовлювалося тим, що міцний зв'язок з родинним вогнищем з початком війни був грубо перерваний³⁸⁶.

Найважче в евакуаційному вирі доводилося дітям, хоча у кращому становищі, зрозуміло, перебували ті, хто їхав з батьками чи родичами. При цьому сучасників дивувала велика кількість дітей. «Майже біля кожного вікна вагону купки русявих дитячих голівок. Піднімають назустріч личка і так безпечно-безпечно дивляться на вас ясні дитячі очки. І посміхаються: їм що? Можливо, раді цій подорожі... Станції наповнені біженцями, які терпляче чекають вільних місць. Від'їжджають одні, тягнуться інші. У сум'ятті й штовханині частенько забуваються на станціях дітки»³⁸⁷.

Зовсім по-іншому і досить непоправним стало біженство для дітей, які вже встигли осиротіти. Глибокі психологічні рани від втрати рідних і незрозуміла далека дорога на чужину, де чекала їх невідомість. Трагічні картини зруйнованих дитячих доль зустрічали земські діячі, що неодноразово відвідували притулки, де проживали біженці³⁸⁸. У той же час проблема дитячого сирітства спонукала тогочасний загаль до роздумів над суттю цього явища, його причинами, пошуком винуватців та виміром тієї ціни, яку платили діти за чужі помилки³⁸⁹.

Таким чином, біженство як нове соціальне явище слід розглядати в контексті тих морально-психологічних руйнувань, які Перша світова війна принесла цивілізації. Вона зламала долі мільйонів людей, позбавила даху над головою та сім'ї, докорінно змінила ставлення до життя, релігії, культурних і духовних цінностей³⁹⁰. Однак біженців не можна однозначно і категорично сприймати як аморфну масу, позбавлену можливості адекватно оцінювати ситуацію, дбати про своє життя. Зрозуміло, що серед них були й такі, яким було важко адаптуватися в нових умовах, сприйняти іншу реальність. Проте вже за деякий час «Біженство перестало бути надзвичайним явищем. Самі біженці і місцеве населення звиклися із цим становищем і біженецьке питання зробилося буденним, пересічним. Біженці здебільшого осіли й акліматизувалися. Хто відкрив свою справу, хто поступив на службу, на роботу, але всі завели у себе вдома і у стосунках з місцевими «осілі» порядки»³⁹¹.

Біженці з потугами, але все ж ставали частиною того соціуму, який надав прихисток. Хоча головним їх бажанням, що цілком відповідає людській природі, було бажання якомога скоріше повернутися «на старі, насиджені місця». Тому досить дискусійну тезу, яку за великим рахунком, можна поставити під сумнів, висловив Й. Баберовскі: «Біженець символізував розпад старого порядку, він втілював безлад і нестабільність, чого боялися царські генерали. Й оскільки біженець не був ані робітником, ані селянином, ані дворянином, ані буржуа, а був сучасним кочівником без коріння і зв'язків...»³⁹².

Біженство – багатогранне, складне і водночас катастрофічне соціальне явище, з яким зіткнулася усі учасниці воєнного конфлікту. Російська імперія війни також була охоплена цим новим соціальним явищем, до появи якого, серед іншого, була причетна й влада. Водночас воно вразило своїм трагізмом суспільний загал, викликало співчуття і готовність допомогти. Особливо складним біженство було для дітей та жінок, на плечі яких лягла відповідальність за сім'ю. Значною проблемою є встановлення точної

кількості евакуйованих, їх етнічної приналежності, проте вже орієнтовні дані дають підставу стверджувати, українські землі дали притулок для кілька сот тисяч біженців.

2.2. Нормативно-правові засади та державна система регулювання проблеми біженців у Російській імперії

Велика кількість біженців вимагала організації масштабної допомоги, забезпечити яку могла тільки чітка співпраця державних, місцевих органів влади, самоврядувань, громадських та етнічних спілок, в умовах адекватного щодо ситуації правового поля. Тому протягом другої половини 1914 – 1915 рр. йшов процес розробки законодавчої бази та створення відповідної державною вертикалі у царині регулювання проблеми біженців. Одночасно імперська влада прагнула тримати проблеми біженців під своїм контролем та виробити таку нормативну базу, яка б, з одного боку, давала можливість прихистити величезну масу біженців, а з іншого – відстояти свої інтереси. Слід зауважити, що українські землі перебували в орбіті загальноросійського законодавства, а тому особливих урядових ухвал щодо перебування біженців на українських землях до повалення російського самодержавства не існувало.

При цьому необхідно висловити деякі, на нашу думку, принципові зауваження. Поява біженецьких структур залежала від масштабів розгортання цього явища. Досвід попередніх воєн показував, що біженців було не настільки багато, щоб їх долею опікувалися спеціальні владні структури. Відтак з початку війни у верхніх ешелонах влади імперії не розглядалося питання створення спеціального державного органу з регулювання біженства. До того ж панувала переможна доктрина ведення нового збройного конфлікту, а тому генералітет російської армії розробляв наступальні операції і не планував оборонних акцій та відступу війська³⁹³.

Важливим питанням у справі соціального опікування біженців було

створення єдиного керуючого органу, який би взяв на себе відповідальність за організацію належних умов їх життя. А. Ільїн наголосив, що «неповороткий бюрократичний апарат був не здатний розгорнути роботу з опіки біженців так швидко, як того вимагали обставини...»³⁹⁴. Проте можна припустити, що на початку війни влада імперії й не мала на увазі створити окрему державну структуру, у компетенції якої перебувала б біженецька складова, оскільки вже функціонував Тетянинський комітет – красномовний зразок благодійної діяльності членів правлячої династії.

Офіційна влада на початковому етапі війни зробила ставку саме на подвижництво членів царської родини у царині біженства. Тому вже 14 вересня 1914 р. імператор Микола II затвердив Положення про Комітет Її Імператорської Високості Великої Княжни Тетяни Миколаївни для надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій, більш відомий серед біженецького загалу як Тетянинський комітет. Цей крок був даниною історії, оскільки особи правлячої династії в часи збройних конфліктів XIX ст., зокрема російсько-турецької війни, виступили кураторами благодійницької діяльності у царині опіки постраждалих від війни. В умовах же скомпрометованого імператорського двору та наростаючих кризових явищ поява інституції під патронатом молодшої дочки імператора виглядала з пропагандистського погляду досить слушною акцією.

Десять статей Положення визначили склад, компетенцію та напрямки роботи Тетянинського комітету. Метою його діяльності було «...надання тимчасової допомоги особам, постраждалим від воєнних дій..., як тим, хто залишався у своїх місцевостях, так і тим, хто їх покинув за вимогою влади, або з інших, пов'язаних з війною, причин»³⁹⁵. Почесним головою Комітету була обрана Велика княжна Тетяна, образ якої в народі асоціювався із захисницею нещасних та знедолених³⁹⁶. Фактичним керівником Комітету – «головою комітету» – був призначений О. Нейдгарт (У різних документах його прізвище подано як Нейдгарт або Нейдгарт)³⁹⁷⁻³⁹⁸.

Склад комітету, відповідно до другої статті Положення, призначався за

повелінням імператриці Олександри та Великої княжни Тетяни³⁹⁹. Усього в його структурі працювало 25 осіб: голова комітету та його товариш, управляючий справами комітету, скарбник, 18 членів, з них – представники МВС, Міністерства шляхів сполучень, Міністерства фінансів, а також три уповноважені – на Кавказі, на узбережжях Балтійського та Чорного морів (Додаток 1.9)⁴⁰⁰. У центральному правлінні Тетянинського комітету працювало три жінки, що було досить важливим і сміливим кроком у тогочасному патріархальному суспільстві. Це О. Горемікіна, дружина тогочасного прем'єр-міністра імперії І. Горемікіна та дві фрейліни імператриці – баронеса С. Буксгевден і О. Бюцова.

Тетянинському комітету належало самостійно виробити пріоритети своєї діяльності, оскільки аналогів на теренах імперії на той час не існувало. 30 листопада 1914 р. О. Нейдгарт, виступаючи у Кам'янець-Подільському на зібранні ініціаторів створення місцевого його комітету, підкреслив: «... протягом останнього століття Росія не воювала на своїй території і перед нею не виникало питання допомоги населенню, постраждалому від воєнних дій. Про те, як було організовано і у чому проявлялася допомога в часи нашестя Наполеона 1812 р., ніде не залишилося ніяких вказівок, і Комітету у своїй роботі доводиться прокладати, так би мовити, новий шлях»⁴⁰¹.

Серед конкретних напрямків допомоги біженців, які належали до компетенції комітету, можна назвати надання разової фінансової підтримки, сприяння у справі транспортування; пошук роботи для працездатних; сприяння розміщення у богадільні, притулки та інші благодійні заклади непрацездатних; відкриття, виходячи з наявних коштів, власних закладів опіки для непрацездатних; сприяння в отриманні біженцями справедливої допомоги за завдані війною збитки; прийом пожертв⁴⁰². З осені 1915 р. серед головних завдань комітету було визначено надання допомоги неповнолітнім⁴⁰³. У грудні того ж року комітет відповідно до ухвали міністра внутрішніх справ був «... визнаний центральною установою з реєстрації біженців, які розселилися і ще прибувають у внутрішні губернії імперії»⁴⁰⁴.

Фактично цим кроком влада делегувала комітету «завдання першочергового державного значення»⁴⁰⁵ у царині біженства, яким було встановлення його чисельності. Для реалізації своїх завдань комітет, на підставі статті 9 Положення, мав право відкривати свої місцеві відділення.

З розширенням повноважень комітету у його структурі було виокремлено низку спеціальних комісій, що акцентували свою роботу, головним чином, на вирішенні фінансових аспектів його діяльності. Серед них – ревізійна, для розгляду пропозицій щодо розширення джерел асигнування його діяльності; з перевірки звітів відділень і субсидійованих ним організацій; зі складання кошторисів комітету, з видачі допомоги особам, постраждалим від воєнних дій; із заготівлі одягу, взуття та палива. Окремо в його структурі перебував особливий відділ з реєстрації біженців⁴⁰⁶. Загалом, місія інституції полягала у наданні, за умов широкої поінформованості громадськості про свою діяльність, допомоги та підтримки постраждалим від воєнних дій незалежно від конфесійної та етнічної приналежності⁴⁰⁷.

Завдання на поточний момент, а також перспективи трансформації її статусу за умов переможного закінчення війни, обговорювалися 3 – 7 травня 1915 р. на Об'єднаному зібранні членів Комітету з місцевими представниками. Українські губернські відділення у Петрограді представляли: Волинське – Н. Оржевська та генерал-майор у відставці Красильников, Київське – товариш голови відділення, міський голова І. Дяков та член міської управи А. Ржепецький, Полтавське – товариш голови відділення, губернський предводитель дворянства М. Герценвиць та неодмінний член губернського у земських і міських справах губернського присутствія В. Сципйон-де-Кампо, Чернігівське – виконувач обов'язків губернського предводителя дворянства І. Товстолес, Харківське – голова губернської земської управи В. Акішев, Херсонське – віце-губернатор, статський радник Є. Богданович⁴⁰⁸.

У доповіді О. Нейдгарта було викладено важливу думку, яка полягала в

тому, що на час війни Тетянинський комітет бачив себе у статусі громадської благодійної організації, а після закінчення воєнного конфлікту мав стати державною установою з урядовим фінансуванням та широкими повноваженнями, які планувалося направити на відбудову зруйнованих територій та соціальний захист населення⁴⁰⁹. Така позиція комітету була цілком зрозуміла і виправдана, позаяк біженство на той час не набуло характеру масового вивезення, а існуюча благодійна допомога цілком вписувалася у рамки його діяльності в умовах існування широкої мережі його місцевих комітетів. Проте, у своєму виступі О. Нейдгарт наголосив: «Задача даного моменту полягає у свідомій підготовці державних сил до зустрічі історичного моменту закінчення війни і до побудови справи опіки її жертв на твердих і розумних засадах»⁴¹⁰. За широкого схвалення цієї тези присутніми представниками його місцевих відділень був підтверджений той факт, що основними статтями фінансувань комітету є асигнування з Державної скарбниці та громадські пожертви. «Найголовнішим джерелом прибутку всіх благодійних організацій є, звичайно, благодійні пожертви, пожертвування установ та приватних осіб»⁴¹¹.

З іншого боку, значні пожертви, що невпинно надходили з різних регіонів Росії, свідчили, як зауважив голова правління комітету О. Нейдгарт, про довіру до нього широкого суспільного загалу. У майбутньому ж саме Тетянинський комітет мав стати центральною структурою, в «якій мали бути зосереджені всі турботи і робота у справі державної допомоги районам колишніх театрів війни у справі опіки непрацездатних, інвалідів і сиріт – жертв війни з числа мирного населення, яке безпосередньо постраждало від воєнних дій»⁴¹².

Тетянинський комітет, за висловом Н. Загребельної, був однією з найбільших громадських організацій, що опікувався справами біженців під час Першої світової війни⁴¹³. Загалом, питання визначення правового статусу інституції є дискусійним. З одного боку, Тетянинський комітет на початковому етапі війни формально вважався громадською інституцією, але

з іншого, насправді ж мав статус державної інституції, як уповноваженої на офіційному рівні провадити заходи з опікування біженцями, хоча й позиціонував себе як громадська благодійна організація.

Аналізуючи фінансування комітету слід зазначити, що основним його джерелом були статті державного бюджету, при чому з літа 1915 р. збільшеного у кілька разів (Додаток 2.10). Отже, на 1 серпня 1916 р. на потреби комітету було асигновано 25 888 818 крб., з яких 18 400 000 крб., тобто 71%, надійшло з державної скарбниці⁴¹⁴⁻⁴¹⁵⁻⁴¹⁶. Значні кошти йшли на організацію прийому та надання уже на місцях різнобічної допомоги біженцям. Крім того, «... більша половина асигнувань надходила на утримання інших біженських організацій, включаючи і етнічні комітети»⁴¹⁷. При цьому можна встановити закономірність: до моменту організації масового вивезення цивільного населення основне джерело фінансувань склали благодійні внески, а вже згодом – державні асигнування.

Ще одним аргументом на користь того, що Тетянинський комітет був однією із ланок державного механізму регулювання проблеми біженства, є той факт, що усі його губернські відділення очолювали місцеві губернатори – виразники й оборонці імперської політики на місцях, наділені широкими повноваженнями та обов'язками⁴¹⁸. В окремих випадках саме вони виступали ініціаторами відкриття місцевих відділень комітету. При цьому унікальність ситуації полягала в тому, що комітет та його місцеві підрозділи, на підставі свого окремого Положення, підпорядковувалися лише Великій княжні Тетяні, що підкреслювало його особливий статус⁴¹⁹. Подібний стан речей продовжував зберігатися й після створення державних структур регулювання проблем біженців.

Отже, можна констатувати, що з юридичного погляду ця структура і була повноцінною державною інституцією, яка на бюджетні кошти провадила урядову політику у царині біженства. Тетянинський комітет був центральним органом захисту біженців, користувався урядовою підтримкою та державними субсидіями. У нарисі про діяльність комітету зазначалося: «За

перший рік війни уся складність обслуговування постраждалих від війни майже повністю покладалася на Комітет Її Високості і на громадські та національні організації, які з ним співробітничали»⁴²⁰.

Тетянинський комітет мав досить розгалужену мережу своїх представництв по всій території імперії, процес відкриття яких тривав протягом усього періоду його діяльності. Так, на травень 1915 р. функціонувало 32 губернські відділення⁴²¹, а вже у грудні того ж року – 54 губернські та «сотні повітових і волоських відділень»⁴²². При цьому в усіх українських губерніях було відкрито його губернські представництва та значна кількість повітових і навіть волоських відділень. Місцева вертикаль комітету формувалася таким чином: губернське, повітове відділення, «волосний осередок». Окремо у його структурі виділено шість міських комітетів – Гатчинське, Московське, Одеське, Ростово-Нахичеванське на Дону, Самарське і Томське⁴²³. Їх започаткування відбувалося на хвилі широкої підтримки суспільним загалом гуманітарних ініціатив Великої княжни Тетяни Миколаївни «добровільно і лише там, де місцеве життя висувало цю необхідність»⁴²⁴.

Зразком жертвності та готовності прийти на допомогу постраждалим від війни можна назвати активну діяльність представників українського загалу. Однією з перших, де пролунала ініціатива створення комітету допомоги постраждалим від воєнних дій, стала Харківська губернія. Ідея створення інституції, яка б узяла на себе організацію допомоги постраждалим від воєнних дій жителям західних окраїн Російської імперії, була висловлена громадськими діячами Харкова ще у вересні 1914 р., тобто майже одночасно із затвердженням імператором Положення про Тетянинський комітет. Власне це і дало поштовх до того, що створений місцевий комітет перейшов у підпорядкування Тетянинському комітету. Ініціативна група під керівництвом голови губернської земської управи В. Акішева подала губернатору М. Катериничу відповідне клопотання.

22 жовтня 1914 р. під його головуванням відбулося перше засідання, на

якому було визначено статус, керівний склад та напрямки роботи комітету. Представники владних структур, місцевого самоврядування, громадських та благодійних спілок одноставно ухвалили «...у зв'язку з розширенням району воєнних дій, заснувати комітет допомоги біженцям з усіх місцевостей Росії, постраждалим від війни, а не лише Привіслянського краю, як передбачалося раніше»⁴²⁵. Керувати справою допомоги біженцям ця структура мала через виконавчий орган – правління, яке розміщувалося у будівлі губернської земської управи, наданої В. Акішевим, який поєднував діяльність очільника губернського земства із головуванням у правлінні відділення Тетянинського комітету. Головою Харківського губернського відділення Тетянинського комітету від часу офіційного затвердження Великою Княжною 11 лютого 1915 р., а фактично, з дня його першого засідання, став харківський губернатор М. Катеринич. Згодом цю посаду обіймали його наступники М. Протасєєв та М. Оболенський⁴²⁶.

На Поділлі ініціатором створеного 30 листопада 1914 р. місцевого відділення Тетянинського комітету виступив губернатор О. Ігнатєєв⁴²⁷, а 1915 р. – новопризначений губернатор О. М'якинін⁴²⁸.

Протягом зими 1914 – літа 1915 р. було відкрито й решту губернських відділень: 31 грудня – Волинське⁴²⁹, 15 січня 1915 р. – Київське, 7 лютого – Чернігівське⁴³⁰. На початок травня 1915 р. розпочали свою роботу Полтавське, та Херсонське губернські відділення, а на початку літа – Таврійське та Катеринославське⁴³¹. Почесними головами цих товариств у низці губерній були обрані місцеві губернатори, а практична робота покладалася на голів губернських земських управ чи предводителів дворянства, як то було на Катеринославщині⁴³². Цікава ситуація з керівництвом склалася у Київському губернському відділенні, яке мало почесного голову – головного начальника Київського воєнного округу генерала В. Троцького, голову – губернатора О. Ігнатєєва, який у 1915 р. змінив на цій посаді М. Суковкіна⁴³³. Проте фактичне поточне управління ним здійснював А. Ржепецький⁴³⁴.

Структура губернських відділень залежала від напрямків роботи, які на них покладалися. При цьому зазначимо, що вона значно ускладнилася з літа 1915 р., тобто з часу масового прибуття біженців. Наприклад, Харківська губернська інституція мала чотири відділи, спрямовані, головним чином, на організацію допомоги дітям-біженцям, а також медичного забезпечення біженців. У зв'язку з напливом біженців та значної кількості різнопланових прохань, які надходили на адресу правління, було виокремлено спеціальну комісію. Вона і займалася розглядом та задоволенням запитів щодо надання матеріальної допомоги цим людям (Додаток 2.11). До середини літа 1916 р. у структурі Київського губернського відділення Тетянинського комітету діяло близько двадцяти різних комісій: з організації харчування біженців, надання медичної, грошової та юридичної допомоги, працевлаштування та ін.⁴³⁵.

Конструктивно йшла розбудова значної мережі повітових осередків Тетянинського комітету. Точно встановлено, що в середині 1916 р. в українських повітах функціонувало 39 відділень, утім зазначена цифра не остаточна, оскільки відсутні дані з Київської, Подільської та частково Чернігівської губернії. Висновок про факт діяльності в них відділень можна зробити на підставі проаналізованих списків прізвищ діячів, які були нагороджені з нагоди дня народження Великої Княжни Тетяни. Слід зазначити, що відділення відкривалися й пізніше. За неповними даними, на Херсонщині діяло чотири повітові відділення⁴³⁶⁻⁴³⁷, по шість функціонувало на Волині⁴³⁸, Полтавщині⁴³⁹, Харківщині⁴⁴⁰, Таврії. На Катеринославщині ці структури діяли у всіх восьми повітах. Достовірно з'ясовано діяльність трьох повітових відділень на Чернігівщині⁴⁴¹. Основна їх кількість з'явилася вже влітку 1915 р., коли розпочалася масова евакуація біженців. Проте на Харківщині офіційно їх було затверджено протягом першої половини 1916 р.. Останнім за часом відкриття, можна навіть припустити, що взагалі на теренах Російської імперії, стало відділення Хорольського повіту Полтавської губернії. Його офіційне засідання відбулося 23 лютого 1917 р.,

хоча подання на адресу голови Полтавського губернського відділення щодо започаткування було зроблено ще 23 квітня 1916 р.⁴⁴².

Український загальний відгукнувся на заклик Тетяни Миколаївни долучитися до роботи відділень комітету. Серед таких відомі в Україні громадські діячі, вчені, літератори, медики – С. Єфремов, М. Василенко, А. Ржепецький⁴⁴³, Д. Багалій, М. Сумцов, І. Бич-Лубенський, барон Ф. Штейнгель⁴⁴⁴ та ін. Серед членів Київського губернського відділення Тетянинського комітету слід назвати і М. Стражеска, який, не залишаючи педагогічної й наукової діяльності, керував роботою медичної комісії відділення і був одночасно членом Київського комітету Союзу міст⁴⁴⁵.

Українське жіноцтво теж долучилося до участі у діяльності губернських та повітових відділень Тетянинського комітету. То були дружини губернаторів і віце-губернаторів, громадських і наукових діячів. Так, членами Волинського губернського відділення були Н. Оржевська, П. Вяхирева, Катеринославського – К. Колобова, Л. Бровцина, О. Солодовська, Київського – О. Букреєва, княжна О. Друцька-Соколинська, А. Жекуліна, графиня М. Ігнат'єва, Е. Левіна, В. Булгакова, Н. Довнар-Запольська⁴⁴⁶, Одеського – М. Станишевська, Полтавського – Н. Сердюкова, Т. Чарторижська, Херсонського – баронеса А. Гревениць, Чернігівського – О. Матвієва,⁴⁴⁷ М. Лавриновська, Харківського – О. Акішева, Г. Левицька та О. Стрельникова⁴⁴⁸.

Керівництво повітовими відділеннями здійснювали, зазвичай, місцеві предводителі дворянства, а в окремих випадках – голови земських управ. Наприклад, на Харківщині всі відділення очолювали предводителі дворянства⁴⁴⁹, а на Полтавщині – чотири із шести відділень⁴⁵⁰. До їх складу входили «... посадовці, представники установ і громадських організацій» мирові судді, земські начальники, справники, інспектори народних училищ, члени земських управ, відставні військові, місцеві поміщики та ін.. За своєю структурою повітові відділення, до складу яких входило від 8 до 20 членів, дублювали губернські аналоги. Типовою можна назвати структуру та склад

Хорольського відділення Полтавської губернії, до якого входили: голова правління – повітовий предводитель дворянства В. Гудим-Левкович, віце-голова – директор реального училища дійсний статський радник С. Чемолосов, секретар – завідувач відділу допомоги біженцям при повітській земській управі І. Димський, скарбник – виконувач обов'язків земського начальника – Б. Казін, члени ревізійної комісії – протоієрей, отець В. Никифоров, член повітової земської управи В. Старицький та інспектор народних училищ П. Жежерін⁴⁵¹. Для розв'язання нагальних проблем (харчування біженців, їх лікування, пошук роботи) при низці відділень створювалися, як наприклад, при Маріупольському Катеринославської губернії, спеціальні виконавчі бюро⁴⁵².

Нижчою ланкою Тетянинського комітету стали його волосні представництва, які створювалися в час найбільшого напливу біженців. Діяльність місцевої ланки Тетянинського комітету регулювалася двома циркулярами. Перший, який побачив світ 11 жовтня 1915 р., мав на меті «... вказати завдання і напрямки, яких мали дотримуватися у своїй роботі місцеві відділення»⁴⁵³. Його десять статей обґрунтували засади діяльності відділень, головні напрямки, умови співпраці з іншими інституціями подібного спрямування та ін.. Перш за все зазначалося, що кожне з відділень може адресувати благодійну допомогу особам, постраждалим від воєнних дій, незалежно від їх віросповідання, національності, «... як російськoпідданим, так і підданим дружніх держав, а також особам, які перебували в іншому підданстві, але належали до національностей, яким Росія покровительствувала: галичанам, вірменам та ін.»⁴⁵⁴. Її наданню мала передувати робота зі встановлення, на підставі розроблених комітетом опитувальних карток, реального матеріального становища біженця⁴⁵⁵. Однак основне завдання відділень – надання трудової допомоги біженцям, тобто забезпечення, виходячи із тогочасних умов життя, останніх роботою через посередництво місцевих бюро праці. Принцип трудової допомоги мав реалізуватися і за рахунок відкриття відділеннями різноманітних майстерень,

у яких би працювали біженці.

Предметом особливої соціальної турботи відділень мала стати опіка дітей-біженців та непрацездатних осіб, для чого належало відкрити мережу притулків та підтримувати матеріально уже існуючі заклади. У полі їх зору перебувала не тільки організація навчального процесу дітей, а всіляке сприяння в облаштуванні на новому місці евакуйованих навчальних закладів, а також співпраця з адміністраціями приватних навчальних закладів на предмет виділення місць для навчання дітей біженців. У компетенції відділень перебувала й медична допомога біженцям, яка реалізовувалася шляхом відкриття відділеннями тимчасових амбулаторій, спорядження медико-санітарних загонів та ін..

До участі у роботі місцевих представництв належало «... залучати місцеві сили – духовенство, дворянство, адміністрацію, громадських діячів і благодійників обох статей та усіх віросповідань і національностей»⁴⁵⁶. Кількість членів не обмежувалася і могла змінюватися залежно від обставин. Діяльність комітету мала відбуватися прозоро, а фінансові звіти передбачалося публікувати у місцевій пресі. Основним джерелом надходження коштів став Тетянинський комітет, але місцеві відділення також були зобов'язані залучати благодійні кошти⁴⁵⁷.

7 липня 1916 р. О. Нейдгарт направив губернським відділенням Тетянинського комітету циркуляр, який містив «керівні вказівки і пояснення»⁴⁵⁸. Комітет надав своїм губернським відділенням повну свободу дій у способах надання допомоги біженцям, проте з обов'язковою звітністю перед Петроградом. Останнє, на думку авторів циркуляру, було потрібним для своєчасного подальшого фінансування відділень і ніяк не з метою жорсткого контролю. Більше того «комітет бажає бачити свої відділення життєздатними і самодостатніми одиницями з ґрунтовним і вмотивованим порядком отримання прибутків і ведення витрат за визначеними статтями»⁴⁵⁹.

Наступне положення стосувалося необхідності уніфікації фінансової звітності, ведення за єдиним зразком бухгалтерських книг. Третя стаття

регулювала взаємовідносини місцевих відділень Тетянинського комітету. Зокрема, губернське відділення було зобов'язано надавати свободу в діяльності його повітових і волосних осередків, заохочувати їх до різних форм роботи. Новацією в структурі Тетянинського комітету, відповідно до ст. 4, стало введення з літа 1916 р. посад особливих уповноважених з числа його членів. Їх завданням стало «... встановлення більш тісного взаємозв'язку у діяльності Комітету її Високості та його губернських відділень», оскільки «... листування ніколи не замінить безпосереднього спілкування»⁴⁶⁰. П'ята стаття стосувалася організаційних моментів проведення майбутнього об'єднаного засідання членів комітету та представників його місцевих відділень, подібного до травневого 1915 р.

Важливим моментом циркуляру стало формулювання засад співпраці з урядовими, громадськими і приватними структурами, що опікувалися біженцями. Основоположними принципами у цій справі мали стати тісна взаємодія та відсутність конкуренції серед зацікавлених інституцій⁴⁶¹.

Уже після створення державного органу допомоги біженцям, яким стала Особлива нарада з улаштування біженців, члени комітету ввійшли до її складу, а місцеві відділення мали співпрацювати з її губернськими структурами. У той же час наголошувалося на особливому статусі Тетянинського комітету та його місцевих представництв. Ухвали губернських державних інституцій у царині біженства не були обов'язковими до виконання губернськими відділеннями Тетянинського комітету, що у свою чергу, порушувало задекларований ним же принцип співпраці⁴⁶². І нарешті, в сьомій статті вкотре підтвердилася співпраця з етнічними та громадськими комітетами. До цих структур передбачалося також направляти уповноважених комітету для «... ознайомлення не лише зі звітністю, але й внутрішньою організацією їх роботи»⁴⁶³.

Таким чином, до лютневих подій 1917 р., Тетянинський комітет був важливою ланкою в імперській системі допомоги біженцям Першої світової війни. Розгалужена мережа його місцевих представництв, яка охопила всі

українські губернії, та активна участь у їх створенні суспільного загалу, свідчили про широку популярність комітету. Більше того, урядове фінансування його ініціатив дає всі підстави назвати цю структуру державною і однією з провідних у царині опіки біженців.

Тетянинський комітет та його підвідомчі структури не могли регулювати процес евакуації біженців та проблеми, що виникали при цьому, тим більше, за умов масового вивезення цивільного населення. Відтак центральна влада мала визначити керівників, покликаних забезпечити «виселення, рух та влаштування в місцях нових поселень біженців». 24 липня 1915 р. імператор, виходячи з такої ситуації, затвердив «Наказ Головуповноваженим з улаштування біженців Північно-Західного та Південно-Західного фронтів». Слід відзначити, що цим актом «...організацію допомоги біженцям офіційно було перенесено з благодійності до сфери державної опіки»⁴⁶⁴. На посаду з присвоєнням звання «Головуповноваженого з улаштування біженців» у зоні дії Північно-Західного фронту був призначений дійсний статський радник С. Зубчанинов, на Південно-Західному – князь М. Урусов⁴⁶⁵.

Його діяльність поширювалася на Бессарабську, Волинську (за винятком невеликої території губернії на північ від станції Сарни), Київську, Люблінську, Подільську, Таврійську, Херсонську та Холмську губернії. Штаб-квартира М. Урусова була розташована у місті Бердичеві Київської губернії. При уповноваженому також було створено й спеціальну інституцію «Південнобіженець», яка займалася організацією вивезення населення на схід, опікуванням біженцями, що залишилися у прифронтових районах⁴⁶⁶. У її складі працювало 26 уповноважених, обраних з числа місцевих діячів (Додаток 2.12)⁴⁶⁷.

30 липня 1915 р. відповідно до наказу генерала О. Мавріна, головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту, було призначено трьох особливих уповноважених, які підпорядковувалися М. Урусову. До Волинської губернії був направлений член Державної Ради Беляєв,

Подільської – член Державної Ради Ракович, Бессарабської член Державної Думи М. Дмитрієв. У свою чергу, їм у помічники призначалися спеціальні «комісари» – Кір'янов (Волинська), Логінов (Подільська), Рамм (Бессарабська)⁴⁶⁸. У цьому наказі, що не підлягав оголошенню, зазначалася важливість завдань, покладених на М. Урусова. «Верховний Головнокомандуючий визнає, що успішність роботи головуповноваженого з улаштування біженців прямо залежить від ступеня надання йому допомоги та підтримки з боку військових властей. У зв'язку із цим Його Імператорська Величність повеліває їм всіляко сприяти шляхмейстеру князю Урусову у проведенні різних заходів з транспортування та улаштування біженців»⁴⁶⁹.

М. Урусов призначав спеціальних уповноважених для окремих місцевостей і для виконання певних видів роботи. У серпні 1915 р. для з'ясування ситуації він направив свого представника Л. Офросимова до Бессарабської та Подільської губерній, у місця зустрічі біженців із Галичини⁴⁷⁰. Восени 1915 р. уповноваженим представником у Таврійську губернію був призначений Б. Аргутинський-Довгорукий⁴⁷¹, у Катеринославську – статський радник Кір'янов⁴⁷². На початку січня 1916 р. на Волинь прибув Д. Івашинцев⁴⁷³.

До компетенції уповноважених належало визначення порядку виселення; напрямки, способи руху біженців та його узгодження з відповідними властями; проведення заходів щодо забезпечення переселенців продуктами харчування, медичною та ветеринарною допомогою та ін.. Головуповноважені мали опікуватися біженцями до часу переходу останніх у розпорядження місцевої влади»⁴⁷⁴.

Про початок виселення та строки транспортування біженців головуповноважені мали отримувати завчасні розпорядження від Головнокомандуючих фронтів (ст. 5). Головуповноважені, з метою виконання своїх обов'язків, обирали спеціальних помічників – уповноважених, які всіляко сприяли співпраці їх керівників з місцевою адміністрацією, представниками Товариства Червоного Хреста, земськими

самоврядуваннями, громадськими спілками та ін. (ст. 6 - 7)⁴⁷⁵. Для розв'язання біженецьких проблем у межах однієї губернії головуповноважені могли скликати спеціальні наради з числа місцевих діячів та за головування губернаторів. У вирішенні питань, що стосувалися кількох суміжних губерній, передбачалося утворення під керівництвом головуповноважених обласних нарад (ст. 10 - 11). Фінансування заходів, які перебували в компетенції цих високопосадовців, відбувалося на підставі Правил, встановлених Радою Міністрів Російської імперії 17 січня 1915 р., щодо порядку отримання кредитів з Державного бюджету на потреби воєнного часу. Невідкладні заходи, проведені головуповноваженими у зоні дії фронтів, асигнувалися з фондів головних начальників постачання фронтів (ст. 12). І нарешті – за результатами своєї діяльності їм належало подати звіти на розгляд Ради Міністрів (ст. 13)⁴⁷⁶.

Оцінюючи інститут головуповноважених, слід звернути увагу на слушні думки білоруського дослідника В. Саматії. Він наголосив на двох моментах: до позитивного слід зарахувати сам факт введення інституту уповноважених і справи врегулювання проблеми біженців, а негативний – запізнiлість цього кроку з боку влади. Ці чиновники, як зауважив історик, розпочали свою діяльність уже в час неконтрольованого руху біженців⁴⁷⁷. У цьому випадку необхідно обережно висловлюватися, оскільки влада сама пішла на виселення цивільного населення в таких масштабах, а тому пожинала жахливі плоди своєї недалекоглядності. З іншого боку, призначення головуповноважених викликало неоднозначну реакцію діячів ВЗС, які й займалися влаштуванням руху біженців⁴⁷⁸.

Документ не дав пояснень щодо механізму фінансування, евакуації та соціального захисту біженців, створення відповідних державних структур, залучення до подолання проблем широкого суспільного загалу, етнічних спілок, духовенства, визначення місця і ролі у цьому процесі ВЗС, ВСМ, Тетянинського комітету та ін.⁴⁷⁹. І нарешті, недоліки в роботі головуповноважених були спричинені об'єктивними факторами воєнного

часу та службовою недобросовісністю чиновників, з якими ті співпрацювали⁴⁸⁰.

У середині літа 1915 р. МВС, у зв'язку з організацією масової евакуації біженців, визнав, що «... піклування про впорядкування руху маси біженців, про забезпечення їх необхідним харчуванням і медичною допомогою в дорозі та про облаштування їх у місцях прибуття є питанням державної важливості, завданням урядової влади»⁴⁸¹. І вже у другій половині липня чи не вперше було озвучено ідею створення державної структури, яка взяла б на себе управління справами біженства, позаяк стало зрозуміло, що «біженство – надзвичайно складне й грандіозне явище за своїм значенням та розмірами»⁴⁸². На одному із засідань Ставки Верховного Головнокомандувача, за присутності міністра внутрішніх справ князя М. Щербатова, було ухвалено основні принципи виведення населення з театру воєнних дій, умови врегулювання відносин з цього питання між військовою і цивільною владою, а також упорядкування процесу виселення, обслуговування шляхів руху, визначення місць поселень та облаштування життя біженців на них.

На рівні губерній вирішення проблем біженців належало зосередити в руках губернських адміністрацій, оскільки було визнано безпідставним створення якихось нових структур. Керівниками у зазначеній сфері, безумовно, стали очільники губерній – губернатори, найвпливовіші особи місцевого рівня – «начальники губерній». Вони здійснювали загальний контроль і керівництво всіма сферами життєдіяльності ввіреної території. Вони мали значний вплив на селянське самоврядування і, у першу чергу, на губернські присутствія – інститут місцевої влади на рівні губернії, очолювані ними з 1889 р.⁴⁸³. У підпорядкуванні губернаторів перебували й земства, безпосередні в недалекому майбутньому виконавці державної політики у царині біженства, а також земські начальники, які вели нагляд за діяльністю самоврядувань у сільській місцевості. У роки Першої світової війни на губернаторів покладался «...відповідальний напрям та об'єднання на місцях

усіх заходів і дій, зумовлених воєнним часом...»⁴⁸⁴.

Для загального ж керівництва означеною цариноюю структурі МВС передбачалося сформувати особливий департамент під керівництвом колишнього члена Державної Ради графа Тишкевича. Крім того, було висловлено думку щодо доцільності утворення уже при ньому особливої наради за участю членів законодавчих установ і громадських діячів⁴⁸⁵. Наприкінці липня 1915 р. Рада Міністрів імперії, на виконання рішень цього засідання, ухвалила постанову про організацію особливого відділу з улаштування біженців при МВС і створення відповідних місцевих комітетів у губерніях⁴⁸⁶. Слід зазначити, що комітет мав статус тимчасового, на нього і покладалася координація відповідної діяльності губернських структур у царині біженства⁴⁸⁷. Однак, з вересня 1915 р. він став функціонувати як «управління справами» ОН з УБ, змінивши тим самим свій статус⁴⁸⁸.

На місцях розпочався процес формування губернських і повітових комітетів допомоги біженцям. У цьому контексті необхідно звернути увагу на важливий факт, який до цього часу залишався невідомим. Уже у першій половині травня 1915 р. у деяких повітах Київської, Полтавської та Чернігівської губерній було створено спеціальні комісії для надання допомоги біженцям, що почали прибувати з Галичини. Одним із перших посадовців, який практично розпочав формування в українських губерніях комітетів допомоги біженцям, став попечитель Київського навчального округу О. Деревецький⁴⁸⁹.

До цього процесу було залучено М. Стороженка, директора першої Олександрівської гімназії у Києві, який очолив спеціальну комісію для його координації⁴⁹⁰⁻⁴⁹¹⁻⁴⁹². Зазначимо, що вказані комісії відкривалися за умови погодження з місцевими губернаторами та тісної співпраці з губернськими і повітовими земствами. Безпосереднім ініціатором створення комітетів допомоги біженцям виступив начальник Київського військового округу. Протягом травня 1915 р. виконувач обов'язків начальника штабу округу від його імені кількаразово звертався до попечителя Київського навчального

округу, у компетенції якого перебували навчальні заклади Волинської, Київської, Подільської, Полтавської та Чернігівської губерній, з проханням залучити до участі у справі опікування біженців керівників підвідомчих йому гімназій. 16 травня 1915 р. виконувач обов'язків начальника штабу Київського військового округу писав: «У цей час до Київської, Полтавської та Чернігівської губерній направляється значна кількість біженців із Галичини, тому природно виникає нагальне питання щодо опікування на місцях, тобто надання житла, їжі, одягу, а також пошуку відповідної роботи. Виражаючи турботу цією справою головний начальник округу знаходить, що у справі допомоги біженцям значну послугу могли надати особи, які очолюють навчальні заклади, як-то: директори гімназій і реальних училищ, інспектори народних училищ та інспектори вищих народних училищ, шляхом організації місцевих благодійних комісій для підмоги предводителям дворянства, головам повітових земських управ і повітовим справникам...»⁴⁹³.

І вже 17 травня О. Деревецкий, на виконання вищенаведеної вказівки, направив циркулярне прохання начальникам середніх і спеціальних навчальних закладів та директорам народних училищ Київської, Полтавської і Чернігівської губерній. У ньому, зокрема, зазначалося, що керівники навчальних закладів різних типів спільно із місцевими предводителями дворянства, головами земських управ та повітовими справниками мають створити комітети допомоги біженцям із залученням інших активних працівників навчальних закладів та громадськості⁴⁹⁴. Проте дещо раніше, 12 травня 1915 р. попечитель уже звернувся до директорів підвідомчих йому гімназій з пропозицією створити «... тимчасові спеціальні комісії з опікування біженцями»⁴⁹⁵. Докладну інструкцію щодо їх відкриття вони отримали телеграфно від М. Стороженка⁴⁹⁶. 14 – 20 травня того ж року на адресу О. Деревецького, що свідчило про оперативність роботи, надійшли рапорти директорів чоловічих гімназій Конотопа⁴⁹⁷, Пирятина⁴⁹⁸, Глухова⁴⁹⁹, Прилук⁵⁰⁰. Вони доповідали про організовані місцевими громадськими діячами відповідні комісії та перші кроки з надання допомоги біженцям. 15

травня директор Пирятинської чоловічої гімназії М. Троїцький звітував: «... у Пирятині вже існує комісія з опіки і найму біженців з Галичини, до складу якої ввійшли члени земської управи на чолі з головою земської управи С. Іваненком. Вона встигла прихистити 634 галичан... Ця земська організація функціонує на підставі телеграми дійсного статського радника М. Стороженка та згідно з розпорядженням полтавського губернатора»⁵⁰¹.

18 травня 1915 р. головний начальник Київського військового округу у зв'язку із прибуттям до міста великої кількості біженців-галичан терміновим розпорядженням зобов'язав попечителя навчального округу створити комісію, на яку покладалося «... опікування та влаштування їх побуту». Керівництво нею мав прийняти М. Стороженко. Подібні комісії належало створити у Прилуках, Переяславі, Пирятині, Золотоноші, Кременчуці та Ромнах Полтавської губернії; Ніжині, Глухові, і Конотопі Чернігівської губернії; Сквирі, Черкасах і Білій Церкві Київської губернії⁵⁰². Фінансування діяльності здійснювалося на кошти, які виділяла останнім комісія М. Стороженка, що, у свою чергу, була профінансована попечителем навчального округу. Відтак можна констатувати той факт, що вже з початком евакуації біженці не залишилися поза увагою місцевої влади, самоврядувань та громадськості. Тому власне з обережністю слід давати категоричні твердження на кшталт того, що «місцева влада бачить у них винятково зайвий важкий тягар і ганяють їх з місця на місце»⁵⁰³.

Аналізуючи матеріали тогочасної преси, можна зробити висновок, що практика відкриття окремих повітових комітетів допомоги біженцям розпочалася в окремих місцевостях упродовж першої половини літа 1915 р.. Ініціаторами їх виступали самі ж представники самоврядувань, як наприклад, у Лохвицькому повіті Полтавської губернії⁵⁰⁴. В інших випадках комітети, як-то у Глухівському повіті Чернігівської губернії, відкривалися за пропозицією губернатора М. Лавриновського⁵⁰⁵. У липні 1915 р. Херсонський губернатор М. Гревениць став одним з ініціаторів започаткування повітових комітетів «... з числа земських і міських діячів під

головуванням повітових предводителів дворянства»⁵⁰⁶.

Систему місцевих органів допомоги біженцям на українських землях було сформовано у другій половині літа 1915 р. в умовах масової евакуації населення. 22 серпня 1915 р., тобто під час активного відкриття місцевих комітетів, міністр внутрішніх справ М. Щербатов надіслав губернаторам спеціальний циркуляр щодо заходів з надання допомоги біженцям у сільській місцевості. У ньому, зокрема, наголошувалося, що «... місцеве опікування біженцями буде покладено на земські самоврядування, а також, у межах можливого, на сільські волосні товариства»⁵⁰⁷. У зв'язку з цим губернаторам належало організувати роботу з тим, щоб усі підпорядковані їм чиновники та повітові земські начальники всебічно сприяли у цій роботі громадськості. Також усі посадовці губернії мали виконувати усі розпорядження головуповноваженого у справах біженців, а також підтримувати в діяльності його уповноважених⁵⁰⁸.

При цьому можна говорити про наявність певної вертикалі, діяльність якої перебувала під наглядом губернатора: губернський комітет, повітовий комітет та волосні попечительства. Губернський комітет, як правило, діяв при губернській земській управі чи губернському присутствії. В окремих випадках, як, наприклад, на Катеринославщині, біженецький стіл було започатковано і при канцелярії губернатора В. Колобова для ведення листування з центральними та місцевими інстанціями у справах біженців⁵⁰⁹. А у Харківській подібний відділ діяв при губернському присутствії⁵¹⁰. У компетенції губернського комітету перебували всі справи біженців у губернії. Керівниками комітетів були голови губернських земських управ – В. Акішев на Харківщині, К. Гесберг на Катеринославщині⁵¹¹. Інші очолювали місцеві предводителі дворянства, і досить часто земські діячі поєднували роботу в різних біженецьких інституціях, як-то місцевих відділеннях Тетянинського комітету, відділень ВЗМ, ВСМ та ін.

Подібним чином формувався і керівний склад повітових комітетів. У багатьох випадках повітові комітети очолили місцеві предводителі

дворянства, а їх заступниками досить часто були обрані керівники повітових земських управ. У цьому контексті зазначимо, що канцелярії комітетів розташовувалися, головним чином, у приміщеннях губернських і повітових управ. Серед завдань губернського комітету можна назвати такі: здійснення загального керівництва цариною біженства у межах губернії; розподіл між повітовими комітетами коштів, отриманих від військового та інших відомств; розробка загального плану розподілу біженців у межах губернії та плану їх руху; усі інші розпорядження загального характеру, які виникали при розгляді питання щодо допомоги біженцям та ін.⁵¹².

Безпосередніми виконавцями його розпоряджень були повітові комітети, які у своїй структурі мали спеціальне бюро, виконавчий орган комітету та низку комісій. Наприклад, у комітеті Валківського повіту Харківської губернії діяло чотири комісії: розпорядча, продовольча, зі збору пожертв та з пошуку роботи⁵¹³. Натомість у повітових комітетах Херсонщини функціонувало по вісім комісій: евакуаційна, господарська, статистична, бюро праці, фінансова, довідкова, попечительська, медико-санітарна⁵¹⁴. На комітети покладалося проведення заходів з організації надання медичної, продовольчої та іншої допомоги біженцям одразу після їх прибуття, розселення та реєстрація, призначення та видача грошової допомоги, пошук роботи біженцям, налагодження фінансової та статистичної звітності⁵¹⁵. Саме ці комітети при реєстрації видавали кожному зареєстрованому біженцю спеціальну «Книжку біженця», у яку записувалися його особисті дані та види отриманої допомоги⁵¹⁶. Волосні попечительства чи волосні комітети, як по-різному вони називалися, стали низовою ланкою владної вертикалі, куди зверталися зі своїми проблемами біженці.

В окремих випадках у повітах створювалися спеціальні підкомітети. Так, 21 липня 1915 р. у Херсоні під головуванням повітового предводителя дворянства графа В. Стенбока-Фермора відбулося перше організаційне засідання повітового комітету допомоги біженцям. Серед інших ухвал була й така: «З метою надання своєчасної допомоги переселенцям у випадку їх

напливу до нашого повіту, розміщення їх по квартирах і пошуку роботи, вирішено заснувати у найбільш заселених місцевостях повіту [...] особливі підкомітети. До складу підкомітетів входять посадовці, які обслуговують ці місцевості, духовенство, поліція та місцеві діячі»⁵¹⁷. У Херсоні організацією підкомітетів займалася міська управа, у містах Новий Буг, Кривий Ріг, Ново-Воронцовці – земські начальники, у Бериславі – міський голова⁵¹⁸.

У містах подібну діяльність здійснювали міські комітети допомоги біженцям, створені при міських самоврядуваннях, але які перебували у підпорядкуванні губернському комітету⁵¹⁹. У великих населених пунктах було створено й окремі дільничні попечительства.

У загальногубернському контексті процес створення органів допомоги біженцям можна відслідкувати на прикладі Харківщини. 7 серпня 1915 р. під почесним головуванням харківського губернатора М. Протасьєва розпочав роботу губернський комітет у справах біженців, який «...поширив свою діяльність на всю губернію шляхом утворення повітових комітетів під керівництвом місцевих предводителів дворянства»⁵²⁰. І вже 12 серпня 1915 р. харківський губернатор розіслав повітовим предводителю дворянства губернії розпорядження, відповідно до якого останнім належало створити «...повітові комітети з представників земств, міської адміністрації, громадських діячів та осіб, які можуть бути корисні справі – для надання і організації допомоги біженцям»⁵²¹. Протягом 13 – 20 серпня того ж року на адресу губернатора надійшли телеграми про початок роботи комітетів у десяти повітах Харківської губернії^{522_523_524}.

Восени 1915 р. в Харківській губернії за неповними підрахунками діяло близько 120 волосних комітетів (попечительства), з яких у Валківському повіті – 16, Ізюмському – 25, Лебединському – 27, Старобільському – 37⁵²⁵, Вовчанському – 14⁵²⁶. При цьому слід відзначити, що кількість створених волосних комітетів не залежала від числа біженців у повіті, а скоріше – від ініціативи місцевої громади та її фінансових можливостей. Досить активно до їх створення долучилися волосні старшини, писарі, сільські старости,

голови та члени сільських кооперативних товариств та ін.. Для ілюстрації можна навести приклад волосних управ Вовчанського повіту. Так, у Ново-Бурлуцькій волості до цієї справи долучилися волосний старшина і писар, 14 сільських старост і 7 сільських писарів, у Вільховатській – 27 осіб, у Козинській – 22 особи, у Старосалтівській – 13, Хотомлянській – 6⁵²⁷. Волосні комітети очолювали місцеві священики, агрономи, ветеринари і розташовувалися вони як у селах, так і у слободах.

Керівництво діяльністю волосних комітетів, на підставі циркуляру міністра внутрішніх справ М. Щербатова від 22 серпня 1915 р., адресованого губернським старостам, належало передати до компетенції повітових земських начальників⁵²⁸. Але оскільки, як уже складалася закономірність щодо запізнення надходження урядових розпоряджень, земських начальників уже було залучено до цього процесу. Наприклад, ще 12 серпня 1915 р. на засіданні Золотоніського повітового комітету допомоги біженцям Полтавської губернії його голова повітовий предводитель дворянства Д. Троцький звернувся до земських начальників М. Суворцова, В. Келлера та Б. Лукашевича з проханням взяти участь у роботі цієї інституції. Головуючий запропонував їм проведення конкретних заходів: прийняти на себе керівництво справою допомоги біженцям у межах ввірених їм діляниць, організувати при можливості у кожному селі попечительство з надання допомоги біженцям⁵²⁹. Слід зазначити, що земські начальники одностайно прийняли цю пропозицію і приєдналися до справи⁵³⁰.

Отже, в українських губерніях місцеві комітети усіх рівнів об'єднали у своєму складі представників губернських, повітових земств, міських управ, благодійних спілок, предводителів дворянства, земських начальників та широкого громадського загалу. Проте у будь-якому випадку необхідно говорити про наміри до конструктивної співпраці повітових і волосних громад у цій справі. Значну роль у формуванні біженецьких комітетів відіграли місцеві земства «... під час тогочасних трагічних подій виявилися здатними не тільки до швидкої адаптації, але й адекватної рефлексії на

існуючі реалії...»⁵³¹. Фактично земські діячі розуміли, що проблеми біженців на рівні губернії та повіту в організаційному і частково фінансовому плані ляжуть саме на плечі земського самоврядування. Зрозуміло, що спостерігалися й труднощі різного характеру. Їх можна пояснити відсутністю досвіду такої роботи та й самим фактом війни.

Черговим кроком у справі формування державної системи допомоги біженцям стало проведене 21 липня 1915 р. міжфракційне засідання Державної Думи, на якому розглядалося питання організації допомоги біженцям. Наступного дня за ініціативою М. Родзянко, голови Державної Думи⁵³², була скликана нарада відомих громадських діячів, серед яких були і керівники ВЗС та ВСМ, з метою пошуку найбільш оптимального шляху вирішення проблеми біженства, розробки спеціального законопроекту та створення офіційного державного органу опікування справами біженців⁵³³. Про доцільність такого органу міністр внутрішніх справ М. Щербатов на одному із засідань Ради міністрів з притаманним йому цинізмом заявив: «... Особлива нарада з улаштування біженців для Міністерства внутрішніх справ необхідна – витрачаються сотні мільйонів... маса нарікань; без виборів Особливої наради не буде престижу»⁵³⁴. А. Ільїн слушно зауважив, що МВС в умовах численних недоліків в організації допомоги біженцям прагнуло мати більш авторитетне, обране Думою, прикриття, такий собі громовідвід, щоби розділити з нею моральну та юридичну відповідальність за прорахунки в діяльності Особливої наради⁵³⁵.

Продовженням процесу обговорення ідеї створення державних інституцій з питань біженства стала наступна нарада, проведена наприкінці липня 1915 р. під головуванням С. Варун-Секрета, товариша голови Державної Думи. Присутній князь М. Щербатов озвучив ухвали Ставки щодо біженства, схвально відзначаючи думку щодо створення спеціальної особливої наради з питань біженців. Остання, на думку очільника МВС, мала полегшити роботу підвідомчої йому структури – недавно створеного департаменту у справах біженців. Ще одним важливим питанням, яке

обговорювалося, стала проблема фінансування так званих «біженецьких статей». З цього приводу міністр озвучив розпорядження Верховного Головнокомандувача начальникам тилу, які з військового фонду зобов'язувалися відпускати на облаштування біженців усі потрібні кредити. І нарешті, нарада визнала необхідним проведення в законодавчій формі питання про влаштування біженців та обговорила основні положення майбутнього закону. Також було запропоновано першочергово виділити на «... допомогу евакуйованому населенню... 25 млн крб.»⁵³⁶.

Гостру дискусію у членів наради викликало обговорення майбутнього законодавчого акту щодо врегулювання проблеми біженців – «Положення про біженців» й зокрема, його перша стаття, яка тлумачила саме поняття «біженець». Так один з учасників зібрання поцікавився у головуючого чи підпадають під це визначення виселенці. Директор департаменту поліції В. Брюн-де-Сент-Іпполіт, який узяв слово, спробував розмежувати евакуйованих, виходячи з мотивації, якою керувалася влада відносно тих чи інших етнічних груп. А відтак, на його думку, німці-колоністи і євреї, які підпадали під категорію «піднаглядних», не мають права розраховувати на державну допомогу.

З гострою критикою тези очільника поліцейного відомства виступив представник переселенського управління Зноско-Боровський, який зазначив: «Ми стоїмо перед стихійним явищем. Біжить натовп голодний і злидений. Хіба можна вибирати, хто в цьому натовпі. Чи росіяни, поляки, євреї, німці – усім потрібно допомогти»⁵³⁷.

Отже, 5 серпня 1915 р. після попередніх обговорень, міністр внутрішніх справ князь М. Щербатов подав до Державної думи Пояснювальну записку до «Законопроекту про біженців», в основу якої і було покладено ухвали вищезгаданої наради. У документі перш за все наголошувалося на причинах розробки документа. Серед інших – це значна кількість біженців, які «...зазнають у дорозі чималих незгод, страждають від голоду та хвороб, не маючи часто найнеобхіднішого...». Відсутність до цього

часу спеціального закону, покликаного регулювати проблеми біженства, на думку міністерського чиновника, була зумовлена незначною їх кількістю. Допомогу до того часу «з повним успіхом надавав Комітет ІІІ Імператорської Високості Великої Княжни Тетяни Миколаївни та його місцеві відділення»⁵³⁸. У той же час М. Щербатов був змушений констатувати: «Проте в даний час кількість біженців досягає сотень тисяч, турботи про упорядкування руху маси біженців, про забезпечення їх необхідним харчуванням і медичною допомогою в дорозі та влаштуванням переселенців на новому місці є питаннями державної ваги, а відтак складають задачу урядової влади»⁵³⁹.

Далі високопосадовець фактично поетапно проаналізував проект закону. Перш за все, пропонувалось наділити одноосібною владою міністра внутрішніх справ при ухваленні рішень у царині біженства⁵⁴⁰. «Надання допомоги біженцям вимагає швидкого вживання необхідних заходів і негайного вирішення поставлених питань. Тому на чолі цієї справи повинна стояти одноосібна влада, яка провадить самостійну політику і несе відповідальність за правильну її постановку. Для цього, згідно з проектом, що додається, об'єднання діяльності установ і осіб, покликаних для надання допомоги біженцям, і керівництво цією діяльністю покладається на міністра внутрішніх справ. Для всебічного ж висвітлення стану справи, а також обговорення і розробки загальних питань, передбачається заснувати під головуванням міністра внутрішніх справ особливу нараду»⁵⁴¹.

Законопроект пройшов обговорення на спеціальній нараді, у складі якої були представники Державної Ради, Державної Думи та інших «зацікавлених відомств». Керував її роботою товариш міністра внутрішніх справ М. Плеве⁵⁴². 14 серпня 1915 р. Державна Дума на своєму засіданні розглянула «Законопроект про біженців», внівши деякі поправки до його положень. Так, члени Думи не погодилися з тим, щоб на місцях справами біженців опікувалися губернатори та предводителі дворянства. До слова сказати, саме вони з початком масового прибуття біженців у середині літа 1915 р., очолили місцеві комітети та розгорнули широку діяльність. Зміна керівників цих

інституцій на «особливих осіб», уповноважених міністром внутрішніх справ та осіб, обраних губернськими комітетами з цілковитою передачею місцевого попечительства біженцями земським та міським управам, відразу після ухвали закону на місцях породила багато проблем⁵⁴³.

30 серпня 1915 р. Микола II підписав «Закон про забезпечення потреб біженців», п'ять статей якого стосувалися асигнування з державної скарбниці у розпорядження міністра внутрішніх справ 25 млн крб. на «...негайне задоволення потреб біженців і найскорішу організацію справи їх опіки...»⁵⁴⁴. На особливий інтерес заслуговує додаток до закону, як доповнення до існуючих законодавчих актів – «Положення про забезпечення потреб біженців». Його автори чи не вперше в юридичній практиці Російської імперії дали тлумачення поняття «біженець». «Біженцями визнаються особи, що залишили місцевості, під загрозою наступу ворога або ним вже зайняті, або виселені розпорядженням військової або цивільної влади з району військових дій, а також вихідці з ворожих Росії держав»⁵⁴⁵.

Проте на думку сучасних російських істориків, таке тлумачення не було вичерпним, а «... сама пограничність статусу біженців ставила у безвихідь і політиків, і громадських діячів. Поза реєстрацією опинилися державні службовці з сім'ями, виселенці, які знаходилися під наглядом поліції»⁵⁴⁶. Дійсно, особи, які насильно були виселені з зони воєнних дій під нагляд поліції, серед яких чимало було німців-колоністів та євреїв, до біженців не зараховувалися. Відтак документ узаконив насильницьке переселення цивільного населення, яке здійснила, головним чином, військова влада з метою очищення території. Цим самим реалізовувалася і втілювалася доктрина «випаленої землі», відома ще як «тактика 1812 р.». Її суть, на думку Ставки, полягала в тому, що ворог, потрапляючи на спустошену місцевість, відчуватиме труднощі у продовольстві та розквартируванні⁵⁴⁷.

Статті Положення визначили владну вертикаль, яка мала перейматися «турботами щодо забезпечення матеріальних та духовних потреб біженців» (ст. 2). Це, безумовно, МВС та особисто його керівник, головуповноважені з

улаштування біженців, губернатори і градоначальники, земські та міські управи, місцеві комітети (ст. 2). Право надання допомоги біженцям закріплювалося і за Тетянинським комітетом (ст. 3). Проте важелі керівництва, об'єднання всіх заходів щодо задоволення потреб біженців, переходили до нової структури – Особливої наради з улаштування біженців (ст. 8), структури, наділеної широкими повноваженнями. 11 із 22 статей Положення стосувалися встановлення компетенції, особового складу, порядку роботи та звітності новоствореної інституції. «Особлива нарада з улаштування біженців є вищим державним органом. Ніяка інша урядова інституція чи посадова особа не може давати Особливій нараді настанов і не може вимагати від неї звіту»⁵⁴⁸.

«Положення про забезпечення потреб біженців» підтвердило, що керівництво процесом евакуації та розселення біженців належало до компетенції Головуповноважених з улаштування біженців, яких за поданням міністра внутрішніх справ призначив імператор (ст. 21). Остання 22 стаття документа дала пояснення щодо місцевих структур опікування біженцями. Ними стали земські та міські управи різних рівнів. Вони отримали право залучати до своєї роботи «...осіб різної статі як з місцевих діячів, так і з середовища біженців»⁵⁴⁹. Стаття практично зобов'язувала уже існуючі комітети, які функціонували здебільшого під керівництвом місцевих предводителів дворянства, перейти у підпорядкування земських управ. У багатьох випадках на місцях серед діячів, які займалися опікою біженців, після виходу Положення ця стаття викликала стурбованість.

Отже, «Положення про забезпечення потреб біженців» – перший законодавчий акт Російської імперії, статті якого визначали долю винятково однієї категорії постраждалого від війни цивільного населення – біженців. Фактично цей документ ознаменував перехід від «громадсько-добровільного»⁵⁵⁰ характеру допомоги біженцям до «державно-обов'язкового» під керівництвом МВС імперії. До організації допомоги біженцям передбачалося залучити «всі місцеві громадські сили», що в

умовах російського життя траплялося не часто⁵⁵¹. Саме це положення, на думку М. Щепкіна, представника ВСМ в ОН з УБ, стало його цінною перевагою над недоліками – недосконалістю та відсталістю від реалій тогочасного життя⁵⁵².

У той же час чимало досить серйозних питань опинилося поза увагою законотворців. Серед них – питання взаємодії центральних та місцевих органів влади у сфері облаштування тимчасового життя біженців у тилкових губерніях, визначення ролі ВЗС і ВСМ у процесі соціального захисту біженців та підведення законодавчої бази під їх діяльність, принципи узгодження діяльності новостворених та вже існуючих структур, узгодження фінансової складової проблеми⁵⁵³. Прийняті нормативні акти лише в загальному вигляді окреслили напрямки внутрішньої політики Російської імперії у царині розв’язання проблем біженців.

Зміст закону дав значний обсяг матеріалу для критики, що було зумовлено поспішністю розробки та проведення його через законодавчі палати⁵⁵⁴. Гостро критикувалось замовчування ролі й перспективи подальшої роботи ВЗС та ВСМ щодо організації допомоги біженцям⁵⁵⁵. Противники цих громадських інституцій, у свою чергу, посилались на статтю, що дозволяла цим комітетам делегувати до складу ОН з УБ двох своїх представників⁵⁵⁶.

«Закон про забезпечення потреб біженців» став предметом обговорення на чергових з’їздах представників ВЗМ та ВСМ. Так, уже 7 – 9 вересня 1915 р. делегати з’їзду уповноважених земств та міст, ініційованого ВЗС, активно обговорювали положення нового нормативного акту⁵⁵⁷. Виступаючи акцентували позитивний момент закону – необхідність передачі місцевої опіки біженців земствам та містам. Оскільки саме вони здатні «...наскільки це можливо примирити тимчасове біженство з постійними умовами та інтересами місцевого життя, місцевого населення». Проте саме тут виникла дилема: чи могли місцеві земські та міські діячі самостійно, без допомоги саме національних, не говорячи вже про інші інституції, з усією повнотою вникнути у потреби біженця, не лише матеріальні, а й духовні⁵⁵⁸.

На четвертому з'їзді представників ВСМ, який проходив у березні 1916 р., в порядку денному також було обговорення означеного закону. Перш за все влада мала звернути увагу на низку прорахунків цього нормативного акту. Вони давали можливість ОН з УБ та МВС всіляко утискати Союзи і місцеві їх земські та міські комітети у справі отримання ними державних коштів для ведення біженецьких справ. До недоліків було віднесено й мережу різних уповноважених, частину яких можна було скасувати⁵⁵⁹.

10 вересня 1915 р. при МВС імперії на підставі «Закону про влаштування біженців» від 30 серпня 1915 р. було започатковано Особливу нараду з улаштування біженців (далі – ОН з УБ). Ця структура стала останньою за часом створення в системі п'яти надзвичайних державних органів для керівництва воєнною економікою Російської імперії (у справах оборони держави, з палива, з продовольства, з перевезень)⁵⁶⁰. Унікальною рисою діяльності ОН з УБ було включення до складу її колегії представників національних комітетів⁵⁶¹. На колегію Особливої наради покладался розгляд законодавчих питань, розподіл отриманих кредитів та кадрові справи⁵⁶².

До складу Особливої наради увійшло перш за все по сім представників Державної Думи і Державної Ради, кількість яких згідно з іншим законом від 25 червня 1916 р. було збільшено до дев'яти від кожної урядової структури⁵⁶³. До неї також увійшли представники низки міністерств та управлінь, Російського товариства Червоно Хреста, Тетянинського комітету, ВЗС, ВСМ, провідних етнічних комітетів, два голувповноважені з улаштування біженців (Додаток 2.13)⁵⁶⁴. Загалом, за своїм складом ОН з УБ була доволі солідною інституцією, до якої увійшли представники державних органів, громадських та національних організацій⁵⁶⁵.

Особлива нарада наділялася широкими повноваженнями (ст. 13). Зокрема, їй належало право розподіляти кредити на задоволення потреб біженців та надавати останнім компенсацію за втрачене майно. Нарада брала на себе «турботу про всебічне упорядкування транспортування та реєстрацію біженців, повернення додому біженців, відновлення їх господарства, а також

влаштування подальшого життя переселенців»⁵⁶⁶. Важливим напрямком її діяльності і задоволення духовних потреб біженців, влаштування шкіл, курсів та полегшення зв'язків біженців зі своїми родичами, які залишалися на завойованих територіях, за посередництва Міністерства іноземних справ та дипломатичних служб нейтральних держав. На Особливу нараду покладался контроль за створенням та діяльністю місцевих комітетів допомоги біженцям; розробка проектів наказів головуповноважених; обрання та подання на розгляд міністру внутрішніх справ кандидатів на посади керівників губернських нарад у справах біженців⁵⁶⁷.

Головою Особливої Народи з улаштування біженців, як уже відзначалося, став міністр внутрішніх справ, який був підзвітний Державній Раді та Державній Думі⁵⁶⁸. Усі питання, процес їх обговорення та ухвали на засіданнях Народи передбачалося записувати у спеціальні журнали, які після закінчення діяльності належало передати разом зі звітом міністра внутрішніх справ на розгляд Державної Ради та Державної Думи (ст. 15 - 16)⁵⁶⁹. Проте в дійсності лише М. Щербатов (обіймав посаду міністра з 5 червня по 26 вересня 1915 р.)⁵⁷⁰ був присутній на першому засіданні колегії наради. Його наступники з різних причин не були на жодному з них, ігноруючи тим самим положення закону від 30 серпня 1915 р.. Фактичним керівником упродовж тривалого часу був М. Плеве. Він безпосередньо курирував діяльність усіх підрозділів ОН з УБ, підписував від імені відділу з улаштування біженців МВС адресовані губернаторам важливі циркуляри. З весни 1916 р. після його звільнення, цю посаду обійняв товариш міністра внутрішніх справ князь В. Волконський⁵⁷¹. І нарешті, 14 червня 1916 р. згідно з наказом імператора його змінив член Державної Ради В. Енгельгард, який наділявся правами «... товариша міністерства внутрішніх справ зі справ біженців»⁵⁷²⁻⁵⁷³.

Для проведення своєї діяльності у складі ОН з УБ було виділено колегію, на яку покладалися три важливі функції: законотворча, розподіл кредитів та проведення кадрових призначень. Також діяло декілька спеціальних комісій. А. Ільїн, аналізуючи роботу колегій, відзначив, що

«спочатку колегія взялася за справу енергійно, її члени засідали навіть у приватному порядку». Проте в реальності вони наражалася на значні бюрократичні перепони, в результаті чого важливі законопроекти, як, наприклад, «Керівні положення з улаштування біженців», місяцями курсували по урядових інстанціях⁵⁷⁴. Розподіл кредитів часто відбувався в обхід колегії, за розпорядженнями міністра внутрішніх справ та Ради міністрів, а члени колегії навіть не мали уявлення про виділені суми. Їх компетенція звелася до ухвалення один раз на кілька місяців виділених кредитів, що здійснювала кредитна комісія ОН з УБ. У подібному негативному ключі здійснювалася і її робота з кадрових питань, коли, наприклад, з кількамісячним запізненням членів колегії було повідомлено про розформування управлінь головуповноважених фронтів⁵⁷⁵. На осінь 1916 р. діяльність колегії було підмінено діяльністю кредитної комісії⁵⁷⁶.

Уже у вересні 1915 р. у складі ОН з УБ було сформовано дві постійні комісії – із загальних питань та кредитна, а також кілька цільових (тимчасових). Серед останніх – комісія для задоволення духовних потреб біженців⁵⁷⁷. Її роботу очолив видатний юрист А. Коні⁵⁷⁸. Метою створення даної комісії було «відновлення порушеної душевної рівноваги серед біженців, яку створили суперечливі розпорядження військового і цивільного начальства..., втрата батьками дітей внаслідок важких умов та дезорганізації руху на залізничних і ґрунтових дорогах, ... скорботи за рідними місцями, що їх залишили, невизначеність становища у майбутньому»⁵⁷⁹. Слід зазначити, що протягом всього часу функціонування Особливої наради, комісія з задоволення духовних потреб біженців працювала досить інтенсивно, на її засіданнях розглядалися, головним чином, питання релігійної допомоги біженцям різних конфесій⁵⁸⁰.

Головним же результатом роботи комісії, як стверджують окремі історики⁵⁸¹, стала розробка статті 29 «Керівних положень з улаштування біженців», затверджених 2 березня 1916 р. міністром внутрішніх справ О. Хвостовим. Нею було підведено юридичну базу щодо необхідності

задоволення релігійних потреб біженців різних конфесій. «Релігійні потреби біженців задовольняються на місцях прибуття наявними особами духовного сану, а також шляхом відрядження, на разі необхідності, у райони розселення біженців православних священників, ксьондзів, пасторів та духовних осіб інших віросповідань. Видатки на відрядження належать до кредитів, що виділяються на потреби біженців»⁵⁸².

Отже, на осінь 1916 р. ОН з УБ, яка на рівні імперії мала стати керуючою інстанцією у справі опікування евакуйованих, не маючи відповідної підтримки Державної Думи, виявилася нездатною взяти під свій контроль діяльність місцевих установ МВС, які керували організацією допомоги біженцям, та втратила ґрунт для регулярної діяльності⁵⁸³.

Соціальний захист біженців на місцях відповідно до статті 22 закону покладався на земські установи та муніципальні правління із залученням громадськості⁵⁸⁴. На рівні губерній виразниками державної політики у справі біженства та керівними органами у цій справі стали губернські наради з улаштування біженців (далі – ГН з УБ), до складу яких входили представники місцевої адміністрації, самоврядування та громадськості⁵⁸⁵. Керували їх роботою губернатори. Ці наради і стали місцевими представництвами ОН з УБ. Безпосередніми виконавцями їх рішень мали стати губернські та повітові земські комітети, а в містах – комітети при міських управах. Фактично можна припустити, що його творці, називаючи земства виконавцями урядової політики у царині біженства, прагнули позбавити ВЗС і ВСМ своєї бази на місцях, оскільки ті почали позиціонувати себе як провідні структури у царині опіки біженства. При цьому слід зазначити, що працівники місцевих комітетів допомоги біженцям були прирівняні до «осіб, які працюють на оборону», а відтак мали право на відстрочку від призову до діючої армії⁵⁸⁶.

Положення щодо переходу справи опікування біженців під патронат лише земських управ викликало гострі дебати на засіданнях вже існуючих губернських та повітових комітетів допомоги біженцям. З одного боку –

необхідно було виконувати закон, а з іншого – важливо було зберегти вже існуючі комітети і кадри. На термінових зібраннях з цього приводу виступаючі в один голос заявляли про неможливість руйнації уже налагодженого механізму, що до ускладнень і непорозумінь⁵⁸⁷. Наприклад, 23 вересня 1915 р. на екстреному засіданні Харківської губернської земської управи її голова В. Акішев наголосив: «Губернська управа, реалізуючи новий закон та не бажаючи ламати існуючу організацію, ввела до губернського комітету допомоги біженцям представників усіх структур губернії, що обслуговують біженців»⁵⁸⁸. Гласний В. Абрамов підкреслив згубність протиставлення земських установ і губернських комітетів ВЗС та ВСМ. На ролі повітових комітетів допомоги біженцям, що об'єднали представників усіх благодійних спілок повіту, як виконавчих структур губернського земства наголосив І. Тарасов⁵⁸⁹. У результаті обговорень було ухвалено: «... доручити справу допомоги біженцям Харківському губернському комітету Всеросійського земського Союзу [...]»⁵⁹⁰.

У той же час діячі повітових земських управ Харківщини на своїх засіданнях, присвячених обговоренню положень «Закону про забезпечення потреб біженців», не бажаючи руйнувати організацію допомоги біженцям, очолену предводителями дворянства, йшли на об'єднання громадських та земських структур. Керівництво ж справою передавалося повітовим управам за умови збереження в комітетах старого особового складу, існуючого на час виходу закону. Іншою умовою продовження діяльності створених до 30 серпня 1915 р. повітових комітетів допомоги біженцям була їх плідна робота щодо організації прийому та забезпечення потреб біженців⁵⁹¹⁻⁵⁹².

У Полтавській губернії було збережено з дещо розширеними функціями губернський комітет, який продовжував очолювати губернатор Р. Моллов. Фактичним виконавцем його ухвал стали губернська і повітові управи. Натомість «... повітові інституції було скасовано, а їх повноваження було передано повітовим земським управам»⁵⁹³.

Наприкінці жовтня – початку листопада 1915 р. на Херсонщині було

скасовано діяльність губернського і повітових комітетів, підкомітетів й замінено земським структурами. Наприклад, Херсонський губернатор М. Гревениць надіслав наказ голові одеського повітового комітету М. Рено щодо закриття існуючого з 7 липня повітового комітету допомоги біженцям. Його справи належало передати земству⁵⁹⁴. Зрозуміло, що це розпорядження було зустрінuto неоднозначно. Наприклад, учасники засідання Херсонської земської управи спробували відшукати «... найбільш прийнятні форми організації справи опіки»⁵⁹⁵. У результаті було вирішено створити попечительства, до складу яких і увійшли члени розформованих установ, земські начальники, уповноважені земських управ⁵⁹⁶.

Отже, можна констатувати той факт, що положення закону ускладнили процес складання системи місцевих органів допомоги біженцям, внівши своєрідний дисонанс у роботу громадського загалу, тим більше, що в окремих випадках комітети утворювалися вже тоді, коли прибували біженці.

Восени 1915 р. для «...об'єднання діяльності місцевої влади, урядових і громадських установ, а також приватних спілок та осіб, які допомагають біженцям»⁵⁹⁷, було введено інститут уповноважених з улаштування біженців у внутрішніх губерніях імперії. Так, 29 вересня 1915 р. міністр внутрішніх справ підписав «Наказ голууповноваженим з улаштування біженців всередині імперії та райони їх діяльності» (Додаток 2.14). Їх ключовим завданням стало «об'єднання діяльності місцевої влади, урядових і громадських установ, а також приватних спілок та осіб, які допомагають біженцям»⁵⁹⁸. Крім того, на голууповноважених покладалися посередницькі функції між ОН з УБ та відповідними місцевими структурами⁵⁹⁹. Територію Російської імперії було поділено на 12 районів, які охопили 30 губерній, Область війська Донського і безкраї простори Сибіру. Слід зазначити, що у проекті цього документу, оприлюдненого попередньо на одному з засідань ОНзУБ, передбачалося створення 13 особливих районів, до складу яких мали увійти 35 губерній, Москва і Петроград⁶⁰⁰.

Проте в остаточному варіанті з незрозумілих причин було вилучено обидва столичні міста та однойменні губернії, а також три українські – Херсонську, Таврійську і Катеринославську губернії. Кураторами вирішення проблем біженців стали «чиновники колишньої адміністрації Королівства Польського»⁶⁰¹, евакуйовані з захоплених німцями західних околиць імперії Романових. То були вісім губернаторів, зокрема Варшавської, Люблінської, Ломжинської, Сувалської та інших адміністративних одиниць польських підросійських володінь, два виконувачі обов'язків губернаторів, президент та обер-поліцмейстер Варшави. Проте, тільки 29 жовтня 1915 р., фактично за місяць після затвердження цього «Наказу», міністр внутрішніх справ підписав ще один документ, яким вже регулювалися їх права та обов'язки. Зокрема, голувповноважені мали керувати в межах вказаних їм районів пересуванням і облаштування біженців, об'єднуючи в цьому аспекті діяльність місцевої влади, урядових і громадських установ, приватних організацій і осіб, що допомагають біженцям»⁶⁰². До обов'язків голувповноважених належать: а) безпосереднє, шляхом об'їзду ввіреного району, ознайомлення зі становищем у справі пересування й облаштування біженців; б) постійна увага до забезпечення біженців продовольчою і медико-санітарною допомогою, а також нагляд за ветеринарно-санітарними заходами; в) найперше, на підставі використання особистих відносин з належними установами і особами, необхідність узгодження усіх заходів, що приймаються у справі полегшення долі біженців місцевою адміністрацією, земськими і міськими самоврядуваннями, а також усіма взагалі, працюючими в напрямі зазначеного аспекту громадськими, національними і приватними організаціями; г) підтримка дієвого зв'язку у справі улаштування біженців з Голувповноваженими на фронтах і з іншими голувповноваженими усередині Імперії [...]»⁶⁰³.

З метою вирішення різних питань уповноважені також могли співпрацювати з усіма центральними і місцевими органами влади, громадськістю, голувповноваженим фронтів. Кожному уповноваженому

дозволялося сформувати власну канцелярію та залучити до роботи чиновників з числа працівників евакуйованих установ. Їх діяльність фінансувалася із фондів МВС, перед якими ті були підзвітні. На разі ухвали звітних документів, уповноважені мали доповідати на засіданнях ОН з УБ⁶⁰⁴.

Слід зазначити, що до Харкова, який став центром перебування головуповноваженого дев'ятого району, статський радник М. Толмачов прибув лише 17 листопада 1915 р.⁶⁰⁵. Цікаво, що чернігівська преса повідомила про те, що «височайше ухвалення головуповноваженого» 9-го району, куди ввійшла й однойменна губернія, було зроблено 2 листопада 1915 р.⁶⁰⁶. Реальної віддачі від їх роботи, за великим рахунком, не було, але на критику з боку діячів ВЗС цей документ наразився відразу. При цьому висловлювалися зауваження щодо принципового конфлікту влади на рівні губерній, оскільки було не зрозуміло, хто важливіший у питаннях біженецької політики: місцевий губернатор чи уповноважений⁶⁰⁷.

Узимку 1916 р. перед законотворцями Російської імперії у царині біженства постали нові виклики. Належало підвести юридичну базу під практичну діяльність місцевих біженецьких органів, умови та норми надання біженцям матеріальної допомоги, зокрема продуктових наборів, забезпечення житлом, одягом, а також визначення ролі ВЗС та ВСМ у процесі соціального захисту біженців, принципи взаємодії новостворених з уже існуючими структурами. Важливим моментом було також і узгодження фінансової складової проблеми, оскільки на той час була відсутня чітка схема асигнувань державних коштів різним організаціям, які діяли не лише не узгоджено, а й конкурували між собою⁶⁰⁸. У січні 1916 р. фахівці відділу з улаштування біженців МВС розробили проект – «Керівні положення з улаштування біженців», який і було подано на розгляд ОН з УБ⁶⁰⁹.

За іншими даними для розробки цього документу була створена особлива комісія під керівництвом М. Плеве, товариша міністра внутрішніх справ⁶¹⁰. На її засіданнях точилися дискусії з приводу необхідності об'єднання у губерніях діяльності всіх біженецьких структур шляхом

утворення спеціальних губернських нарад з числа їх представників, а також щодо права земств об'єднуватися у спілки з метою надання допомоги біженцям. Останнє було вирішено на користь земських представників⁶¹¹. У проекті робилася спроба визначити спрямованість організації «... всієї біженецької справи в Імперії»⁶¹². Статті проекту окреслили структуру керівних органів, їх місцевих представництв, перелік громадських та етнічних спілок, географію діяльності головуповноважених Північно-Західного і Південно-Західного фронтів та питання технічного характеру: розрахунки продовольчого пайка, кошти за оплату житла, порядок складання звітів та терміни подання звітності про роботу місцевих біженецьких представництв. Слід відзначити, що частина положень документу суперечила закону від 30 серпня 1915 р. Так керівництво повітовими нарадами з питань біженців передбачалося знову передати місцевим предводителям дворянства (ст. 8), тоді як закон закріпив цю справу за земствами.

Статті, що стосувалися характеру, напрямків та розмірів допомоги біженцям мали досить категоричне і навіть жорстке спрямування. Наприклад, стаття 11 наголошувала: «Допомога, що надається біженцям не повинна послабляти їх прагнення до пошуку праці та не привчати останніх до марнотратного життя за інший рахунок. Тому першою турботою установ і осіб, що займаються облаштуванням біженців, має бути пошук ним відповідного заробітку»⁶¹³. І далі наголошувалося, «... щоби в місцях нового проживання [біженці. – Л. Ж.] не ставилися в кращі умови існування порівняно із місцевим населенням» (ст. 12). Після влаштування біженців на місцях тимчасового проживання передбачалось «... продовольчу допомогу надавати лише дітям до 16 років і непрацездатним». (ст. 22). Інші категорії біженців мали отримувати харчову допомогу в перші два тижні перебування на новому місці⁶¹⁴. Для порівняння зауважимо, що французькі біженці, незалежно від свого статусу та спроможності працювати, отримували державну та благодійну допомогу⁶¹⁵. Передбачалося регламентувати забезпечення біженців одягом та взуттям⁶¹⁶.

У проекті було здійснено штучний поділ заходів соціального захисту біженців на основні та додаткові. До першочергових передбачалося віднести безкоштовне перевезення евакуйованих залізницями; забезпечення їжею в дорозі та у місцях перебування; надання приміщень з опаленням та необхідної медичної допомоги. Серед другорядних – задоволення релігійних та освітніх потреб біженців; створення бюро праці; надання довідково-юридичної допомоги; постачання одягом, білизною та взуттям; влаштування притулків для дітей біженців; видача грошової допомоги та позик (ст. 15)⁶¹⁷. Такий поділ, певна річ, міг внести непорозуміння в роботу місцевих біженецьких органів та викликати справедливі нарікання біженців.

Важливим чинником у реалізації політики соціального захисту біженців було належне її державне фінансування. На жаль, «Закон про забезпечення потреб біженців» не пояснив механізм виділення та відшкодування витрат місцевим самоврядуванням та громадським спілкам, які вони понесли під час евакуації біженців. У проекті «Керівних положень» взагалі категорично заявлялось, що «... витрати, зроблені на потреби біженців містами, земствами і громадськими організаціями до виходу закону 30 серпня 1915 р., не підлягають відшкодуванню з державної скарбниці» (ст. 14)⁶¹⁸. Нарешті, на губернаторів та головуповноважених фронтів покладался обов'язок подавати кожного місяця 1 та 15 числа на адресу міністра внутрішніх справ «... короткі, за особливою формою звіти про хід біженецьких справ у підпорядкованих їм губерніях чи районах» (ст. 39)⁶¹⁹. Зрозуміло, що документ у такому вигляді зазнав гострої критики. Так, на одному з засідань ОН з УБ виступив М. Щепкін, уповноважений Головних Комітетів ВЗС та ВСМ. Його «Зауваження на проект «Керівні положення з улаштування біженців», власне кажучи, стали результатом обговорення проекту діячами ВЗС та ВСМ. Громадський діяч наголосив, що документ за своїм змістом запізнився на кілька місяців⁶²⁰.

Відтак документ було направлено на доопрацювання, у результаті чого з проекту було вилучено 8 статей і дещо пом'якшено трактування інших. І

вже 2 березня 1916 р. міністр внутрішніх справ О. Хвостов затвердив «Керівні положення з улаштування біженців»⁶²¹. Аналізуючи його зміст необхідно зазначити, що статті 1 - 9 стосувалися визначення структури та компетенції біженецьких органів. Було скасовано положення про головування предводителів дворянства у повітових зібраннях з біженецьких питань, натомість зазнала регламентації діяльність губернських, обласних та місцевих нарад у справах біженців (ст. 9)⁶²². Здійснення урядового нагляду за «... правильним влаштуванням біженців у межах губернії, областей та градоначальств», що стало новацією порівняно зі статтями Закону від 30 серпня 1915 р., належало губернатору чи градоначальнику (ст. 8)⁶²³. Ці посадовці мали повноваження щодо створення губернських, обласних та місцевих нарад у справі біженства. Однак аналогічні наради діяли вже з осені 1915 р.. Єдиним поясненням такого рішення влади була перспектива підпорядкування соціального захисту біженців губернаторам, обмеження тим самим ініціативи земських та міських самоврядувань, а відтак і впливу на цей процес Земського та Міського союзів. У зв'язку з передачею на рівні губернії всієї справи опікування біженцями у підпорядкування її очільнику, передбачалося скасувати «Південнобіженець», як структуру, що перебувала у підпорядкуванні головуповноваженого М. Урусова, а відтак і всі його губернські канцелярії⁶²⁴.

Запізнілими на весну 1916 р., стали положення статей 13,16 та 18, які стосувалися регламентації руху біженців, перевезення їх майна та розселення у тилкових губерніях. Статті 16, 19 - 26, 29 - 30 визначили напрямки допомоги біженцям, конкретні суми різних виплат, умови забезпечення житлом та ін.. Умовою отримання продовольчого пайка для біженців, що мешкали у сільській місцевості, стала їх участь сільськогосподарських роботах (ст. 19)⁶²⁵. У той час досить суперечливою є і стаття 23, відповідно до якої продовольче забезпечення у повному обсязі передбачалося надавати чотирьом членам сім'ї, а починаючи з п'ятого – лише половину його розміру²⁸. Такий крок, на думку окремих російських дослідників, водночас

можна трактувати як початок згорання «...політики державної опіки евакуйованого населення, оскільки здійснювався примус працездатних до забезпечення свого існування самостійною працею, особливо в сільському господарстві, аж до позбавлення урядової допомоги тим, хто ухилявся від роботи»⁶²⁶. З осені 1916 р. «пайкові гроші» на харчування та оплату за житло почали видаватися лише для 50% біженців. Зрозуміло, що в умовах шаленої інфляції такий крок влади ставив на межу фізичного виживання значну кількість біженців.

Надання дозволів на будь-яку підтримку біженцям, що виходила за межі приписів «Керівних положень», належало винятково до компетенції МВС Російської імперії. Це породжувало зволікання та бюрократичні перепони для негайної допомоги цим людям, а місцеві самоврядування позбавлялися права самостійно вирішувати фінансові проблеми біженців.

Упродовж квітня – вересня 1916 р. МВС видало декілька циркулярів, які, з одного боку, вже на ходу виправляли огріхи «Керівних положень», а з іншого – стояли насторожі фінансових витрат імперії на потреби біженецької справи. Зокрема було підтверджено необхідність всеохоплюючої та планомірної співпраці державних і громадських інституцій у царині допомоги біженству. Важливим було й «...визначення більш-менш точних норм і розрахунків на покриття витрат за біженецькими статтями»⁶²⁷. Міністр, звертаючись до губернаторів, наголосив: «...зазначеними правилами Вам ввіряється безпосередній нагляд за правильним облаштуванням біженців у підвідомчих Вам місцях їх розселення»⁶²⁸.

На них покладалося, по-перше, керівництво діяльністю ГН з УБ та реалізація її ініціатив, по-друге, нагальна розробка плану заходів з улаштування біженців, з тим, «... щоб надалі діяльність усіх згаданих установ і осіб, працюючих у біженській справі, стала б цілком узгодженою і була усунена можливість подвійної допомоги одним і тим же біженцям по одних статтях, бо нині досить часто, робота у цій справі була розрізною, без загального плану і узгодження, що іноді і було головною причиною

недосконалості постановки біженської справи»⁶²⁹.

По-третє, розроблені кошториси, попередньо завізовані губернатором та головуповноваженим, належало обговорювати на засіданнях ГН з УБ з подальшою їх передачею, на затвердження до МВС. Узагалі, справа опікування біженцями, на думку міністра, який фактично озвучив одну із засад офіційної державної політики в окресленій царині, «...представляє нині одну з суттєвих сторін управління губерній (області, міста), взагалі, нерозривно пов'язану із загальним ходом управління в цій місцевості. Звідси витікає право і обов'язок вищого представника губернської (обласної, міської) влади знаходитися постійно в тій же безпосередній близькості до біженської справи, як і інших питань місцевого управління»⁶³⁰.

У зв'язку з цим, великого значення надавалося особистій обізнаності губернаторів із загальною постановкою усіх біженських заходів, їх відповідальності за раціональне використання державних коштів на утримання «непрацездатного елемента біженського населення та всеохоплюючої турботи з організації праці біженців і особливо праці сільськогосподарської...»⁶³¹.

Розширенням повноважень губернаторів, які фактично стали господарями ситуації в окресленій царині, ставило під сумнів доцільність функціонування інституту уповноважених з улаштування біженців усередині імперії. Проте цю посаду було збережено. Уповноважені мали постійно повідомляти до імперського МВС про хід справ щодо забезпечення потреб біженців, а також наглядати за правильним виконанням на місцях відповідного законодавства⁶³². У липні 1916 р. В. Енгельгард, очільник ОН з УБ, у своєму листі до М. Толмачова писав: «... безпосередній нагляд за цією справою... в кожній губернії віднесено до обов'язків Губернатора. За таких умов значною мірою втратили практичне значення функції Головуповноважених у тій частині, що стосувалася об'єднання та узгодження діяльності місцевих установ та організацій, які відали справами біженців»⁶³³.

Отже, ці посадовці і зокрема, М. Толмачов уже найближчим часом

приступили до проведення ревізій фінансового боку діяльності усіх урядових установ, посадовців, громадських і національних організацій, які опікувалися біженецькими справами. Для цього уповноважений 9-го району був зобов'язаний згорнути всю свою іншу діяльність і за допомогою чиновника з міністерства фінансів організувати відповідні перевірки. Для доповіді про їх результати М. Толмачову належало особисто прибути до Петрограда для зустрічі з керівництвом ОН з УБ⁶³⁴.

15 вересня 1916 р. ОН з УБ затвердила нові редакції деяких статей «Керівних положень», зокрема тих, що стосувалися надання матеріальної допомоги⁶³⁵. Було ухвалено, що зі збільшенням заробітної платні, яку отримували біженці, розмір допомоги, яку їм надавали місцеві структури губернського рівня, мали переглядатися, зрозуміло, що у бік зменшення. Також було підтверджено, що продовольчу і квартирну допомогу мали отримувати 50% біженців. Крім того, коли циркуляром від 4 квітня 1916 р. міністра внутрішніх справ Б. Штюмера лише висловлювалася можливість зменшення видачі матеріальної допомоги за умови збільшення розміру заробітної платні біженцям, то у документі від 15 вересня ця умова стала доконаним фактом: «...організаціям, у чийй компетенції перебуває опіка біженців, надається право: залежно від величини заробітку окремих членів сім'ї, або знижувати суму, що видається як продовольча і квартирна допомога, непрацевдатним членам тієї ж сім'ї, порівняно з розміром, нарахованим їм на підставі статті 22 «Керівних Положень», або зовсім відмовляти в таких видачах; у випадках же визнаного цими організаціями критичного стану сім'ї біженців або окремого її члена – збільшувати залежно від їх потреб розміри пайкових видач...»⁶³⁶. До безумовного позитиву належало скасування суперечливої 23 статті⁶³⁷.

Таким чином, закони та положення, прийняті у часи Російської імперії, мали вищу юридичну силу, окреслили основи державної політики у царині біженства та були чинні до більшовицького перевороту восени 1917 р.. Фактично біженство було визнано складовою частиною внутрішньої

політики держави, її місцевих органів влади та самоврядувань. При цьому брутальність виселення військовими населення західних її регіонів завуальовано називалося «збільшенням кількості біженців, які рятувалися від наступу ворога у внутрішні губернії імперії»⁶³⁸. У той же час статті нормативних документів мали почасти суперечливий характер, що свідчило про запізнілу реакцію МВС на нагальність прийняття рішень у багатьох напрямках біженської політики. На початковому етапі війни в Російській імперії, а відтак і в українських губерніях було сформовано систему державних органів, які взяли на себе організацію соціального захисту біженців. При цьому активну роль відіграло суспільство, активні члени якого взяли участь у формуванні місцевої біженецької вертикалі. Зрозуміло, що цей процес було позначено цілою низкою прорахунків на урядовому рівні та запізнілих кроків влади.

2.3. Громадські структури допомоги біженцям

Патріотичне піднесення у Російській імперії на початку війни було безпрецедентним за своєю силою та проявами⁶³⁹. «Населення було свідоме того, що при сучасних умовах воєнного зла, обслуговування потреб війни неминуче вимагатиме організованого об'єднання суспільства»⁶⁴⁰. На цій хвилі за досить короткий час постала мережа земських, етнічних та інших благодійних структур. Важливу роль у цьому процесі відіграв і український громадський загал.

Найвпливовішими на теренах Російської імперії серед громадських організацій, безумовно, були Всеросійський земський союз допомоги хворим і пораненим воїнам та Всеросійський союз міст. Ініціаторами створення нових громадських організацій виступили діячі місцевого самоврядування – Московське губернське земство і Московська міська управа⁶⁴¹. 30 липня 1914 р. на з'їзді уповноважених земств було проголошено започаткування нової земської організації – Всеросійського земського союзу допомоги хворим і

пораненим воїнам⁶⁴². 8 – 9 серпня 1914 р. Всеросійський з'їзд міст, у роботі якого взяли участь делегації з Києва, Харкова, Полтави, Чернігова, Житомира, уперше в історії Російської імперії ухвалив створення загальнодержавної міської інституції – Всеросійського союзу міст⁶⁴³. З цього приводу, досить слушно зауважив професор О. Реєнт: «... земський і міський союзи були організаціями, створеними «знизу» за ініціативою місцевих підприємців, а тому значною мірою автономні від уряду»⁶⁴⁴. 12 серпня ВЗС, а 16 серпня – ВСМ на хвилі «священного єднання» влади і суспільства, зустрівши схвалення імператора Миколи II, були визнані офіційно⁶⁴⁵.

ВЗС очолив відомий громадський діяч князь Г. Львов⁶⁴⁶. Очільником Всеросійського союз міст було обрано великого підприємця М. Челнокова, а заступником – московського лікаря М. Кишкіна⁶⁴⁷. На початку лютого 1916 р. до числа заступників було введено ще трьох діячів – М. Щепкіна, особливого уповноваженого комітету на Південно-Західному фронті, Д. Сироткіна, міського голову Нижнього Новгорода, М. Ареф'єва, члена Державної Думи⁶⁴⁸. Внутрішня структура союзів – доволі схожа за формою і принципами формування (Додаток 2.15). Центральним розпорядчим органом ВЗС виступало загальне зібрання уповноважених земств і міст Російської імперії (по два представники від губернії)⁶⁴⁹. Вищим органом ВСМ був з'їзд представників міст, на якому затверджувалися плани роботи інституції, принципи діяльності, обиралися виконавчі структури та ін.⁶⁵⁰. Виконавчими структурами стали Головні комітети, роботою яких фактично керували Г. Львов та М. Челноков. До компетенції комітетів належало вирішення поточних проблем, що виникали перед союзами. У складі ГК ВЗС працювало два товариша голови та 16 уповноважених. З метою систематизації роботи у його складі було виокремлено п'ять відділів – евакуаційний, санітарний, заготівельний, санітарних потягів і контрольний⁶⁵¹. На кінець 1916 р. додалося ще два відділи – допомоги біженцям та допомоги скаліченим воїнам⁶⁵².

Центральна структура ВСМ мала певні особливості. Так, ГК ВСМ був

досить громіздкою інстанцією, до складу якої на кінець 1915 р. входило 72 особи, а на 1 лютого 1916 р. – 77⁶⁵³. З одного боку, така кількість, як зазначали самі його працівники, завдавала деяких організаційних незручностей, але з іншого – «... детальне обговорення поточних проблем у такому поважному товаристві посилює авторитет його постанов та усуває поспішність прийняття рішень»⁶⁵⁴.

Допоміжною центральною структурою ВСМ до його ГК стало виконавче бюро – «мобільніший орган, який збирався кілька разів на тиждень для проведення так званих «летючих засідань» для вирішення щоденних проблем»⁶⁵⁵. Виконавче бюро керувало поточною роботою союзу, виносячи на засідання ГК лише питання принципового характеру⁶⁵⁶. До його складу увійшли кілька членів ГК, а згодом – завідувачі відділами. На початок лютого у складі цього підрозділу було 75 діячів⁶⁵⁷.

На кінець грудня 1915 р., в умовах розширення напрямів діяльності ВСМ у структурі ГК було сформовано 21 відділ. Із них – медико-санітарний, евакуації зі статистичним підвідділом, заготівлі матеріалів і білизни, харчових пунктів, продовольчий, юридичний, пожертвувань, а також об'єднаний з ВЗС комітет з улаштування біженців. Окремо працювало сім комісій ГК з питань допомоги «увічним воякам», санаторно-курортна, психіатрична та ін.⁶⁵⁸. Союзи, з метою широкого оповіщення населення про свою діяльність, доведення до місцевих комітетів своїх циркулярів та розпоряджень, започаткували друковані органи – двотижневики «Известия Главного Комитета Всероссийского Земского Союза» та «Известия Всероссийского Союза Городов» (осінь 1914 р.). З вересня 1915 р. почав виходити спільний часопис «Известия Комитета по снабжению армии»⁶⁵⁹.

У стислий час було сформовано і місцеву вертикаль союзів – губернські і повітові комітети, які з літа 1915 р. узяли на себе, крім іншого, й опікування біженцями. Уже на час створення ВЗС до нього приєдналася 41 земська губернія за винятком Курської та області Війська Донського⁶⁶⁰⁻⁶⁶¹. Особливо активно місцеві осередки ВЗС розгорнули діяльність на

українських землях⁶⁶². Наприклад, 3 серпня 1914 р. на засіданні Чернігівського губернського земського зібрання було схвалено ініціативу голови губернської земської управи О. Бакуринського щодо вступу земства до ВЗС та утворення його губернського комітету⁶⁶³. 7 серпня 1914 р. розпочав роботу Київський губернський комітет, 11 грудня – Херсонський⁶⁶⁴. Отже, в кожній з українській губернії було започатковано діяльність губернських та мережу повітових комітетів.

За основу формування складу губернських комітетів було взято схему, запропоновану московським губернським земством. Вона передбачала участь 10 гласних, обраних на губернському зібранні, членів ГЗУ у повному складі, по одному представнику від кожної ПЗУ губернії, губернського санітарного бюро та санітарної ради. Слід зауважити, що серед українських губерній за таким принципом було обрано склад Херсонського губернського комітету⁶⁶⁵. В інших губерніях, як зауважив, М. Загряцков, формування комітетів ускладнювалось «... завдяки залученню представників міста, громадських установ, а іноді й національних груп»⁶⁶⁶. Поряд із членами земських управ і гласними, до них увійшла велика кількість земських службовців: лікарів, статистиків, інженерів, учителів, юристів, які і виконували тут основну роботу⁶⁶⁷. Склад членів губернських комітетів був різним і зумовлювався особливостями місцевого життя. Так, на осінь 1915 р. у Чернігівському губернському комітеті був 21 працівник⁶⁶⁸, Подільському – 26⁶⁶⁹, Київському – 34, із них 12 гласних і 22 земських працівників⁶⁷⁰. Керували їх роботою голови губернських земських управ – М. Суковкін (Київський), О. Бакуринський (Чернігівський), В. Акішев (Харківський), К. Гесберг (Катеринославський), П. Александров (Подільський), П. Горич (Херсонський) та ін..

Повітові комітети склалися з гласних, обраних повітовими земським зібраннями від своєї управи, функціонуючи при ній, і навіть розташовувалися, як правило, в одному приміщенні. Формування повітової ланки ВЗС відбувалося винятково на добровільних засадах і лише там, де у

цьому була необхідність⁶⁷¹. Так, 16 червня 1915 р. розпочав роботу Старобільський повітовий комітет ВЗС Харківської губернії⁶⁷². На початку липня повітове відділення ВЗС відкрилося в Одесі. Повітові структури ВЗС здебільшого очолювали голови ПЗУ, хоча траплялися й винятки. Наприклад, головою Одеського було обрано С. Варун-Секрета, члена Державної Думи⁶⁷³. Згодом такі ж комітети було започатковано у Ананьїнському, Єлисаветградському, Олександрійському та Херсонському повітах однойменної губернії. Очолювали їх голови ПЗУ відповідно М. Унтілов, І. Коваленко, С. Пищевич та О. Фальц⁶⁷⁴. Валківський повітовий комітет ВЗС допомоги біженцям очолював член місцевої ПЗУ Б. Сухомлинов⁶⁷⁵. Слід зауважити, що сучасники вбачали успішність створення повітових комітетів у наявності розвиненої сільської кооперації, «... за відсутності якої, союзу довелося усе розпочати спочатку»⁶⁷⁶. Працівники комітетів, які були членами земських управ, за свою роботу плати не отримували, на це могли розраховувати лише додатково залучені «... корисні для справи особи».

Першочергово місцеві комітети ВЗС опікувалися питаннями постачання діючої армії одягом, продовольством, фуражем, лікування та забезпечення поранених воїнів⁶⁷⁷. Однак уже з літа 1915 р. у центрі їх діяльності постали проблеми біженців. При губернських комітетах ВЗС було створено відділи допомоги біженцям. На рівні губерній пройшла низка спільних засідань усіх діючих інституцій, які надавали допомогу біженцям. Їх метою стала розробка спільних заходів та виокремлення керівних структур, на які у межах губернії було б покладено цю справу. Наприклад, 29 липня 1915 р. у Харкові відбулося об'єднане засідання представників губернського комітету ВЗС, губернського земства, ВСМ, губернського відділення Тетянинського комітету, міського самоврядування, Прикарпатського комітету, польського, єврейського, вірменського, латиського і мусульманського комітетів⁶⁷⁸. На ньому й було створено спеціальну структуру – «Харківську губернську виконавчу комісію», яку очолив П. Добросельський, член губернського комітету ВЗС. Під його

керівництвом за короткий час був розроблений план діяльності та призначені відповідальні особи⁶⁷⁹. У структурі Харківського губернського комітету ВЗС було виокремлено відділ опіки біженців (голова – А. Леонтьєв)⁶⁸⁰. Слід зауважити, що місцева адміністрація, розуміючи всю складність проблеми біженців, всіляко сприяла роботі цих структур⁶⁸¹. Проте вже на початку грудня 1915 р. Харківська губернська виконавча комісія була змушена ліквідувати свою роботу, оскільки відсутність коштів в умовах наростання негативного ставлення центральної влади до ВЗС не давала змоги результативно надавати підтримку біженцям⁶⁸².

10 серпня 1915 р. на засіданні Катеринославської губернської земської управи, на яку були запрошені голови ПЗУ та санітарні лікарі, було розроблено план надання допомоги біженцям. Важливим моментом, на який звернули увагу місцеві діячі, стало визначення у цьому процесі місця держави: «Допомога біженцям – справа державної ваги і повинна проводитися планово, коштом держави. Приватні благодійні товариства, національні та інші організації не можуть замінити собою державні інституції, та їх діяльність має підпорядковуватися загальному плану»⁶⁸³. Організацію ж на місцях, за умов фінансування з державної скарбниці, належало зосередити у руках земських і міських самоврядувань. На рівні губернії важелі керівництва доцільно було передати у руки «... загально-земського та міського союзів»⁶⁸⁴. Продовженням цієї наради стало засідання представників громадських спілок та губернського земства, яке відбулося 21 серпня 1915 р. у Катеринославі під головуванням губернатора В. Колобова. Учасники зібрання прийшли до висновку, що є «...бажаним передача організації допомоги біженцям у губернії губернському комітету ВЗС за участі міського союзу і катеринославського міського самоврядування»⁶⁸⁵. І вже 23 серпня було створено об'єднаний комітет допомоги біженцям, до складу якого увійшли представники губернського комітету ВЗС, ВСМ, земські лікарі, по два представники від Тетянинського, єврейського, польського, галицького і латиського комітетів⁶⁸⁶.

Уже за тиждень, 30 серпня, на засіданні губернського комітету ВЗС було обрано спеціальне бюро у складі восьми осіб: М. Коростовець (ВСМ), Ф. Пукалов (ВЗС), доктор І. Чекунов (представник від лікарів), М. Брук (єврейський комітет), І. Труба (галицький комітет), С. Становський (польський комітет), Р. Далід (латиський комітет), Б. Ржековський (польське товариство допомоги жертвам війни). Керував роботою об'єднаного комітету К. Гесберг. Цікавим було те, що у «... місцях розселення біженців про всі справи, які вів комітет, належало інформувати останніх українською та російською мовами»⁶⁸⁷.

Після виходу у світ Закону про біженців 30 серпня 1915 р. у низці українських губерній відбулися спеціальні засідання. Відтак на рівні губерній цілком логічним кроком мала стати передача соціального захисту біженців до компетенції губернських комітетів ВЗС. Про це й було заявлено на низці осінніх губернських нарад: 23 вересня у Харкові⁶⁸⁸, 24 – 26 вересня у Києві⁶⁸⁹, 15 листопада у Херсоні⁶⁹⁰. Фактично можна стверджувати, що в окремих губерніях ця справа перебувала цілком у компетенції комітетів ВЗС.

У структурі ВСМ, окрім відділень, започаткованих у губернських і повітових центрах, додалися комітети, створені в інших «заштатних» містечках. Сполучною ланкою між ГК ВСМ і його місцевими структурами стали 11 обласних комітетів, які своєю діяльністю охопили «... адміністративні одиниці.., розташовані по лініях перевезень поранених вояків»⁶⁹¹. На українських землях вони діяли у Катеринославі, Києві та Харкові. Їх вибір був не випадковим, оскільки ці міста були найважливішими центрами суспільної доброчесності у справі допомоги хворим і пораненим військовим, а також постраждалому цивільному населенню⁶⁹².

Харківський обласний комітет було утворено на з'їзді з надання допомоги хворим і пораненим воїнам, який проходив у Харкові 17 жовтня 1914 р.. Серед його делегатів були представники Катеринослава, Мелітополя, Азова, Нахичевані, Новочеркаська, Ростова-на-Дону, Таганрога⁶⁹³⁻⁶⁹⁴. У комітеті підпорядкуванні перебували міста Харківської, Полтавської,

Курської, Воронежської, Таврійської (крім Кримського узбережжя), Катеринославської та області Війська Донського⁶⁹⁵. Очільником комітету став О. Коритін, член міської управи, а його заступниками – С. Кузнецов, який був членом ГК ВСМ та Б. Куликов, присяжний повірений. У складі обласного комітету працювало 73 діячі, крім трьох керівників, 53 – члени комітету та 17 – службовців канцелярії⁶⁹⁶.

3 грудня 1914 р. розпочав свою роботу Катеринославський обласний комітет, який очолював С. Гальперін, член ГК ВСМ. Його заступником був В. Воронін, гласний міської думи. За своїм складом він значно поступався Харківському, оскільки у ньому працювало 12 членів комітету та 9 осіб у канцелярії⁶⁹⁷. Функції Київського обласного комітету виконував міський комітет ВСМ⁶⁹⁸. Керував його роботою І. Дяків, член ГК ВСМ. Його заступниками працювали С. Томашевський та В. Толлі Секретарем був обраний М. Ярошевський, член ГК ВСМ. Усього в структурі комітету нараховувалося 33 працівники.

Місцевою ланкою ВСМ, як уже зазначалося, були комітети, розташовані у губернських і повітових та інших містах і містечках. На початок весни 1916 р. у межах Російської імперії діяло 273 комітети, з них 50, тобто понад 18% – в українських губерніях. Аналізуючи матеріали Додатку 2.16 можна зробити окремі висновки, хоча відсутність повної інформації робить їх дещо умовними⁶⁹⁹. Отже, за кількістю комітетів лідирувала Херсонщина (9), далі йшли Чернігівщина (7), Київщина (6), Харківщина (6). По п'ять комітетів діяло на Волині, Поділлі та Полтавщині. І нарешті чотири – на Катеринославщині та три у степовій частині Таврійської губернії. Першість Херсонщини, де було розміщено не найбільшу кількість біженців, ще раз підтверджує тезу, що відкриття комітетів багато в чому залежало від ініціативи місцевої громади.

Керували роботою цих структур, як правило, міські голови, досить добре обізнані з реаліями місцевого життя. У даному випадку з 38 керівників, які подали до ГК ВСМ дані про себе, 24 перебували на цій посаді.

Враховуючи, що 12 не вказали інформації, то можна припустити, що зазначена цифра – дещо більша. Сім комітетів очолювали гласні міських дум і члени управ. У Херсонській губернії роботою трьох комітетів керували лікарі чи особи причетні до медичної сфери. Так, Херсонський комітет очолив Є. Яковенко, відомий земський лікар, Миколаївський – О. Грачов, попечитель ради міської лікарні, Новомиргородський – І. Кмит, старший лікар лазарету при міській лікарні⁷⁰⁰.

Кількість членів комітетів коливалась від трьох-чотирьох, відповідно у Вінницькому Подільської та Кременецькому Волинської губерній, до кількох десятків. Так, у складі Васильківського Київської та Миколаївського Херсонської губерній було відповідно 72 і 57 працівників. Найбільш поширеним був варіант, коли в комітеті працювало від шести до десяти членів. Таких комітетів було 21, а в 11-ти – від 11 до 15 осіб. У шести комітетах працювали 16 - 20 осіб⁷⁰¹. Соціально-професійний склад членів комітетів був доволі строкатим: від представників міських самоврядувань до власника розсадника троянд (В. Десятов, Чугуївський комітет Харківської губернії)⁷⁰². Усього за неповним даними в українських комітетах працювало 785 осіб. Про 210 із них відомо рід їх занять. Серед останніх – 75 гласних та членів міських управ, 35 лікарів, 16 педагогічних працівників (учителі, начальники гімназій, інспектори народних училищ), 12 банківських працівників, 14 представників різних благодійних та етнічних спілок, 13 священнослужителів. Крім того, незначну кількість склали податкові інспектори, присяжні повірені, страхові агенти та нотаріуси, поліцейні пристави, відставні військові, інженери, промисловці, провізори та ін.. В окремих випадках членами комітетів ставали кілька працівників однієї інституції. Для прикладу, у складі Миколаївського комітету перебувало 12 членів попечительської ради міської лікарні, у Звенигородці Київської губернії секретарем працював Я. Кулжинський, директор комерційного училища, серед членів – п'ять викладачів цього навчального закладу, а також три інспектори початкових училищ.

Окремо слід звернути увагу на участь українського жіноцтва у роботі місцевих комітетів ВСМ. 74 жінки становили 9% від загальної кількості працівників у цих структурах. Так, у складі членів комітету Київського обласного комітету працювала єдина в такому статусі на всі імперські відділення жінка – Ольга Дякова, дружина очільника цієї структури. Вона керувала роботою об'єднаного дамського шпитального комітету⁷⁰³. У структурі Катеринославського обласного комітету чотири жінки працювали на різних посадах його канцелярії. Так, О. Ситкевич була помічницею секретаря комітету, М. Груньська та М. Островська – помічницями завідувача медичною звітністю, О. Ясинська – машиністкою⁷⁰⁴. У Харківському обласному комітеті на подібних посадах працювало 10 жінок. У межах Російської імперії чотири жінки працювали заступниками голів комітетів, розміщених у повітових містечках, однією з них була М. Хаджопуло з Ізюмського повіту Харківської губернії⁷⁰⁵. Представниці прекрасної статі працювали у комітетах Київщини (35), Харківщини (15) та Херсонщини (10). Із них у Васильківському комітеті було 30 жінок, в Ізюмському – 13, Новогеоргіївському – 10.

Місцеві комітети ВЗС та ВСМ, одночасно з наданням допомоги пораненим, узяли на себе й організацію соціального захисту біженців. Наприклад, 17 серпня 1915 р. на засіданні Харківського обласного комітету за результатами заслуханих доповідей О. Коритіна «Про стан справи з надання допомоги біженцям у місті Харкові» та І. Сергєєва «Про нараду представників міст у Москві 8 серпня 1915 р. з питань надання допомоги біженцям» було ухвалено провести в найближчому часі з'їзд представників міст Харківської області⁷⁰⁶. На засіданні було обрано спеціальну комісію, яка взяла на себе підготовчу роботу: розробку анкети, яка стосувалася різних аспектів діяльності у царині допомоги біженцям, та вироблення положення про сам з'їзд, програми його діяльності⁷⁰⁷. Форум було проведено 29 листопада – 1 грудня 1915 р. у Харкові. На нього прибуло 69 делегатів ВСМ, громадських та етнічних спілок⁷⁰⁸. Програма їх роботи була насиченою і

охоплювала всі аспекти допомоги біженцям⁷⁰⁹⁻⁷¹⁰. В ухвалах з'їзду було висловлено підтримку ВСМ та ВЗС з питань передачі їм «за цих несприятливих умов» справи керівництва опіки біженцями та необхідності фінансування її з державного бюджету⁷¹¹.

У структурі союзів було створено і спеціальні фронтові комітети, очолювані особливими уповноваженими⁷¹². Одним з таких став утворений у Львові Галицький комітет, положення про який ГК ВЗС затвердив 16 січня 1915 р. Його керівником було обрано уповноваженого ГК ВЗС С. Шликевича, а заступником – Ф. Гаяріна⁷¹³. У кінці травня у зв'язку із відступом російських армій, його майно спочатку було перевезено до Радзивиліва, з початку червня – до Києва, куди було перенесено й штаб-квартиру⁷¹⁴. Враховуючи, що географія діяльності комітету стрімко поширювалася, його назву було змінено на Комітет Південно-Західного фронту ВЗС. Його головою цієї структури продовжував працювати С. Шликевич⁷¹⁵. При штабі головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту діяв спеціальний комітет, який очолював уповноважений Г. Белянкін⁷¹⁶. Спершу допомога комітету біженцям носила епізодичний характер. Дійсно, «... тривалий час Комітет В.З.С. не виділяв допомогу біженцям в особливу галузь своєї діяльності й обслуговував біженців спорадично...»⁷¹⁷. З часом, коли насильницька евакуація почала охоплювати все більшу кількість населення прифронтової зони, «...перед Комітетом постало питання біженства як явища винятково державної ваги»⁷¹⁸.

Тому 21 серпня 1915 р. на його засіданні було створено відділ допомоги біженцям, який згодом перейменували на «Відділ допомоги населенню, постраждалому від війни». На чолі цього підрозділу стояли уповноважені КПЗФ ВЗС Ф. Гаярін, П. Линниченко та С. Липинський⁷¹⁹. На початок листопада 1915 р. його діяльність поширювалася на Галичину, Волинську, Подільську, Бессарабську, Київську, Чернігівську, Полтавську, Воронежську та Мінську губернії⁷²⁰.

Серед першочергових напрямків роботи, в умовах масового руху

біженців, слід виділити надання харчової, медичної, трудової допомоги, а також забезпечення одягом, взуттям, лазнями та пральнями⁷²¹. Відповідно до цього у структурі відділу спочатку діяло чотири підвідділи: пунктів харчування, евакуації та розселення біженців, реєстрації біженців, задоволення житлових потреб⁷²², а пізніше додалося ще три: допомоги дітям, господарський та медичний⁷²³. Окремо слід назвати бюро праці. В умовах наростаючої евакуації першочергові завдання покладалися на два підвідділи. «Підвідділ пунктів харчування спільно із підвідділом евакуації населення та розселення біженців, з'ясовує та оглядає шляхи їх руху, формує та оснащує загони для годування біженців, визначаючи місця перебування останніх. Загони дислокуються на шляхах руху біженців, при чому кожен з них обслуговує ввірений йому район, розгортаючи кілька пунктів харчування»⁷²⁴. У складі такого загону працювали завідувач, кілька керівників пунктами харчування та по шість санітарів⁷²⁵.

Літом 1915 р. при підвідділі евакуації було введено інститути представників для окремих губерній і районів, агентів-провідників провідників груп біженців, агентів-реєстраторів та агентів-кореспондентів. Вони перебували у самому епіцентрі біженської хвилі. Їм ввірялося проведення заходів з упорядкування і обладнання шляхів руху біженців, інформування КПЗФ про стан справ на місцях, сприяння у вирішенні спірних питань, що виникали при організації допомоги біженцям, зносини з місцевими організаціями та ін.. На першу половину вересня 1915 р. 13 таких представників працювало у Київській, Волинській, Чернігівській, Бессарабській та Подільській губерніях⁷²⁶.

Агенти-провідники мали прибути до місця формування груп біженців, зареєструвати їх та супроводжувати до пункту призначення. Фактично працівник весь час перебував з біженцями, «... ділив з ними радість та горе, зливаючись воєдино своїм особистим життям з евакуйованою масою біженців»⁷²⁷. Ними виступали представники КПЗФ ВЗС, а частіше всього з числа самих біженців – священики, учителі, студенти та ін., іншими словами

«... контингент інтелігентних працівників»⁷²⁸.

З осені 1915 р., коли розпочалося перевезення біженців залізницями, до кожного потягу належало прикріпити провідника, «... корисного і для дороги, і для тих, хто їде»⁷²⁹. До їх обов'язків належало збереження проїзних документів біженців та грошей, реєстрація і сортування з метою не допуску руху біженців в одному вагоні за різними напрямками⁷³⁰. Більше того, в дорозі вони мали сприяти харчуванню евакуйованих, забезпечувати білизною, одягом та милом дбати про своєчасну подачу вагонів, регулювати усі спірні питання і непорозуміння, що виникали з залізничною адміністрацією⁷³¹. У різний час провідниками працювало від 15 до 35 осіб. Важливу роботу виконували 44 агенти-реєстратори, проводячи реєстрацію біженців та збираючи різні статистичні дані⁷³².

Зрозуміло, що успішна діяльність КПЗФ ВЗС була б неможливою без тісної співпраці з губернськими земськими комітетами допомоги біженцям. Відтак 15 – 17 жовтня 1915 р. у Києві проходив з'їзд представників земств Бессарабської, Волинської, Воронежської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Харківської, Херсонської, Чернігівської губерній та Області війська Донського. Головним завданням форуму стало узгодження діяльності в окресленій царині між комітетами ВЗС, фронтовими, губернськими і повітовими комітетами, а також пошук оптимального механізму їх евакуації, перевезення та розселення⁷³³. Серед низки ухвал слід виділити ту, що стосувалася створення у Києві обласного освідомчого бюро та мережі відповідних губернських бюро з метою поширення взаємної інформації серед земських структур, які займалися допомогою біженцям⁷³⁴.

У березні 1916 р. було розроблено «План надання населенню широкої трудової та економічної допомоги», на підставі якого при відділі було створено спеціальний економічний підвідділ⁷³⁵. За рік роботи відділу в його структурі діяло сім підвідділів і вісім установ у Києві, у підпорядкуванні яких перебувало близько 250 різних закладів допомоги. Близько 800 його працівників обслуговували сотні тисяч постраждалих від війни⁷³⁶.

Подібні завдання виконував КПЗФ ВСМ, штаб-квартира якого спочатку також розміщувалося у Львові, а з літа 1915 р. – також у Києві⁷³⁷. Керували його роботою, на підставі спеціальних інструкцій та положень, особливі уповноважені⁷³⁸. До осені 1915 р. на чолі комітету стояв князь С. Урусов. Згодом його змінив барон Ф. Штейгель⁷³⁹. «З цього часу, – як писав Д. Дорошенко, – почалася зовсім нова ера у житті комітету Союзу міст, ера, так би мовити, його українізації, що мало певні наслідки взагалі для українського руху в Києві і на провінції»⁷⁴⁰. Завдяки наполегливості очільника комітету на посади його уповноважених було призначено осіб, які мали українське походження. Серед них – відомі українські діячі Д. Дорошенко, А. Ніковський, А. В'язлов, Ф. Матушевський, В. Леонтович, І. Красковський, В. Ульяницький, М. Біляшівський⁷⁴¹.

9 листопада відбулося засідання комітету, на якому було виокремлено вісім відділів. Серед них – загального нагляду та взаємодії з урядовими та воєнними властями (Ф. Штейнгель), санітарний (А. Бечкурін та С. Іванов), технічно-будівельний (Б. Шингарів), складів, постачання і магазинів (М. Біляшівський та Д. Дорошенко), медичних загонів і господарських частин лікарень (К. Бистржинський, А. Бечкурін, А. В'язлов), допомоги біженцям (Д. Дорошенко та Н. Луначарський), юридичний (В. Ульяницький) та будівельних загонів (інженер С. Кастольський)⁷⁴².

На українських землях ВЗС у своєму підпорядкуванні мав специфічну структуру – Комітет Південноросійської обласної переселенської організації⁷⁴³. Її було створено 9 – 11 червня 1908 р. у Полтаві на з'їзді представників Полтавського, Катеринославського, Харківського і Чернігівського земств, а також київського губернського комітету у справах земського господарства. Метою ПРОПО стало сприяння урядові у справі «правильної постановки переселенської справи...», тобто участь в організованих урядом після 1906 р. масових переселеннях на окраїни імперії малоземельних і безземельних селян⁷⁴⁴. Для організації соціального захисту біженців у її структурі було виділено спеціальне бюро (голова – В. Ага-

Беков)⁷⁴⁵. Додатково було виокремлено ще два бюро, які займалися реєстрацією⁷⁴⁶ і «... пошуком роботи для біженців усіх категорій»⁷⁴⁷.

На бюро ПРОПО, яка мала досвід переміщення чисельних людських мас, покладалося керівництво процесом руху біженців територіями Полтавської та частково Чернігівської губерній. Уже сучасники досить позитивно оцінили цей аспект, наголошуючи, що тим самим вона «надавала своєрідну підтримку союзу»⁷⁴⁸. Крім того, ПРОПО на шляхах руху біженців, за тісної співпраці з КПЗФ ВЗС, облаштувала низку харчових, медико-санітарних та інших пунктів допомоги⁷⁴⁹. Пізніше, використовуючи кошти ВЗС, вона взяла на себе опіку частини біженців, розселених у Полтаві, створивши для них спеціальний табір⁷⁵⁰⁻⁷⁵¹.

На початку серпня 1914 р. на Правобережній Україні за ініціативи Подільського та за підтримки Волинського і Київського губернських земств було створено Південно-Західний обласний комітет надання допомоги пораненим воїнам, на який згодом у межах цих трьох губерній було покладено й опіку біженцями. До його складу ввійшло шість представників губернських земств (по два від кожної з трьох губерній) і представник уряду⁷⁵². Від Подільської губернської земської управи були делеговані М. Можайський і П. Балашов, який був обраний його головуповноваженим⁷⁵³. Н. Загребельна та І. Коляда, аналізуючи статус Комітету, зазначають: «До весни 1915 р. Південно-Західний обласний комітет формально вважався складовою частиною ВЗС, як такий, що був утворений згідно з положеннями, виробленими З'їздом уповноважених у Москві 30 липня 1914 р.. Після того, як Обласний комітет не погодився з вимогою Головного комітету передати всі свої капітали до загальної каси ВЗС, він вирішив легалізувати свою діяльність як земська організація, незалежна від ВЗС»⁷⁵⁴. У той же час І. Сулига наголошує, що Південно-Західний обласний комітет, називаючи себе установою ВЗС, формально до його складу не входив⁷⁵⁵.

Отже, ВЗС і ВСМ створили на українських землях досить потужну мережу своїх місцевих комітетів, у роботі яких взяли участь відомі та

пересічні представники українського загалу.

Початок відступу російських армій та акції щодо виселення місцевої людності спонукали союзи, які у своєму розпорядженні мали значні ресурси, узятися за новий напрям діяльності – опікування біженцями. Підставою стали неодноразові звернення начальника постачання армій Північно-Західного фронту М. Данилова, від губернаторів Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської губерній⁷⁵⁶. На початку липня 1915 р. у ВСМ було розроблено план допомоги біженцям на шляхах їх руху, який передбачав використання його фронтових установ. 18 липня у Брест-Литовську під головуванням М. Кишкіна, для його обговорення відбулася нарада представників ВСМ. І вже 8 серпня того ж року на зібранні при ГК ВСМ за участі представників великих міст, ВЗС, громадських організацій і Московської міської управи його було затверджено. Територію Росії передбачалося поділити на три зони: «I) Фронтову, у якій створити пересувні загоны для забезпечення біженців харчами та їх подальшого пересування; II) На кордоні між фронтом і центральними губерніями створити другу лінію пунктів-заслонів, яка б мала фільтрувати потік біженців., проводити первинну найнеобхіднішу реєстрацію, медичний огляд та направляти у внутрішні евакуаційні пункти. III) У центральних губерніях передбачалося створити розподільники, призначені для подальшої евакуації біженців. Із них направляти останніх у східні губернії Росії та у Сибір»⁷⁵⁷.

При цьому було ухвалено рішення щодо розподілу союзами між собою обов'язків з тим, щоб ВЗС опікувався біженцями, розселеними у сільській місцевості, а ВСМ – у містах. Одночасно з цим було накреслено широку програму заходів щодо урегулювання руху біженців на залізницях, про що головуповноважений ВСМ М. Челноков телеграфно повідомив О. Поливанова, військового міністра, М. Щербатова, міністра внутрішніх справ і С. Рухлова, міністра шляхів сполучень, С. Зубчанинова, головуповноваженого Північно-Західного фронту та М. Данилова, головного начальника постачання армій цього ж фронту. До того ж було направлено

запит на її державне фінансування⁷⁵⁸. На жаль, звернення ВСМ до урядових інстанцій не знайшло підтримки.

Майже одночасно із ВСМ до розв'язання проблеми біженців долучився земський союз. «Єдність справи і спільне розуміння завдання з самого початку об'єднали діяльність Союзів і в подальшому привели до злиття їх роботи в одному керівному органі «Відділі з улаштування біженців»⁷⁵⁹.

Кінець серпня – початок вересня 1915 р. ознаменувався відступом російських армій⁷⁶⁰, одним із наслідків якого стало значне переміщення біженців. У зв'язку із цим союзи одночасно 7 – 9 вересня 1915 р. у Москві провели свої з'їзди, де обговорювалось і питання: про допомогу біженцям. У ході роботи їх делегати досить тісно співпрацювали, а для обговорення проблеми біженців скликали спеціальне об'єднане засідання. На нього прибуло по 50 представників від кожного з'їзду⁷⁶¹. У результаті було прийнято 15 ухвал «з питання допомоги біженцям», які фактично стали основоположними принципами діяльності земських і міських структур в окресленій царині⁷⁶².

Перш за все було висловлено ставлення до насильницького виселення місцевих жителів, яке допускалось лише у виняткових випадках, викликаних стратегічними міркуваннями. Також наголошувалось, що «справа допомоги біженцям не може базуватися на благодійних засадах, а повинна бути визнаною загальнодержавною задачею»⁷⁶³. Важливою умовою результативності у справі допомоги біженцям, мала стати «дружна, узгоджена, діяльність усіх громадських сил країни, об'єднаних під загальним керівництвом земського і міського союзів». Організація допомоги біженцям, яку здійснювали земські та міські самоврядування, належало об'єднати під керівництвом ВЗС і ВСМ, а також узгоджувати всю її діяльність на центральному та місцевому рівнях. Одна з ухвал передбачала створення «... особливого відділу, у склад якого входять обрані у рівних частинах представники головних комітетів обох союзів. У зазначеному відділі зосереджується усе керівництво діяльністю земського і міського союзів у

сфері допомоги біженцям»⁷⁶⁴. За бажане було визнано залучення до співпраці з ВЗС та ВСМ «... національних, кооперативних, робітничих, професійних та інших спілок», а також «... при необхідності утворювати волосні та сільські комітети, попечительства та інші зумовлені місцевими умовами організації». Проведення усіх заходів мало фінансуватися з державної скарбниці⁷⁶⁵. Також союзи взяли на себе справу реєстрації біженців, створення адресного бюро, всеросійського бюро праці та організацію надання їм юридичної допомоги⁷⁶⁶.

9 вересня на заключному засіданні з'їздів було ухвалено подати ці резолюції імператору. Для цього було обрано спеціальну депутацію у складі голувповноваженого ВСМ М. Челнокова та членів ГК ВСМ П. Рябушинського та М. Астрова⁷⁶⁷. Проте передати їх не вдалося, оскільки у цей час офіційна влада, пропорційно до зростання авторитету союзів, почала демонструвати неприйняття їх ініціатив, зокрема й у царині біженства. Загострено негативне ставлення було не стільки до діяльності самих союзів, які дійсно проводили значну роботу з організації тилкових служб, допомоги пораненим, а згодом і біженцям, як до принципів їх діяльності. Монархічна влада за своєю природою не сприймала будь-які прояви лібералізму. На початку вересня 1915 р. на одному з засідань Державної Ради міністр внутрішніх справ М. Щербатов заявив: «Ставлення моє до Земського і Міського союзу – колосальна урядова помилка, що не поставили рамок. Вони узаконені як зібрання і навіть у законі [30 серпня 1915 р. – Л. Ж.] говориться. Збираються без дозволу, причому склад їх нікому невідомий. Заборонити фактично неможна, бо працюють на армію і в цьому завадити не можна»⁷⁶⁸. Фактично можна стверджувати про негативне ставлення у вищих ешелонах влади до союзів. Наприклад, П. Курлов, «переконаний монархіст», як він себе називав, у спогадах підкреслював: «Земський і міський союзи, які виникли явочним порядком, стали другим урядом, що уявляло уже серйозну небезпеку, направлену на підрив авторитету Монарха»⁷⁶⁹.

Імперський тон у ставленні до союзів також змінився на критичний і навіть цинічний, оскільки влада почала розцінювати їх діяльність як

недопустиме втручання у державну політику⁷⁷⁰. Офіційна відмова у визнанні прав союзів щодо керівництва справою біженців була озвучена міністром внутрішніх справ М. Щербатовим на зустрічі з Г. Львовим і М. Челноковим. Він зазначив, що цар, «... високо цінуючи труди і заслуги союзів..., не знаходять, однак, можливим прийняти депутацію з питань, що не входять у прямі завдання союзів»⁷⁷¹.

Протягом вересня – жовтня 1915 р. ВЗС та ВСМ, не зважаючи на таку ситуацію, втілили у життя частину біженецьких ухвал, активно взаємодіючи з земствами, міськими думами, громадськими і благодійними організаціями⁷⁷². Так, 16 вересня при відділі з улаштування біженців ВЗС було започатковано «Всеросійське бюро праці для об'єднання і узгодження діяльності окремих місцевих організацій з надання трудової допомоги біженцям»⁷⁷³, яке мало досить широку мережу своїх місцевих представництв. Дещо раніше було створено довідкове бюро, яке займалося розшуком загублених у дорозі біженців і проведенням загальної їх реєстрації⁷⁷⁴.

15 жовтня 1915 р. на засіданні ГК ВЗС було затверджено положення про відділ з улаштування біженців ВЗС та ВСМ. Його метою визначалося узгодження діяльності союзів у справі допомоги біженцям і планомірного втілення їх ініціатив в життя. До складу відділу увійшла однакова кількість членів від обох союзів. Питання принципового характеру: загальний план руху біженців, їх розселення та влаштування, першочергові заходи допомоги, порядок їх реалізації та розміри участі союзів у справі допомоги біженцям – розроблялися відділом і узгоджувалися з ГК ВЗС і ВСМ. У рамках заходів, затверджених ними, відділ мав діяти самостійно⁷⁷⁵. Для керівництва діяльністю відділу було обрано спеціальний комітет, роботою якого керував М. Щепкін член ГК ВСМ. У структурі відділу було виокремлено шість підвідділів і прирівняні до них довідкові бюро з розшуку вантажів та біженців, «Всеросійське бюро праці» (Додаток 2.17). Крім того, при відділі діяла канцелярія, бухгалтерія та секретаріат (Б. Подгорний, М. Надеждін)⁷⁷⁶.

Упродовж другої половини осені 1915 р. ВЗС неодноразово звертався

до ОН з УБ з тим, щоб остання інформувала його щодо усіх прийнятих «рішень і керівних вказівок»⁷⁷⁷. Проте союз так і не отримав дозволу на об'єднання під своєю егідою місцевих земств у справі допомоги біженцям та визначення порядку необхідного їй державного фінансування⁷⁷⁸. У зв'язку із цим з боку місцевих комітетів «... втрачалися час, енергія, і вже відчувалося невдоволення московським центральним органом»⁷⁷⁹.

Така негативна ситуація змусила союз у середині листопада 1915 р., не зважаючи на попередні успіхи у справі допомоги біженцям, скласти із себе відповідні зобов'язання⁷⁸⁰. Отже, 1 грудня 1915 р. ГК ВЗС, не маючи офіційно затверджених повноважень та за відсутності регулярних асигнувань, був змушений скласти з себе повноваження з об'єднання земств у справі допомоги біженцям. Князь Г. Львов, розглядаючи причини, що спонукали підвідомчу йому структуру зробити такий крок, наголосив: «Причини ці суто фактичного порядку і зовсім не є наслідком чийось суб'єктивних думок і настроїв. Задачі об'єднання вимагали перш за все своєчасної передачі у розпорядження Головного Комітету коштів, які потім мали розподілятися між земствами. Проте затримки з коштами були настільки значними, що ГК доводилося видавати губернським комітетам зі своєї каси суми, які мали зовсім інше призначення. Поряд з тим губернські земства отримували кошти поза союзом – від місцевих губернаторів і голууповноважених. Очевидно, і ОН з УБ, і міністерство внутрішніх справ, хоча й не висловилися конкретно з даного питання, але у всякому випадку дотримувалися іншого погляду, ніж зібрання уповноважених 7 – 9 вересня цього року, і не визнали за головним комітетом значення органу, об'єднуючого означену діяльність губернських земств»⁷⁸¹.

Така ситуація, на його погляд, несприятливо відбивалася перш за все на самих біженцях. Фактично тим самим влада усувала ВЗС та ВСМ від керівництва на місцях справою опіки біженців. З іншого боку, союзи, так само як і інші громадські організації, могли тільки підтримувати офіційну владу в царині вирішення «біженецької справи». Прояв ініціативи

державними службовцями, які входили до складу комітетів ВЗС та ВСГ, розцінювалося як розширення їх службових повноважень, як порушення закону⁷⁸². Більше того, восени 1915 р., коли союзи успішно координували організацію допомоги біженцям, з боку правих кіл суспільства посилилась критика їх діяльності та звинувачення у фінансових зловживаннях⁷⁸³. Наступного 1916 р. такі звинувачення лунали все частіше⁷⁸⁴.

Державний апарат, як відзначають сучасні українські дослідники, боячись виходу з-під контролю цих громадських інституцій, намагався різними способами обмежити свободу їх діяльності⁷⁸⁵. Натомість, союзи, не зважаючи на таке ставлення влади, активно взаємодіяли із земствами, міськими думами, та різними організаціями⁷⁸⁶.

Уже на початку збройного конфлікту для соціального захисту етнічних біженців було створено низку комітетів, які, серед іншого, мали свої відділи і в українських губерніях. Офіційна влада, даючи дозволи на їх діяльність, безумовно, до певної міри прагнула перекласти турботу про цих людей на плечі місцевих діаспор. З іншого боку війна показала наскільки міцним є почуття етнічної солідарності, коли місцеві поляки, литовці, латиші, євреї та ін. жертвували своїми помешканнями, коштами, одягом і взуттям, своїм часом і своїм співчуттям для вигнанців з їх історичної Батьківщини.

Слід зазначити, що на офіційному рівні було затверджено діяльність низки етнічних комітетів, представники яких увійшли до складу ОН з УБ. Серед них – Центральний обивательський комітет губерній Королівства Польського, Польський центральний комітет допомоги жертвам війни, Вірменський центральний комітет допомоги постраждалим від війни, Центральний Єврейський комітет допомоги жертвам війни (російська дослідниця М. Златіна подає його назву як «Єврейський комітет допомоги постраждалим від війни і погромів»)⁷⁸⁷, Комітет Бакинського мусульманського благодійного товариства, Латиський центральний комітет знадання допомоги біженцям, Центральний комітет Литовського товариства з надання допомоги постраждалим від війни, Головне правління

грузинського товариства у Тифлісі⁷⁸⁸. Цей крок, з одного боку, демонстрував лояльність влади до етнічних меншин, прагнення затушувати можливі конфлікти на цьому ґрунті, а також був альтернативою «політично небезпечним» ВЗС та ВСМ⁷⁸⁹. Етнічним комітетам це дозволяло отримувати державне фінансування. З іншого боку ці структури перебували під наглядом імперського МВС. В одній із доповідних записок, адресованих директору департаменту поліції, зазначалося: «Під прапором допомоги біженцям сформувалися суто політичні польські організації... Подібний характер мають організації литовців і латишів»⁷⁹⁰.

Найвпливовішим серед польських етнічних організацій став Центральний обивательський комітет Королівства Польського, який у межах Російської імперії зіграв важливу роль в організації соціального захисту біженців⁷⁹¹. Свою діяльність він розпочав 10 серпня 1914 р. у Варшаві⁷⁹². Згодом окупаційна німецька влада, звинувативши комітет у проросійській орієнтації, оголосила про його розпуск⁷⁹³. У зв'язку з цим ЦОК було перенесено до Петрограду, де з 24 серпня 1915 р. розпочався його новий етап діяльності. До нового складу увійшли польські громадські діячі, які проживали в Росії: А. Леднецький, Л. Кроненберг, Ф. Новодворський, В. Жуковський, І. Геллер, С. Глезнер, Г. Свенцицький та І. Гарусевич⁷⁹⁴. Очільниками інституції були С. Святополк-Четвертинський (голова) та В. Грабський (віце-голова)⁷⁹⁵, який також виступав головним представником ЦОК інтересів польських біженців в урядових інстанціях імперії.

9 вересня 1915 р. міністр внутрішніх справ князь М. Щербатов розіслав до губернаторів і градоначальників спеціального циркуляра, відповідно до якого головним завданням ЦОК стало надання допомоги, головним чином, при перевезенні, розміщенні та влаштуванні на нових місцях біженців – селян губерній Королівства Польського. У зв'язку з цим висловлювалося прохання всіляко сприяти уповноваженим комітету при виконанні вищенаведених зазначених завдань⁷⁹⁶. Фактично за умов відсутності законодавчого регулювання діяльності ЦОК зазначений циркуляр давав

можливість його представникам налагоджувати стосунки з місцевою владою. Проте: «... ставлення МВС та місцевої адміністрації до Комітету не було прихильним, а часом відверто ворожим»⁷⁹⁷.

Серед напрямків роботи ЦОК слід назвати пошук коштів на організацію підтримки, допомогу місцевим самоврядуванням, які займалися їх проблемами біженців, відкриття дитячих притулків, шкіл, забезпечення роботою, харчуванням, одягом та ін. Зрозуміло, що такий обсяг завдань, за наявності значної кількості польських біженців та їх територіальній розпорошеності вимагав структурування комітету, відкриття широкої мережі місцевих представництв, введення інститутів його уповноважених. 14 – 15 жовтня 1915 р. на загальному зібранні ЦОК було ухвалено ініціативу М. Лютославського щодо запровадження інституту на рівні губерній, а за потреби – і повітів⁷⁹⁸.

Територію Європейської Росії було поділено на сім районів, які, у свою чергу, склалися з 47 округів (губерній). Українські губернії увійшли до трьох районів⁷⁹⁹. У складі західного з центром у Рославлі (головуповноважений С. Войцехівський) перебувала Чернігівська губернія, де інтереси ЦОК представляв Е. Реттингер⁸⁰⁰. У складі південно-західного з центром у Києві (головуповноважений П. Гурський) – Бессарабська, Київська, Волинська, Подільська і Херсонська губернії⁸⁰¹. Слід зауважити, що організацію допомоги полякам на території Київщини провадив окремий відділ Київського округу, роботою якого керував С. Москалевський. Координацією заходів у решті губерній займався «Відділ Чотирьох Губерній» з П. Гутовським на чолі⁸⁰². І нарешті, у складі південного з центром у Харкові (головуповноважений В. Гутовський) – Харківська, Полтавська, Катеринославська і Таврійська⁸⁰³. Уповноваженим ЦОК у Полтавській губернії працював дворянин В. Карпинський. У Харківській працював Т. Ясенський, а з 1 листопада 1916 р. – статський радник І. Дилевський⁸⁰⁴. Усього у різний час у штаті співробітників ЦОК обіймали посади 43 – 53 уповноважених, 302 – 445 інструкторів різних рівнів, 2205

провідників, 70 ксьондзів⁸⁰⁵. Кожному із польських провідників видавалася нарукавна пов'язка зі знаком ЦОК, 100 крб. на перші потреби партії біженців, книжка для записів видатків, а також спеціальне посвідчення, яке уповноважувало його на опікування ввіреними йому людьми⁸⁰⁶.

На початок червня 1915 р. на теренах Російської імперії функціонувало 554 місцеві осередки ЦОК⁸⁰⁷. В українських губерніях також було сформовано мережу губернських, повітових та міських представництв ЦОК. Наприклад, широку діяльність розгорнуло його Київське представництво, до складу якого ввійшло кілька секцій – організаційна, касово-бухгалтерська, евакуаційна, матеріальної допомоги, морально-релігійна, освітня, та ін.⁸⁰⁸. У Харківській губернії функціонувало вісім повітових комітетів⁸⁰⁹. При цьому в Ізюмському повіті, де тимчасовий притулок знайшли 1060 біженців, було створено два відділення ЦОК – у містечках Слов'янську та Краматорську⁸¹⁰.

Ще однією інституцією, яка на загальноімперському рівні опікувалася польськими біженцями, було Польське товариство допомоги жертвам війни, створене 29 серпня 1914 р. у Петрограді⁸¹¹. Першочергово воно, як зазначалось у статуті, затвердженому Петроградським градоначальником 26 серпня 1914 р., називалося «Товариство допомоги бідним сім'ям поляків, які беруть участь у війні та нужденному польському населенню, постраждалому від воєнних дій»⁸¹². Проте у листуванні, а згодом і взагалі у використанні закріпилася скорочена назва «Польське товариство допомоги жертвам війни». Його ініціаторами, виступили представники петроградської «Полонії» (Полонія – узагальнююча назва представників польської діаспори). Р. Квятковський, редактор часопису «Голос Польський», присяжний повірений Б. Ольшамовський і дійсний статський радник, депутат Державної Думи Г. Свенцицький⁸¹³. Головою комітету став промисловець В. Жуковський. Метою його діяльності було «... надання допомоги і сприяння безпосереднім та опосередкованим жертвам війни»⁸¹⁴. Свої фонди комітет передбачав формувати шляхом добровільних членських внесків, проведення різних благодійних зборів, отримання прибутків від концертів, лекцій,

наукових бесід та ін.⁸¹⁵.

ПТДЖВ, як наголосив М. Мондзик, за своїм статусом було громадською інституцією, у роботі якої активну участь брали представники так званої старої польської еміграції в Росії, а також ті, хто прибув у 1914 – 1915 рр.. Натомість ЦОК він називає офіційною урядовою інстанцією, яка отримувала кошти від російського уряду⁸¹⁶. Проте українська дослідниця Т. Лихачова встановила, що з осені 1915 р. і ПТДЖВ почало отримувати урядові дотації на допомогу біженцям⁸¹⁷. Важливим аспектом у діяльності ЦОК та ПТДЖВ стало розмежування між ними так би мовити сфер впливу на біженців. Воно ґрунтувалося на принципі їх розселення. Так, ЦОК опікувався біженцями, які отримали тимчасовий притулок у сільській місцевості імперії, тоді як ПТДЖВ – у містах⁸¹⁸.

ПТДЖВ був досить солідною інституцією, позаяк на теренах імперії перебувало 237 відділень, у яких працювало близько 25 тис. осіб⁸¹⁹. Досить ефективним процес створення місцевих осередків ПТДЖВ був саме на українських землях⁸²⁰. Відділення функціонували як у великих губернських центрах (Київ, Житомир, Херсон), так і у повітових містечках (Лохвиця, Конотоп, Юзівка, Краматорськ, Слов'янськ)⁸²¹⁻⁸²². У вересні 1914 р. в Одесі й Катеринославі було відкрито перші в Україні його відділення⁸²³. Наприкінці жовтня 1914 р. розпочало свою діяльність відділення у Києві, яке, маючи у своїй структурі 10 секцій та 800 працівників, вийшло на першу позицію серед українських відділень⁸²⁴. «То була, як зауважив М. Мондзик, найбільш динамічна польська благодійна організація»⁸²⁵.

За підрахунками польських істориків на українських землях протягом 1914 – 1916 рр. було створено 115 відділень ПТДЖВ. Із них 77 функціонувало у Київському окрузі, який охоплював Подільську (26 відділень), Київську (20 відділень), Волинську (22 відділень), Чернігівську (6 відділень) і Полтавську (3 відділення) губернії⁸²⁶. На території Харківської губернії було створено 5 відділень (у Харкові⁸²⁷, Слов'янську, Сумах, Ізюмі та Краматорську). На Катеринославщині, Херсонщині та Таврії – відповідно

14, 6, і 7 відділень⁸²⁸.

В Україні, крім відділень ЦОК та ПТДЖВ, які відіграли значну роль у житті польських біженців⁸²⁹, також діяли філії Товариства допомоги бідним сім'ям поляків, Польського комітету санітарної допомоги⁸³⁰, Польського львівського допоміжного комітету, який опікувався польськими біженцями, які прибули з Австро-Угорщини⁸³¹, Серед його відділень слід назвати київське і харківське, яке піклувалося близько двома тисячами біженців⁸³². Частина з них проживала у чотирьох притулках у селищах Харківського повіту та місті Суми⁸³³. У Києві та Харкові діяли ще й відділення Ради з'їздів Польських організацій допомоги жертвам війни, що виникла літом 1915 р. у Москві як протидія суперництву між ЦОК і ПТДЖВ⁸³⁴.

У 66-ти містах Російської імперії було засновано і цілу низку місцевих римо-католицьких добродійних комітетів. 14 з них функціонувало в українських містах – Житомирі, Катеринославі, Києві, Кривому Розі, Луганську, Маріуполі, Миколаєві, Одесі, Полтаві, Рівному, Олександрівську, Умані, Чернігові, Шепетівці⁸³⁵. Серед їх організаторів виступали члени місцевих польських громад, а також різноманітні місцеві польські товариства. Серед них важливими осередками збереження польської ідентичності в різних містах України виступила громадська організація – Польський Дім, яка діяла у Харкові та Одесі⁸³⁶. На початок Першої світової війни польські діаспори Києва та Одеси складали відповідно 44400 та 20 тис. етнічних поляків⁸³⁷. При цьому у поліетнічній Одесі однією з найбільш організованих національних громад міста була саме польська громада⁸³⁸. В Одесі працювало сім польських товариств – спілка рівноправності жінок, Товариство добродійності, Дім Марії, товариство добродійності та ін.. При католицькому благодійному товаристві було засновано польський комітет допомоги біженцям, роботою якого керував представник польської громади міста К. Рудковський⁸³⁹. На початку 1916 р. у Києві організацією допомоги своїм співгромадянам займалося 16 спілок різного спрямування – товариство польських лікарів, товариство опіки польських дітей («Дім Серця Ісуса»),

гурток польських жінок, гурток польських літераторів і журналістів, польський театр, товариство любителів мистецтва, кілька страхових та кооперативних товариств та ін.⁸⁴⁰. Для порівняння слід зазначити, що у Москві на той час польська колонія нараховувала 18 тис. осіб, при якій діяло п'ять різнопланових товариств⁸⁴¹.

Крім того, комітети відкривались і у містах, де були незначні за чисельністю польські громади. Наприклад, у Полтаві місцеві поляки створили комітет з надання допомоги біженцям. До його складу увійшли Л. Королець (голова), М. Веселовська, В. Ярошевський, В. Лизишевський, Л. Августович, М. Кондрацький, М. Кондрацька, Є. Желидовський, місцевий ксьондз Ш. Повилайне, С. Машковський, В. Стинецький, М. Фляшинська, А. Миляк, В. Маєвський, А. Горновський⁸⁴².

«Біженство, – як зазначив П. Гатрелл, – розглядалося як катастрофа для латиського народу і одночасно воно сприяло відкритій національній агітації»⁸⁴³. При цьому Я. Голдманіс, один із представників проросійськи налаштованої латиської буржуазії, наголосив на необхідності пошуку дієвих форм і методів збереження латиського народу, якому загрожувала небезпека бути розсіяними на теренах імперії⁸⁴⁴⁻⁸⁴⁵. У зв'язку з цим 30 серпня 1915 р. у Петрограді на з'їзді латиських товариств і організацій основним питанням стала проблема надання допомоги їх землякам, яких спіткала доля біженців⁸⁴⁶. На підставі однієї з ухвал було утворено Латиський центральний комітет з надання допомоги біженцям, який координував діяльність близько 260 своїх місцевих відділень. Активними діячами комітету виступили латиські політичні та громадські діячі В. Олав, А. Берг, Ф. Гросвалд, А. Кліве, Я. Чаксте та ін. На не окупованих територіях Латвії діяв Прибалтійський комітет з надання допомоги біженцям (К. Ульманіс, М. Антоніс, М. Скуїєнієкс)⁸⁴⁷.

В українських містах латиські громади взяли під захист постраждалих від війни земляків. Сучасники відзначали, що передусім, з прибуттям до чужого міста, біженці шукали місцеву латиську общину. Наприклад, так було

в Харкові. «Місцеву невелику малозгуртовану латиську колонію наплив виселенців застав абсолютно зненацька, оскільки ніяких повідомлень про відправку їх на південь не було. Проте перші ж прибулі біженці стали розшукувати в Харкові Латиське товариство і звертатися до нього за допомогою і порадою»⁸⁴⁸. Влітку 1915 р. саме Латиське товариство взаємної допомоги взяло тут на себе обов'язок із задоволення потреб земляків-біженців. Його правління, розуміючи, що в обмежених рамках існуючого статуту навряд чи можлива результативна діяльність, скликало спеціальні загальні збори. На них було обрано десять представників для розробки інструкції нової організації, покликаної надавати допомогу біженцям. У першій половині серпня 1915 р. Харківський губернатор М. Протасєв затвердив положення про «Харківський комітет з надання допомоги біженцям-латишам» та список членів правління комітету, до якого увійшли К. Лац (голова), Р. Симонович (заступник голови), А. Муровський (касир), М. Румнек (заступник касира), М. Балкіт (секретар)⁸⁴⁹.

На осінь 1915 р. латиські комітети допомоги біженцям діяли у Катеринославі⁸⁵⁰, Миколаєві⁸⁵¹, Одесі⁸⁵² та інших містах України. Слід зазначити, що характерною рисою їх діяльності стало залучення до своєї роботи найбільш соціально активних біженців. Забезпеченням духовно-освітніх потреб латиських біженців займалася «культурна асоціація» – комітет Латиського товариства допомоги біженцям Прибалтійського краю «Батьківщина» (Dzimtene)⁸⁵³. Наприклад, ними було організовано відрядження у містя розселення латиських біженців лютеранських священиків. Так, у грудні 1915 р. до Харкова був направлений пробст К. Ірбе, географію діяльності якого склала Катеринославська, Курська та Харківська губернії⁸⁵⁴. У другій половині листопада 1915 р. у Харкові за ініціативи місцевих латишів та активної участі «інтелігентних біженців» було відкрито його відділення. До його складу увійшли А. Юр'ян, його дружина Є. Юр'ян, Х. Кергалв, П. Смурге, Ф. Дуцен, Я. Кальнин, А. Кантер, А. Шиффер, Ф. Думе (біженець, робітник заводу «Загальна Компанія Електрики»), Ж.

Кольберг (капітан далекого плавання) – голова комітету, його дружина О. Кольберг, Я. Крумінен (учитель), К. Недра, Е. Крогзем (учитель)⁸⁵⁵.

Свої відділення в українських губерніях мав і Петроградський Центральний комітет Литовського товариства з надання допомоги постраждалим від війни, очільником якого був М. Ічас, член IV Державної Думи Російської імперії. Обов'язки управляючого справами комітету виконував К. Тумас⁸⁵⁶. 21 вересня 1915 р. на адресу керівництва комітету надійшло прохання від литовців Харкова з проханням надати дозвіл на відкриття товариства з надання допомоги постраждалим від війни та повідомити про це Петроградського градоначальника, який затверджував статuti подібних товариств. І вже 22 вересня вони отримали позитивну відповідь, більше того було обумовлено й асигнування на його потреби відповідних коштів⁸⁵⁷. До складу правління комітету увійшли: голова – ксьондз М. Гавяліс, віце-голови – І. Миклашевич і С. Люткевич, скарбник – ксьондз Ф. Ковалевський, секретарі В. Нацевич та О. Абрамович⁸⁵⁸. 12 жовтня 1915 р. Харківське губернське у справах товариств присутствіе отримало розпорядження від управління Петроградського градоначальника щодо доцільності відкриття литовського комітету в місті⁸⁵⁹.

Слід зазначити, що Харківське відділення поширювало свою діяльність і на повіти, де було розселено невелику кількість литовських біженців, відкриваючи там школи, сплачуючи лікування, надаючи фінансову підтримку⁸⁶⁰. Подібні комітети функціонували у Катеринославі⁸⁶¹ та Полтаві⁸⁶². Для надання допомоги 304 литовським біженцям, які прибули до Одеси, також було створено місцевий комітет. У багатьох випадках він проводив спільну роботу із латиським комітетом (вони й розміщувалися в одному приміщенні), як-то зустріч прибулих на вокзалі, надання медичної допомоги, створення бюро праці⁸⁶³.

До організації допомоги своїм землякам-біженцям долучилися і місцеві єврейські громади. Уже на початку війни у Петрограді було створено Центральний єврейський комітет допомоги жертвам війни, який спирався у

своїй діяльності на чотири впливові громадські організації – Товариство пропаганди знань і просвіти серед російських євреїв, Товариство рукоділля, Єврейську колонізаторську асоціацію та Єврейське товариство пропаганди здоров'я, які мали широку мережу місцевих представництв⁸⁶⁴. 20 - 23 серпня 1915 р. у Петрограді відбувся перший легальний всеросійський з'їзд представників єврейських комітетів допомоги жертвам війни. На ньому було визнано, що справа допомоги має бути представлена єдиним центром, до складу якого б входили представники від обласних комітетів, громадських спілок, що надають допомогу біженцям. Окремо було затверджено програму заходів із розселення і надання допомоги єврейським біженцям і виселенцям, прийнято до відома уже розроблену структуру комітетів допомоги жертвам війни⁸⁶⁵.

За неповними даними 18 із 40 розміщених на теренах імперії відділень комітету, функціонували у містах і містечках України. Серед них – Біла Церква, Суми, Сквиря, Херсон, Кривий Ріг, Ніжин, Катеринослав, Умань, Богуслав, Сміла, Рівне, Житомир, Луганськ, Бахмут, Олександрівськ, Київ, Харків, Чернігів⁸⁶⁶. Як зазначалося у звіті Центрального єврейського комітету допомоги жертвам війни, ці відділення – «... маленькі оази стали великими єврейськими центрами»⁸⁶⁷.

На українських землях організацією опіки єврейського біженства займалося Товариство з надання допомоги єврейському населенню, постраждалому від воєнних дій⁸⁶⁸. Ініціаторами товариства виступили представники єврейської громади Києва: купці першої гільдії Д. Левенштейн і Х. Рубінчик, потомственні почесні громадяни міста Л. Гінзбург та І. Мершак, а також присяжний повірений М. Мазер⁸⁶⁹. 12 січня 1915 р. київський губернатор М. Суковкін затвердив його статут⁸⁷⁰. Метою діяльності товариства було «... надання коштів для покращення матеріального становища бідних євреїв, як у місцевостях прямо чи опосередковано постраждалих від війни, так і в інших місцевостях, де перебувають біженці з постраждалих від війни місцевостей»⁸⁷¹.

Комітет мав право відкривати громадські їдальні, чайні, нічліжки, гуртожитки, притулки, лікарні та амбулаторії, склади і магазини для продажу (за ціною не вище закупівельної) предметів першої необхідності⁸⁷². Фонди на ці потреби передбачалося формувати з благодійних внесків, які залежали від статусу члена товариства. Так, почесні члени вносили одноразові пожертви у сумі 500 крб., дійсні члени – 25 крб. щорічно, члени-здобувачі – не менше 10 крб. щорічно і члени співробітники – не менше 3 крб. щорічно. Усі члени товариства отримували спеціальні посвідчення⁸⁷³.

Діяльність товариства поширювалася на Бессарабську, Віленську, Вітебську, Волинську, Гродненську, Катеринославську, Київську, Ковенську, Мінську, Могилевську, Подільську, Полтавську, Таврійську (без Ялти і Сімферополя), Херсонську (без Миколаєва), Чернігівську і десять губерній Привіслянського краю⁸⁷⁴. Місцеві комітети дозволялося відкривати за наявності 10 його членів, які постійно проживали у визначеній місцевості. Про відкриття кожного нового відділення належало повідомляти Київського губернатора⁸⁷⁵. Місцеві комітети єврейських громад були відкриті також в Одесі⁸⁷⁶, Миколаєві⁸⁷⁷, Вінниці⁸⁷⁸, Богодухові Ізюмі, Слов'янську, Куп'янську та Сумах Харківської губернії⁸⁷⁹. У Катеринославі при місцевій общині та комітеті товариства охорони здоров'я єврейського населення діяв комітет допомоги єврейським біженцям, який опікувався ними, крім іншого, у Бахмуті, Юзівці, Луганську і Маріуполі⁸⁸⁰. У деяких випадках у структурі місцевих комітетів виділилися спеціальні комісії, які займалися окремими напрямками допомоги біженцям. Наприклад, у Харкові така комісія провадила організацію трудової допомоги біженцям євреям⁸⁸¹. У Полтаві губерньська комісія єврейського комітету допомоги жертвам війни, серед іншого, опікувалася дитячими притулками⁸⁸².

Показовим є те, що з масовим напливом біженців важливим для етнічних благодійних спілок було об'єднання їх діяльності та налагодження співпраці в окресленій царині із провідними загальноросійськими інституціями. З цією метою 8 – 9 вересня 1915 р. у Москві відбувся з'їзд

представників польських організацій, на який прибуло близько 200 делегатів. Головував на зібранні керівник ПТДЖВ В. Жуковський. З доповідями виступили В. Грабський від ЦОК, Г. Свенцицький від ПТДЖВ та 12 представників з місць. У результаті обговорень було ухвалено рішення щодо об'єднання діяльності польських і російських комітетів допомоги біженцям, за умови збереження першими своєї автономії⁸⁸³. Також було засновано Раду з'їздів польських організацій допомоги жертвам війни – структуру, яка мала координувати діяльність усіх польських організацій, які на теренах Російської імперії надавали допомогу польським біженцям. До її складу ввійшли представники ЦОК, ПТДЖВ, Польського комітету у Москві⁸⁸⁴, Польського Львівського комітету, Польського комітету санітарної допомоги, польських римо-католицьких благодійних товариств⁸⁸⁵.

Про об'єднавчі процеси до певної міри можна говорити і на місцевому рівні. Досить потужною структурою була Київська Окружна рада ПТДЖВ, яка координувала діяльність польських комітетів на теренах п'яти губерній – Київської, Волинської, Подільської, Полтавської та Чернігівської. В Одесі два польські товариства – відділення Товариства допомоги бідним сім'ям поляків і відділення ПТДЖВ – об'єднали свою діяльність під прапором «Одеського відділення Польських товариств допомоги жертвам війни»⁸⁸⁶. З цього приводу місцева газета писала: «Приємно відзначити тенденцію до спільної, солідарної діяльності, що проявляється у місцевих комітетах допомоги біженцям. Польський, єврейський комітети з багатьох питань об'єднуються з Тетянинським комітетом...»⁸⁸⁷.

У Полтавській губернії діяли об'єднані прибалтійські комітети⁸⁸⁸. У Катеринославі при губернському відділенні Тетянинського комітету представники російського, польського відділення ЦОК, литовського, латиського та єврейського комітетів утворили взагалі своєрідну інституцію – Раду об'єднаних національних організацій з надання допомоги біженцям. Керував її роботою І. Кречетович, а секретарем працював Д. Шмаргонер⁸⁸⁹.

В окремих місцевостях для підтримки біженців були започатковані й інші етнічні комітети. В. Слодковський, наприклад, зазначив, що в межах імперії діяло 11 інституцій допомоги вірменським біженцям, з яких – два в Україні⁸⁹⁰. У Луганську Катеринославської губернії на його опікуванні перебувало 123 вірменських біженців⁸⁹¹, а у Харкові під керівництвом С. Самуеляна, представника місцевої вірменської громади міста, – 87 осіб⁸⁹². У Харкові під опікою чеського комітету перебувало 111 біженців⁸⁹³.

Осібню у переліку етнічних комітетів допомоги біженців перебували українські інституції. Їх офіційне затвердження супроводжувалося значними труднощами, позаяк імперська влада, обіцяючи, наприклад, полякам автономію та широко підтримуючи їх організації, навіть припустити не могла щось схоже у бік українства. Негативним аспектом у цьому виступала відсутність на загальноросійському рівні благодійної структури, яка б займалася опікою українських біженців і була представлена в ОН з УБ. Відтак можна поставити під сумнів сентенцію деяких сучасних вітчизняних дослідників, які у своїх працях наголошують на «пасивності та інертності» тогочасного українського загалу у царині допомоги біженцям⁸⁹⁴⁻⁸⁹⁵. Українці початку ХХ ст. просто не мали змоги сповна розгорнути свою діяльність.

П. Гатрелл, називаючи українських біженців «незручними» для шовіністично налаштованої імперії, констатував цілком закономірні речі: «... активні екстремісти серед російських націоналістів опиралися будь-якій спробі звернути увагу на українську національність біженців. Представницьке Українське товариство викликало лють редактора «Спутника беженца», коли воно виступило з вимогою перейменувати «малоросійське товариство» на «Українське», як противага російському народу. Проте його гнів і тривога не могли вплинути на те, що війна сприяла поширенню українських поглядів»⁸⁹⁶.

У подібному ключі пише у своїх спогадах і Д. Дорошенко, аналізуючи подвижницьку діяльність українських діячів Києва на ниві опікування прибулих до міста біженців. Ще восени 1914 р. ними було організовано

благодійний гурток, проте навесні 1915 р., коли почали прибувати нові партії біженців, постало питання офіційного затвердження його діяльності. «Проте, щоб дістати дозвіл на товариство під такою назвою – не було що й думати. За те після довгих клопотів в травні 1915 р. уряд затвердив статут «Общества помощи населения Юга России, пострадавшему от военных действий», що й було замаскованим українським комітетом»⁸⁹⁷.

Першою українською громадською організацією, покликаною опікуватися українськими біженцями, слід назвати «Товариство допомоги населенню Півдня Росії, яке постраждало від війни», відоме серед біженецького загалу як «Товариство Півдня Росії». У травні 1915 р. його діяльність набула офіційного визнання. Відповідно до статуту товариство мало на меті надавати допомогу українцям постраждалим від воєнних дій. До району його компетенції належали території Бессарабської, Волинської, Київської, Катеринославської, Подільської, Таврійської, Херсонської, Холмської, Чернігівської губерній, Галичини і Буковини. Членами товариства могли бути особи різної статі, різного віросповідання, які співчували і виражали готовність сприяти реалізації його завдань⁸⁹⁸. Головою товариства було обрано директора Київської філії Державного банку Я. Ігнатовича, заступником – Д. Дорошенка, а секретарем – М. Ішуніну, у помешканні якої й розмістилася канцелярія товариства⁸⁹⁹. «До його складу ввійшло багато жінок, зокрема Людмила Старицька-Черняхівська, Наталя Дорошенко, Любов Шульгіна, її донька Наталія, Марія Ішуніна, що була секретаркою, Надія Іщук-Ішуніна, на яких, головним чином, і лежала вся праця. Зінаїда Мірна... проводила всю фінансову справу»⁹⁰⁰.

Активну участь у роботі товариства взяла й «українська студентська молодь»⁹⁰¹. Восени 1915 р. у складі товариства нараховувалося близько 300 членів, які працювали у його відділеннях в Одесі, Чернігові, Черкасах⁹⁰².

На зразок київського товариства «... заснувалося таке ж саме українське товариство в Москві»⁹⁰³. Фундаторами Московського товариства допомоги населенню південних губерній Росії, постраждалому від воєнних

дій, виступили представники української громади – артисти імператорських театрів І. Алчевський і Ф. Павловський, Н. Кошиць, одна з найвидатніших камерних співачок ХХ ст., присяжні повірені Ф. Рахинський і З. Моргуліс, дворянин Є. Козинцев⁹⁰⁴. 7 вересня 1915 р. московський градоначальник затвердив статут Моковського товариства. Його метою стало надання допомоги постраждалому від війни населенню південних губерній імперії – Бессарабської, Волинської, Київської, Подільської, Полтавської та Чернігівської губерній, а також Галичини і Буковини.⁹⁰⁵ Для отримання коштів товариство мало право влаштовувати різні благодійні заходи. Для керівництва окремими напрямками своєї діяльності члени товариства могли створювати спеціальні комісії та обирати уповноважених⁹⁰⁶.

Одним із його місцевих осередків стало харківське товариство з надання допомоги малоросійському населенню, постраждалому від воєнних дій. Процес його відкриття тривав майже десять місяців. Отже, 15 вересня 1915 харківський губернатор М. Протасєв отримав прохання від лікаря Ф. Піснячевського та дворянина К. Бич-Лубенського щодо надання дозволу на відкриття у місті цього товариства⁹⁰⁷. У зверненні зазначалися причини започаткування цієї інституції: «... велику і всезростаючу скруту переживають нині біженці з польських, литовських і малоросійських губерній, яка задовольняється по можливості не тільки урядовою допомогою, а і приватними організаціями з дозволу уряду. Ми хочемо виконати свій моральний і людський обов'язок перед батьківщиною у часи її великих страждань і надати широку громадську допомогу нашим біженцям шляхом заснування запроектованого товариства – поставити малоросійських біженців у таке ж саме становище, що й біженців євреїв, поляків, латишів»⁹⁰⁸.

Автори прохання визначили і конкретне завдання товариства – організація систематичної допомоги українським біженцям з Волині, Поділля, Київщини, Полтавщини, Херсонщини, що «... дасть змогу принести свою посильну допомогу Уряду в його турботах про біженців»⁹⁰⁹.

Одночасно місцеві українські діячі налагоджували формат співпраці з

Московським товариством допомоги населенню південних губерній Росії, постраждалому від воєнних дій. У результаті було заплановано відкрити у Харкові його комісію, яка мала б займатися підтримкою біженців-українців. 5 лютого 1916 р. харків'яни провели своє установче засідання, на якому обрали її президію. Головою комісії став колезький радник дворянин Є. Сердюк, його заступником – К. Бич-Лубенський, скарбником – статський радник Я. Бобрук, секретарка – дворянка Н. Рачинська, членами обрані дворянки М. Батюшкова та К. Базкевич⁹¹⁰. 9 лютого 1916 р. голова Московського товариства направив до харківського губернатора М. Оболенського заяву, в якій доводив до відома, що у Харкові утворено його представництво – «Комісія при Комітеті Московського товариства допомоги населенню південних губерній Росії, постраждалому від воєнних дій», а також прохання надавати цим особам всіляке сприяння⁹¹¹. Протягом березня 1916 р. члени комісії перевірялися на предмет благонадійності⁹¹². 25 червня 1916 р. на засіданні губернського у справах товариств і спілок присутствія було ухвалено внести зазначену інституцію до переліку створених 1916 р. товариств у Харківській губернії та затвердити його статут⁹¹³. І лише 13 липня 1916 р. Харківський губернатор надав свій дозвіл на його діяльність. Слід зазначити, що і московське товариство було зацікавлене у співпраці з харків'янами, про що свідчить їх звернення до відомого професора М. Сумцова від 24 жовтня 1916 р.: «Український Комітет допомоги вигнанцям «Юга Росии», надсилаючи до Вас п'ять листів від наших земляків, ласкаво прохає скористатися сим матеріалом і написати у Харківській газеті «Южный край» статтю із закликом жертвувати нашим нещасним землякам...»⁹¹⁴.

Отже, на українських теренах було створено мережу етнічних комітетів допомоги біженцям, покликаних не лише забезпечувати їх матеріальні потреби, а й грати «...у середовищі евакуйованих консолідуочу роль»⁹¹⁵. Їх становлення залежало насамперед від наявності на місцях «... громадських сил, які належали до певної національної групи»⁹¹⁶.

У системі органів допомоги біженцям Першої світової війни слід

виділити і структури, започатковані православним духовенством. Офіційно їх діяльність регламентувалася приписами церковної та імперської влади. 11 серпня 1915 р. Святіший Синод дозволив єпархіальним преосвященникам утворювати місцеві єпархіальні комітети, залучаючи до їх складу духовенство та світських осіб⁹¹⁷. Крім того, у статті 22 Положення про забезпечення потреб біженців від 30 серпня 1915 р., зазначалося, що право опікування біженцями надавалося «... усім парафіям та іншим місцевим церковним общинам, незалежно від їх віри та національності»⁹¹⁸. Однак, ініціатива священнослужителів в окресленій царині проявилася раніше, ніж вийшли офіційні приписи.

Насамперед, слід відзначити, що цю проблему слід розглядати у двох ракурсах: участь духовенства у роботі світських комітетів допомоги біженцям та створення ними спеціальних єпархіальних комітетів. Так, наприклад, лише у складі 12-ти місцевих комітетів ВСМ – у Старокостянтиніві (Волинська губ.), Валках та Ізюмі (Харківська губ.), Брацлаві та Проскурові (Подільська губ.), Звенигородці (Київська губ.), Маріуполі (Катеринославська губ.), Генічеську (Таврійська губ.), Новогеоргіївську, Тирасполі, Херсоні (Херсонська губ.), Стародубі (Чернігівська губ.) – працювало 11 православних священників та 2 ксьондзи⁹¹⁹.

Одним із перших комітетів допомоги біженцям, започаткованим духовенством у грудні 1914 р., став Харківський Прикарпатський комітет з надання допомоги біженцям-галичанам. Його фундатором виступив архієпископ Харківської єпархії Антоній (О. Храповицький). До 12 липня 1915 р. комітет існував «... як приватне товариство, об'єднавши навколо себе незначну кількість представників духовенства та місцевої інтелігенції»⁹²⁰. Проте збільшення кількості галицьких біженців спонукало архієпископа Антонія клопотатися перед губернською владою щодо зміни статусу комітету та перспективи розширення його фінансування. Він наголосив, що Харкову «... соромно пасти задніх у порівнянні з тими російськими містами, де вже відкриті Прикарпатські комітети, які перебували під патронатом

місцевих губернаторів»⁹²¹. Відтак, 12 липня 1915 р. у його резиденції за участі представників влади, зокрема виконуючого обов'язки Харківського губернатора П. Масальського, чиновництва та інтелігенції відбулося урочисте відкриття комітету. На зібранні був оприлюднений затверджений харківським губернатором статут Прикарпатського комітету. Він визначав мету та діяльність комітету, його склад та повноваження правління, джерела фінансування. Пріоритетами його діяльності визнавалося «... надання матеріальної та моральної допомоги розореному руському населенню Галичини, Буковини та Угорської Русі»⁹²².

З другої половини літа 1915 р. відбувається активне залучення священнослужителів до участі у створенні земських повітових та волосних комітетів⁹²³. Особливо це стосувалося волосних комітетів, де високоморальний священик, безумовно, був авторитетом для пастви⁹²⁴. У Богодухівському повіті Харківської губернії під опікою духовенства перебувало сім попечительств про біженців⁹²⁵.

У той же час частина волосного керівництва не допускала духовенство до роботи у підпорядкованих їм біженецьких комітетах. Оцінки діяльності священнослужителів в організації благодійності з боку волосних старшин, сільських старост не завжди були адекватними. Дехто з них висловлював негативне, навіть вороже ставлення до місцевих священиків, відкрито заявляючи, що вони можуть обійтися і без «попів»⁹²⁶. Конфлікт набував такого розмаху, що у його розв'язання втрутився губернатор Харківщини М. Протасьєв. 26 жовтня 1915 р. він підписав циркуляр, яким на земських начальників покладалося проведення роз'яснень серед волосних і сільських посадових осіб щодо необхідності співпраці з місцевим духовенством «...для спільної роботи у справі допомоги постраждалим від війни»⁹²⁷. І вже на другу половину вересня 1915 р. священики самостійно організували понад два десятки церковнопарафіяльних комітетів⁹²⁸.

У Полтавській губернії організація допомоги біженцям з боку духовенства та створення ними відповідних комітетів була започаткована ще

до підписання імператором згаданого вище Закону від 30 серпня 1915 р.. На початку серпня у зв'язку з прибуттям на територію Полтавщини значної кількості біженців духовного сану з Варшавської, Віленської, Волинської та інших губерній, згідно з розпорядженням єпископа Полтавського та Прилуцького Феофана, у Полтаві було утворено спеціальну «Комісію для реєстрації духовних біженців та розподілу їх по квартирах». До її складу ввійшли протоіереї В. Щитинський, М. Філіпенко та диякон Несвет⁹²⁹.

Характерною рисою діяльності духовенства у царині надання допомоги біженцям було проведення спеціальних єпархіальних з'їздів. На них і розглядалися питання, що виникли з появою цієї специфічної категорії населення⁹³⁰. 25 серпня 1915 р. делегати екстреного з'їзду духовенства Полтавської єпархії виразили цілковиту підтримку рішень об'єднаної наради і виступили з закликом до духовенства «...взяти участь у наданні допомоги біженцям не лише духовного сану, а й усім, без винятку...»⁹³¹. Для координації діяльності духовенства в окресленій царині, за пропозицією єпископа Полтавського та Прилуцького Феофана, передбачалося утворити спеціальні губернський і повітові єпархіальні комітети. 31 серпня 1915 р. у Харкові відбувся черговий з'їзд єпархіального духовенства, на якому також обговорювалися шляхи залучення парафіян до справи підтримки біженців, асигнування на ці потреби коштів та ін.⁹³².

На кінець літа – осінь 1915 р. припадає відкриття єпархіальних комітетів губернського і повітового рівнів. Очолювали повітові єпархіальні комітети місцеві священики, благочинні, законовчителі учительських семінарій⁹³³. 21 серпня під керівництвом єпископа Никодима було організовано Київський губернський єпархіальний комітет⁹³⁴. 27 серпня у Катеринославі під почесним головуванням і покровительством єпископа Агапіта було започатковано діяльність губернського єпархіального комітету. Згодом було утворено мережу його повітових відділень, роботою яких керували місцеві благочинні⁹³⁵.

3 вересня 1915 р. у Полтаві розпочав роботу губернський епархіальний комітет із забезпечення побуту біженців, який очолив єпископ Прилуцький Неофіт⁹³⁶. До його складу ввійшли представники міського духовенства та духовних навчальних закладів. Протягом вересня започаткували свою діяльність і 15 повітових комітетів відповідно до кількості повітів Полтавської губернії⁹³⁷. Про готовність та необхідність співпраці з земськими і міськими інституціями висловлювали і на зібраннях повітових епархіальних комітетів Катеринославщини⁹³⁸. На початку жовтня 1915 р. під керівництвом архієпископа Антонія було відкрито губернський епархіальний комітет у Харківській губернії. При цьому слід зауважити, що ініціатором його створення виступив Святіший Синод, тоді як на Полтавщині та Катеринославщині ініціатива йшла від місцевого духовенства. Не маючи своїх повітових представництв, він координував діяльність церковнопарафіяльних комітетів та безпосередньо священнослужителів⁹³⁹.

Отже, православне духовенство українських єпархій активно включилося в організацію структур допомоги біженцям, при цьому воно виступило членами світських комітетів, а також започаткувало широку мережу власних – церковнопарафіяльних та епархіальних.

З особливою жертовністю та співчуттям зустрічало біженців жіноцтво. З початком війни багато світських дам, а це були здебільшого уже літні жінки, створювали «дамські комітети» та «дамські гуртки»⁹⁴⁰. Їх очолювали дружини губернаторів, голів губернських та повітових земських управ⁹⁴¹⁻⁹⁴². У Харківській губернії такі комітети, наприклад, діяли у Валках, Охтирці, Сумах, їх очолювали відповідно М. Варенцова, В. Милославська⁹⁴³, О. Траскіна⁹⁴⁴. Зокрема, у липні 1915 р. К. Колобова, дружина Катеринославського губернатора, започаткувала організацію допомоги прибуваючим у місто біженцям⁹⁴⁵. Жінки також брали участь і в роботі повітових і волосних комітетів допомоги біженцям. Місцеві вчительки, фельдшерки, сестри милосердя, дворянки та ін. працювали на різних посадах цих структур.

Восени 1915 р. в окремих українських губерніях було відкрито представництва російських громадських інституцій, які позиціонували себе як такі, що опікуються біженцями. Їх метою стало «... надання за можливості широкої допомоги біженцям «переважно російської національності», як доповнення до тієї, що надається урядом»⁹⁴⁶. Зокрема, у Волинській⁹⁴⁷, Харківській⁹⁴⁸ та Чернігівській⁹⁴⁹ губерніях було започатковано відділення двох громадських інституцій – Всеросійського комітету (чи товариства, як згадується в різних джерелах)⁹⁵⁰ піклування біженцями та Центрального російського комітету з надання допомоги біженцям при Комітеті Західно-Російського товариства⁹⁵¹. Протягом осені 1915 р. за посередництва своїх уповноважених ними було відкрито «...кілька десятків провінційних відділень»⁹⁵². Зокрема, 31 жовтня 1915 р. у Катеринославі відбулося організаційне засідання відділу Центрального російського комітету з надання допомоги біженцям⁹⁵³. Наприкінці листопада 1915 р. голова Західно-Російського товариства повідомив міського голову Чернігова про започаткування у місті його осередку. При цьому останній мав існувати при місцевому відділенні Тетянинського комітету.⁹⁵⁴

Таким чином, на кінець 1915 р. на теренах Російської імперії було створено розгалужену мережу громадських інституцій для організації соціального захисту біженців. За підрахунками сучасних російських дослідників, у різний час в імперії діяли 2164 комітети допомоги біженцям, утворені при губернських і повітових відділеннях ВЗС та ВМС, 1055 – приватних спілок, 42 – організації, створені окремими особами⁹⁵⁵. Громадський загальний Український також доклав чимало зусиль у справі створення дієвої системи допомоги біженцям. Кожне з губернських міст, де функціонувало від 10 до 20 таких інституцій, перетворилося на такий-собі центр розташування різноманітних комітетів, які, у свою чергу, підпорядковували відповідні повітові та волосні структури (Додаток 2.18). Фактично там діяло . Натомість нижчі ланки – об'єднаний комітет чи комісія – опікувався різними категоріями біженців. На рівні волості при місцевій

управі функціонувала одна-єдина структура, яка і брала на себе організацію цієї справи. За часом появи громадських інституцій першість належала етнічним комітетам, а з літа 1915 р. до цього процесу включилися ВЗС та ВСМ.

Активну участь у процесі розбудови системи органів допомоги біженцям узяло духовенство різних конфесій, яке працювало у різних світських структурах та створило мережу спеціальних єпархіальних комітетів. Окремо слід виділити добродійні спілки, створені українським жіноцтвом, яке у тогочасному патріархальному суспільстві, узяло на себе сміливість поєднати виконання сімейних обов'язків із громадською роботою на ниві благодійності.

2.4. Напрямки допомоги біженцям

Соціальна опіка біженців Першої світової війни на українських землях за часів Російської імперії – важлива сторінка історії тогочасного суспільства, яка ввібрала у себе цілий комплекс проблем. Зокрема, належало упорядкувати їх рух у тилі губернії, організувати на шляхах слідування продовольчу та медичну допомогу, розселити на місцях прибуття, надати матеріальну підтримку, забезпечити роботою працездатних та навчанням дітей, створити мережу притулків та лікарняних місць для німецьких, сиріт, хворих та ін..

Розпорядження вищих військових чиновників щодо організації масового вивезення цивільного населення, започаткованого влітку 1915 р., запустило гігантський механізм руху. Іноді він просто ставав некерованим, позаяк влада не прорахувала всю його складність, яка вимагала чіткої взаємодії всіх учасників цього процесу, розробки плану та значних державних фінансувань для реалізації.

Переміщення біженців, як уже зазначалося, відбувалося у два способи – власним гужовим, а з осені – залізничним транспортом. Допоміжну функцію виконували водні перевезення, оскільки на шляху їх руху з

Правобережжя у центральні та східні губернії України постала потужна водна перешкода – Дніпро з його притоками. Для значної кількості знятого з насиджених місць населення належало розробити маршрути переміщення та створити відповідну інфраструктуру, забезпечуючу потреби останніх у дорозі. У першій половині липня 1915 р. головуповноважений М. Урусов особисто об'їхав усю територію Південно-Західного фронту з метою в'яснення ситуації, пов'язаної з евакуацією. Після його доповіді у Ставці було ухвалено рішення щодо залучення усіх громадських організацій до врегулювання руху біженців та спрямування його у кероване русло⁹⁵⁶.

Перевезення значної кількості біженців залізницями вимагало чіткого упорядкування руху, забезпечення їх потреб з метою уникнення негативних ситуацій. У зв'язку з цим на початку серпня 1915 р. С. Рухлов, міністр шляхів сполучень видав дозвіл на відкриття пунктів харчування на залізницях і внутрішніх водних шляхах. Подібний дозвіл було надано місцевим самоврядуванням та структурам земського союзу на влаштування зазначених закладів на шосейних і ґрунтових шляхах. Ще один його наказ стосувався впорядкування евакуації біженців залізницями. І 24 серпня 1915 р. вже управляючий канцелярією головуповноваженого з улаштування біженців Південно-Західного фронту Шипін направив губернаторам підпорядкованих територій телеграму, у якій тлумачилися його положення. Їм належало: «1) встановити супровід потягів з біженцями медичним персоналом (хоча б фельдшерами); 2) відправляти потяги з біженцями зі станцій тільки після звукового сигналу (щоб не відстали від потягу); 3) організувати завчасне повідомлення залізничних станцій, на яких є пункти харчування, про час прибуття біженців»⁹⁵⁷. До її виконання було залучено повітові біженецькі комітети, губернського лікарського інспектора, начальників жандармських управлінь. На останіх покладался нагляд за порядком на станціях⁹⁵⁸.

До справи евакуації біженців активно включилися й громадські організації. Так КПЗФ ВЗС ще 25 липня 1915 р. просив вислати з Києва їм назустріч «... першу партію розвідників», завданням якої було встановлення

характеру допомоги цим людям. І вже за якийсь час біженці змогли отримувати їжу на пунктах харчування, влаштованих для «окопних робітників». Проте досить скоро на порядку денному постала проблема щодо впорядкування руху евакуйованих, створення мережі спеціальних закладів, збір загублених дітей, надання допомоги вагітним і породіллям, відокремлення хворих від здорової людської маси та ін.⁹⁵⁹.

Розробкою маршрутів руху біженців теренами України займався КПЗФ ВЗС та губернські відділення ВЗС Катеринославщини та Харківщини. Вони підготували 42 маршрути Волинською, Катеринославською, Київською, Подільською, Полтавською, Харківською, Херсонською та Чернігівською губерніями. Їх затвердив головуповноважений Південно-Західного фронту М. Урусов. Слід зазначити, що у цьому випадку посадовець звернув увагу місцевої влади, працівників губернських комітетів ВЗС та його КПЗФ, щодо необхідності дотримання валками біженців «... точно вказаного їм маршруту, не відхиляючись у бік, оскільки лише у його межах створені установи, що надавали допомогу»⁹⁶⁰.

Насправді, дуже часто біженці, «рухаючись лініями залізниць, прямуючи караванами шосейними шляхами, прибуваючи залізничними ешелонами [...], втрачають визначені маршрути руху і розтікаються різними напрямками, охоплюючи все ширший і ширший район»⁹⁶¹. Таку ситуацію можна пояснити, по-перше, тим, що розробники маршрутів, не маючи досвіду, не передбачили багатьох важливих моментів і, по-друге, почасти самі біженці в умовах жаху та розгубленості перед новими викликами життя своїм хаотичним рухом змінювали ці маршрути. Генерал В. Гурко писав: «Весь маршрут цієї масової втечі був позначений могилками із поспіхом витесаними хрестами. Жодна з громадських чи урядових організацій не була готова до такого жахливого становища – ні земські, ні міські управи, ні органи Червоного Хреста, ні губернська адміністрація. Усі вони вживали поспішних заходів з метою хоч як-небудь упорядкувати рух біженців»⁹⁶².

Аналізуючи дані Додатку 2.19⁹⁶³, можна зробити висновок, що всю

територію України було помережено маршрутами пересування, оскільки від головних відходили ще й допоміжні шляхи з тим, щоби дати можливість рухатися значній кількості біженецьких возів. Усього було розроблено 34 напрями руху ґрунтовими шляхами, які розпадалися на 57 допоміжних, та 8 залізничних. Також було підготовлено вісім переправ через Дніпро, Десну, Здвиж та Прип'ять. Серед найбільших переправ у пониззі Дніпра слід назвати Канів, Черкаси та Кременчук⁹⁶⁴.

Найбільше шляхів проходило територією чотирьох губерній: через Волинь – п'ять напрямів, які поділялися на 15 ґрунтових та два залізничних, Київщину – сім напрямів і відповідно 17 ґрунтових та чотири залізничних, Поділлям – сім напрямів та 10 ґрунтових шляхів, Чернігівщину – вісім напрямів, які і були ґрунтовими шляхами та два залізничних. Херсонщиною, Полтавщиною та Катеринославщиною проходило відповідно чотири, три і два шляхи. І нарешті, один був призначений для гужового руху північними повітами Харківщини, зокрема Лебединським та Сумським⁹⁶⁵.

Ще одним способом переміщення стали водні перевезення, які вимагали значної підготовчої роботи, оскільки передбачалося залучити водний транспорт, підготувати переправи та мости. У цьому контексті слід зазначити, що у кінці серпня 1915 р. КПЗФ ВЗС орендував чотири криті баржі, першочергово призначені для евакуації Києва. Після відміни наказу щодо вивезення з міста цінностей їх було перетворено на «плавучі склади» вантажів необхідних для різних підвідомчих союзу установ, які працювали в районі Дніпра та його приток. За деякий час було заореновано два пароплави⁹⁶⁶. У кінці вересня того ж року було використано ще дві баржі спеціально для перевезення біженців через Дніпро⁹⁶⁷.

До транспортування біженців водними шляхами було залучено приватні судна у рахунок виконання ними воєнної повинності. При цьому капітани приватних суден, на підставі циркулярного розпорядження окружного інспектора судноплавства Служби судноплавного нагляду Київського округу шляхів сполучень від 15 вересня 1915 р., зобов'язувалися

брати на борт спеціальних контролерів для нагляду за правильністю здійснення руху. Їх посадка здійснювалася на Київській, Ржищевській, Кременчуцькій, Верхньодніпровській та Катеринославській пристанях⁹⁶⁸.

На початку осені 1915 р. КПЗФ ВЗС організував експедицію, яка мала обслідувати можливості переправи через Дніпро. Також до складу експедиції ввійшли члени двох санітарно-медичних і харчових загонів, ліквідаційної комісії, представники технічного відділу КПЗФ ВЗС, провідники та ін.. На експедицію, відповідно до спеціальної інструкції, підписаної 12 вересня 1915 р. П. Линниченком, одним із керівників відділу допомоги населенню КПЗФ ВЗС, покладалося: «1) Огляд переправи через Дніпро, зокрема у районі Глібівки, Димера та мосту біля Пічок. 2) Дослідження умов будівництва найпростіших приміщень для людей, худоби та фуражу у місцях найбільшого скупчення та переправ біженців біля Дніпра. 3) Ліквідація перед переправою худоби та іншого майна біженців. 4) Надання першої харчової та медико-санітарної допомоги у районі переправи через Прип'ять. 5) Вивчення руху біженців Чернігівською губернією, що належала до району Дніпра. 6) Вивчення руху біженців по всій частині Дніпра та Прип'яті»⁹⁶⁹.

Для вивчення питання щодо перебування біженців у районі Чернігівської губернії членам експедиції належало увійти в зносини з Ю. Шклярєвським, представником ВЗС у цій губернії⁹⁷⁰ та Ф. Дворецьким, головою Остерської ПЗУ. Проблему їх руху через Дніпро та Прип'ять передбачалося вирішувати у співпраці із С. Мемновим – начальником водної ділянки, О. Меновим – представником ВЗС на Київській військовій пристані, М. Єгоровим – помічником уповноваженого ГК ВЗС, який займався організацією пункту харчування в Чорнобилі, Г. Берентом – завідувачем реєстраційного пункту переселенської організації⁹⁷¹.

14 вересня експедиція відбула з Києва, а 16 вересня прибула до Глібівки⁹⁷². Там члени експедиції, оглянувши місцевість та розпитавши старожилів, прийшли до висновку щодо неможливості наведення переправи. Кращим варіантом було визнано переправу біля Ясногородки⁹⁷³. У той же

день до роботи експедиції включилися Ю. Шклярєвський та Ф. Дворецький, які повідомили про можливий рух біженців у напрямі Пічки, Окунінове, Ломакова-Гура, Карпиловка, Остер, Козелець, Ніжин, Чернігів та переправи у районі Новосілки. Ф. Дворецький доповів про будівництво шести мостів: про троє в Острі та Зазим'ї⁹⁷⁴.

17 вересня 1915 р. члени експедиції провели засідання у містечку Чорнобиль, запросивши до участі М. Єгорова, представника від ГК ВЗС, Г. Берента, завідувача реєстраційного пункту переселенської організації, М. Островського та А. Лавцевича, завідувачів евакуаційними загонами, І. Кончевського, завідувача перевезенням біженців від Чорнобиля до Києва та лікарку В. Глаголеву. Члени наради, серед іншого, визнали за найкраще обладнану переправу в районі Навозу, ухвалили організувати молочну ферму в Чорнобилі, оскільки біженці, які переправлялися пароплавами запасалися молоком. Це доручення покладалося на відділ закупівлі та утилізації худоби КПЗФ ВЗС. До того ж там же належало побудувати навіси для худоби і фуражу, а також утеплити існуючі бараки⁹⁷⁵.

У цілому, завдяки діяльності членів експедиції було встановлено оптимальні шляхи руху та переправи, направлено рекомендації до КПЗФ ВЗС щодо клопотання перед Віленським округом шляхів сполучень про виділення у їх розпорядження пристаней та рухомого складу⁹⁷⁶. І вже згодом Віленський та Київський округи шляхів сполучень виділили комітету «... 9 реквізованих пароплавів товариства пароплавства по Дніпру і притоках», які перевозили біженців протягом десяти днів. Середнє навантаження на один транспорт, залежно від кількості вантажу, коливалося від 200 до 400 осіб⁹⁷⁷.

Нова проблема, якою став рух біженців, спонукала залучені до цього процесу структури реагувати на всі її виклики. Так, наприклад, КПЗФ ВЗС, його Київський та Волинський губернські комітети для врегулювання руху біженців з Волині до Київської губернії провели кілька нарад. Комітет також здійснив попередні перемовини з губернськими комітетами Полтавської і Чернігівської губерній щодо організації співпраці у справі налагодження

умов руху біженців їх територіями⁹⁷⁸. Подібні засідання проводили й повітові земські управи, перед яким постало питання надання харчів та притулку для поки що транзитних біженців. Місцеві губернатори, тримаючи під контролем проблему транспортування численних людських мас ввіреними їм губерніями листувалися між собою на предмет узгодження руху останніх⁹⁷⁹.

17 серпня 1915 р. головуповноважений М. Урусов за підтримки місцевого градоначальника І. Сосоновського провів спеціальне засідання в Одесі, оскільки саме це місто та Херсонський повіт, тобто частина Херсонської губернії, мали зіграти роль транзитної території для руху біженців до Таврійської губернії та Облaсті війська Донського. Члени зібрання, серед яких – Ю. Саморуро, помічник головуповноваженого РТЧХ, М. Дмитрієв – особливий уповноважений з евакуації, Л. Жданов – уповноважений Червоного Хреста, обговорили оптимальні шляхи евакуації. При цьому висловлювалося застереження щодо необхідності пришвидшення цього процесу, оскільки з настанням осінніх дощів ґрунтові шляхи просто перетворювалися на суцільне бездоріжжя. Відтак було обрано два напрямки – через Вознесенськ на Миколаїв, Херсон, а далі до Каховки і Олешків. Другий шлях – водний, який передбачав перевезення біженців на баржах по Дністру через Одесу до Таганрога, Маріуполя, Скадовська тощо. Також було визнано, що потужним перевалочним пунктом на цьому шляху має стати Одеса з її припортовою зоною⁹⁸⁰.

Залізничне транспортування біженців регулювалося спеціальними циркулярами міністра внутрішніх справ від 21 серпня та 2 листопада 1915 р., адресованими губернаторам і градоначальникам⁹⁸¹. Першочергово було визначено, що всі ці перевезення будуть здійснюватися за рахунок державних асигнувань, головним чином із воєнного фонду. З 1 вересня 1915 р. вступив у дію спеціальний пільговий тариф № 117-1915 р., яким передбачалося, що особи: «... виселені з районів, які перебувають у зоні воєнних дій, за розпорядженням цивільної або військової влади, чи залишають ці райони добровільно (так звані «біженці»), зокрема біженці-

слов'яни з Галичини, перевозитимуться у вагонах III, IV класу, або в пристосованих товарних вагонах, до місць початку їх руху, а також в інші місця, вказані для них відповідною владою, або в місця, вибрані біженцями для пошуку роботи будуть транспортуватися згідно ставок тарифу на перевезення військових чинів, у вагонах III-го класу або пристосованих товарних вагонах»⁹⁸².

Тариф поширювався на усі російські залізниці та під'їзні шляхи, на яких здійснювалося перевезення військ та військових вантажів⁹⁸³. Відтак можна припустити, що транспортування біженців було прирівняне до воєнних перевезень. У кінці серпня 1915 р. на з'їзді представників російських залізниць було затверджено спеціальну посвідку біженця – «Екстрений відзив», яка давала право на цей проїзд. Її видача, на підставі згоди Управління залізниць та міністерства шляхів сполучень, перебувала у компетенції місцевих повітових урядників, уповноважених та працівників ВЗС і ВСМ⁹⁸⁴. Пільговими були й перевезення запасів та інвентарю для надання «різнобічної допомоги біженцям», а також осіб, які перебували в розпорядженні голівуповноважених та уповноважених з улаштування біженців. 3 листопада 1915 р. пільгові тарифи було ухвалено на засіданні Ради Міністрів, а 15 грудня відповідними циркуляром МВС донесено до виконання губернаторам, градоначальникам та уповноваженим⁹⁸⁵.

Умови перевезення біженців залізницями були затверджені за засіданні спеціальної наради, яка відбулася 1 – 2 жовтня 1915 р. у Ставці Верховного головнокомандувача. І вже за кілька днів присутній на ній генерал С. Ронжин, виконувач обов'язків начальника військових сполучень, керуючий усіма залізничними і водними перевезеннями на театрі воєнних дій⁹⁸⁶, направив губернаторам телеграму з обов'язковими до виконання ухвалами⁹⁸⁷⁻⁹⁸⁸. Отже, «1/ біженців перевозити від визначених станцій посадки ешелонами, кожен з яких мав сорок п'ять вагонів, згідно з розробленим маршрутом до вказаної станції призначення; 2/ пункти відправки, кількість потягів з кожного пункту, маршрути і райони висадки будуть вказані у

спеціальних телеграмах, а станції висадки в межах вказаних у них районах указуватимуться уповноваженим з вивозу біженців перед їх посадкою; 3/ подача ешелонів [...] повинна проводитися або за вимогами головуповноваженого, адресованими до Управління доріг, або за вимогами уповноважених до начальників станцій; 4/ посадка біженців повинна проводитися не більше як в двогодинний термін з моменту подачі ешелону; [...]. 6/ кожній сім'ї біженців дозволяється брати з собою у вагон не більше п'яти пудів багажу і посадка повинна проводитися за розрахунком не менше 30-ти осіб на вагон; 7/ санітарний огляд біженців належить організувати перед посадкою, а після посадки в дорозі проходження тільки під час зупинки потягів з технічних потреб без додаткових затримок»⁹⁸⁹.

Проблеми організації транспортування біженців обговорювалися 6 жовтня 1915 р. на засіданні при управлінні Харківського Порайонного Комітету з урегулювання перевезень масових вантажів та населення на залізницях. Слід зауважити, що Порайонні комітети з питань перевезень діяли в Україні з 1906 р. у Києві та Харкові і мали на меті регулювати залізничні перевезення. Для обговорення різних аспектів періодично скликалися з'їзди представників ділових кіл та ключових міністерств – шляхів сполучень, фінансів, землеробства, торгівлі.

До новоствореної в Харкові структури ввійшли представники Південної, Південно-Східної та Південно-Донецької залізниць, місцевої адміністрації, ВЗС та чиновники царського уряду. Її згідно з розпорядженням міністра внутрішніх справ Російської імперії було залучено до залізничних перевезень біженців територією Харківської, Полтавської, частини Київської, Катеринославської, Курської, Воронежської губерній⁹⁹⁰.

Виступаючи, обговоривши телеграму генерала С. Ронжина, звернули увагу, що успішність врегулювання перевезень біженців залежить від багатьох чинників, а не лише від здатності тієї чи іншої станції прийняти певну їх кількість. До того ж наголошувалося на різних непередбачуваних труднощах, які, безумовно, могли стати на заваді чіткому виконанню плану

руху⁹⁹¹. Окреме питання стосувалося наявності при кожній групі біженців провідника. Члени засідання визнали, що сформувати відразу 45-ти вагонні ешелони до одного пункту призначення було непросто, у такому випадку вагони належало групувати, наносячи на кожен назву пункту призначення. У Харкові їх передбачалося остаточно укомплектувати та у стислі терміни відправляти далі⁹⁹². У дійсності ж сучасники тих подій констатували факти переповнених вагонів⁹⁹³.

Складним було питання щодо виділення на евакуацію цивільного населення рухомого складу залізниць. Відстала, у порівнянні із тогочасними європейськими державами, залізнична інфраструктура Російської імперії, значно ускладнювала цей процес. У жовтні 1915 р. на одному із урядових засідань С. Рухлов, міністр шляхів сполучення, наголосив на неприпустимості використання на потреби евакуації біженцям 115 тис. з наявних 320 тис. вагонів, оскільки це, на його думку, дестабілізувало потреби фронту і тилу⁹⁹⁴. Та все ж на кінець осені 1915 р., за даними Головного управління залізниць, на перевезення біженців та їх вантажів було виділено 100 тис. вагонів⁹⁹⁵ та витрачено сотні тисяч карбованців з державної скарбниці, фондів ВЗС, ВСМ, місцевих бюджетів.

Проте реальність була жорстокою, і на станціях, за відсутністю належної кількості потягів, спостерігалися кількогадинні затримки. Переповненість станцій біженцями робила місцеві комітети просто безсилим надати допомогу всім евакуйованим. Усе це приводило до асоціальної поведінки останніх, яких можна було зрозуміти, оскільки мова йшла про просте людське виживання. Біженці, які їхали власними кіньми з худобою, витрачали час для її продажу. Працівники медичних пунктів не завжди встигали з оглядом прибулих. У натовпах губилися члени родини, головним чином, діти. На станціях посадки розігрувалися справжні трагедії.

Серйозною проблемою була організація харчування біженців у дорозі. На час, коли пункти харчування перебували на стадії створення, підтримкою біженців у дорозі займалися місцеві самоврядування, благодійники та просто

небайдужі особи. Наприклад, у другій половині літа 1915 р. з ініціативи КПЗФ ВЗС та за погодженням із Радомишльською повітовою управою Київської губернії, місцеве земство отримало з фондів союзу кип'ятильники, чай і цукор, які були передані місцевим благочинним. Останні розподілили ці припаси серед сільських священиків, які й узяли на себе турботу щодо забезпечення транзитних біженців хоча б гарячим напоєм⁹⁹⁶.

Протягом літа-осені 1915 р. на українських землях постало близько п'ятисот різних закладів допомоги транзитним біженцям (Додаток 2.20). Їх улаштуванням на території Волині, Київщини, Поділля, Полтавщини та Чернігівщини займався КПЗФ, а у Катеринославській, Таврійській, Харківській та Херсонській губерніях – місцеві адміністрації та земства⁹⁹⁷. Вдалося встановити наявність 473 пунктів, які забезпечували транспортування, харчування, першу медичну допомогу, вели облік та ін. Найбільше – 293 серед них було пунктів харчування. У Київській губернії їх мережа постала досить оперативно – менше ніж за три тижні⁹⁹⁸. Пункти харчування здебільшого розміщувалися при земських лікарнях, школах, казармах, у винайнятих земствами приміщеннях, і навіть, як це було в Охтирському повіті Харківської губернії, в переобладнаних млинах⁹⁹⁹, чи колишніх олійницях як у Ніжині Чернігівської губернії¹⁰⁰⁰. 118 склали заклади різного медичного спрямування – фельдшерські пункти, пункти щеплення, дезінфікуючі пункти, медичні та медико-розподільчі та ін.¹⁰⁰¹. Одночасно при них функціонували лазні, пральні, кузні, в яких підковували коней, лагодили вози біженців тощо¹⁰⁰².

Першість за кількістю розташованих закладів допомоги, на підставі аналізу даних Додатку 2.20, вели Волинська та Київська губернії. Проте такий висновок можна робити із застереженням, оскільки, іноді їх просто не було відображено у статистичних документах. Наприклад, у другій половині вересня 1915 р. на Катеринославщині, за даними губернського комітету ВЗС, функціонувало 26 «пунктів харчування»¹⁰⁰³, а вже у листі до місцевого губернатора від 2 березня 1916 р. К. Гесберг, голова губернського комітету

ВЗС, назвав 30 «медико-харчових пунктів». Слід зазначити, у середині вересня 1915 р. на Катеринославщині до надання медичної допомоги транзитним біженцям було залучено 24 лікарі, 18 фельдшерів та 17 сестер милосердя, які й працювали при цих закладах¹⁰⁰⁴.

Щоденно пункти харчування могли прийняти різну кількість біженців. Серед них були досить потужні, розміщені на вузлових станціях чи переправах, і, водночас, облаштовані у невеликих селах. З іншого боку, потрібно зважати, що ступінь наповненості пункту, безумовно, залежала від його розташування на магістралях руху. Для ілюстрації можна навести пропускну спроможність пунктів, підпорядкованих ВСМ: на станції Знам'янка Катеринославської губернії (60000/8500), [тут і далі: перша цифра – кількість нагодованих за тиждень, друга – в середньому за один день. – Л. Ж.], Новозибків Чернігівської губернії (34000/4857), Кременчук Полтавської губернії (24000/3428), Конотоп Чернігівської губернії (24000/3428) та Люботин Харківської губернії (23000/3285)¹⁰⁰⁵. У жовтні 1915 р. дев'ять пунктів, які перебували на утриманні Київського обласного комітету ВСМ обслужили 226719 біженців (Додаток 2.21). З них за день, наприклад, у Каневі та у Житомирі харчувалося відповідно 50 та 48 біженців, у той час як у селі Катеринівка Київської губернії отримували їжу по 2056 біженців¹⁰⁰⁶.

Інтенсивність прибуття біженців на пункти також була різною і залежала від стадії евакуації. Найбільш напружено, як відзначали представники ВСМ, пункти працювали у кінці вересня – жовтня 1915 р.. З листопада рух евакуйованих зменшився, що привело до зменшення навантаження на них¹⁰⁰⁷. Так, медико-харчовий пункт ПРОПО, розташований у селі Сушки Золотоніського повіту Полтавської губернії, у серпні 1915 р. нагодував 324 особи (у середньому 10 щоденно), а вже у вересні – 39978 осіб (1332 щоденно), в жовтні – 65473, що в середньому щоденно склало 2182 особи (Додаток 2.22)¹⁰⁰⁸. Зрозуміло, що різною була й кількість порцій їжі, отриманих цими людьми¹⁰⁰⁹.

У пунктах харчування евакуйовані безкоштовно, як правило, раз на

добу обов'язково отримували «гарячу їжу», «холодну їжу», чай із хлібом, а діти – молоко. Гаряче харчування – це суп чи борщ, як наприклад, на пунктах Одещини. Там на 100 осіб у середньому видавали «... 25 фунтів м'яса, 15 фунтів крупи, 30 фунтів картоплі, 1 фунт сала, цибулі, солі, перцю і хліба 5 пудів»¹⁰¹⁰. Щоденно один біженець отримував 100 г. м'яса, 60 г. крупів, 120 г. картоплі та 800 г. хліба. Подібним чином відбувалося й харчування біженців на Київщині¹⁰¹¹.

Іноді на пунктах, коли біженців прибувало більше очікуваного чи з інших причин, видавалися додаткові порції. Наприклад, протягом вересня 1915 р. на двох пунктах ПРОПО у Ромодані та Борисполі Полтавської губернії евакуйовані отримали додатково відповідно 5842 порції білого хліба, 8910 порцій цукру, 7921 порцію молока і яєць та понад 160 кг хліба, 4818 порцій цукру, понад 100 штук яєць, 88 склянок молока¹⁰¹². Також вони забезпечувалися в дорогу «сухим пайком» та фуражем для худоби, а в окремих випадках – «кормовими грішми»¹⁰¹³.

Про сам механізм отримання біженцями їжі сучасник писав так: «... підходить потяг вранці чи пізнього вечора, біженці отримують чай, хліб, прибуде в обідню пору – отримують і гарячу. Бажання нагодувати кожен потяг гарячою їжею при значному їх напливі спонукало деякі пункти відмовитися від варіння м'яса (вимагає багато часу) та замінити його салом, маслом і більшою кількістю крупи, борошна і картоплі. [...] На деяких пунктах видавали дітям молоко. [...] Найчастіше після прибуття потягу з біженцями, спеціальні працівники ідуть до нього та, дізнавшись скільки там дорослих і дітей, видають особливі талони, на яких відмічено їх кількість; іноді видають такі талони не на вагон, а на сім'ю. З таким талоном і посудом біженці ідуть до кухні чи до їдальні і тут же отримують їжу. Також були й пункти, де їжу приносили чи привозили до потяга і тут же роздавали її у посуд біженців, а суху прямо в руки»¹⁰¹⁴.

Вартість однієї порції їжі на різних пунктах Росії в середньому коливалася від 3 до 30 коп., а в українських губерніях від 8 – 9 до 20 коп.. У

масштабі країни це склало сотні тисяч карбованців. Головним джерелом видатків на потреби пунктів харчування були асигнування ВЗС, ВСМ, які переказували своїм представництвам кошти з власних фондів та державної скарбниці. Загалом, на потреби харчування біженців у Російській імперії протягом 1915 р. було асигновано понад 750 тис. крб.¹⁰¹⁵.

Статті витрат на утримання пункту харчування розподілялися таким чином: на біженців, на закупівлю продуктів, на утримання самого пункту та на оплату праці персоналу. «Спонсорами» відкриття цих закладів на місцевому рівні виступили предводителі дворянства, через яких виділялися кошти Тетянинського комітету, різні благодійні спілки, земські та міські управи. Наприклад, Старобільська ПЗУ Харківської губернії на відкриття пункту харчування у слободі Сватова Лучка асигнувала 1,5 тис. крб.¹⁰¹⁶, а Ніжинська ПЗУ Чернігівської губернії – 4780 крб.¹⁰¹⁷. В окремих випадках для забезпечення продовольством на цих пунктах, самоврядування організували спеціальні групи, які об'їздили місцеве населення з проханнями робити пожертви харчами чи кормом для худоби. Траплялося, що й самі селяни привозили до пунктів невеликі припаси¹⁰¹⁸.

У значній частині пункти харчування були такими собі комплексами надання різноманітних послуг на шляхах руху біженців. Відтворити структуру та діяльність одного з них можна на прикладі «пункту харчування», а точніше розподільчо-ізоляційного пункту, розташованого у містечку Чорнобиль Радомишльського повіту Київської губернії. Через цей пункт біженці направлялися на Київ ґрунтовим шляхом власними кіньми та водним – на орендованих суднах. 15 серпня 1915 р. для його облаштування прибув М. Єгоров, представник КПЗФ ВЗС¹⁰¹⁹. Під його керівництвом, перш за все, було збудовано п'ять легких бараків на 120 - 150 осіб кожен, а також пункт харчування та невелику амбулаторію, у якій оглядали щойно прибулих біженців. Трохи згодом у приміщенні церковнопарафіяльної школи було обладнано інфекційний барак для утримання хворих скарлатиною, дизентерією та на кір. Хворих на холеру спочатку направляли до земського

холерного бараку, а зі збільшенням їх кількості Віленський округ шляхів надав у розпорядження союзу два бараки на 20 ліжок із повним устаткуванням та медичним персоналом. Також прямо у приміщенні контори пристані, яке «...люб'язно було надано товариством пароплавства по Дніпру і притоках», було відкрито ще один ізоляційний барак¹⁰²⁰.

Біженці, які прибували на пункт відразу реєструвалися двома реєстраторами, отримували їжу, а потім до відправки розміщувалися у бараках. До послуг біженців функціонував барак-пральня з обладнанням навісом для сушіння. У ньому знаходилося 10 великих тазів, з відповідними пристосуваннями, а також кип'ятильники і казани для нагріву води. Мило для їх потреб видавалося безкоштовно. З 21 по 25 вересня 1915 р., наприклад, пральнею скористалися 367 осіб, які випрали 2563 найменувань одягу. Окремо постало питання забезпечення біженців хлібом. Спочатку його закупували у місцевих пекарів, але він був низької якості. Відтак за підтримки місцевої кооперації було збудовано власну пекарню¹⁰²¹. Протягом 15 серпня – 1 жовтня 1915 р. через пункт пройшло понад 15 тис. біженців, які одержали понад 35 тис. порцій обідів. Їх було оглянуто медичним персоналом. 1394 особам було зроблено щеплення від віспи¹⁰²².

Проте організація допомоги біженцям на пунктах харчування супроводжувалася низкою проблем. Серед них і перебування пунктів на значній відстані, яку люди на возах не могли подолати за день. Особливо не вистачало пунктів харчування на обхідних, польових дорогах¹⁰²³. Попри це в українських губерніях на шляхах руху біженців було відкрито значну кількість пунктів харчування та різнопланової допомоги. Коли евакуація завершилася, пункти харчування, призначені для транзитних біженців, було перепрофільовано під пункти, де харчувалися уже розселені біженці. Іншу частину було просто закрито, а інвентар передано на збереження, головним чином, на склади при залізничних станціях чи земських управах¹⁰²⁴.

Рух значної кількості біженців призвів до поширення інфекційних захворювань, високого рівня смертності, особливо серед дітей¹⁰²⁵. У зв'язку

із цим 25 вересня 1915 р. М. Урусов надіслав спеціальну телеграму очільникам Катеринославської, Полтавської, Херсонської, Чернігівської, Таврійської губерній. З метою «...попередження поширення епідемій і оберігання населення внутрішніх губерній від занесення інфекційних хвороб» останнім належало взяти під свій контроль реєстрацію хворих біженців на пропускних і розподільчих пунктах¹⁰²⁶. Губернатори мали надіслати до Бердичева у штаб-квартиру головуповноваженого щотижневі відомості про хворих, померлих та тих, хто одужали. При цьому вівся розподіл на біженців та місцеве населення. Особлива увага зверталася на фіксування випадків «важких інфекційних хвороб» – холери та різних типів тифу¹⁰²⁷.

Для надання медичної допомоги біженцям, паралельно із функціонуванням пунктів харчування, на станціях діяли лікарські пункти. На кошти ВЗС у губерніях України, як, наприклад, на Катеринославщині біженцям було організовано надання кваліфікованого медичного обслуговування, відкриті дитячі лікарні та шпиталі. У них «... безкоштовно працювали лікарі Губернського земства та Губернського Комітету Всеросійського земського союзу, які не лише надавали біженцям медичну допомогу, але спільно з іншими добровольцями взяли на себе нелегку ношу щодо ведення всієї господарської справи притулків для біженців, яка вимагала від них витрат часу та енергії»¹⁰²⁸.

До роботи на пунктах також залучалися воєнні лікарі та фельдшери, хоча основне навантаження лягло на земський медичний персонал. Цікаво зазначити, що керівниками пунктів, де надавалася медико-харчова допомога, призначалися відповідальні за харчування та за медичне обслуговування. Наприклад, ізоляційно-медичним пунктом у Ніжині Чернігівської губернії керували спеціально відряджений воєнний лікар М. Макевич та представник земства М. Ракито¹⁰²⁹. У частині населених пунктів було відкрито невеликі амбулаторії, а у Києві, наприклад, лікарню¹⁰³⁰. Проте надати усім біженцям медичну допомогу було просто неможливо, а тому спостерігалися спалахи

епідемічних захворювань, особливо на водних шляхах. Евакуація в умовах спекотного літа 1915 р. проходила важко, біженці потерпали від браку питної води. Пересохлі придорожні колодязі спонукали їх пити воду із річок, канав, струмків, що спричиняло спалахи шлункових хвороби. Обабіч доріг, як зауважив білоруський історик Є. Міранович, почали з'являтися могилки найслабших – дітей і пристарілих¹⁰³¹.

Одночасне перевезення величезної маси біженців було просто неможливо, тому на крупних залізничних вузлах та містах, які розташовувалися на шляхах їх інтенсивного руху, було влаштовано спеціальні розподільчі пункти. Відповідно до ухвал земського з'їзду 7 – 9 вересня 1915 р., такими містами визнавалися Москва, Орел, Курськ та два українські – Харків та Катеринослав. У них, головним чином, неподалік залізничних вокзалів передбачалося влаштувати «... особливі на 3.000 осіб кожен розподільники легкого типу, для розвантаження потягів із біженцями та надання їм медико-санітарної допомоги»¹⁰³². Слід зазначити, що у Катеринославі за ініціативи губернського комітету ВЗС будівництво першого бараку розпочалося у кінці серпня 1915 р.¹⁰³³. За короткий час у Харкові¹⁰³⁴ та Катеринославі постали справжні містечка для біженців¹⁰³⁵. Харківський, як і Катеринославський, пункт було призначено лише для кількаденного перебування біженців, та, на жаль, відсутність належної кількості вагонів для їх відправки та невідповідність окремих повітів до прийому, складність розселення у місті, привели до його переповнення. Така ситуація спонукала Харківську губернську виконавчу комісію добудувати ще вісім барків, але цей процес затягнувся до пізньої осені 1915 р.¹⁰³⁶. Потрібно зазначити, що 110 тис. крб. на спорудження та його облаштування було виділено місцевим відділенням ВСМ через його представника О. Коритіна¹⁰³⁷.

Переміщення біженців супроводжувалося низкою проблем суб'єктивного та об'єктивного характеру. Вони починалися вже на стадії формування партій, оскільки, як зазначали у своїх звітах провідники, цих людей було дуже важко зорганізувати, а некерований рух початку літа 1915

р. зумовив значну плутанину на дорогах. Провідник, прибувши до пункту збору та не зустрівши своїх «підопічних», відправлявся на їх пошуки. Наприклад, провідник Кайріс у своєму звіті писав: «До Лунінця я прибув 24-го вересня. Там біженців не виявилось. Їх звідти вигнали з кіньми далі. Вони попрямували до Гомеля і зупинилися в Житковичах, по тій же дорозі»¹⁰³⁸.

Іноді поневіряння провідника у пошуках біженців не обмежувалися переїздом з одного пункту до іншого. Так, провідник Дмоховський доповідав, що він «... направився шукати «своїх біженців» до Шепетівки, звідти до Кривина, далі до Славути. Повернувшись до Шепетівки і чекав прибуття партії біженців. За два дні виїхав до станцій Здолбунів та Рівне. По дорозі зустрів партію біженців, завантажену поліцією на станції Клевань, і супроводжував її всю дорогу»¹⁰³⁹. Проводирі самостійно «визбирували» невеликі групи біженців, розкидані по околицях того чи іншого населеного пункту чи й просто на узліссях.

З початком перевезення біженців залізницями виникла проблеми взаємодії з начальниками станцій, які почасти відмовлялися приймати вагони з біженцями¹⁰⁴⁰ чи направляти їх для подальшого слідування¹⁰⁴¹. Наприклад, у вересні 1915 р. харківський губернатор М. Катеринич у листі до міністра внутрішніх справ, наголошуючи на переповненні біженцями своєї губернії, був змушений констатувати: «Начальники залізничних станцій відмовляються направляти потяги з біженцями далі, тому що ці прибувають з документами в Харківську губернію»¹⁰⁴². Подібні листи, телеграми, запити до влади надсилали й керівники решти українських губерній. У них порушувалися проблеми іншого рівня – взаємодії задіяних в організації процесу евакуації біженців, відповідальності за його реалізацію. Вони здебільшого залишалися без уваги і належного реагування відповідальних за це на рівні імперії осіб та установ. Отже, повністю створити належні умови евакуації населення так і не вдалося.

Наприкінці осені 1915 р. рух біженців із зони дії Південно-Західного фронту закінчився, що було пов'язано зі стабілізацією фронту та відміною

примусового виселення цивільного населення¹⁰⁴³. З цього моменту в евакуйованих та структурах, що ними опікувалися, розпочався новий етап, позначений для одних спробами вписатися в новий соціум, а здебільшого просто вижити, для інших – створенням для них оптимального середовища та постійним пошуком коштів. Останніх катастрофічно не вистачало, що зумовлювалося різними об'єктивними і суб'єктивними чинниками.

Перш за все в умовах затяжного характеру війни в економічно відсталій Росії все більше поглиблювався дефіцит бюджету, прискорювалося знецінення карбованця¹⁰⁴⁴. Шаленими темпами почали розгортатися інфляційні процеси, значно зросли ціни на товари першої необхідності, а згодом вони взагалі майже зникли з ринку, поширювалася спекуляція. Усе це привело до різко погіршилися становище населення¹⁰⁴⁵. Особливо складною ситуація була у містах, де загроза голоду перетворювалася на реальність¹⁰⁴⁶.

Фактично імперія вже стояла на порозі свого економічного та соціального колапсу. У таких складних умовах влада, як зазначив О. Курцев, почала згортати державну політику соціального захисту біженців¹⁰⁴⁷. Цим самим вона змушувала їх самостійно шукати засоби до існування, що з багатьох причин було просто неможливо. Водночас місцеві біженецькі структури, у зв'язку із хронічним недофінансуванням, змушені були згортати свою діяльність¹⁰⁴⁸. Та все ж, відчуваючи відповідальність за долю ні в чому неповинних і нещасних людей, вони продовжували надавати їм хоча б мізерну допомогу¹⁰⁴⁹.

Джерелами фінансування допомоги біженцям у Російській імперії були державні асигнування, кошти місцевих самоврядувань, громадських інституцій та отримані суми від різних благодійних зборів. Поза всяким сумнівом, головний сегмент видатків склали бюджетні кошти, оскільки ніяка добродійність не могла справитися з такими складними завданнями. Протягом літа 1915 р. – весни 1917 р., за різними даними, з державної скарбниці через ОН з УБ було асигновано від 297 млн крб.¹⁰⁵⁰ до близько 492 млн крб.¹⁰⁵¹. Вони розподілялися за дев'ятьма встановленими цією

структурою напрямками: «1. Адміністрація [видатки на канцелярію комітетів з улаштування біженців, плату службовцям, їх роз'їзди та ін.], 2. Квартирне забезпечення, 3. Продовольство, 4. Притулки, 5. Переміщення біженців, 6. Одяг, білизна та взуття, 7. Медико-санітарна допомога, 8. Задоволення духовних потреб, 9. Трудова допомога, 10. Інші види допомоги»¹⁰⁵². Остання стаття включала видатки на організацію юридичної допомоги біженцям, їх розшук та ін.. Навчання дітей біженців фінансувалося Тетянинським комітетом, який також поповнював свої фонди, головним чином, з державної скарбниці (Додаток 2.10). Державні кошти розподілялися між структурами ВЗС, ВСМ, Тетянинського комітету, ГН з УБ, етнічними та іншими спілками. Наприклад, протягом 1915 р. – лютого 1917 р. три польські інституції ЦОК, ПТДЖВ та Рада з'їздів ПОДЖВ отримали відповідно 29 809 700 крб., 18 719 581 крб. та 7 054 800 крб., що в сумі склало 55 584 081 крб.¹⁰⁵³.

На жаль, у нашому розпорядженні немає повних статистичних показників щодо фінансування усіх українських губерній, тому його картину гіпотетично можна відтворити на підставі вичерпних даних з Харківщини, які можна спроектувати і на загальноукраїнський контекст. З даних, поданих у Додатку 2.23 простежується, що фінансування видатків на біженців у 1915 р. відбувалося у повному обсязі, а уже з наступного відбувалося його скорочення¹⁰⁵⁴. Цей факт, на нашу думку, можна пояснити тим, що асигнування біженецьких статей відбувалося під гаслом евакуації та за умов дещо іншої економічної ситуації. І лише з кінця 1915 р. на тлі розгортання конфлікту влади з ВЗС та ВСМ намітилася тенденція до затримки виплат та їх зменшення, а наступного року вона тільки поглиблювалася. Наприклад, у першому кварталі недофінансування з підготовлених і поданих губернським біженецьким комітетом до ОН з УБ кошторисах склало 0,14%, у другому – 43%, у третьому – 50%. У четвертому кварталі намітилося деяке зниження недофінансування – 33%, але із виділених 983 085 крб. у листопаді – грудні 1916 р. надійшло лише 433 641 крб., тобто 44%. Решту було виділено уже в січні – лютому 1917 р..

За напрямками статей видатків найбільше коштів, понад 6,4 млн, тобто майже 95% від запроектованої суми, вимагало продовольче забезпечення біженців, далі йшли оплата за проживання, придбання одягу, білизни та взуття, а також на їх лікування (Додаток 2.24). За першими двома статтями влада задовольнила вимоги на 74% та 80%, тоді як лише на 25% – потреби в одязі та взутті. На низькому рівні було й забезпечення медико-санітарної допомоги (26%), що у загальних несприятливих соціально-економічних умовах загрожувало спалахами різних епідемій та поширенням епідемічних захворювань. Мізерним було покриття видатків на задоволення духовних потреб та на утримання притулків. На останні, щоправда, кошти окремо асигнували Тетянинський комітет та різні етнічні спілки. На організацію трудової допомоги взагалі нічого не виділялося, оскільки на переконання ОН з УБ, то було справою самих біженців. Загалом же, в 1916 р. Харківська губернія отримала 65 % від запланованих витрат на соціальну опіку розселених на її теренах біженців (Додаток 2.25). Залишки покривалися шляхом узяття місцевими самоврядуваннями кредитів, перерозподілом із інших статей у земських бюджетах¹⁰⁵⁵ чи урізанням розмірів допомоги.

Суперечливим був і сам процес розробки місцевих кошторисів. Наприклад, МВС відмовилося виділяти кошти на адресу губернського комітету ВЗС, який на Харківщині, серед іншого, опікувався справою біженців. Відтак у березні 1916 р. відділ допомоги біженців, що діяв у структурі губернського комітету ВЗС, було передано до ГЗУ. Точні дані про кількість біженців ГЗУ отримала лише у квітні 1916 р., коли організувала у повітах одноденний їх перепис¹⁰⁵⁶. Власне, тільки з цього моменту можна було робити більш-менш об'єктивні фінансові розрахунки, але вже за деякий час влада спровокувала ситуацію, яка аж ніяк не сприяла «чіткій і планомірній» роботі місцевих комітетів. Про це йшлося у звіті про діяльність земств Харківського губернії та комітету ВЗС: «Услід за хаотичним періодом розселення біженців, розпочався новий період хаосу, спричинений на цей раз незвично швидкою зміною циркулярних розпоряджень царського уряду у

справі допомоги біженцям, а звідси необхідністю комітетів у той чи інший спосіб пристосовуватися до цих циркулярів, неодноразово переробляти і тому затримуватися зі здачею своїх кошторисів, і нарешті досить відчутним і при цьому необґрунтованим скороченням цих кошторисів, розроблених Губернською Управою і затверджених в Нарадах [ГН з УБ] при Губернаторові»¹⁰⁵⁷.

Часто саме у зв'язку з цим вони не встигали вчасно подати до МВС свою фінансову документацію, позаяк, на підставі спеціального міністерського розпорядження належало робити за місяць до ухвалення чергового квартального асигнування¹⁰⁵⁸. А в цей час ГЗУ отримувала новий циркуляр і була змушена переробляти кошторис, запізнюючись із його відправкою. Виходило таке собі замкнуте коло, розірвати яке влада аж ніяк не бажала. Відтак на кінець року на Харківщині у справі опікування біженцями склалася надзвичайно критична фінансова ситуація, не допомогли навіть неодноразові особисті поїздки до Петрограду голови ГЗУ В. Акішева та члена ГЗУ М. Аршибушева¹⁰⁵⁹.

Отже, становище, що склалося у Харківській губернії, як свідчить аналіз інших джерел, було характерним і для інших українських губерній. Державні асигнування на потреби біженців скорочувалися, їх катастрофічно не вистачало для задоволення навіть нагальних потреб. Про це місцеві комітети неодноразово у листах повідомляли МВС та ОН з УБ, відряджали спеціальні депутації до столиці, проте за тогочасних умов влада дистанціювалася від цієї проблеми. Підтвердженням того є положення нормативних актів, у яких засади для обрахунків різних біженецьких статей упродовж 1916 р. йшли у бік свого зменшення.

Основним документом, на підставі якого місцева біженецька вертикаль розробляла кошториси, безумовно, є «Керівні положення з улаштування біженців», а далі – низка міністерських циркулярів, які деталізували та давали певні тлумачення його статей. Отже, щоденний розмір «продовольчого пайка для біженців», відповідно до 22 статті «Керівних

положень», склав від 15 до 20 коп.. Стаття 24 стосувалася умов проживання евакуйованих і передбачала: «Розмір витрат на приміщення, опалення та освітлення встановлюється Губернською (Обласною) Народою з розрахунку на одного біженця на місяць: до 1 крб. 20 коп. – у сільській місцевості та до 2 крб. – у містах, передмістях і поселеннях, що мають статус міських»¹⁰⁶⁰. Забезпечення одягом мало обходитися для державної скарбниці у 20 крб. щорічно для одного біженця (ст. 26).

4 квітня 1916 р. міністр внутрішніх справ Б. Штюрмер направив до губернаторів спеціального циркуляра, де ще раз підтверджувалися ці норми¹⁰⁶¹. Упродовж літа – осені 1916 р. низкою наступних урядових розпоряджень, адресованих ГН з УБ, їх ще було скорочено. Відповідно до циркуляру МВС від 24 червня 1916 р. місцевим комітетам належало «... знімати із продовольчого пайка у селах 10% і у містах 15% від загальної кількості тих, хто перебував під опікою»¹⁰⁶². Далі 24 серпня 1916 р. товариш міністра МВС повідомив губернаторів: «... розмір кредитів на утримання біженців в третій чверті поточного року буде скорочено, з метою доведення числа отримуючих допомогу, як тих, що перебувають у притулках, так і тих, що отримують «пайок» на руки, до 50% з урахуванням лише осіб, які дійсно працюють у сільському господарстві»¹⁰⁶³.

Фактично мова йшла про позбавлення державної допомоги половини біженців. 3 жовтня 1916 р., на підставі нової редакції деяких статей «Керівних положень» останню норму щодо працюючих належало скасувати. Більше того, для визначення розміру надання державної підтримки, на підставі ухвали ОН з УБ, належало враховувати будь-який заробіток біженців¹⁰⁶⁴. Забезпечувати одягом та взуттям передбачалося лише 30%¹⁰⁶⁵, а квартирну допомогу надавати для 50% евакуйованих.

Урядові коригування мотивувалися тим, що «... нині для значної частини біженців трапилася можливість впорядкувати своє існування власною працею»¹⁰⁶⁶. Та насправді основний контингент серед біженців, і про це було відомо в урядових колах, склали жінки й діти, а серед працездатних

була частина хворих чи таких, що доглядали німецьких родичів, тому скорочення державної допомоги зачіпало і найбільш соціально незахищені категорії евакуйованої людності. Наприклад, у Херсонському повіті 50% біженців склали категорію «непрацездатні», але і серед тих хто мав заробляти собі на прожиття, були «... кілька сот калік та хворих»¹⁰⁶⁷. Частина жінок мали маленьких дітей, а отже, зрозуміло, також не могли працювати.

Ще один аспект цієї проблеми полягає у визначенні співвідношення затверджених урядом норм до тогочасних цін, іншими словами, наскільки можна було сім'ї біженців прожити на отриману допомогу. Слід зазначити, що у Російській імперії не існувало єдиних тарифів на основні продукти харчування. Проте з розгортанням війни царський уряд, як зауважила В. Качмала, по-перше, зобов'язав губернаторів регулювати ціни на предмети першої необхідності, і, по-друге, встановлював фіксовані ціни, на ті продукти, яких потребувала армія¹⁰⁶⁸. За рік ціни, безумовно, зросли, і видані біженцям на продукти щоденні 20 коп. були, з одного боку, надзвичайно мізерними, але з іншого – рятували від голодної смерті, бо ще у гіршому становищі перебували позбавлені і цього. Усе це поглиблювало і без того злиденне становище біженців, яке на кінець 1916 р., як зазначають польські історики, стало просто нестерпним¹⁰⁶⁹.

Отже, перш за все слід відзначити, що і без того запізнілі норми не відповідали тогочасним реаліям життя, яке дорожчало з кожним місяцем. Відтак влада свідомо чи ні провокувала суперечливу колізію, коли місцевим біженецьким структурам належало суттєво коригувати кошториси. Хронічне недофінансування напрямків допомоги біженцям негативно відбивалося на діяльності місцевої біженецької ланки різного рівня – від губернського комітету і до волосного попечительства. При цьому жоден із аспектів справи не був успішно реалізований, а відтак на нових місцях біженців чекали проблеми, безвихідь і розпач від свого безсилля.

Серед першочергових завдань для місцевої влади та біженецьких комітетів різного підпорядкування було забезпечення евакуйованих житлом.

Оскільки події війни розгорталися так, що вона мала перспективу перетворитися на довготривалу, то належало знайти варіанти, здатні забезпечити їх кількарічне перебування на чужині. Слід зазначити, що різноманітна біженецька маса – багатодітні сім'ї, сироти чи загублені в дорозі діти, пристарілі, інваліди, хворі – вимагала різних підходів до вирішення житлового питання. В окремі категорії місцеві комітети виділяли «інтелігентних та напівінтелігентних біженців», тобто людей з освітою, «працівників розумових професій», а також дівчат та самотніх молодих жінок, як потенційних жертв сексуального насилля, для яких відкривали спеціальні притулки^{1070_1071}

Влада Російської імперії у цьому питанні пішла по шляху найменшого для себе спротиву, розселивши основну масу біженців, яка була направлена до сільської місцевості, у тамтешнього населення. Такий крок – міна уповільненої дії, яка в умовах втоми від невдалої війни, затримки виплат за надання помешкань, і без того знецінені інфляційними процесами та ін., у 1916 р. вибухнула соціальним конфліктом. Місцеве населення, яке недавно гостинно і зі співчуттям приймала до себе біженців, у частині випадків просто виганяла їх на вулицю. О. Курцев з цього приводу констатує: «З часом у зв'язку з обтяжливістю постою і зростанням витрат на «підселених людей» місцеві жителі почали ставитися до біженців як до важкого тягаря, прагнучи позбавитися від них у будь-який спосіб»¹⁰⁷².

До того ж розселення відбувалося за відсутності нормативної бази. У прийнятих навесні 1916 р. «Керівних положеннях з улаштування біженців», коли евакуйовані отримали дах над головою, фактично лише констатувалися уже існуючі типи житла.

Безпосередня організація розселення евакуйованих від перших незначних валок¹⁰⁷³ до прибулих ешелонами покладалося на місцеві самоврядування, комітети допомоги та етнічні спілки, які активно включилися у цей процес. При цьому відшукувалися різні прийнятні у тих чи інших умовах способи. Біженців розміщували у помешканнях приватних

осіб, окремих винайнятих квартирах та переобладнаних різних приміщеннях, влаштованих притулках, спеціально для цього збудованих бараках.

Для порівняння слід зазначити, що українські біженці, які перебували по іншій бік Південно-Західного фронту в Дунайській імперії, отримали тимчасовий притулок у спеціальних таборах. Австрійська влада з огляду на внутрішньополітичну ситуацію в країні при організації переселенських таборів максимально враховувала національний чинник, створюючи переважно однонаціональні табори¹⁰⁷⁴. Австрійський історик В. Дорник зазначає: «... тисячі біженців з Галичини і Буковини були розміщені на території Австро-Угорщини у таборах для біженців. У них біженці мали непогане забезпечення, було побудовано майстерні, шпиталі, школи»¹⁰⁷⁵. Зрозуміло, що з позиції австрійської влади чужий елемент в поліетнічній державі не припустимо було розселити у приватних помешканнях. Натомість імперія Романових грала на почуттях слов'янської спорідненості та пропагувала єднання підданих імператора.

Уже з другої половини літа 1915 р. місцева влада взяла під свій контроль справу розселення біженців. Відтак губернатори низки українських губерній зобов'язали місцеве населення узяти до себе на постій цих людей, а місцевим біженецьким структурам – підготуватися до їх прийому та розміщення. Наприклад, у кінці серпня 1915 р. Херсонський губернатор М. Гревениць розіслав земським начальникам спеціальний циркуляр, відповідно до якого останнім належало через волосних старшин оповістити населення «... що прихисток біженців є справою державної ваги і від її виконання жоден власник двору не має права ухилятися»¹⁰⁷⁶. Фактично можна говорити про виконання місцевим населенням непередбаченої жодним законом повинності військового часу, подібної до тієї, коли селяни власними кінями перевозили біженців від залізничних станцій до місць розселення. В окремих випадках їх узагалі було залучено до транспортування останніх від одного до іншого населеного пункту¹⁰⁷⁷. Водночас слід зазначити, що на хвилі піднесення і патріотизму місцеве населення зустрічало біженців зі співчуттям

та готовністю надати підтримку¹⁰⁷⁸.

Готовність повітів до прийому евакуйованих можна розглянути на прикладі Харківщини. 10–11 вересня 1915 р. губернатор М. Протасєєв отримав телеграми з десяти повітів (крім Харківського), у яких місцеві предводителі дворянства та голови ПЗУ звітували про відповідну роботу. Оглядом приміщень та організацією, за потреби, ремонту займалися волонери старшини. При цьому робота розпочалася за два – три тижні до прибуття біженців¹⁰⁷⁹. За короткий час було підготовлено приміщення, де планувалося розквартируватися понад 10 тис. біженців, половину з яких забезпечив Старобільський повіт¹⁰⁸⁰. 3340 осіб могли отримати житло у Сумському повіті, з яких 1650 на станції Суми, 290 – у містечку Білопіль¹⁰⁸¹, а також у селах Сироватці (300), Торохтяному (200), Свірі (900)¹⁰⁸².

Активну участь у справі розселення біженців узяло духовенство українських єпархій. Для них були підготовлені монастирські приміщення, будівлі парафіяльних шкіл, господарські приміщення при церквах. Так, 13 серпня 1915 р. харківський архієпископ Антоній направив листа губернатору М. Протасєєву, в якому повідомлялося про готовність монастирів єпархії прийняти біженців. Серед 1070 підготовлених місць найбільше прибулих розмістилося у Святогірському монастирі (600 осіб), Ряснянському (200 осіб), Курязькому (100 осіб)¹⁰⁸³. У багатьох випадках священники, часто подаючи особистий приклад, закликали парафіян брати до себе на квартири біженців. Наприклад, священник М. Миколаївський із села Огульці Валківського повіту переконав населення волості взяти на квартири біженців. При цьому він сам надав житло для шести сімей біженців¹⁰⁸⁴. Як зазначав 27 травня 1916 р. у листі до губернатора Харківщини О. Фалькенштейн, виконувач обов'язків голови Валківської ПЗУ, завдяки цьому було зекономлено близько 2 тис. крб. державних коштів на «квартирну допомогу»¹⁰⁸⁵. В слободі Ново-Борова Старобільського повіту 17 парафіян надали біженцям по одній кімнаті, 5 виділили по окремому будинку, 20 узяли до себе на утримання одного-двох біженців¹⁰⁸⁶.

У Полтаві для прийому біженців було підготовлено чотири церковнопарафіяльні школи, а у повітах Полтавської губернії – готелі монастирів. У Золотоніському, Костянтиноградському, Кобеляцькому, Лубенському та Полтавському повітах під гуртожитки для біженців було надано 23 церковні школи, в яких оселилося 490 осіб. Належну увагу та підтримку було надано вдовам і дітям священників. Вони були розквартировані та забезпечені безкоштовним харчуванням у Козельщинському жіночому та Полтавському Хрестовоздвиженському монастирях. В окремих випадках приміщення церковних навчальних закладів на кілька днів ставали притулком для транзитних біженців духовного сану та їх сімей¹⁰⁸⁷. У вересні 1915 р. у Катеринославі місцевий єпархіальний комітет влаштував у церковних домах і приміщеннях парафіяльних шкіл 10 притулків для 150 біженців, організувавши для них безкоштовні обіди¹⁰⁸⁸.

Місцеві етнічні комітети також долучилися до справи забезпечення житлом своїх знедолених співвітчизників. При цьому масштаби їх діяльності були досить вагомими. Наприклад, губернський комітет ЦОК, що діяв на Харківщині, розселив у повітах 12052 польських біженців, оплачуючи їм помешкання та опалення¹⁰⁸⁹. Крім того у цій же губернії 1462 етнічні біженці були розселені в 35 притулків, з них у трьох проживали литовці, чотирьох – євреї та у 28 – поляки (Додаток 2.26)¹⁰⁹⁰. Найщасливіші з евакуйованих змогли, відшукавши родичів чи знайомих, поселитися у більш сприятливих навіть з погляду соціальної адаптації умовах¹⁰⁹¹. Також спостерігалися факти жертвовності. Наприклад, заможні представники польської громади українських міст надавали у безкоштовне користування власні квартири та будинки. Особливою активністю відзначилися поляки Одеси та Харкова¹⁰⁹²⁻¹⁰⁹³. У цих містах було відкрито низку притулків для польських сімей з дітьми, сиріт, пристарілих. Тільки у Харкові за ініціативи відділення товариства допомоги бідним сім'ям поляків функціонувало 9 притулків, в яких знайшли захист 410 інвалідів. В Одесі налічувалося 11 таких притулків. У цих закладах підопічні «... користувалися усіма видами допомоги»¹⁰⁹⁴.

Із процесом розселення тісно пов'язана проблема надання грошової допомоги біженцям, позаяк вони, в основній масі, були позбавлені засобів до існування. За короткий час в Одесі для польських біженців було зібрано 2760 крб. добровільних пожертв¹⁰⁹⁵. 500 крб. з них передав граф М. Толстой, відомий одеський громадський діяч¹⁰⁹⁶. У жовтні 1914 р. в Харкові було утворено «Комісію з надання допомоги постраждалим від війни при попечительстві бідних римо-католицького вірування». Її голова С. Виршилло спільно із настоятелем Харківської римо-католицької церкви ксьондзом Секлюцьким неодноразово організували серед прихожан збір коштів. Одну з перших сум (498 крб. 91 коп.) було направлено на влаштування трьох притулків для біженців¹⁰⁹⁷.

Зрозуміло, що у частині населених пунктів було важко відразу знайти необхідне житло. Тому евакуйованих розселяли у тимчасових бараках, а в перспективі належало збудувати приміщення, пристосовані до зими. Наприклад, на Катеринославщині ще у першій половині серпня 1915 р. губернський інженер Б. Колпичів спільно із санітарними лікарями Бахмутського та Слов'яносербського повітів отримали завдання від ГЗУ розробити типовий зимовий пункт та приступити до їх будівництва у Донецькому басейні¹⁰⁹⁸.

Цікавим у плані розселення біженців у спеціальних таборах, за відсутності забезпечення їх окремим житлом, є досвід діяльності Полтавської міської управи та бюро Південноросійської обласної переселенської організації. Ним було створено спеціальний комітет у складі місцевих громадських діячів, який, серед іншого, займався і пошуком відповідних квартир¹⁰⁹⁹. Комітет пішов шляхом створення біженецьких поселень. Отже з 12 липня розпочав свою роботу перший «Табір у Полтавському міському саду», на потреби якого уже 15 липня міське самоврядування передало усі споруди міського саду. Для здорових біженців було відведено два театри, для сімей, що перебували на карантині після кіру – приміщення більярдної. У ресторані обладнали амбулаторію та приміщення для медичного персоналу.

Забезпечення необхідним спорядженням узяла на себе управа та бюро ПРОПО. Ремонт, закупівлю інвентарю, підведення опалення та освітлення взяла на себе міська влада, а ПРОПО – виділила меблі із пункту, який діяв при залізничному вокзалі Полтави. У таборі працював спеціальний персонал: лікар, дві сестри милосердя, чотири санітари, завідувач конторою табору, його помічник. На його організацію міська управа виділила 1017 крб., з яких – 288 крб. було витрачено на підготовчі роботи, 279 крб. – на закупівлю додаткового інвентарю, 448 крб. – на оплату праці персоналу¹¹⁰⁰. Табір в одному із центральних місць Полтави проіснував 56 днів, надавши тимчасовий притулок для 1182 біженців. Медичну допомогу біженці отримували у влаштованій спеціально амбулаторії, а окремих хворих було відправлено до міської лікарні¹¹⁰¹.

З 20 серпня 1915 р. з табору розпочалася відправка біженців до інших губерній – Пензенської, Саратовської, Тамбовської і Ставропільської. 2 вересня 246 осіб з приміщень, непідготовлених для зимового перебування, переселили до нового табору. Його облаштуванням у будівлях черепичного заводу, на кошти Полтавської ГЗУ, займалася ПРОПО¹¹⁰². 6 жовтня туди було переселено останню групу біженців у складі 57 осіб. Після цього табір у міському саду припинив своє існування, а майно перейшло до табору на черепичному заводі та на пункт харчування при станції Полтава¹¹⁰³.

На початку серпня 1915 р. у Полтаві, у зв'язку зі скупченням у місті «великої кількості біженців без даху і їжі» бюро переселенської організації за підтримки міської влади на кінно-ярмарковому майдані обладнало та відкрило ще один тимчасовий табір, розрахований на 2 тис. осіб. На час його відкриття там перебував 1601 біженець¹¹⁰⁴. З вересня їх переселили до табору, розташованому на черепичному заводі. У звітах ПРОПО зазначається, що «Табір для біженців в Полтаві (кінно-ярмарковий майдан і черепичний завод)» функціонував з 14 серпня 1915 до 19 червня 1916 рр., коли останніх 143 біженців було розселено у повітах губернії. За цей час через нього пройшло 3707 біженців, які отримали 265 223 порції їжі.

Щоденна норма хліба на одну людину склала три фунти (два чорного і один – білого), а м'яса від 0,5 до одного фунта¹¹⁰⁵. Діти й хворі за вказівкою лікаря забезпечувалися бульйоном, молоком та яйцями. Медичну допомогу в обладнаній амбулаторії було надано 2991 особі (понад 80%)¹¹⁰⁶. Також функціонували дві лікарні – «дитяча» (20 ліжок), «для дорослих» (30 ліжок), «пологове відділення», школа. У штаті серед обслуговуючого персоналу табору перебували завідувач та його помічник, завідувачка кухнею, три канцеляристи, лікар, два фельдшери, фельдшерка-акушерка, три – п'ять сестер-жалібниць та 22 санітари. На літо 1916 р. полтавські табори цілком виконали свою місію із забезпечення тимчасовим житлом біженців.

Першочергово справа розселення біженців та оплати за проживання не була законодавчо унормована, а тому губерньська влада займалася її розв'язанням самотужки. Місцеві хазяїни за надання помешкань одержували від комітетів допомоги біженцям щомісячну оплату, яка була різною і залежала від фінансових можливостей самоврядувань, допомоги від ВЗС, ВСМ, виділених державних коштів. Наприклад, у Маріупольському повіті Катеринославської губернії «домохазяїнам» на одного дорослого біженцям платилося не більше 10 крб., а на дитину – 6 крб.¹¹⁰⁷, а у Херсонській губернії відповідно 6 та 3 крб.¹¹⁰⁸. У містах практикувалася видача біженцям так званих «квартирних грошей» на оплату за винайняті для них квартири. За даними ВСМ оплата за проживання однієї людини, яку встановили його місцеві комітети, коливалася від 50 коп. до 3,5 крб.. Так, в Охтирці щомісячно біженці отримували 1,6 крб., у Миколаєві – 1,65 крб., у Полтаві та Харкові по 6 крб.¹¹⁰⁹. У частині випадків оплата за проживання біженців була дещо вищою, ніж задекларовані норми «Керівних положеннях з улаштування біженців». Наприклад, у Катеринославі вона склала 10 крб. на дорослого, 5 крб. на дитину до 5 років і 7 крб. на дитину 5 – 10 років. Проте, міська управа, яка займалася цією справою, за погодженням із губернатором В. Колобовим, встановила дещо зменшені норми¹¹¹⁰.

Отже, для організації розселення біженців у тилкових губерніях місцева

влада використала різні способи, широко залучивши до цього процесу населення. На останніх припав значний тягар з надання власних помешкань прибулим. Можна говорити і про втручання у власний світ людини, адже на кілька років у її домі оселилися чужинці. З іншого боку біженці також не завжди комфортно себе почували на квартирах.

Важливим складником біженецької проблеми стало забезпечення евакуйованих належним харчуванням. Аналіз історичних джерел підтверджує, що цей напрям допомоги був найбільш затратним. Відтак біженці, по-перше, отримували їжу на пунктах харчування чи спеціально влаштованих їдальнях, по-друге, отримували щомісячну грошову «продовольчу допомогу» на закупівлю самостійно продуктів. І, по-третє, практикувалася видача евакуйованим самих продуктів. Самостійне приготування для себе їжі, в частині випадків, практикували етнічні біженці, для яких місцева кухня була досить специфічною.

Частина біженців, як і під час евакуації, продовжували отримувати їжу на пунктах харчування, збережених з того часу чи спеціально відкритих уже для потреб осілого контингенту. Їх облаштуванням чи завідуванням за підтримки місцевої влади займалися працівники комітетів, земські діячі та інші громадські діячі. Наприклад, у містечку Суми Харківської губернії один пункт харчування перебував у віданні міської управи, (управляючий – О. Ленгайтис, біженець з Ковенської губернії), а другий функціонував при притулкові для біженців-поляків. Його організував І. Браташ, купець другої гільдії з Варшави¹¹¹¹. На Волині у середньому щодня на пунктах харчування отримували їжу близько 47 тис. біженців¹¹¹², з них у Житомирі у двох таких закладах щодня харчувалися 9 тис. біженців¹¹¹³. На початок весни 1916 р. у Житомирському повіті на пунктах підпорядкованих повітовому відділенні ВЗС у такий спосіб отримувало їжу 14 тис. осіб, а також діяла й низка пунктів, що утримувалися іншими організаціями та установами¹¹¹⁴. Ці пункти ставали також місцями спілкування земляків, обміну інформації з різних

біженських проблем, тут крізь призму воєнного лихоліття розкривалися людські долі й характери¹¹¹⁵.

У багатьох містах було відкрито мережу дешевих їдалень, де біженці отримували їжу безкоштовно чи за невелику плату. Ціни коливалися від 20 до 40 коп. для «заможних» біженців. Так, наприклад, було в Чернігові. Там на початку зими 1917 р. губернське відділення Всеросійського комітету піклування біженцями відкрило їдальню, у якій щодня для нужденних біженців видавалося 23 безкоштовних обіди, які склалися із двох блюд. Для решти евакуйованих пообідати можна було за невисоку плату¹¹¹⁶. На влаштування їдальні у Сумах Харківської губернії повітове земство та міська управа виділили 7 тис. крб.. З цих коштів 3135 крб. було перераховано за оренду найнятого двоповерхового приміщення, позаяк планувалося на першому поверсі відкрити їдальню, а на другому – «взуттєву майстерню», у якій також мали працювати біженці. До штату працівників було залучено монастирських послушниць та спеціально найняту економку, яка й керувала її роботою Щоденно у їдальні з'їсти обід з двох страв, який коштував 20 коп. (оплачувало земство та міська управа), могло до 100 осіб¹¹¹⁷.

Зазначимо, що відкриття таких закладів вимагало значних витрат, тому їх облаштуванням спільно займалися біженецькі структури того чи іншого населеного пункту. І потужність цих закладів залежала здебільшого від фінансових можливостей засновників, а відтак у середньому їх відвідувало від 100 до 300 осіб щоденно¹¹¹⁸⁻¹¹¹⁹⁻¹¹²⁰. Наприклад, з листопада 1915 р. у Полтаві розпочала роботу їдальня для «інтелігентних біженців», яку було влаштовано спільними зусиллями бюро ПРОПО та губернського відділення Тетянинського комітету. При цьому кошти ними було виділено порівну. Обладнання надала ПРОПО, яка і взяла на себе облаштування, ведення господарства, адміністративну роботу та контроль за фінансами. Обідати безкоштовно могли біженці, які мали дозвіл від ПРОПО на підставі обстеження їх матеріального становища, що здійснювали працівники відділення Тетянинського комітету. Інші біженці могли купувати обіди за

здешевленими цінами (25 коп.). Протягом 18 листопада 1915 р. – 1 січня 1917 р. було надано 89513 обідів, з них – 15659 безкоштовних. 5145 обідів було оплачено польським комітетом для своїх земляків-біженців¹¹²¹.

Ще одним способом забезпечення потреби у харчуванні біженців була видача останнім щомісячної грошової допомоги. У середньому вона склала 6 крб. у місяць на дорослого і фактично вписувалася у рекомендовані «Керівними положеннями» розміри. Для дітей від 8 до 15 років встановлювалася половинна норма пайка дорослої людини¹¹²². Хоча, наприклад, на Чернігівщині щоденна норма для неповнолітніх до 16 років склала 16 коп.¹¹²³. З осені 1916 р. місцеві комітети почали піднімати норми утримання¹¹²⁴. Проте реального результату це не давало, оскільки кошти з бюджету затримувалися.

Забезпечувалися родини біженців, члени яких у статусі «нижчих чинів» воювали в російській армії. Здебільшого, то були евакуйовані дружини та діти, на яких поширювалася дія Закону «Про опіку нижніх військових чинів та їх сімейств» від 25 червня 1912 р.. Вони могли розраховувати на невелику щомісячну грошову допомогу. Наприклад, на Волині вона склала від 2,5 крб. до 4,4 крб.¹¹²⁵. Подібну допомогу вони почали отримувати з другої половини осені 1915 р. на підставі циркуляра управління з військової повинності та за розпорядженням головуповноваженого М. Урусова. Видача здійснювалася за обов'язкової наявності спеціальної «розрахункової книжки», куди записувалася дата та розмір допомоги¹¹²⁶. Повітові комітети надавали допомогу й «біженкам-солдаткам», які отримували «продуктовий солдатський пайок»¹¹²⁷.

Раціон харчування біженців не відзначався різноманітністю. Його відмінність у різних губерніях України полягала, головним чином, у обсязі виданих продуктів, що залежало від місцевих умов, можливостей комітетів та самоврядувань. Тому в дослідженнях істориків можна знайти декілька типових норм щоденного продуктового набору для різних категорій біженців. Так Т. Лазанська у своїй статті подає такі дані: «2 фунти хліба, по

0,25 фунта крупи, овочів, сала або м'яса, 0,5 фунтів солі, чай з трьома шматками цукру. Вартість такого пайка для дорослого біженця обчислювався в 21,6 коп. на день. Для ослаблених дітей і віком до 8 років передбачалися склянка молока, 1 фунт білого хліба, 0,25 фунта манної крупи»¹¹²⁸.

Натомість О. Сердюк оперує діючими на Київщині приписами: «1. 800 гр. чорного хліба, борщ, 50 гр. сала, каша із салом, чот ири шматочки цукру і порція чаю; дітям від 7 до 12 років, замість чорного 400 гр. білого хліба; 2. Для біженців, які потребували посиленого харчування, надавалося ще додатково 300 гр. білого хліба і два шматочки цукру; 3. Для виснажених і хворих надавалося дієтичне харчування: 600 гр. білого хліба, суп, каша з вершковим маслом або молоко і шість шматочків цукру. У середньому витрати на одного біженця становили 21,5 коп. на добу»¹¹²⁹.

Забезпечення пунктів харчування, їдалень та й самих біженців продуктами шляхом закупівель їх земськими комітетами, самоврядуваннями у місцевого населення. Ще одним засобом було проведення різних благодійних зборів, у результаті яких місцеві жителі жертвували продукти харчування, зерно, а також сіно і солону для худоби.

Невід'ємним атрибутом тієї війни, завдяки активізації громадських сил, стали, серед іншого й для біженців, всілякі добродійні акції¹¹³⁰. Навіть діти вносили свої незначні пожертви на користь постраждалих від війни ровесників¹¹³¹⁻¹¹³². На початковому її етапі спостерігалася загальна ейфорія та піднесення, викликані бажанням допомогти у «загальному пориві безкорисливої жалості». Місцева преса, яка відіграла свою позитивну роль у справі популяризації зборів, друкувала дещо наївні і водночас зворушливі віршовані заклики¹¹³³.

Шпальта періодики рясніли світлинами зі зверненнями Великої княжни Тетяни почесної голови однойменного комітету, а у людних місцях було вивішено спеціальні плакати з проханнями жертвувати «...грошима, речами та продуктами на потреби біженців»¹¹³⁴⁻¹¹³⁵⁻¹¹³⁶⁻¹¹³⁷. Проте вже у 1916 р. все більш відчутними ставали апатія та «...загальна втома від крові, втома від

зборів...»¹¹³⁸. Тому й тональність закличних статей отримала дещо іншу, критичну до небажаючих жертвувати спрямованість¹¹³⁹. На початковому етапі війни пожертви збиралися для населення постраждалих територій, головним чином, польських, то уже з літа 1915 р. – для допомоги біженцям-українцям, які ринули у внутрішні губернії Росії. У цих випадках позитивну роль зіграла пропаганда щодо необхідності підтримки братів по крові, пропагування християнських цінностей. У 1916 р., влада, фактично переклала на місцеві комітети забезпечення біженців одягом, взуттям, а то й продуктами харчування. Останні, не маючи у своєму належних коштів на ці придбання, були змушені, серед іншого, проводити й благодійні збори, які вже виглядали скоріше як примус.

За масштабами їх проведення можна виокремити загальноросійські та місцеві. Окремо слід назвати пожертви приватних осіб, які відгукувалися на поклик власного благородного серця¹¹⁴⁰. Серед провідних організаторів низки загальноросійських харитативних акцій уже з осені 1914 р., виступив Тетянинський комітет. Найбільшим збором цього періоду слід назвати «Росія – зруйнованим околицям» та «Росія – Польщі». Кожне місто, яке брало участь в останньому зборі, проводило його під своєю назвою: «Харків – Польщі», «Катеринослав – Польщі», «Одеса – Польщі» та ін.. На локальному рівні таку діяльність проводили земські та міські управи, місцеві комітети допомоги біженцям, етнічні спілки, духовенство.

Вже зимою 1915 р. Київська, Херсонська, Чернігівська губернські ГЗУ та низка повітових управ Полтавської губернії виділили кошти на організацію допомоги «... постраждалому від війни населенню Польщі»¹¹⁴¹. Суми були різні та залежали від фінансових можливостей самоврядувань. Наприклад, Лохвицька ПЗУ Полтавщини виділила 250 крб., Глухівська ПЗУ Чернігівщини – 500 крб.¹¹⁴², Васильківська ПЗУ Київщини – 1 тис. крб.. На Харківщині також проводилися збори для «... тисяч беззахисних старих, жінок і дітей, які втекли із розореної і залитої кров'ю багатостраждальної Польщі»¹¹⁴³. Серед активних учасників цих акцій були представники

етнічних громад¹¹⁴⁴. Уже на 20 квітня 1915 р. на рівні імперії обсяг пожертвувань «для підсилення коштів» Тетянинського комітету склав 913 148 крб.¹¹⁴⁵. Понад 10% від усіх коштів дали українські губернії, де, у свою чергу, лідерами виступили Волинь, Поділля та Катеринославщина. За даним Додатку 2.27 можна встановити, що з 97591 крб., міські самоврядування зібрали 20505,63 крб., а земства – 77085,74, тобто майже 79%¹¹⁴⁶.

Серед способів залучення пожертв потрібно виокремити збори за підписними листами, влаштування різних концертів, спектаклів, масових гулянь та свят, кухликові збори, відрахування відсотків заробітної плати службовців, виручення коштів від продажу книг, рукоділля, квітів, а також від проведення лекцій та бесід, лотереї та базари, фургонні збори. Населення при проведенні таких зборів виділяло кошти, продукти харчування та одяг і взуття. Особливо активно український загальний відізвався на заклик Великої княжни Тетяни щодо організації благодійного збору «Росія – зруйнованим околицям», присвяченого її дню народження і проведеного 29 – 30 травня 1915 р.. Подібну акцію було проведено й наступного року. У січні 1916 р. помпезно святкувався День ангела Великої княжни, ознаменований потужним благодійним збором. Загалом 12 січня 1916 р. за старим стилем перетворилося для біженців на загальноросійське свято з проведенням концертів, спектаклів, різних лотерей¹¹⁴⁷⁻¹¹⁴⁸. До травневого збору 1915 р. долучилися широкі кола українського загалу. Наприклад, на Харківщині в ньому активну участь узяли повітові предводителі дворянства та службовці земських управ, міська інтелігенція, студентство та ін.. За два дні на потреби «...населення розгромлених окраїн...» було передано 12013 крб. 63 коп.¹¹⁴⁹. У 12 повітах Волинської губернії за ці дні зібрали 54071 крб.¹¹⁵⁰.

Саму організацію та проведення збору можна розглянути на прикладі Одеси, де було проведено широку добродійну кампанію під гаслом «Одеса – Польщі». Підготовку та проведення акції узяв на себе польський комітет, залучивши до роботи більше тисячі осіб. Волонтерам, які зголосилися збирати гроші, було роздано 529 спеціально опломбованих залізних кухлів.

Додатково було виготовлено 300 тис. значків з логотипом Тетянинського комітету, які давали взамін вкинутим до посуду коштам. До роботи було підключено двірників, які обходили квартири і збирали пожертви. Свої внески зробили місцеві кінотеатри та ілюзіон, що в середньому склало 10% щоденної виручки за квитки. У кіосках преси продавали портрети членів імператорської родини, значки, ноти та ін.. Значну допомогу надало міське садівництво, надіславши для продажу більше 50 тис. квітів. У результаті на підтримку населення польських земель, серед них і для біженців, зібрали понад 75 тис. крб.¹¹⁵¹. Потрібно зазначити, що мешканці Одеси і в подальшому активно долучалися до проведення у міському саду спектаклів та благодійних лотерей¹¹⁵², одноденних зборів пожертв¹¹⁵³.

У Ніжинському повіті Чернігівської губернії збір, який проводився 29 – 31 травня 1915 р., дав змогу майже повністю забезпечити одягом галицьких біженці.¹¹⁵⁴ У цьому контексті зазначимо, що організатори, серед них – місцеві комітети чи самоврядування, для заготівлі одягу та білизни оголошували специфічні фургонні збори. У цьому випадку від села до села чи містом пересувалися спеціальні підводи з волонтерами та горністами, які, награвши мелодії, у такий спосіб звертали на себе увагу мешканців і закликали робити пожертви¹¹⁵⁵⁻¹¹⁵⁶. У Катеринославі міський комітет запрошував населення приносити «свої пожертви безпосередньо у будь-який час» до відділу народної освіти¹¹⁵⁷. Зібраний одяг та взуття відразу роздавалися біженцям або зберігалися на влаштованих складах комітетів¹¹⁵⁸.

Протягом 1915–1916 р. Тетянинський комітет у сільській місцевості ініціював проведення всеросійських зборів продуктів та збіжжя під назвою «Ківш зерна нового врожаю»¹¹⁵⁹. Першу таку акцію планувалося завершити до 1 листопада 1915 р.. Її місцевими керівниками було призначено губернаторів, про що ті повідомлялися спеціальним листом, підписаним О. Нейгардтом¹¹⁶⁰. До участі у зборі було залучено місцеве чиновництво, духовенство, поліцію, земських гласних, землевласників, волосних старшин та громадськість. У цьому випадку збирачі з підводами їздили селами й

хуторами, закликаючи місцеве населення, з якими попередньо на цей предмет вели бесіди волосні старшини, робити пожертви для біженців. Про результативність збору можна зробити висновки на прикладі Ніжинського повіту Чернігівської губернії. Тут було зібрано 1363 крб. 24 коп., понад 29 т жита, 7 біженцям вівса, 1,4 т гречки, 1,2 т ячменю, 672 кг проса, 656 кг пшениці, понад 19 т картоплі, 3,7 т буряків, 48 кг гороху, 300 голівок капусти та 300 гарбузів. До того ж було пожертвовано 204 найменування одягу та взуття для дорослих та дітей. Зібране таким чином збіжжя частково були роздані чи розпродані розселеним там ж біженцям, а децю було відвезено на склад до Ніжина¹¹⁶¹. Але такі поїздки не завжди були простими і мали бажаний результат. Збирачам у частині випадків доводилося довго умовляти заможну частину селянства, господарів економій та хуторів¹¹⁶².

Одним із способів залучення коштів на користь біженців були різноманітні благодійні концерти, спектаклі, народні гуляння. Вони практикувалися повсюдно. Наприклад, у Катеринославі такий концерт у зимовому театрі влаштувала «українська трупа»¹¹⁶³. Восени 1915 р. у Чернігові було проведено два благодійні концерти, в результаті яких на потреби біженців було зібрано 962 крб.¹¹⁶⁴. 27 грудня 1915 р. місцева інтелігенція села Полтавка Херсонського повіту у приміщенні місцевого кредитного товариства поставила два спектаклі «Назар Стодоля» та «На першій гулі». Таким чином зібрали 92 крб., які розподілили між сім'ям мобілізованих та біженців. Дійство настільки сподобалося громаді, що 3 січня 1916 р. відбулася друга їх постановка, від якої отримали 64 крб. для цих же категорій населення¹¹⁶⁵. У серпні – вересні 1916 р. містами Полтавської губернії – Кобеляки, Миргород, Лубни, Костянтиноград, Ромни, Гадяч, Прилуки та Хорол – гастролювала трупа М. Балуєва, яка дала по одному благодійному концерту в кожному місті. 25% прибутку від продажу білетів артисти пожертвували на потреби Тетянинського комітету¹¹⁶⁶.

Говорячи про учасників та й організаторів благодійних зборів для біженців, слід виділити українське духовенство. Своїми проповідями

священики переконували парафіян у їх святому обов'язку пожертвувати знедоленим частину коштів, одягу чи продуктів харчування. Безумовно, це складне завдання вимагало неабияких здібностей священнослужителів, оскільки місцеве населення теж потерпало від воєнного лихоліття. Благодійні збори проводилися при церквах на релігійні свята, а то й просто під час недільних богослужінь. Для цього біля храмів встановлювалися спеціально опломбовані скриньки та кухлі. Безпосередня відповідальність за проведення цього заходу покладалася на сільських та міських священиків, які звітували про виконання робіт перед головами благочинних округ¹¹⁶⁷. Протягом 1915 р. на користь біженців у Харківській єпархії було проведено два великі збори пожертвувань, присвячених тижню Самарянки (за п'ять тижнів після Великодня)¹¹⁶⁸ та Різду Богородиці (8 вересня 1915р. – за старим стилем)¹¹⁶⁹, в результаті яких було зібрано 3280 крб. 70 коп.¹¹⁷⁰ (Додаток 2.28).

Осередками благодійності у роки війни виступили і монастирі Харківської єпархії, одним з напрямків діяльності яких була організація зборів на користь біженців. За неповними даними, протягом осені 1915 р. на допомогу біженцям із зайнятих ворогом місцевостей, монахами 16 жіночих та чоловічих монастирів було зібрано 137 крб. 93 коп.¹¹⁷¹. Найбільше пожертв надійшло біженцям від Спасова монастиря (50 крб.), Покровського монастиря – 17 крб. 15 коп. та Семереньківського Казансько-Серафимського жіночого монастиря – 10 крб.¹¹⁷².

Зусиллями духовенства Полтавської єпархії також було організовано грошові збори серед населення повітів. Найбільші суми отримали у Лохвицькому, Хорольському, Роменському повітах, що відповідно склало 751 крб. 55 коп., 725 крб. 10 коп. та 437 крб. 87 коп. Усього на 1 грудня 1915 р. до повітових єпархіальних комітетів надійшло 4922 крб. 54 коп. пожертвувань. З цих коштів – 2020 крб. 64 коп. було видано як одноразову допомогу біженцям, незалежно від «...звання та віросповідання»¹¹⁷³. Представники Зіньківського повітового єпархіального комітету, враховуючи незначну кількість біженців у повіті, розселених, головним чином, у містечку

Опішня, взяли активну участь у роботі Опішнянської об'єднаної попечительської ради. При цьому вони закликали «...парафіян до посильних пожертвувань натурою для біженців»¹¹⁷⁴. До Зіньківської ПЗУ, у результаті проведеної благодійної акції, було передано «... 85 крб. 72 коп., 384 кілограма зерна та 20 аршин холсту»¹¹⁷⁵. Хорольський земський комітет допомоги біженцям теж отримав від повітового єпархіального комітету 80 кг продуктів. Загалом, населення Полтавщини, відгукнувшись на заклик священнослужителів, у стислий термін зібрало для безкоштовної передачі біженцям понад 9 т різних продуктів харчування¹¹⁷⁶.

На користь біженців робили відрахування зі своїх окладів службовці та чиновники, окремі промислові підприємства, контори та ін.. Наприклад, на початку серпня 1915 р. Харківський Комітет Союзу гірничопромисловців Півдня Росії асигнував Товариству допомоги бідним сім'ям поляків 3 тис. крб.¹¹⁷⁷. При цьому можна цілком справедливо стверджувати, що гроші були виділено завдяки сприянню І. Вільги, активного члена польської громади і працівника поважної на той час промислової групи. У контору харківської газети «Южный край», яка потім передавала зібрані кошти до міського біженецького комітету, регулярно надходили пожертви від працівників різних установ. Серед них від службовців Північно-Донецької залізниці, харківського відділення російського електричного товариства «Динамо»¹¹⁷⁸. 6 листопада 1915 р. чернігівська газета навіть помістила подяку біженців чиновникам губернської казенної палати за співчуття та надані подарунки, закуплені на їх кошти¹¹⁷⁹. Етнічні комітети упродовж своєї діяльності за часів імперії, також використовували кожну можливість для організації різних благодійних зборів¹¹⁸⁰⁻¹¹⁸¹. Наприклад, 15 серпня 1915 р. в Одесі під патронатом С. Ебелової, дружини одеського генерал-губернатора відбувся одноденний збір на користь литовських біженців¹¹⁸². Дещо згодом, у кінці того ж місяця, уже литовський комітет за підтримки міської управи провів збір «Одеса – Литві». Збір тривав з 9 години ранку до 9 години вечора¹¹⁸³.

У цілому благодійні збори відіграли відчутну роль у забезпеченні біженців, більше того вони показали здатність українського суспільства до самопожертви й допомоги. За результатами проведених акцій понад 120 діячів місцевих відділень отримали нагороди Великої княжни Тетяни, що стало визнанням їх заслуг¹¹⁸⁴. З іншого боку, тогочасна реальність була такою, що благодійні збори все ж не могли повністю забезпечити потреби біженців в їжі та предметах першої необхідності. В умовах значного напливу евакуйованих та водночас погіршення умов життя місцевого населення проводити ці акції було все складніше. А відтак і без того скрутне становище біженців дедалі ставало ще більш нестерпним¹¹⁸⁵.

Складним переплетінням різних факторів – економічних, соціальних, психологічних – стала проблема працевлаштування евакуйованого населення. Її по-різному сприймали влада, суспільство й самі біженці, а відтак кожен залишався зі своєю правдою та поясненням сформованого стереотипу щодо небажання останніх працювати. І все ж, аналізуючи різнопланові історичні джерела, можна встановити, що ці люди в основній масі своїй прагнули знайти роботу й, відшукавши, працювали у сільському господарстві, на гірничих підприємствах Донбасу та Криворіжжя, по найму, у спеціально відкритих для них майстернях, частині вдалося влаштуватися за довоєнним фахом.

У свою чергу імперська влада, безумовно, прагнула використати працю значної кількості біженців, розселених у сільській місцевості, як альтернативу мобілізованим селянам. Офіційні кола, визнавши, що аграрний сектор мав працювати на оборону держави, допускали такий крок як цілком виправданий. Дійсно, Росія пережила мобілізацію безпрецедентної кількості чоловічого населення. На загальноросійському рівні до війська, як доповідав голова Державної думи М. Родзянко у записці імператору, було забрано 50% працездатного чоловічого населення у віці від 16 до 50 років¹¹⁸⁶. В Україні показник мобілізації із сільської місцевості був вищим і склав, як засвідчує О. Реєнт, близько 61% працездатних чоловіків¹¹⁸⁷.

Протягом зими – весни 1916 р. влада готувала юридичне обґрунтування необхідності залучення до роботи біженців і, перш за все, до посівної кампанії 1916 р.. Уже 25 січня 1916 р. О. Хвостов, міністр внутрішніх справ, надіслав губернаторам телеграму, у якій пропонувалися заходи щодо забезпечення притоку біженців в аграрні райони. На повітові земські управи покладалося завдання завчасно інформувати біженців щодо наявного обсягу робіт та розміру заробітної плати, виступати посередником у питаннях найму, опікуватися сім'ями біженців, члени яких пішли на сільськогосподарські роботи¹¹⁸⁸. У лютому того ж року уже міністр землеробства О. Наумов у посланні до губернських і повітових земств наголосив на важливості використання праці біженців в сільському господарстві. Він звернувся до МВС з проханням «обговорити заходи залучення останніх до польових робіт», а також доручити земствам та етнічним комітетам організувати на місцях цю справу¹¹⁸⁹.

Умови залучення біженців до робіт були юридично визначені у «Керівних положеннях з улаштування біженців». 4 квітня 1916 р. вийшов урядовий циркуляр, що пояснював окремі статті «Керівних положень», зокрема необхідності раціонального використання державних коштів щодо «непрацездатного елемента біженського населення і всеосяжної турботи про організацію праці біженців і особливо праці сільськогосподарської». У працевлаштуванні біженців влада бачила засіб економії державних коштів. Продовольче та майнове забезпечення біженців ставилося в залежність від їх участі в сільськогосподарських роботах. Місцева влада пояснювала біженцям необхідність «...дбайливого ставлення до виданих їх комплектів одягу і про те, що подальших поповнень її до нової чергової видачі вже не буде, і усе необхідне їм доведеться заробити власною працею»¹¹⁹⁰.

У той же час місцеві губернатори, виконуючи урядові настанови, провели низку засідань, на яких обговорювали можливі способи залучення біженців до сільськогосподарських робіт. Наприклад, 25 лютого 1916 р. у Харкові під головуванням віце-губернатора барона О. Розена за участі

уповноваженого з улаштування біженців М. Толмачова, голів ПЗУ, міського голови Д. Багалія та ін., з цього приводу відбулося спеціальне засідання¹¹⁹¹. У результаті було ухвалено залучити міську управу до формування окремих партій біженців, розселених у місті, та відправити їх у села на роботу. Для цього належало організувати відповідну співпрацю з повітовими предводителями дворянства та головами земських управ¹¹⁹². ПЗУ Харківщини досить оперативно зреагували на розпорядження губернської влади. І вже протягом березня надійшли відповіді з місцевостей, де потрібні робочі руки¹¹⁹³. Більше того, Лебединська ПЗУ була готова вислати до Харкова своїх уповноважених для відбору біженців¹¹⁹⁴.

У березні 1916 р. Волинський губернатор П. Скаржинський направив до повітових управ телеграму, відповідно до якої останнім належало взяти на облік усіх працездатних біженців, довести до відома місцевих землевласників про можливість використовувати їх працю, сприяти формуванню сільськогосподарських артілей біженців, розробити маршрути та напрямки їх руху до місць праці, встановити розміри плати, широко оповіщати біженців щодо збереження за ними продовольчої допомоги у разі згоди працювати на польових роботах¹¹⁹⁵. Для організації процесу працевлаштування біженців у повітах почали відкриватися бюро праці, які виконували посередницьку місію між наймачами та евакуйованими.

Одними з перших, хто взяв на себе вирішення проблеми працевлаштування біженців стали ВЗС та ВСМ. У вересні 1915 р. за їх ініціативи при відділі з улаштування біженців було створено Всеросійське бюро праці¹¹⁹⁶. Ця структура мала повноваження координуючого центру з широкою мережею своїх губернських представництв. Відтак ВЗС та ВСМ, провівши значну роботу у справі організації працевлаштування біженців, вважали за необхідне відреагувати на урядові ініціативи щодо позбавлення евакуйованих державної допомоги. У березні 1916 р. відділ з улаштування біженців оприлюднив висновки щодо умов допомоги працездатним біженцям і скорочення допомоги тим, хто отримували заробітну плату.

Наголошувалося, що працездатність біженця не є приводом до позбавлення його державної допомоги. Скорочення чи її припинення мало наступити з моменту, коли той почав отримувати сталу заробітну плату. Особу, яка кількаразово ухилялася від роботи, належало дійсно позбавити допомоги, але ніяк не членів її родини. Було обґрунтовано і категорію «непрацездатні»: діти і підлітки обох статей, які відвідували загальні чи професійні школи, діти, які не досягли 16-річного віку, жінки, старші 50 років і чоловіки понад 55 років, вагітні на останньому періоді, породіллі протягом 6 – 8 тижнів після народження дитини, жінки, які доглядали немовлят та малолітні діти¹¹⁹⁷.

Місцева влада та самоврядування з метою полегшення працевлаштування біженців запровадили губернські, міські та повітові бюро праці, які сприяли залученню до роботи якомога ширшого кола біженців. Вони виступали посередниками та захисниками біженців від експлуатації їх з боку роботодавців¹¹⁹⁸. Значну роботу виконало й Бюро праці при відділі допомоги постраждалому від війни населенню КПЗФ¹¹⁹⁹.

Полтавське бюро праці, створене 17 травня 1916 р. за ініціативи ПРОПО (Додаток 2.29) свою діяльність поширювало на місто та повіти губернії¹²⁰⁰. Воно налагодило інформування біженців щодо наявності робочих місць: двічі на тиждень місцева газета публікувала оголошення про вакансії¹²⁰¹. Потрібно зазначити, що таку практику мали всі бюро праці українських міст¹²⁰². До того ж досить часто преса публікувала й оголошення самих біженців, які шукали роботу. Серед них найбільше було вчителів, різних службовців, прислуги.

Основним заняттям біженців були роботи у сільському господарстві. За даними сучасних вітчизняних дослідників в аграрному секторі України працювало понад 500 тис. евакуйованих. Серед наявної робочої сили вони склали 1% у селян та 13% у поміщицьких господарствах¹²⁰³. На загальноросійському рівні, як зазначив А. Анфімов, цей показник склав 27%¹²⁰⁴. Відстежити динаміку прибуття біженців на сільськогосподарські роботи можна на прикладі даних з Харківської губернії (Додаток 2.30)¹²⁰⁵.

Найбільше біженців працювало у липні – вересні 1916 р., відповідно 14777, 12422 та 10192 особи. Враховуючи, що на 1 липня у повітах губернії було зареєстровано 78597 евакуйованих, на сільськогосподарських роботах було зайнято 18%, 15% та 13 від їх числа. Зрозуміло, що пік використання робочих рук припав на два літні місяці, коли тривали жнива. Серед працюючих було три категорії – чоловіки, жінки та підлітки. За даними, зібраними ПЗУ протягом серпня – вересня, видно, що частка чоловіків склала 47% (5845) та 41% (4205), жінок 35% (4348) та понад 39% (3952), підлітків 18% (2229) та майже 20% (2035).

За свою роботу біженці отримували заробітну плату залежно від статі, кваліфікації та використання харчів («свої» чи «господаря»). На прикладі матеріалів, щодо роботи біженців в окремих волостях Лебединського повіту Харківської губернії є підстави встановити, що працівників брали до себе селяни, економії та цукрові заводи (Додаток 2.31). На жовтень 1916 р., як повідомляла Харківському губернатору повітова управа, «... із 41 біженців на сільськогосподарські роботи стало 32, решта 9 працюють на цукрових заводах»¹²⁰⁶. Оплата за поденну роботу в селянських господарствах коливалася від 40 коп. до 1 крб., в економіях – від 60 до 80 коп., на цукрових заводах – 60 коп. – 1,1 крб.¹²⁰⁷. Здебільшого біженці працювали на поденних роботах¹²⁰⁸.

У багатьох населених пунктах українських губерній було влаштовано мережу майстерень, де працювали біженці, часто виготовляючи там же для своїх потреб одяг, взуття та ін.. Наприклад, у Полтаві діяли дві швейні майстерні з пошиття теплого одягу¹²⁰⁹. У Києві частина біженок влаштувалася в швейних майстернях губернського відділення Тетянинського комітету, виробу яких йшли на забезпечення потреб самих же біженців. За роботу вони отримували від 60 коп. до 1,5 крб. щоденно¹²¹⁰. Цікавим є приклад влаштування майстерень для роботи біженців у Житомирі. На початку лютого 1916 р. Володимиро-Василівське братство, яке очолював протоієрей М. Бурчак-Абрамович, влаштувало у місті швейну та кравецьку

майстерні. На урочистому відкритті були присутні П. Скаржинський, волинський губернатор, Н. Оржевська, голова місцевого комітету Червоного Хреста, В. Кандиба, заступник голови ГЗУ та ін.. Святкову літургію з цього приводу провів архієпископ Євлогій, який пожертвував «1000 аршин полотна та 1000 аршин бумази»¹²¹¹.

Частина біженців прагнули хоча б на короткий час влаштувати свою власну справу. На початку січня Вовчанська повітова газета писала: «У різних місцевостях біженці, не бажаючи користуватися благодійністю, організують свою працю на кооперативних засадах. У Петрограді біженці-латиші, у зв'язку зі значною дорожнечею перевезень всіляких вантажів, влаштували артіль перевізників. Артіль столярів та палітурників уже працює. У Харкові влаштована шевська та чоботарська артілі, на жаль, вони потребують коштів на закупівлю обладнання»¹²¹². Протягом шести місяців 1916 р. Харківський єврейський комітет допомоги жертвам війни виділив 6723 крб. 66 коп. для біженців-євреїв, розміщених в Охтирському, Богодухівському, Зміївському, Ізюмському та інших повітах губернії на їх працевлаштування, відкриття майстерень, організації торгівлі, придбання обладнання, інструментів, коней та ін.. В Одесі єврейські біженці працювали роздрібними торговцями, при цьому кошти на придбання для них товарів місцевий єврейський комітет отримав від проведеного благодійного спектаклю¹²¹³. На початку січня 1916 р. у Житомирі група біженців за підтримки міської управи почала працювати візниками¹²¹⁴.

Частина біженців-чоловіків влаштувалася на промислові підприємства¹²¹⁵. На вересень 1916 р., за даними гірничопромисловців Донбасу та Придніпров'я, на вугільних та антрацитових копальнях їх трудилося 2,5 тисячі¹²¹⁶. Працю біженців використовували на окопних роботах, водних та шосейних шляхах¹²¹⁷. На початку евакуації біженці з Галичини й Буковини навіть виражали прохання направити їх на тимчасове проживання до промислових районів, де можна було знайти роботу відповідно їх фаху¹²¹⁸. Цікаво відзначити, що 21 липня 1915 р. на засіданні

Херсонського повітового комітету допомоги біженцям присутній представник Криворізьких рудних заводів Роговський, наголосивши на дефіциті робочих рук, висловив побажання направити до них три тисячі біженців із Поділля та Галичини¹²¹⁹.

Біженці, які евакуювалися разом зі своїми установами, мали змогу частково отримати роботу за фахом. Наприклад, мирові судді, відповідно до урядового розпорядження, були розподілені по різних судово-мирових округах. На початку січня 1916 р. у Харкові та Харківському повіті було працевлаштовано вісім таких службовців¹²²⁰. На прикладі Полтави можна проілюструвати роботу біженців у різних інстанціях. Так на «урядовій телефонній станції» працювали Н. Гайдаш, поштово-телеграфний чиновник Холмської телефонної мережі та О. Новельт, поштово-телеграфний чиновник Люблінської телефонної мережі з щомісячною оплатою у 75 крб. 33 коп.¹²²¹. Чотири біженці працювали в губернській землевпорядній комісії, по одному в управлінні акцизних зборів та земельному банку, дві жінки-біженки у з'їзді мирових суддів, сім у міській управі, 16 у бюро ПРОПО, 27 у казенній палаті¹²²². Біженці, особи духовного сану отримали тимчасові посади псаломщиків при церквах Полтави, Костянтиноградського, Кобеляцького, Кременчуцького, Полтавського та інших повітів¹²²³.

Особливість працевлаштування етнічних біженців полягала в тому, що частина з них евакуювалася разом із підприємствами, де вони служили. Усього з території Польщі та Прибалтики було вивезено близько 680 підприємств, з них – майже кожне п'яте в українські губернії¹²²⁴. Найбільша кількість евакуйованих об'єктів перебувала на Харківщині – 12 заводів¹²²⁵. На Катеринославщині – вісім заводів (7 з литовських губерній), Київщині – два, по одному – на Полтавщині, Херсонщині та Чернігівщині¹²²⁶. На них працювали евакуйовані робітники, перебуваючи у кращому становищі, порівняно з рештою біженців. Переважна більшість латишів, за даними представника Латиського Центрального Комітету В. Олава, працювала на оборонних підприємствах¹²²⁷.

Біженці-іноземці могли звертатися як в етнічні бюро праці, так і в структури, створені при земствах чи благодійних спілках. Так в Одесі діяло єврейське бюро праці, відкрите при місцевому «Товаристві поширення ремісничої та землеробської праці євреїв Росії». Воно займалося влаштуванням, головним чином, працівників «інтелігентних професій»¹²²⁸. Досить швидко, враховуючи реалії воєнного часу, у Кременчуці Полтавської губернії повітове бюро праці забезпечило робочими місцями 108 із 444 біженців-румунів¹²²⁹. У 1916 р. у Харкові надавали допомогу «Центральне», польське, єврейське, латиське бюро праці, а також бюро праці від Воєнно-Промислового Комітету та обласного комітету ВСМ¹²³⁰.

Для ілюстрації наведемо діяльність латиського бюро праці. З перших же днів його діяльності спостерігався великий приплив біженців, охочих поступити на роботу. Пошук вакансій йшов за допомогою розміщення оголошень в газеті. На першому місці стояв попит на чорноробів, які поденно працювали на заводах. За щоденну роботу жінки та підлітки отримували від 50 коп. до 1 крб., чоловіки до – 1,5 крб.¹²³¹. Не володіючи російською мовою вони були цілком залежними від сваволі майстрів та заводської адміністрації¹²³². Харківські підприємці прагнули використовувати працю біженців, але при цьому пропонували їм мінімальну оплату. «Бували випадки, коли звичайна заробітна плата знижувалася на 25-40%»¹²³³. Навіть паровозобудівний завод, один із провідних підприємств Російської імперії, платив робітникам-біженцям половину зарплати місцевого працівника¹²³⁴.

Працевлаштування етнічних біженців мало свої проблеми. Перш за все, важко було знайти роботу представникам інтелігенції, частині евакуйованих робітників західних промислових окраїн держави. Ще важче було змиритися із пропозицією стати поденними сільськогосподарськими працівниками. Безумовно, моральні потрясіння, які пережили біженці, занурення їх в незнайоме суспільне, а то й мовне середовище, не завжди сприяли пошуку роботи. Урядові кола Російської імперії причину того, що ці знедолені люди не йшли працювати, вбачали у тій незначній грошовій та харчовій допомозі,

яку вони отримували від держави та різних громадських організацій, а також у відвертому небажанні працювати. При цьому офіційна влада прагнула, щоби якомога більша частина біженців сама себе утримувала. Насправді ж проблема була значно глибшого, скоріше психологічного, соціального та життєвого характеру¹²³⁵.

Багато біженців потрапили у зовсім інший чужий світ і їм потрібен був час, щоби вжитися у нову реальність. У листопаді 1915 р. на одній із нарад Харківського губернського комітету ВЗС детально розглядалося питання відмови біженців від роботи. Головуповноважений М. Толмачов, репрезентуючи урядове бачення проблеми, наголосив на неможливості того факту, щоби мільйони біженців були неробами й жили з державної допомоги¹²³⁶. Натомість С. Ігумнов, голова губернського санітарного бюро, різко виступив проти будь-яких репресивних методів та примусу щодо цих людей: «біженець перебуває у винятковому становищі. Часто мешканець села потрапляє до міста і навпаки, і у цих випадках їм потрібно адаптуватися. Часто у працівників немає ні інструментів, ні матеріалів»¹²³⁷. Біженці, які пережили жахи евакуації, просто боялися розлучатися із сім'єю, коли робота передбачала переїзд на інше місце. З іншого боку ті, хто загубив у дорозі родину, боялися рушати з місця останнього спільного перебування. Часто вони надовго залишалися жити при медико-санітарних та харчових пунктах, у розпачі чекали на рідних, не вірячи у їх смерть¹²³⁸.

Наступна причина відмов – недобросовісне ставлення частини працедавців, які зловживали безпомічним становищем біженців, свідоме заниження їм заробітної плати. З настанням холодів долучилася ще одна причина – відсутність теплового одягу та взуття.

Зрозуміло, що випадки відмови від праці були, та все ж вони не можуть характеризувати загальне ставлення до праці, оскільки ті ж таки сучасники відзначають, що «перше бажання біженця було отримати роботу і влаштуватися якимось чином»¹²³⁹. Були серед них і факти озлобленості на владу («уряд довів нас до злиднів, то тепер хай і утримує») і невдоволення

місцевими жителями («ми втратили майно, а ви тут сидите спокійно і боїтеся витратити на нас копійку»)¹²⁴⁰. Проте ніхто не мав права дорікнути біженцям у неробстві тільки тому, що серед величезної їх маси були ті, хто можливо знайти нечисленних тих, хто не хотів працювати. Не можна було й відмовити біженцям у їх праві шукати загублених членів родини¹²⁴¹. Таким чином, проблема працевлаштування біженців була досить складною і знайти компроміс у її вирішенні не вдалося.

Біженцям, які осіли в українських містах і селах, було надано безкоштовне медичне обслуговування в амбулаторіях, стаціонарних лікарнях, епідемічних бараках та у шпиталях. Переважна більшість евакуйованих потребувала нагальної медичної допомоги, оскільки їх здоров'я було підірване «пережитими потрясіннями, зміною способу життя та кліматичних умов, браком своєчасного харчування та ін.»¹²⁴². Серед них спостерігалися спалахи особливо небезпечних епідемій – тифу, холери, віспи. У цілому рівень ефективності надання медичної допомоги біженцям не виходив за межі загального стану у сфері охорони здоров'я Російської імперії. Головне навантаження з обслуговування евакуйованих було покладено на земські та міські управи, а тому всі проблеми галузі негативним чином відображалися і на них. Серед важливих слід назвати мобілізацію медичного персоналу. У зв'язку з цим значно скоротилась кількість земських лікарських кадрів, на яких, у свою чергу, додатковим обов'язком лягло надання допомоги біженцям¹²⁴³.

Місцеві адміністрації, у першу чергу, були зацікавлені в організації належного медичного обслуговування прибулих. Про важливість цієї складової у справі опікування евакуйованого населення наголошувалося уже на перших зібраннях місцевих представників громадськості. Наприклад, 17 серпня 1915 р. у Вовчанську Харківській губернії на об'єднаному засіданні представників комітетів ВЗС та ВСМ, Тетянинського, місцевого відділення Червоного Хреста, самоврядувань та громадськості було ухвалено забезпечити медичним персоналом розподільні пункти, а на місцях

організувати належне лікування евакуйованих¹²⁴⁴. 19 листопада 1915 р. в Одесі відбулася нарада лікарів, на якій також розглядалося питання надання допомоги біженцям. Першочергово належало звернути увагу на «влаштування обсерваційно-пропускного пункту і організацію медичної і санітарної допомоги»¹²⁴⁵.

Оскільки біженці не могли оплачувати лікування, то на порядок денний постало питання щодо надання безкоштовної медичної допомоги. При цьому відповідна ініціатива виходила від медичних працівників. Наприклад, ще 21 серпня 1914 р. рада лікарів Чернігівської губернської земської лікарні на ухвалила спеціальне звернення до губернської земської управи. Воно стосувалося надання дозволу «сім'ям, які втекли з району воєнних дій, безкоштовно лікуватися в земських медичних закладах та отримувати ліки із земської аптеки»¹²⁴⁶. І вже з осені 1914 р. Чернігівська губернська земська управа спільно із губернським відділенням ВЗС виділила кошти на утримання всіх відділень губернської лікарні, де лікувалися біженці¹²⁴⁷. У січні 1916 р. на засіданні Катеринославської губернської земської управи було підтверджено, що «... біженці в медичному аспекті обслуговуються на рівні з корінним населенням»¹²⁴⁸.

Практикувалася видача безкоштовних медикаментів за наявності посвідчення біженця чи довідки від місцевого біженецького комітету. Наприклад, на Чернігівщині аптека губернського земства виділяла для біженців безкоштовні ліки «... за умови подачі даних від місцевого біженецького комітету про їх нездатність оплати»¹²⁴⁹. Міські аптеки Полтави, на підставі розпорядження губернатора Р. Моллова від 24 серпня 1916 р., безкоштовно відпускали біженцям ліки. Для цього було достатньо пред'явити посвідчення від місцевого відділення Тетянинського комітету¹²⁵⁰. У різних містах України біженці безкоштовно отримували ліки й у міських амбулаторіях¹²⁵¹⁻¹²⁵². Для лікування біженців використовували медичні заклади, які перебували у підпорядкуванні, головним чином, земських та міських управ. Слід відмітити, що у містах до справи надання медичної

допомоги цим людям активно долучилися студенти, які працювала волонтерами у лікарнях, медичних пунктах на вокзалах та ін.¹²⁵³.

Безумовно, заможна частина евакуйованого населення могла лікуватися у приватних закладах. Частково було використано й військові шпиталі. Наприклад, з 20 липня 1915 р. стаціонарне лікування біженців у військово-польових медичних закладах, розміщених на території Одеського воєнного округу, відбувалося на засадах надання медичної допомоги нижчим воєнним чинам за кошти воєнного відомства. Підставою до того стала телеграма Начальника генерального штабу, яку у формі наказу до виконання по округу озвучив Головний начальник округу¹²⁵⁴.

Добре налагодженим, враховуючи фактор війни, було лікування біженців у Катеринославській губернії, яка у тогочасній Росії посідала одне з перших місць за кількістю земських медичних дільниць (їх налічувалося 149)¹²⁵⁵. При цьому простежується динаміка щодо збільшення кількості залученого медичного персоналу до обслуговування біженців. На 15 вересня 1915 р. для надання допомоги біженцям у губернії було запрошено 24 лікарі, 18 фельдшерів та 17 медичних сестер, а вже у кінці жовтня – 30 епідемічних лікарів, 45 фельдшерів, 42 сестри милосердя¹²⁵⁶.

Складним було надання лікарської допомоги іноземним біженцям, які не знали російської або української мови. Виходом з такої ситуації стало залучення до їх обслуговування лікарів-біженців. Наприклад, при двох Харківських міських амбулаторіях працювали два лікарі, які володіли латиською мовою. Щомісячно вони обслуговували близько 600 біженців¹²⁵⁷. Навесні 1916 р. у передмісті Харкова було відкрито фельдшерський пункт, на якому працював К. Миз, евакуйований австрійський підданий з Варшави. Він лікував не тільки польських біженців, а й місцеве населення¹²⁵⁸. Частина персоналу лікувала біженців, розселених у притулках; інша приймала хворих в приміщенні Литовського комітету, важкохворим допомога надавалася вдома. Ліки хворі отримували також безкоштовно¹²⁵⁹.

Незначна кількість біженців могла поліпшити своє здоров'я у

санаторіях та на цілющих лиманах. Фінансування відповідних витрат узяв на себе Тетянинський комітет, представники якого взимку 1916 р. провели низку переговорів із керівництвом санаторних закладів щодо лікування там біженців¹²⁶⁰. Літом 1916 р. для прийому біженців на Хаджибейському лимані в Одесі було підготовлено 100 місць (60 для дітей і 40 для дорослих) та 200 місць на «Лиманному лікувальному закладі Якимовича», а також у санаторії «Пуща-Водиця» поблизу Києва¹²⁶¹. Губернські відділення Тетянинського комітету направляли у повіті спеціальні анкети щодо виявлення осіб, як й мали їхати на лікування. Витрати на дорогу останнім оплачували місцеві комітети¹²⁶². На Волині у місті Славута губернський комітет ВЗС влаштував спеціальний санаторій для хворих дітей біженців¹²⁶³.

На жаль, в загальній своїй масі біженці мали слабе здоров'я, що було зумовлено тривалою евакуацією, недоїданням, не завжди відповідними умовами життя, поширенням одвічних супутників військових конфліктів – епідемій. Відтак за умов неналежного державного фінансування місцевим комітетам, попри всі намагання, було досить важко забезпечити усіх евакуйованих належним медичним обслуговуванням.

Для пересічної людини початку ХХ ст. духовний світ поставав через молитву, церковну відправу, різні обряди. Тому надзвичайно важливо було задовольнити духовні запити біженців. Особливо це стосувалося евакуйованих із Польських та Прибалтійських володінь Російської імперії, яким богослужіння належало проводити їх рідною мовою¹²⁶⁴. На початку евакуації говорити про задоволення релігійних потреб біженців, здебільшого, не доводиться, оскільки часто і священнослужителя не було на місці, щоби відслужити службу. Проте вже згодом Святіший Синод зобов'язав саме православних священників залишатися при своїй пастві і відправлятися в евакуацію лише з ними¹²⁶⁵.

У той же час для православних біженців, вочевидь, було простіше й на нових місцях віднайти священника для вирішення своїх духовних потреб, оскільки середовище, куди вони потрапляли було православним. Більша

скрута в цьому сенсі випала біженцям-католикам, яких репрезентувало здебільшого польське населення. Поляки, латиші, литовці та ін. у багатьох випадках були розселені на значній віддалі від міст та містечок, де функціонували костьоли чи кірхи, а тому втратили можливість користуватися послугами ксьондзів, священників свого обряду¹²⁶⁶.

Впродовж осені 1915 р., тобто в часи евакуації найбільшої кількості біженців, комісія із задоволення духовних потреб біженців під керівництвом А. Коні підготувала певні пропозиції, покликані регулювати надання духовної допомоги католикам. Знаковим у цій справі стало засідання ОН з УБ 26 листопада 1915 р., на якому і було розглянуто та ухвалено низку положень щодо задоволення духовних потреб біженців-католиків. Так, доцільність відрядження католицького духовенства мала визначатися кількістю біженців-католиків, які проживали в межах певної місцевості¹²⁶⁷. Дана «норма», встановлена Особливою нарадою, склала 10 тис., а в особливих випадках – 5 тис. біженців на одного священника¹²⁶⁸. У місцях значно меншого скупчення біженців тимчасово було дозволено відрядження римо-католицьких священників, призначення яких здійснював Могилівський архієпископ за згоди Департаменту духовних справ. Католицькі священники, яких посиляли для забезпечення потреб біженців, обиралися із самих священників-біженців тої ж національності, з якої і складалася та чи інша група біженців¹²⁶⁹. М. Плевє, заступник міністра внутрішніх справ, підбиваючи підсумки роботи наради 26 листопада 1915 р., схвалив пропозиції комісії щодо можливості посилення діяльності священників різних конфесій у справі надання біженцям релігійно-моральної допомоги, визнавши за необхідне видати їм кошти для роз'їздів¹²⁷⁰.

Проте, уже на зиму 1916 р., при ОН з УБ було утворено спеціальну комісію, метою якої став «...перегляд існуючих підстав щодо відрядження на місця розселення біженців духовних осіб та задоволення їх потреб...»¹²⁷¹. Комісія визнала, що кількість священників, яких необхідно було відрядити у тиліві губернії мала залежати не лише від числа біженців-католиків, що

проживали у певній місцевості, але й співвідноситися з іншими умовами місцевого характеру – розмір районів, де проживають біженці-католики, умови зв'язку та сполучення в даній місцевості та ін.¹²⁷². Крім того, було встановлено, що крім основної оплати – 150 крб., призначалися додаткові, так звані, «роз'їзні гроші» відповідно до місцевих умов – розміри обслуговуючого ксьондзом району, вартості проїзду залізничними та ґрунтовими дорогами¹²⁷³.

З часом відповідна робота набула позитивної динаміки. Так, до Харківської губернії у серпні 1915 р. для задоволення духовних потреб біженців-католиків було направлено ксьондза Ф. Бобніса із Віленської римо-католицької єпархії та Ф. Галабурду із Ситненської римо-католицької єпархії Сувальської губернії. Від 7 січня 1916 р. у Куп'янську тієї ж губернії духовні відправи провадив ксьондз із Могилівської римо-католицької єпархії Ф. Жилинський¹²⁷⁴. Задоволенням духовних потреб біженців-латишів займався направлений до Харкова пастор Венденського повіту К. Ірбе. Слід зауважити, що географію його поїздок склали Катеринославська, Курська та Харківська губернії¹²⁷⁵. 8 грудня 1915 р. міністр внутрішніх справ Російської імперії дозволив начальникам губерній видавати дозволи на влаштування тимчасових приміщень для громадських богослужінь. У Харкові для цього були використані бараки в районі Балашовського вокзалу. Адміністрації Миколаївської та Олександрівської лікарень запрошували настоятеля місцевої римо-католицької церкви для проведення богослужінь та необхідних обрядів після смерті пацієнтів-католиків¹²⁷⁶.

Місцеві православні священники також задовольняли релігійні потреби біженців. Єпархіальні комітети Полтавської єпархії відряджали своїх представників до місць тимчасового проживання біженців та до потягів на станціях, де вони проводили богослужіння, пастирські бесіди, роздавали біженцям «Євангеліє», молитовники, хрестики¹²⁷⁷.

У середині січня 1916 р. Святіший Синод за наказом імператора ухвалив пояснення щодо полегшення укладання шлюбів біженців. Підставою

до того послужили звернення низки єпархіальних священників, які висловлювалися щодо складнощів проводити шлюбні обряди, оскільки частина біженців у дорозі втратила свої посвідчення особи. Відтак вище духовне відомство, узявши до уваги воєнні умови та факти відсутності у біженців необхідних документів, що підтверджували їх особу, дозволив єпархіальному начальству укладати їх шлюби на підставі поданих поліцейських свідоцтв про правоздатність та письмові показання двох свідків, односельчан біженців, завірені нотаріусами. Цю новацію, що вносила зміни до циркулярного наказу Святішого Синоду про правила полегшення укладання шлюбів від 14 серпня 1916 р., було опубліковано у «Церковних відомостях» та «Приходском Листке»¹²⁷⁸.

Отже, духовенств, як місцеве православне, так і прибуле у відрядження католицьке та протестантське, виконуючи свій загальнолюдський та пастирський обов'язок, надавало біженцям моральну підтримку.

Серед інших напрямків допомоги біженцям слід назвати опікування їх дітьми, розшук загублених членів родин та надання юридичної допомоги. проблематики. Зокрема, надзвичайно важливим напрямком допомоги з боку держави та громадськості стала соціальна опіка дітей біженців, оскільки вони були найбільш незахищеною, вразливою групою у сприйнятті негативних суспільних проявів. Різного віку, соціального статусу, етнічної приналежності вони уже пережили на собі недитячі страждання, а їх очі з докором дивилися на навколишню дійсність, яка забрала у них дитинство. При цьому дитяча маса не була однорідною. Одних дітей належало влаштувати в школи чи дитячі садки на час роботи батьків. Остеронь трималися діти-сироти, чиї рідні загинули під час евакуації чи на війні. Для них потрібно було відкрити притулки, забезпечивши усім належним. Сироти були найбільш незахисними перед світом дорослих, часом терпіли навіть жорстоке поводження у закладах, покликаних прихистити, нагодувати і створити бодай ілюзію спокійного життя¹²⁷⁹. На державні та благодійні кошти в Україну було створено мережу дитячих притулків, діти шкільного

віку мали змогу відвідувати школи. У церковнопарафіяльних школах, наприклад, Полтавської єпархії навчалося 398 дітей біженців. Завдяки організованій адміністрацією цих закладів благодійних зборів, у Кременчуцькому повіті вони отримали безкоштовно одяг, взуття та письмові приладдя, а у Кобеляцькому – ще й підручники. При цих же закладах працювало вчителями 14 біженців, вони були забезпечені безкоштовним житлом та харчуванням¹²⁸⁰. Для дітей біженців також відкривалися спеціальні класи, де навчання велося їх рідною мовою. В цілому, соціальний захист дітей біженців відображав загальні тенденції гуманітарної політики Російської імперії, проходив у складних умовах і не завжди забезпечував відповідні умови їх життя та розвитку.

Ще одним напрямком допомоги біженцям стала організація розшуку загублених у дорозі членів родин. Вони мали звертатися до місцевих відділень Тетянинського комітету, який розробив спеціальні бланки реєстрації, куди заносилися дані про родичів. Розшуку здебільшого сприяла і тогочасна преса. Наприклад, польські «Głos Polski», «Kłosy Ukrainskie», «Lud Woży», «Tygodnik Odeski»¹²⁸¹ та різні українські видання, на своїх шпальтах друкували прізвища загублених біженців та місцезнаходження тих, хто їх розшукував. Подібну інформацію можна було знайти у польських книгарнях Києва, Одеси та Харкова. «Известия...» Тетянинського комітету мали рубрику «Діти, які загубили батьків», де розміщувалися фотографії дітей та коротка про них інформація¹²⁸²⁻¹²⁸³. Частково віднайти родичів допомагали, так звані, «Адресні книги біженців». На початок серпня 1916 р. Латиський Центральний Комітет підготував трьохтомник «Адресна книга біженців-Латишів», де було зібрано адреси 30 тис. біженців з Курляндської, частини Ковенської та Ліфляндської губерній. Видання було розіслано Латиським благодійним спілкам та губернським земським управам, на територіях яких проживали латиші¹²⁸⁴. Того ж року у Москві побачило світ подібне довідкове видання «Статистична книга для польських біженців під час європейської війни 1914 – 1916 років», упорядковане В. Слодковським.

Таким чином, значна кількість біженців у роки Першої світової війни знайшла тимчасовий притулок в українських містах і селах. Біженці, незалежно від національності, віросповідання, соціального статусу, отримували допомогу та підтримку з боку державних та місцевих органів влади, самоврядувань різних рівнів, благодійних, громадських та етнічних спілок. Натомість поглиблення економічної кризи в Росії негативним чином відбивалося на житті біженців, яке з кожним новим біженецьким роком тільки поглиблювалося. Місцеві комітети у такій ситуації були безсилі щонебудь змінити.

Проблема біженців Першої світової війни для Російської імперії, а відтак і українських земель, що входили до її складу, стала надзвичайно складною сторінкою внутрішнього життя. Для офіційної влади ця нова суспільна група виявилася важкою ношею і непередбаченою реальністю. Відтак держава не завжди адекватно та дієво реагувала на породжені війною соціальні виклики. І як результат – не могла впоратися власними силами і засобами з організацією ефективної допомоги біженцям. Відтак перекладала турботи з їх опіки на громадські організації, прагнучи одночасно утримати за собою контроль за їх діяльністю. Керівництво стравною соціального захисту біженців у Російській імперії еволюціонувало від громадської благодійності в особі Тетянинського комітету до державної політики, виразником якої стала Особлива нарада з улаштування біженців. Було створено відповідну систему органів та розроблено її законодавчу базу. «Положення про забезпечення потреб біженців» стало одним із перших нормативних актів у ХХ ст., яке окреслило саме поняття «біженець».

Українські землі в загальноросійському вимірі відіграли значну роль у формуванні системи органів допомоги біженцям. Спільними зусиллями державних органів, працівників провідних громадських організацій – Всеросійського земського союзу та Всеросійського союзу міст, місцевих самоврядувань різних рівнів, етнічних спілок вдалося встановити певну

схему стихійного руху біженців та організувати надання їм різнопланової допомоги. До роботи з організації допомоги біженцям було залучено найбільш активну частину соціуму, про готовність займатися благодійністю заявило українське жіноцтво. Українське суспільство в надзвичайно складних умовах воєнного часу узяло на себе складне завдання – створити належні умови життя сотням тисяч евакуйованих. За досить короткий час ці люди отримали тимчасовий притулок, їх було забезпечено харчуванням, одягом і взуттям, медичною допомогою, було організовано навчання дітей, задоволення духовних запитів етнічних біженців. У той же час імперська за своєю природою влада, а також війна, яка поглиблювала економічну та соціальну кризу Росії, негативним чином впливали на діяльності біженецьких структур. Відтак життя біженців було досить складним, трагічним, позбавленим стабільності і впевненості у майбутньому.

РОЗДІЛ ІІІ

УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА І ПРОБЛЕМИ БІЖЕНЦІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

3.1. Розвиток нормативно – правових та організаційних підвалин регулювання проблеми біженців

Лютнева революція 1917 р., у результаті якої перестала існувати 300-літня династія Романових, кардинально змінила суспільний лад Російської імперії. Гучні гасла свободи і демократії, поєднуючи в собі небезпечні анархічні та охлократичні тенденції, наповнили якісно новим змістом всі аспекти життя тогочасного суспільства, зруйнували існуючу систему світосприйняття, вивели підневільні народи на шлях боротьби за своє самовизначення. Одним з них був і український народ, який плекав надії на краще життя. Водночас різноетнічні біженці, які продовжували перебувати у дев'яти українських губерніях, прагнули лише одного: якомога швидше повернутися додому, до рідної оселі, нехай навіть зруйнованої чи спалені.

В Україні вже на початку березня 1917 р. владу на себе почала перебирати Українська Центральна Рада, ставши з перших днів свого існування «... об'єднуючим, координуючим і направляючим центром, до якого звідусіль, не тільки з України, а й з інших близьких і далеких країв, потягнулося пробуджене могутнім національно-визвольним зривом українство»¹²⁸⁵. УЦР, відповідно до положень І Універсалу, оприлюдненого 10 червня 1917 р., зобов'язувалася «... бути на чолі нашого народу, стояти за його права і творити новий лад вільної АВТОНОМНОЇ УКРАЇНИ»¹²⁸⁶. Слід відзначити, що в цей бурхливий час у свідомості українських біженців, тимчасово розселених у тилкових російських губерніях, з'явилося переконання, що саме Українська Центральна Рада є «... завзятим борцем за

національні права України»¹²⁸⁷. Більше того, у частини із них на чужині починає «прокидатися» усвідомлення приналежності до українського етносу. Так, російська дослідниця Т. Трошина констатує: «Біженці з України, яких зараховували до «росіян», після Лютневої революції, коли популярною стала національна ідея, об'єдналися у культурно-просвітницьке земляцтво»¹²⁸⁸.

На час приходу до влади УЦР в українських губерніях перебувала значна кількість біженців. Дані Додатку 3.1 з різних причин не можуть бути вичерпними, проте й вони вказують на загальну тенденцію до збільшення їх числа. Біженську масу слід розглядати як мінливий організм, який перебував у перманентному русі, що, у свою чергу, досить ускладнювало об'єктивний збір статистичних даних. На їх рух впливали природні фактори – народження, смерть, та соціальні – переїзди, мобілізація до війська, возз'єднання сімей та ін.. Ілюстрацією може служити приклад переміщення біженців у Херсоні протягом вересня – листопада 1917 р.: «Рух біженців: народилося – 3, прибуло зі шпиталів і з міст, зайнятих ворогом – 9, прибуло з Пензенської губернії та інших – 97, призвано на військову службу – 2, померло – 2. Таким чином і 1 вересня до 16 листопада 1917 р. – прибуло – 109, вибуло – 4»¹²⁸⁹.

Крім того, різні джерела подають суперечливу статистику з цього питання. Для порівняння слід зауважити, що і польські історики також зіткнулися з подібною проблемою, визначаючи кількість польських біженців, які перебували на теренах Російської імперії¹²⁹⁰. На середину червня 1917 р. за даними ОН з УБ на території колишньої Російської імперії перебувало 3846917 біженців, із них в Україні – 849523 проти 750098 у листопаді 1916 р.¹²⁹¹. Натомість, за даними, які мали у своєму розпорядженні губернські наради у справах біженців, протягом літа – осені 1917 р. на українських землях перебувало 879810 біженців, а на лютий 1918 р. – 955336. На січень 1918 р. в Україні за даними С. Москалевського, консультанта української делегації на перемовинах у Брес-Литовську, проживало 914000 біженців¹²⁹². Навесні 1918 р. в Україні, як зазначалося у Пояснювальній записці до

проекту закону про реєвакацію біженців, за орієнтовними підрахунками біженецького департаменту МВС, перебувало понад один мільйон біженців¹²⁹³. Загальним чинником, який в умовах розгортання революційних подій підштовхнув біженців на зрушення з місць тимчасового проживання, було усвідомлення ними факту стрімкого закінчення війни. У них з'явилася надія на можливість якнайшвидше повернутися додому.

Збільшення кількості біженців саме на українських землях відбувалося під впливом кількох факторів. Україну необхідно розглядати як транзитну територію, якою тисячі поляків, латишів, литовців та представників інших етносів розпочали свій рух із охопленої революційною анархією Росії. Однак більшість із них не мали засобів до існування, а тому тимчасово осідали в українському прикордонні – Чернігівській і Харківській губерніях. З наростанням продовольчої кризи іноземні біженці також намагалися потрапити до України. Наприклад, у другій половині грудня 1917 р. на утриманні Полтавського губернського відділення ЦОК перебувало 11574 польських біженців, тобто на 903 особи більше проти осені 1917 р. Зростання кількості відбулося за рахунок їх прибуття, на підставі дозволу Полтавського комісара А. Ливицького, із Сибірської губернії¹²⁹⁴. Інші групи польських біженців – залізничники із сім'ями – прибули на Полтавщину «... з місцевостей, де дуже загострилася продовольча криза – з Москви, Петрограда, Казані та Калузької губернії»¹²⁹⁵⁻¹²⁹⁶. Протягом липня – жовтня 1917 р. на 443 особи збільшилося число біженців, якими опікувалося Харківське губернське відділення ЦОК¹²⁹⁷.

Іншу групу прибулих склали біженці-українці, які хотіли якомога скоріше повернутися в Україну з «неврожайних російських губерній», де вони були розселені з початку евакуації. Фактично ці люди й надалі перебували у статусі біженців, оскільки втративши за роки війни своє майно та житло, цілком залежали від українських біженецьких структур. Біженці, бажаючи повернутися додому, у практично зруйновані війною повіти Волині та Поділля, писали відповідні запити до УЦР. Остання прагнула їх

задовольнити, створюючи тим самим значні проблеми для місцевої влади, на яку покладался тягар їх тимчасового розміщення та забезпечення¹²⁹⁸. При цьому частина біженців не чекала на офіційний дозвіл української влади, а самовільного переселялася «зі східних і центральних губерній» Росії. Так, наприклад, станом на вересень 1917 р. у Полтавській губернії вже перебувало 1660 сімей та відзначалася стала тенденція до їх збільшення. Факти самовільно повернення біженців спостерігалися і в інших українських губерніях – Київській, Катеринославській, Херсонській¹²⁹⁹.

І нарешті, взимку 1917 р., у зв'язку з переходом Румунії на бік Антанти та окупації її теренів німецькими військами¹³⁰⁰, в Україні з'явилися румунські біженці. Протягом січня – березня 1917 р. до Кременчука, Полтави та Полтавського повіту було направлено 873 особи¹³⁰¹⁻¹³⁰². Тимчасовий притулок отримали вони і у Катеринославській та Херсонській губерніях¹³⁰³⁻¹³⁰⁴. В окремих випадках румунські біженці направлялися в українські повіти без будь-якого узгодження з місцевою владою. Наприклад, на початку вересня 1917 р. генеральний секретар внутрішніх справ зажадав відповіді від штабу Верховного головнокомандувача щодо факту самоправного виселення військовою владою біженців-галичан із Уманського повіту Київської губернії до Ставропілля та розселення на їх місцях румунських біженців. При цьому у розпорядженні Генерального секретарства внутрішніх справ перебували дані щодо прибуття в майбутньому до повіту 59 тис. цих людей¹³⁰⁵.

Етнічний склад біженців продовжував залишатися строкатим. Основну їх масу склали росіяни, українці, поляки, євреї. Порівняно незначні відсотки – литовці, латиші, білоруси, чехи, словаки, румуни, німці, татари, вірмени, караїми, перси та ін.. Досить складним завданням є визначення їх кількісного складу, позаяк статистичні дані досить-таки різняться. На підставі архівних даних, в основу яких лягли цифрові матеріали, зібрані ГН з УБ у шести губерніях, якими на січень 1918 р. володіли губернські наради у справах біженців, і які, на нашу думку, є найбільш достовірними і повними, можна орієнтовно визначити етнічний зріз біженців (Додаток 3.2). На лютий 1918 р.

на Волині, Катеринославщині, Полтавщині, Харківщині, Херсонщині та Чернігівщині проживало 795781 біженець, тобто 83% від тогочасного загальноукраїнського показника, що склав 955336 осіб. На прикладі цих губерній, прийнявши у свою чергу цифру 795781 за 100%, можна встановити, що 72% (573862 особи) від неї склали «росіяни» – типова назва для російських, українських і білоруських біженців, якою оперувала місцева влада при складанні статистичних звітів. Утім частина комітетів, готуючи звіти та різні офіційні папери з біженецьких питань, уже почала розділяти етнічну приналежність цих біженців. Наприклад, комітет допомоги біженцям Кобеляцької земської управи Полтавської губернії у своєму звіті, визначаючи кількість біженців у повіті, подав так: «Українців – 720, білорусів – 961, латишів – 3, усього – 1684»¹³⁰⁶.

Фактично зазначені у Додатку 3.2 показники можна з невеликими похибками проектувати на етнічний склад біженців на загальноукраїнському рівні. Окрім «росіян», у загальноукраїнському контексті 8% (64175) – євреї, 1,2% (9562) – литовці, 0,5% (4036) – латиші, 4% (34306) – інші. Найбільшу групу етнічних меншин-біженців дали поляки – 14,8% (117949). Натомість деякі сучасні вітчизняні дослідники стверджують, що на середину 1917 р. у восьми українських губерніях проживало понад 250 тис. поляків-біженців, а їх найчисельніша колонія – 150 тис. осіб – зосереджувалася у Києві¹³⁰⁷. Цікаво, що і польські вчені подають суперечливі відомості (Додаток 2.3).

Сталим від початку евакуації у 1915 р. залишився і принцип розселення «місто – село» – основна маса біженців проживала у сільській місцевості. Наприклад, у Харківській губернії із 72220 біженців, які перебували на грошовому утриманні повітових і міських комітетів, 54361, тобто 75,3% мешкали у селах, а 17859 (24,7%) – у повітових містах (Додаток 3.4). Відносно стабільним, як показують дані з різних губерній, залишався і віковий зріз біженців, основну масу яких склали діти та неповнолітні (Додаток 3.5).

Нова українська влада, безумовно, мала стати оборонцем інтересів біженців, чиї проблеми склали комплекс нагальних до виконання заходів. Важливим моментом в нових умовах став органічно поєднаний процес творення української нормативно-правової бази та системи відповідних органів, здатних реалізувати державну політику в окресленій царині. Принципово важливим є твердження щодо еволюції діяльності відповідних українських структур – від перебування у фарватері російської системи допомоги біженцям та пошуків взаємодії з цього питання з Тимчасовим урядом до формування власного правового поля, постановки біженецької тематики на перемовинах у Брест-Литовську, започаткування широкої підготовчої роботи до організації реевакуації біженців.

Доба УЦР є перехідною в організації соціального захисту біженців від системи, закладеної в часи Російської імперії, до власне української, створити яку прагнула УНР. Завершити цей процес вдалося уже в часи Гетьманату П. Скоропадського. Зрозуміло, що урядовим структурам УЦР було надзвичайно важко в тогочасних умовах творити власну вертикаль органів для допомоги біженцям, реалізувати свої плани в означеній царині¹³⁰⁸. Серед завдань, які належало вирішити, були: ліквідація колишніх царських структур допомоги біженцям та передача підпорядкованих установ відповідним українським; створення власної вертикалі біженецьких органів; упорядкування розрізненої діяльності, головним чином, етнічних комітетів, їх підпорядкування єдиному керівництву; налагодження механізму фінансування потреб біженців, розробка власного бюджету в цій галузі; урегулювання проблем біженців у губерніях, на які до осені 1917 р. не поширювалася влада Генерального секретаріату (Катеринославська, Харківська, Херсонська, Таврійська); підготовка та реалізація положень плану реевакуації біженців; залучення до розв'язання проблеми повернення додому біженців владних структур Австро-Угорщини та Німеччини; організація соціального захисту прибулих біженців з Радянської Росії у прикордонні українські губернії; зміна статусу виселенців і заручників

Галичини та Буковини, які зазнали насильницького виселення з боку російської військової адміністрації.

У процесі діяльності УЦР–УНР у царині біженства виділяється три досить умовних етапи, які, мовби по висхідній, ілюструють трансформацію пріоритетів нової української влади в окресленому напрямку її діяльності та спроби їх реалізації. В основі поділу лежить зміна оцінки УЦР свого статусу та статусу України загалом, що виявилось в її реорганізації з міської громадсько-політичної організації – лідера українського національно-визвольного руху, від примарної перспективи входження на правах автономії до складу демократичної Росії до проголошення 22 січні 1918 р. самостійної Української Народної Республіки¹³⁰⁹. При цьому саме Україна, як слушно підмітив польський історик Я. Левандовський, започаткувала «зрив незалежності», який у 1918 р. охопив народи Центрально-Східної Європи¹³¹⁰.

Умовно можна виділити три етапи. Перший етап: березень - кінець червня 1917 р. – час, коли керівництво справами біженства в Україні подовжувала здійснювати ОН з УБ, яка діяла у структурі МВС Тимчасового уряду Росії і вся біженецька складова існувала в його правовому полі. У цей час УЦР послідовно підтримувала урядовий курс і розраховувала на позитивне його ставлення до ідеї української автономії¹³¹¹. Її перехід в опозицію до Тимчасового уряду після оприлюднення Першого Універсалу і започаткування Генерального секретаріату означали, серед іншого, і зміну її ставлення до проблеми біженства.

Другий етап: кінець червня 1917 р. – січень 1918 р. – час пошуків оптимальної моделі функціонування біженських структур УЦР, точок перетину в цьому питанні з Тимчасовим урядом та формування вже українських нормативно-правових засад. У результаті українська влада прийшла до усвідомлення необхідності започаткувати власний колегіальний орган, покликаний здійснювати загальне керівництво у справі соціального захисту біженців. У той же час більшовицький переворот прискорив державотворчі тенденції в Україні. Проголошена Третім універсалом УНР

стала першим демократичним державним утворенням на теренах колишньої імперії Романових, функціонування якої ґрунтувалося на демократичних та загальнолюдських цінностях. А її урядові структури прагнули розв'язувати проблеми біженців саме відповідно до цих принципів.

Генеральний секретаріат отримав статус повноправного українського уряду, не визнавши більшовицьку Раду Народних Комісарів, яку з великим сумнівом можна назвати правонаступницею Тимчасового уряду. У таких умовах керівництво біженських структур України взялося за розробку власних програмних засад у царині біженства. При цьому слід зауважити, що УЦР серйозно звернулася до цієї проблеми лише восени 1917 р., коли стало зрозумілим, що Тимчасовий уряд всіляко чинить перешкоди її внутрішній політиці та і взагалі стоїть на порозі свого політичного краху.

У цей час набула свого юридичного оформлення Крайова нарада у справах біженців, біженецький відділ реорганізовано у біженецький департамент, розроблено план реєвакуації біженців, закладено фундаментальні принципи української політики у царині біженства¹³¹².

Третій етап: січень – квітень 1918 р. – досить драматична сторінка діяльності УЦР та, зокрема, її біженецьких структур, зумовлена війною з більшовиками, а згодом – із австро-німецькою присутністю. Водночас проголошення незалежності УНР остаточно перетворило українську владу на самостійного гравця у царині біженства. Вона намагалася активно реалізувати наміри в окресленому напрямку своєї внутрішньої політики, висунувши проблему їх репатріації на мирних переговорах у Брест-Литовську. Фактично можна стверджувати, що УНР стала першим державним утворенням в тогочасній Європі, яке підняло її на міжнародний рівень, вимагаючи якомога швидшого його розв'язання. Цей період позначено й підготовкою до реалізації плану реєвакуації біженців, прагненням співпраці з німецько-австрійським командуванням в Україні.

Отже, цілком закономірним є твердження, що УЦР, а згодом і проголошена нею Українська Народна Республіка, не лише визнали себе

відповідальними за долю сотень тисяч біженців, а й намагалися реально її покращити хоча б у плані якомога швидшого повернення останніх додому. Оцінюючи її діяльність, слід зважати на низку негативних викликів, які українській владі ставило тогочасне життя. Серед них – незакінчена світова війна, більшовицька агресія, німецько-австрійська присутність.

На весну 1917 р. Україна фактично перебувала у стані війни з державами Четверного союзу. Її територією – Волинською і Подільською губерніями – проходила лінія потужного у військовому відношенні Південно-Західного фронту. У підпорядкуванні його головнокомандувача генерала-лейтенанта О. Гутора перебувало 40 дивізій чисельністю майже 600 тисяч вояків¹³¹³. При цьому наступ російської армії влітку 1917 р. став останньою бойовою операцією на українських землях у роки Першої світової війни¹³¹⁴. Під тиском революційної стихії все чіткіше стали проявлятися факти моральної деградації фронту, в результаті чого російська армія перетворилася на деструктивний фактор внутрішнього життя України¹³¹⁵.

Небажання Тимчасового уряду Росії визнавати правомірність Генерального Секретаріату, а відтак і його структур, які опікувалися проблемами біженців, призвело до балансування між ними місцевих біженецьких органів, що, у свою чергу, породжувало різні непорозуміння, зволікання, головним чином, у фінансовому плані. Зрозуміло, що така ситуація тільки підсилювала напруження серед біженців, які на той час уже розпочали самостійне некероване «дрейфування» у бік західних кордонів України. До того ж перебування чотирьох українських губерній відповідно до статей Другого універсалу поза компетенцією УЦР, так би мовити, виривало значну кількість біженців із орбіти діяльності українських біженських структур.

Карколомні події осені – зими 1917 р. аж ніяк не сприяли розв'язанню проблем біженців, а скоріше спричинили повну руйнацію існуючої системи допомоги цим людям. Російська держава після більшовицького перевороту фактично припинила існувати як цілісний організм, розпавшись на окремі

державні та регіональні утворення. У той же час «проголошення Української Народної Республіки в листопаді 1917 р. відбувалося у надзвичайно складних умовах. Проти її незалежності виступили російські політичні сили, що зберігали значний вплив у країні»¹³¹⁶.

Неприйняття більшовиками української незалежності спочатку знайшло вираження у політиці «... остаточної блокади надходження фінансів в Україну», коли з 4 грудня 1917 р. РНК РСФРР офіційно припинила асигнування урядові УНР готівки¹³¹⁷. Реальне безгрошів'я зводило нанівець будь-які плани та сподівання щодо розбудови України, а в даному випадку – реалізацію програм допомоги біженцям. Подальший перебіг подій засвідчив, що біженецька незахищена маса взагалі могла стати жертвою розв'язаного збройного конфлікту, оскільки, «... не визнавши УНР, радянський уряд Росії фактично оголосив їй війну»¹³¹⁸. Крім всього іншого, радянська інтервенція була пов'язана з масовими пограбуванням та вивезенням різного збіжжя з України, що, у свою чергу, погіршувало продовольчу ситуацію та підігрівало зростання і без того високої інфляції. Полтавський лікар і громадський діяч О. Несвіцький у своєму щоденнику 5 січня 1918 р. занотував: «Із Полтави посилено вивозяться на Харків, Москву борошно, мануфактуру, різні продукти. Грабежі не припиняються»¹³¹⁹. Більше того, в окремих випадках більшовики здійснили спроби знищити злагоджену систему допомоги біженцям¹³²⁰⁻¹³²¹⁻¹³²².

Фактором стримування більшовиків виступили держави Четверного союзу, з якими 9 лютого 1918 р. УНР підписала Берестейський мирний договір, яким була визнана як суб'єкт міжнародної політики з боку Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини¹³²³. З іншого боку, феномен «українського Бресту» на думку О. Черніна, міністра закордонних справ Австро-Угорщини учасника тих перемовин криється в усвідомленні, що це – «... перший мир у цій жахливій війні»¹³²⁴. Його інша назва – «хлібний мир», коли українське збіжжя, в обмін на незалежність, підтриману військовою присутністю держав Четверного союзу, пішло до голодуючого

населення Центральних держав¹³²⁵. Наприклад, УЦР уже після звільнення Києва звернулася до німецького командування з проханням допомогти ліквідувати харківський більшовицький уряд¹³²⁶. Проте українські очільники виявились нездатними виконати свої зобов'язання перед Німеччиною і Австро-Угорщиною в частині організації хлібопостачання, а відтак ішли з ними на конфлікт. Останній, на думку українського історика О. Кураєва, і призвів до того, що «... німецьке головнокомандування почало перебирати на себе повноваження і практично переводило експедиційний корпус у статус окупаційного війська»¹³²⁷. У свою чергу така ситуація ще більше привела до неприйняття політики УНР з боку пересічних українців, в очах яких німецько-австрійське військо здебільшого виглядало загарбниками, а з іншого боку – популістська риторика українських керманічів відверто дратувала їх вчорашніх союзників на перемовинах у Брест-Литовську. У той же час останні відверто демонстрували небажання допомагати українському уряду у справі повернення біженців додому через лінію Південно-Західного фронту, а не через північні нейтральні держави. Отже, поєднання усіх цих чинників ускладнювало, а в окремих випадках навіть унеможливило ефективність проведення заходів, спрямованих на урегулювання в Україні проблеми біженства Першої світової війни.

На першому етапі, який тривав із березня по кінець червня 1917 р., події в Україні розвивалися в руслі загальноросійської революції. Відтак цілком закономірно, що Тимчасовий уряд, у структурі МВС якого продовжувала працювати ОН з УБ, став виразником політики у сфері соціального захисту біженців на теренах колишньої імперії. Оновлений склад інституції очолив член Державної Ради В. Енгельгардт¹³²⁸. Серед головних завдань нова російська влада визнала за необхідне демократизувати діяльність біженецьких організацій в умовах широкого залучення до їх роботи самих біженців, ліквідувати благодійні установи, фундаторами яких свого часу виступили члени царської родини, унормувати допомогу

біженцям та ін.. Згідно з завданнями передбачалося оптимізувати й саму систему допомоги біженцям.

Перш за все ВЗС, лідер якого князь Г. Львов став очільником Тимчасового уряду, мав отримати політичні дивіденди за значний обсяг наданої допомоги біженцям та офіційне невизнання його заслуг царською владою. І вже 11 березня 1917 р. Г. Львов, обговорюючи з В. Енгельгардом нагальні проблеми біженства, наголосив на необхідності об'єднання всіх організацій, які займалися справами біженців, передавши керівні важелі, очевидно, саме Земському союзу. Останньому, з великим відсотком вірогідності, належало підпорядкувати і структури Тетянинського комітету¹³²⁹. Принципово важливим моментом стало визнання того, що біженська справа за нових реалій життя мала здійснюватися на громадських засадах із залученням до цього широкого кола біженців. При цьому передбачалося утворити нову посаду – комісар у справах біженців, який на рівні держави мав координувати всю біженецькі складову. Обійняти її було запропоновано В. Енгельгарду¹³³⁰.

Навесні 1917 р. становище кардинально змінилося становище Тетянинського комітету, оскільки його почали розглядати як організацію, що мала «... антисупільний характер і була створена попередньою владою з політичною метою»¹³³¹. При цьому питання про скасування комітету неодноразово піднімалося на з'їздах біженців. Так, ухвалою Першого Всеросійського з'їзду з питань допомоги біженцям, який проходив у Петрограді 7 – 10 квітня 1917 р., було визнано необхідним негайно закрити Тетянинський Комітет і всі його місцеві відділення. Делегати висловилися за термінову передачу всіх дитячих притулків, підпорядкованих цьому комітетові, у відання місцевої влади¹³³².

Рішення з'їзду знайшли підтримку у членів ОН з УБ, які 28 квітня 1917 р. на своєму засіданні одностайно виступили за скасування Тетянинського комітету. Натомість питання щодо перепідпорядкування дитячих притулків було визнано досить проблемним і таким, що потребувало часу для його

організаційного вирішення. Також передбачалося заслухати представників губернських нарад у справах біженців щодо їх згоди перебрати на себе відання установами колишнього Тетянинського комітету¹³³³.

На багатолюдне зібрання, яким став II Всеросійський з'їзд біженців, що проходив у Москві на початку травня 1917 р., за ініціативи відділу біженців ВЗС прибули діячі громадських та етнічних організацій, «які надавали допомогу біженцям у тилу і на фронті»¹³³⁴. Його делегати ухвалили рішення про перебудову діяльності біженських організацій на демократичних засадах із залученням до їх роботи самих біженців. Знову передбачалося негайно припинити функціонування Тетянинського комітету та всіх його установ, а також інших організацій, до створення яких були причетні представники царської родини.

Слід відзначити, що у травні 1917 р. під тиском ухвал з'їзду зі штату Тетянинського комітету було виведено його незмінного керівника О. Нейдгарта та інших членів, які входили до складу колишньої Державної Ради Російської імперії. Дещо раніше з посади голови було усунуто й Велику княжну Тетяну, а саму структуру було перейменовано у «Всеросійський комітет допомоги потерпілим від війни», хоча в офіційній звітності якийсь час використовувалась назва «колишній комітет Тетяни Миколаївни»¹³³⁵. На організацію, як зауважив О. Курцев, розпочались гоніння¹³³⁶.

З весни 1917 р. розпочався процес реорганізації губернських відділень Тетянинського комітету. Наприклад, в останній декаді квітня, «... відповідно до вказівок Тимчасового уряду» було переформатовано цю структуру на Волині, коли «замість бюрократів до складу Комітету ввійшли громадські і земські діячі». До роботи у складі оновленого комітету було залучено В. Соколовського, члена Волинської губернської земської управи (голова комітету), його заступники – І. Ільницького, лікаря за фахом, голову губернського санітарно-медичного бюро і княгиню А. Шаховську; члени правління – Б. Лелявського, голову губернської земської управи; З. Маргуліса, місцевого лікаря, В. Бжозовського, адвоката, Ч. Папа-

Афаносуполо, губернського предводителя дворянства, С. Майзлішева, голову єврейського благодійного товариства, В. Пущина, предводителя дворянства Володимир-Волинського повіту, а за доби Гетьманату – уповноваженого біженецького департаменту на Волині та ін.¹³³⁷.

У структурі губернського відділення Київщини було створено «Раду делегатів від біженців», які мали право контролю фінансових витрат цієї інституції¹³³⁸. Проте вже з другої половини літа 1917 р., не маючи належної фінансової підтримки, розпочався процес згортання діяльності губернських відділень колишнього Тетянинського комітету вже реформованого у «Всеросійський комітет допомоги потерпілим від війни»¹³³⁹. Натомість етнічні комітети допомоги біженцям було збережено. Більше того, у своїй роботі вони були наділені правами автономії, яка виявилася досить примарною, позаяк до лютневих подій 1917 р. ці структури перебували на фінансуванні саме Тетянинського комітету. На жаль, резолюції з'їздів не мали практичної віддачі та носили лише політичний підтекст¹³⁴⁰.

Весною 1917 р. Тимчасовий уряд ліквідував також посади фронтових і тилових уповноважених з улаштування біженців, як таких, що виконували лише посередницькі функції, з одночасною передачею підпорядкованого їм майна до ВЗС¹³⁴¹. Відтак було скасовано «Північну допомогу» («Северопомощь»), якою керував голувповноважений у зоні дії Північно-Західного фронту С. Зубчанинов. Слід зауважити, що інша подібна структура – «Південна допомога» («Югопомощь»), сфера діяльності якої була поширена на прилеглі до Південно-Західного фронту території, продовжувала свою роботу. Проте голувповноважений князь М. Урусов відійшов від справ і новим голувповноваженим став І. Стерлигов, у минулому чернігівський губернатор.

Таким чином, згортання роботи державних та благодійних структур колишньої влади в умовах революції в Росії стало незворотнім процесом. У той же час на місцевому рівні подібні кроки спричинили виникнення нових проблем. Розцінювати як антисупільну діяльність багатьох губернських і

повітових відділень Тетянинського комітету, як то робили його сучасники на хвилі революційної демагогії, не завжди було вмотивованим і таким, що відповідало реальному стану речей.

На час Лютневої революції 1917 р. організацію соціального захисту біженців в українських губерніях, які входили до складу Російської імперії, продовжувала здійснювати мережа відповідних місцевих органів, громадських та етнічних комітетів (Додаток 3.6). За орієнтовними даними, встановленими на підставі кошторисних відомостей, що подавали до урядових структур ГН з УБ, можна встановити, що в Україні продовжувало функціонувати 180 відповідних установ – губернських і повітових комітетів допомоги біженцям при органах самоврядування, різних Всеросійських громадських спілок, а також польських, єврейських, литовських, латиських і українських та інших етнічних комітетів. Основне навантаження з організації соціального захисту біженців, як свідчать матеріали Додатку 3.7, несли місцева влада та самоврядування, що в загальноукраїнському контексті склало понад 40%, 34% представляли етнічні комітети, 22% – відділення колишнього Тетянинського комітету (Всеросійського комітету допомоги постраждалим від війни). На губернському рівні показники були дещо іншими. Так, у Катеринославській губернії соціальним захистом 71% біженців, тобто 171300 осіб, займалися повітові земські та комітети при міських управах, а 29% перебувало у компетенції національних комітетів (Додаток 2.9). Найбільша кількість комітетів зосереджувалася у чотирьох губерніях – Катеринославській, Полтавській, Харківській і Херсонській. Зрозуміло, що поза кошторисними пропозиціями залишилася мережа повітових епархіальних комітетів, а тому можна цілком справедливо припустити, що в українських губерніях діяло понад дві сотні різних комітетів з надання допомоги біженцям.

Керівними структурами, згідно з положеннями Закону від 30 серпня 1915 р., були ГН з УБ, очолювані місцевими губернаторами. При губернських і повітових земських управах, на рівні окремих волосних

правлінь, при міських управах функціонували комітети допомоги біженцям, на які і покладалося виконання урядових розпоряджень у сфері опікування біженцями. До їх складу входили діячі земств, представники громадськості. Наприклад, головою училищної комісії Харківського міського комітету допомоги біженцям працював відомий вчений-етнограф М. Сумцов¹³⁴², а загальне керівництво опікою біженців у місті здійснював професор історик Д. Багалій, обраний на той час міським головою¹³⁴³. Крім того, з липня 1917 р. на Харківщині під керівництвом голови ГЗУ П. Добросельського розпочав роботу спеціальний евакуаційний комітет, завдання якого полягало у налагодженні транзитного руху біженців через Харків¹³⁴⁴.

Слід зазначити, що у прифронтовій Подільській губернії у ряді повітів комітети допомоги біженцям розпочали роботу лише з 1917 р.. Наприклад, у Кам'янецькому повіті такий комітет, очолений представником земства О. Нечаєм, був започаткований 9 вересня 1917 р.; у Вінницькому, очоленому головою окружного суду, 10 листопада того ж місяця уповноважений Гайсинського повітового земства Е. Бонецький прийняв на себе керівництво відповідним повітовим комітетом¹³⁴⁵. В окремих місцевостях діяли також і волосні комітети допомоги біженцям. Навесні 1917 р. найпотужнішим у своїх фінансових можливостях та за кількістю місцевих осередків продовжували залишатися представництва Тетянинського комітету. Значну роботу виконували відділення ВЗС, ВСМ, КПЗФ ВЗС.

Окрему групу склали етнічні спілки – польські, єврейські, латиські, литовські та ін., які фінансувалися, головним чином, з державної скарбниці. На літо – осінь 1917 р. у Катеринославській губернії працювали відділення ЦОК, Польського товариства допомоги постраждалим від війни, литовського товариства, латиського товариства, єврейського комітету, які опікувалися 70361 біженцем від 241671 біженця, зафіксованого в губернії (Додаток 3.8)¹³⁴⁶. На Волині відділення ЦОК, Київська обласна рада Польських товариств допомоги жертвам війни, комітет товариства надання допомоги єврейському населенню, яке постраждало від воєнних дій, надавали

допомогу 35210 біженцям, тоді як на утриманні губернської земської управи перебувало 230999 біженців¹³⁴⁷. Для порівняння зазначимо, що на Полтавщині на утриманні національних комітетів (польських, єврейських, литовських) перебувало 16376 біженців, у той час, як земські та інші організації опікувалися 13433 біженцями¹³⁴⁸.

У світлі нових революційних гасел в Україні розпочалося реформування і місцевих комітетів допомоги біженцям, в основу якого було покладено принцип виборності членів оновлених комітетів та широка участь самих біженців. При цьому реформування не було надто радикальним, оскільки можна говорити про збереження старих кадрів та стилю роботи¹³⁴⁹. Наприклад, 17 червня того ж року в Одесі було утворено особливу міську раду з надання допомоги постраждалим від війни – «демократичний орган, куди входять президії всіх існуючих національних комітетів, представники міської управи, громадського комітету, представники від біженців»¹³⁵⁰.

Слід зазначити, що активну громадську позицію зайняли і етнічні комітети. Наприклад, на початку травня 1917 р. Київський єврейський комітет допомоги жертвам війни провів вибори представників біженців «... для активної участі на правах повноправних членів при обговоренні питань стосовно різних напрямків допомоги біженцям»¹³⁵¹.

Характерною рисою громадського життя на весні 1917 р. було проведення різних з'їздів – всеукраїнського з'їзду робітників, селян, військових, учителів, українського жіноцтва, делегати яких декларували свою прихильність гаслам свободи і демократії. В Україні, як і в Росії, було проведено кілька біженецьких форумів, які свідчили, між іншим, і про зростання свідомості самих біженців. Протягом весни – літа 1917 р. Київ став місцем проведення низки подібних акцій. Так 18 – 19 квітня пройшов з'їзд представників єврейських комітетів допомоги біженцям Київської, Волинської, Подільської та Чернігівської губерній¹³⁵², а 14 – 15 травня – з'їзд працівників Комітету Південно-Західного фронту ВЗС¹³⁵³. У серпні того ж року відбувся з'їзд біженців Холмщини, на який до Києва прибуло близько

300 делегатів¹³⁵⁴. Цікаво, що різні зібрання проводили й самі біженці. Серед інших, наприклад, 4 квітня 1917 р. у приміщенні палацу графа Воронцова відбулися збори біженців-селян Одеси, на яких було обрано два делегати на майбутній селянський з'їзд¹³⁵⁵.

УЦР долучилася до розв'язання біженецьких проблем уже після створення 15 червня 1917 р. Генерального секретаріату – власного вищого органу виконавчої влади¹³⁵⁶. Його головою з одночасним виконанням повноважень генерального секретаря внутрішніх справ В. Винниченко, а заступником був призначений П. Понятенко¹³⁵⁷. Останній, враховуючи, що В. Винниченко виконував насамперед обов'язки голови Секретаріату, в основному здійснював керівництво Секретарством внутрішніх справ¹³⁵⁸ та «опікувався справами біженців із Галичини і Буковини, українськими громадянами, що залишилися в Росії і не могли повернутися в Україну»¹³⁵⁹. Також у компетенції П. Понятенка, певно, перебували й справи, утвореного у структурі секретарства внутрішніх справ, біженецько-плінницького відділу (в інших документах – відділу біженців, полонених і виселенців)¹³⁶⁰. Керував роботою відділу К. Лоський¹³⁶¹⁻¹³⁶². При цьому можна стверджувати, що П. Понятенко і К. Лоський стали першими в новітній історії України урядовцями, які взяли на себе повноваження щодо організації допомоги біженцям Першої світової війни.

Ще однією структурою, яку було започатковано 19 червня 1917 р. у Києві, стала Окружна нарада у справах біженців – представницька структура, чия компетенція поширювалася на Волинську, Київську, Подільську, Полтавську і Чернігівську губернії, тобто діяла в межах компетенції Генерального секретаріату. Ініціатором її створення виступив головуповноважений Південно-Західного фронту І. Стерлигов¹³⁶³. Зі складу наради було виокремлено виконавчий комітет. З утворенням Окружної наради стає очевидним формування в Україні двох центрів з вирішення біженецьких питань – у Генеральному секретаріаті та при головуповноваженому Південно-Західного фронту. При цьому останній, що

було досить важливо, мав реальні фінансові важелі впливу. І хоча до складу Окружної наради ввійшли представники УЦР, перебіг подальших подій показав, що українська влада всіляко намагалася обмежити її вплив та і взагалі скасувати. Головним же завданням інституції стала розробка плану повернення додому біженців та його практична реалізація¹³⁶⁴.

Таким чином, на першому етапі діяльність УЦР у царині біженства була скоріше фрагментарною і виражалася у створенні окремого відділу при Генеральному секретарстві внутрішніх справ. Така ситуація є цілком природною, оскільки керманічі українського руху бачили автономну Україну у складі демократичної Росії, в якій вже існувала відповідна біженецька вертикаль.

Другий етап тривав з кінця червня 1917 р. до другої половини січня 1918 р. і характеризувався еволюцією біженських структур УЦР, її спробами порозумітися з Міністерством внутрішніх справ Тимчасового уряду, розробкою проектів основоположних документів у галузі біженства. При цьому слід наголосити, що в останні місяці існування Тимчасового уряду в його стосунках із УЦР зберігалася невизначеність¹³⁶⁵, яка очевидно й підштовхнула українську сторону до самостійних пошуків оптимальних шляхів розв'язання біженецьких проблем та формування власних органів влади.

З другої половини літа 1917 р. в Україні розпочинається процес творення українських біженецьких структур різного підпорядкування. У другій половині липня товариш генерального секретаря внутрішніх справ П. Понятенко звернувся до командування Південно-Західного фронту з проханням дозволити УЦР створити на фронті інститут комісарів у справах біженців. Доцільність такої посади визначалася необхідністю планомірного розв'язання проблем біженців. 25 липня генерал О. Лукомський, начальник штабу Верховного Головнокомандуючого, у телеграмі-відповіді зазначив, що на Південно-Західний фронт, згідно з наказом МВС Тимчасового уряду, прибув голуповноважений у справах біженців – «досвідчений у цій справі»

– І. Стерлигов. Українським комісарам, у разі згоди УЦР, надавався статус помічників, безпосередньо підпорядкованих цьому голувповноваженому¹³⁶⁶. І вже 26 липня 1917 р. було введено інститут «комісарів виселенсько-біженецько-плінницьких справ». 28 липня постановою УЦР про затвердження бюджету Генерального секретарства внутрішніх справ було виділено по 500 крб. на їх щомісячну заробітну плату¹³⁶⁷.

1 серпня 1917 р. у Києві відбулося засідання Окружної наради у справах біженців. Головуючий А. Ржепецький поставив питання щодо необхідності виділення зі складу виконавчого комітету робочої президії, яка б мала виконувати покладені на нараду функції. Проте представник УЦР висловився за недоцільність такого кроку, оскільки із затвердженням Тимчасовим урядом Положення про Генеральний секретаріат, саме Центральна Рада була зобов'язана узяти на себе управління діяльністю Окружної наради. Фактично можна говорити про прагнення УЦР підпорядкувати та зосередити в своїх руках керівні важелі у справі біженства. Пропозицію розкритикував І. Стерлигов, позаяк «... справа [біженців. – Л.Ж.] настільки спішна, що чекати доки уряд затвердить Положення про Генеральний секретаріат неможна, необхідно президію утворити негайно»¹³⁶⁸. Крім безрезультатних організаційних дебатів, серед іншого, було ухвалено виділити Волинській губернській земській управі 50000 крб. на влаштування пунктів харчування на шляхах руху біженців. До того ж виконавчий комітет Окружної наради прийняв постанову про звернення до голувповноваженого з проханням перерахувати 150 тис. крб. на покриття кредитів місцевим біженецьких комітетів¹³⁶⁹.

У другій половині літа 1917 р. одночасно з процесом становлення Окружної наради фахівці біженецько-плінницького відділу під керівництвом К. Лоського розробили «Проект Тимчасових правил з управління справами допомоги біженцям в Україні», який фактично став першим законодавчим актом української влади у царині біженства¹³⁷⁰. Необхідно зазначити, що остаточно цей дещо скоригований відповідно до нових політичних умов

документ, набув свого юридичного оформлення 28 грудня 1917 р. у вигляді Постанови Української Центральної Ради про затвердження «Тимчасових правил управління справами допомоги біженцям на території України»¹³⁷¹.

Одинадцять статей Проекту в стислому вигляді визначили основи політики УЦР у питанні соціального захисту біженців Першої світової війни, владну вертикаль, фінансові засади та інші аспекти перш за все у межах п'яти українських губерній. Зокрема, було підтверджено, що «усіма справами допомоги біженцям в Україні відає Генеральне Секретарство внутрішніх справ» (ст. 1). Для безпосереднього керівництва окресленим напрямом внутрішньої політики при Генеральному секретарстві внутрішніх справ передбачалося утворити «...особливий Тимчасовий Біженецький відділ, який складається з Директора і канцелярії при ньому з особливим штатом» (ст. 2).

До компетенції відділу передавалася організація соціального захисту «...виселенців та військовополонених». У свою чергу виселенцями вважалися всі українці, які на початок війни проживали на західноукраїнських землях, що входили до складу Австро-Угорщини, були арештовані російською військовою владою та вислані до Сибіру чи інших віддалених регіонів імперії¹³⁷². У липні 1917 р. Д. Дорошенко, обіймаючи на той час посаду уповноваженого комісара Галичини і Буковини Тимчасового уряду, наголосив, що «... виселенці... хоча й не перебувають у російському підданстві, але є жертвами старого поліцейського режиму». Слід наголосити, що у травні 1917 р. у Києві при УЦР було створено Український Центральний Галицько-Буковинський комітет, головним завданням якого було надання допомоги виселенцям, тим «... хто був у Галичині арештований і адміністративною дорогою пересланий в Росію..., в Сибір або в інші північні губернії...»¹³⁷³. Керував його діяльністю І. Базяк¹³⁷⁴. Отже, можна констатувати, що УЦР урівняла у правах усі суспільні групи, поява яких була спричинена розв'язанням воєнного конфлікту (біженців, виселенців і полонених), вписавши обездолену війною людину в систему координат своєї соціальної політики.

Усе діловодство у справах біженців на рівні Генерального секретарства внутрішніх справ та рівноцінних інституцій провадилося «... за підписом директора відділу і скріпленого діловодом, а зносини з вищими інституціями за підписом Генерального Секретаря внутрішніх справ або його товариша зі скріпленням директора відділу» (ст. 3). Для розв'язання справ допомоги біженцям при Генеральному секретарстві внутрішніх справ передбачалося утворити представницький колегіальний орган – «Особливу нараду зі справ біженецьких». Її роботою мав керувати товариш Генерального секретаря внутрішніх справ чи директор біженецького відділу (ст. 6 - 7)¹³⁷⁵. Склад інституції передбачалося сформувати із трьох представників Генерального секретарства внутрішніх справ, головуповноваженого з улаштування біженців Південно-Західного фронту, по двоє представників від кожної з п'яти губернських нарад у справах біженців і центральних біженських організацій (причому один із цих двох представників обов'язково мав бути із біженецького середовища), по одному представнику від Генерального військового штабу, від ВЗС, ВСМ, Київської ради солдатських і робітничих депутатів, управління Києво-Воронезької залізниці, Київського губернського продовольчого комітету, управління Південно-Західних залізниць, Київського управління водних шляхів, Штабу Київського військового округу і управління головного начальника постачання Південно-Західного фронту¹³⁷⁶. Фактично до складу наради передбачалося ввести значну кількість представників різних державних, громадських, військових інституцій. Для більш дієвого її функціонування було висловлено припущення щодо можливості виділення з її складу спеціального Виконавчого комітету.

До компетенції Особливої наради зі справ біженецьких або Виконавчого комітету, створеного в її структурі, належало: а/ Визначення розміру авансів з Державних коштів, необхідних для ведення справ допомоги біженцям. б/ Розгляд і затвердження, ухвалених на Губернських нарадах з улаштування біженців, обрахунків і справоздань усіх установ і організацій,

відаючих справами допомоги біженцям в межах губернії, які входять до складу Української Народної республіки є остаточним. в/ Вироблення і затвердження плану руху біженців, їх розселення і повороту на місце попереднього перебування. г/ Визнання правомочними громадських організацій, які відають справами біженців в Україні. д/ Розробка змін та доповнень до цих правил. е/ Усі інші справи, що стосуються біженців, які Генеральний Секретаріат буде вважати необхідним передати на розгляд наради»¹³⁷⁷.

Важливим моментом, що принципово мав позначитися на результативності біженецької політики, було налагодження своєчасного і належного фінансування. Розпорядником коштів, отриманих з кількох джерел – від ОН з УБ МВС Тимчасового Уряду, від «... відділу постачання Південно-Західного фронту та від інших структур на допомогу біженцям, які проживають у межах 5 губерній» – визнавалося лише Генеральне секретарство внутрішніх справ. До того ж «усі організації у справах біженців» були позбавлені права «... отримувати кошти з Петрограду без відома Генерального Секретаріату УЦР»¹³⁷⁸.

Одним із пріоритетних напрямків політики Генерального секретаріату внутрішніх справ стало й надання фінансової підтримки інституціям, які поза межами України надавали допомогу біженцям-українцям, а також уродженцям з Холмщини і Буковини. Тим самим можна стверджувати, що українська влада зосередила свою увагу на усіх без винятку біженцях, не зважаючи на їх етнічну, соціальну, конфесійну приналежність та географію перебування. У прикінцевих положеннях «Проекту Тимчасових правил з управління справами допомоги біженцям в Україні», зазначалося, що у разі затвердження даного документа, «...скасовується Київська окружна нарада у справах біженців, всі грошові ресурси цієї установи передаються до біженецького відділу Генерального секретарства внутрішніх справ»¹³⁷⁹.

21 вересня 1917 р. В. Винниченко направив на затвердження М. Авксентьєву, міністру внутрішніх справ Тимчасового уряду, «Проект

Тимчасових правил з управління справами допомоги біженцям в Україні» та «Записку про організацію справи допомоги біженцям на Україні»¹³⁸⁰. У супровідному листі генеральний секретар внутрішніх справ висловив прохання: «... утвердити цей проект найближчим часом з огляду на необхідність якнайшвидшого упорядкування справ біженців на Україні і підготовки плану повернення біженців на батьківщину і асигнувати у розпорядження генерального секретарства внутрішніх справ на перший час аванс 500 тис. крб. на організацію справи допомоги біженцям і субсидіювання біженецьких організацій»¹³⁸¹. Слід відзначити, що в цьому листі вперше офіційно викладено думку щодо необхідності розробки плану реевакуації біженців з України до своїх домівок.

У «Записці про організацію справи допомоги біженцям на Україні» В. Винниченко, пояснюючи ситуацію, в якій перебувала справа надання допомоги біженцям, наголосив на невідповідності «Керівних положень з улаштування біженців», прийнятих 2 березня 1916 р., «... сьогочасному пореволюційному ходу речей»¹³⁸². Новизна політичної ситуації проявилася і в нездатності єдиного центру, зосередженого у Петрограді, «... слідкувати за [біженецькими] справами у всій державі»¹³⁸³. Така ситуація, на думку В. Винниченка, призвела до фінансової плутанини, оскільки кошти для українських установ і організацій надходили з різних джерел. Багато в чому була розрізною і їх діяльність. Тому на порядок денний в Україні вийшло питання створення спеціальної інституції, у компетенції якої перебували, по-перше, керівництво фінансовими аспектами справи, по-друге, здійснення систематичних заходів у справі допомоги біженцям, по-третє, розробка плану повернення їх до своїх домівок. І нарешті український урядовець підтвердив бажання Генерального секретарства внутрішніх справ узяти на себе опікування виселенцями та військовополоненими¹³⁸⁴.

Для з'ясування ситуації, пов'язаної із прагненням української влади створити власну біженецьку структуру, до Києва був направлений В. Богуцький, товариш міністра внутрішніх справ Тимчасового уряду. Цікаво,

що до середини літа 1917 р. він обіймав посаду заступника міського голови Одеси¹³⁸⁵. Крім того, В. Богуцькому було доручено провести «... об'їзд біженських районів з метою об'єднання заходів щодо влаштування біженців»¹³⁸⁶. Серед українських міст московський уповноважений відвідав й Одесу. В. Богуцький, ознайомившись із «Проектом Тимчасових правил з управління справами допомоги біженцям в Україні», заявив що останній іде у розріз з існуючими в Росії законами, а відтак вимагав часу на розгляд і вивчення. Натомість, він запропонував тимчасово до затвердження проекту створити при Генеральному секретарстві внутрішніх справ КН у СБ, яка б об'єднала «... усі структури України, які займаються справами біженців»¹³⁸⁷. Основою положенням принципом її функціонування мала стати узгодженість дій із рішеннями ОН з УБ, тим самим за останньою визнавалося керівництва біженецькою складовою на всьому постімперському просторі, де поширювалася юрисдикція Тимчасового уряду.

Наступним кроком до створення української інституції у справах біженців можна назвати засідання Київської окружної наради з питань біженців 28 вересня 1917 р., на якому представники УЦР порушили цю проблему. На Київську нараду прибули представники військового командування та української влади, громадських і етнічних комітетів, які після повалення Російської імперії проводили свою діяльність на українських теренах. Серед них – А. Ржепецький, виконувач обов'язків голови Київської губернської наради у справах біженців; Доротов, виконувач обов'язків комісара Києва; І. Мірний, виконувач обов'язків Київського губернського комісара; генерал-лейтенант Трегубов, командувач військами Київського округу; Ясирський, завідувач справами Київської губернської наради у справах біженців; Діамандіди, голова пароплавного товариства; Маргуліс, помічник Київського комісара; Левицький, завідувач рухом біженців територією Київської губернії. Від громадських і етнічних комітетів на нараду прибули: Чистяков (РТЧХ); Вейдеман (Латиський комітет); С. Москалевський та Фудаковський (ЦОК); Пратковський та Юркевич

(Київська обласна рада польських товариств); Нещадименко, Засенко, М. Козловський, Бжозовський (Всеросійський комітет у справах біженців); Барчук (УЦР); Гольдельман (ВЗС); В. Гаспар'ян (ВСМ); Білоликов та Бех (Київське відділення Всеросійського товариства опіки біженців); Л. Старцька-Черняхівська та З. Мірна (Українське товариство допомоги населенню Півдня Росії); Янушкис (Литовський комітет); Флейшман (Єврейський комітет); Мадаєв (інтендантське управління); князь Мещерський (Київський міський продовольчий комітет); Сталь та Домославський (Польський Львівський допоміжний комітет). До того ж на нараді був присутній О. Марченко, представник голувповноваженого І. Стерлигова. Від Генерального секретарства внутрішніх справ на нараді працювали К. Лоський та І. Красковський¹³⁸⁸⁻¹³⁸⁹.

В. Богуцький, який був запрошений на нараду, своїм виступом намагався зосередити увагу членів наради на кількох важливих, на думку Тимчасового уряду, моментах. Перш за все, і це вже в котре, було наголошено на необхідності реорганізувати біженецькі структури на демократичних засадах. Хоча слід зазначити, що на той час до складу місцевих комітетів вже було введено представників біженців, як запорука демократичності у прийнятті рішень. Однак, за відсутності належного фінансування з центру голослівні гасла не допомагали вижити біженцям у складних умовах наростаючого в Україні хаосу та віддаленої перспективи більшовицької окупації. В. Богуцький також наголосив «... на найневідкладніших потребах біженців, як наприклад, культурно – просвітніх...», на які попередній уряд не звертав належної уваги¹³⁹⁰. Проте виступаючи, у свою чергу, на порядок денний поставили дещо інші проблеми.

Для представників УЦР було важливим, щоб саме Рада, як крайовий орган влади, стала центром, навколо якого й гуртувалася б робота у справах біженців. На цьому й наголосив у виступі І. Красковський, озвучуючи ідею створення самостійної структури у справах біженців з відповідною правовою базою. Його підтримав представник ВЗС Гольдеман. Нова інституція, з

утвореним у червні 1917 р. біженецько-плінницьким відділом, мала стати широким представницьким органом, на яку покладалася розробка програмних засад політики України у царині біженства. У свою чергу процес створення національного органу у справах біженців просувався складно, наражаючись на протидію Тимчасового уряду Росії, його небажання співпрацювати з українською владою.

Знаковою для розбудови справи біженства в Україні стала нарада, скликана 5 жовтня 1917 р. за ініціативи генерального секретаря внутрішніх справ. На неї прибули представники влади, громадських спілок допомоги біженцям, етнічних комітетів, місцевих самоврядувань¹³⁹¹. Перш за все на засіданні було обговорено та ухвалено поданий директором біженецького відділу К. Лоським «Проект Тимчасових правил з управління справами допомоги біженцям в Україні». При цьому вже було змінено назву інституції з «Особливої наради зі справ біженецьких» на «Крайову нараду у справах біженців», як-то запропонував В. Богуцький. Також було вирішено, що саме Крайова нарада буде остаточно затверджувати кошториси губернських нарад у справах біженців.

Ключовою тезою обговорення стало питання фінансової незалежності майбутньої структури – Крайової наради у справах біженців від ОН з УБ як запоруки самостійної результативної діяльності. На цьому наголошували представники єврейського комітету С. Грінберг та Б. Вайншельбаум. Натомість І. Красковський висловився за «принцип концентрації допомоги біженцям на місцях – у Києві», позаяк Генеральний секретаріат і є крайовою владою в Україні¹³⁹². Жваву дискусію викликало питання щодо національного та біженського представництва в КН у СБ. Для остаточного визначення складу представництва в майбутній нараді було обрано під головуванням К. Лоського спеціальну комісію у складі Б. Вайншельбаума, М. Вітерової, С. Сосая, М. Козловського, С. Москалевського, М. Юшкевича, П. Мокроуса та А. Ржепецького. Після довгих дебатів було ухвалено, що Крайова нарада у справах біженців при Генеральному секретарстві

внутрішніх справ уповноважена отримувати від Державної скарбниці кошти і асигнувати по відповідним кошторисам місцевим біженецьким організаціям. На неї покладалося і затвердження обрахунків ГН з УБ¹³⁹³.

Зрозуміло, що такі «самостійницькі» задуми УЦР у справі біженства зустріли опір Тимчасового уряду. Тому вже 7 жовтня 1917 р. до Києва знову прибув В. Богуцький для проведення наради з біженецьких питань. Його завданням було переконати українську владу у недоцільності створення незалежної біженецької структури, якою мала стати Крайова нарада у справах біженців, оскільки остання могла ухилитися від виконання рішень ОН з УБ. Він поставив під сумнів і «Проект Тимчасових правил з управління справами допомоги біженцям в Україні», оскільки до складу ОН з УБ «входять представники національних і громадських організацій, а також передбачається представник від Генерального секретарства»¹³⁹⁴. Фактично В. Богуцький озвучив ставлення Тимчасового уряду до українських потуг у царині розбудови системи біженецьких органів і дав зрозуміти, що надісланий В. Винниченком проект можливо і буде ухвалений, але за обов'язкового доопрацювання українською стороною¹³⁹⁵. Високопосадовець зауважив про відсутність у «Тимчасовій інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні» від 4 серпня 1917 р. положень щодо біженців¹³⁹⁶, тому можна говорити про зволікання та небажання російського уряду підтримувати УЦР у розв'язанні проблем біженців.

Генеральний писар України О. Лотоцький, заперечуючи російському представнику, наголосив, що проект «Тимчасових правил» і є проектом нового закону, покликано виправити недоліки існуючого [від 30 серпня 1915 р. – Л. Ж.] як надто вже невідповідного сучасному моменту»¹³⁹⁷. У решті-решт В. Богуцький, виступаючи від імені Тимчасового уряду, погодився на утворення української біженецької структури, але без наділення її фінансовими повноваженнями. Слід зазначити, що нарада відбувалася у гострій дискусії, оскільки зіткнулися інтереси Тимчасового уряду, який не бажав мати в Україні самостійну і фінансово незалежну біженецьку

структуру, натомість представники УЦР наполягали на зворотному. До того ж вони виступили проти продовження роботи Окружної наради у справах біженців, яку, як своє дітище, відстоював А. Ржепецький¹³⁹⁸. Проти останньої також виступав і В. Богуцький, назвавши нараду «самочинною» і такою, що не розуміє своїх завдань¹³⁹⁹. Отже, нарада показала різне бачення у вирішенні проблеми біженців в Україні з боку Тимчасового уряду та Генерального секретаріату УЦР.

14 жовтня 1917 р. В. Винниченко направив ще одного листа О. Нікітіну, новому міністру внутрішніх справ Тимчасового уряду, в якому висловив прохання: «Беручи до уваги скрутне становище біженців в Україні, прохаю вас до затвердження Проекту Тимчасових правил з управління справами допомоги біженцям в Україні, дозволити утворити при генеральному секретарстві внутрішніх справ Крайову нараду у справах біженців, по типу, запропонованому Богуцьким»¹⁴⁰⁰.

На жаль, запити української сторони в умовах наростаючої чергової політичної кризи в Росії залишилися без відповіді, змушуючи її надалі вже самостійно вирішувати питання щодо формуванням своєї вертикалі біженських органів. Проте події, що розгорнулися в Україні та Росії з другої половини осені 1917 р., показали, що УЦР стала єдиною в Україні правонаступницею скинутого Тимчасового уряду, маючи повне право на ведення самостійної політики у царині біженства та створення відповідної владної вертикалі. Фактично жовтневі події у Петрограді докорінно змінили ситуацію в Україні і підвели її очільників до усвідомлення необхідності у стислі терміни створити повноцінну державу¹⁴⁰¹.

І вже 27 жовтня 1917 р. на засіданні КН у СБ було затверджено її склад та обрано Виконавчий комітет. До його складу увійшло дев'ять осіб, із них три представники за посадою – директор біженецького відділу (голова), представник демобілізаційного відділу Генерального Секретаріату, уповноважений ОН з УБ Тимчасового уряду та шість виборних – С. Сосай, М. Вітерова, С. Москалевський, Б. Вайншельбаум, В. Гаспар'ян, А.

Ржепецький та два кандидати – З. Мірна і В. Сабат¹⁴⁰². Фактично Виконком став куратором державної політики у царині біженства. Цікаво, що на засіданні був присутній А. Модржевський, представник ОНЗУБ Тимчасовго уряду. Наприкінці жовтня 1917 р. у зв'язку з розширенням повноважень біженецький відділ було реорганізовано в окремий біженецький департамент Генерального секретарства внутрішніх справ. З грудня 1917 р. і до моменту падіння Гетьманату П. Скоропадського його очолював Ю. Старицький, син видатного українського драматурга та громадського діяча М. Старицького¹⁴⁰³. Його заступником був призначений В. Гаспар'ян, колишній представник ВСМ.

Одночасно з оптимізацією центральних біженецьких органів в Україні розпочався процес розбудови відповідних місцевих органів. 2 листопада 1917 р. на засіданні Виконавчого комітету Крайової наради було визначено механізм участі біженців у складі ГН з УБ та їх президій. Так, коли на території губернії перебувало до 10 тис. біженців, то у роботі губернської наради мав брати участь один представник, до 50 тис. – два, до 100 тис. – три, більше 100 тис. – чотири. До складу президії губернської наради, яка мала працювати під головуванням губернського комісара і в компетенцію якого були передані колишні повноваження губернаторів, мало входити, крім нього, чотири обрані особи: три представники від «... від найбільших організацій допомоги біженцям і один представник від самих біженців»¹⁴⁰⁴. Крім того, КН у СБ ухвалила й кошторис утримання губернських нарад у справах біженців на останню чверть 1917 р., на покриття якого передбачалося витратити 31115 крб.¹⁴⁰⁵ (Додаток 3.9). При цьому кошти для губернських нарад Катеринославщини і Харківщини було розраховано орієнтовно, оскільки на той час даних про їх роботу УЦР не мала.

27 – 28 листопада 1917 р. у Києві під головуванням товариша генерального секретаря внутрішніх справ І. Красковського відбулося пленарне засідання Крайової наради у справах біженців, на якому фактично було виголошено державні засади політики у сфері соціального захисту

постраждалого від війни населення¹⁴⁰⁶. У роботі пленарного засідання взяли участь представники широких кіл громадськості, залучених ще у роки Першої світової війни до біженської справи, діячі місцевих органів самоврядувань і керівники різних національних біженських комітетів. На порядок денний було винесено шість питань: «1. Питання фінансування біженецьких організацій. 2. Спосіб складання обрахунків. 3. Реорганізація Губернських Нарад. 4. Вибори Виконавчого Комітету. 5. Об'єднання і ліквідація біженецьких організацій. 6. Реевакуація біженців»¹⁴⁰⁷.

Перш за все незаперечним став факт, що УЦР визнала себе відповідальною за долі тисяч біженців, які перебували в Україні. У складі Генерального секретарства внутрішніх справ для керівництва соціальним захистом цієї категорії населення було спеціально створено біженецький департамент та Крайову Наряду у справах біженців. Оскільки 31 жовтня 1917 р. сесія УЦР ухвалила рішення щодо поширення влади Генерального Секретаріату, крім Київської, Волинської, Подільської, Полтавської, Чернігівської губерній, на Херсонську, Харківську, Катеринославську, Таврійську, частково Курську і Воронежську губернії¹⁴⁰⁸, то повноваження КН у СБ поширювалися і на ці території.

На рівні губерній справу опікування біженцями належало передати до компетенції губернських комісарів, які після скасування інституту губернаторів, мали керувати роботою ГН з УБ. Останні у свою чергу передбачалося реорганізувати у дійсно представницькі структури, залучивши до роботи урядовців, представників самоврядувань, громадських і кооперативних спілок, етнічних комітетів. Їх виконавчими структурами стали президії, які мали широкі повноваження: виконання постанов центральної та губернской влади, перевірка кошторисів окремих організацій для подання їх на розгляд губернской нараді та розподіл для них коштів, розробка плану руху, розселення біженців, визначення характеру і напрямків діяльності кожної громадської організації та постановка, на підставі аналізу звітів, доцільності існування таких, налагодження контактів між розрізненими

етнічними біженськими організаціями, контроль за діяльністю національних і громадських організацій. При кожній губернській нараді було введено посаду представника КН у СБ, тобто спеціального посередника для «встановлення контакту» між державними та місцевими біженськими структурами¹⁴⁰⁹. Проте здекларовані положення в «умовах анархії і безладдя» було досить складно реалізувати. Українські дослідники з цього приводу слушно зауважують: «... органи місцевого самоврядування і місцева державна адміністрація не мали практично жодних ресурсів для здійснення своїх повноважень і реального впливу на місцеве життя»¹⁴¹⁰.

Пленарне засідання було єдиним, на яке у повному складі зібралися члени КН з УБ, оскільки всі подальші події вимагали мобільності прийняття рішень та ухвал, розв'язання конкретних завдань – як-то поліпшення стану біженців на Волині, розробка умов реєвакуації біженців, складання губернських кошторисів, розв'язання проблем різних громадських комітетів та ін.¹⁴¹¹. Зрозуміло, що ця структура була досить солідною в представницькому плані, тому цілком логічним є те, що основне навантаження було покладено на її Виконавчий комітет.

Остаточного юридичного оформлення біженецької структури УЦР, вироблені нею засади та розроблений план реєвакуації, набули у кінці 1917 р. Перш за все слід зазначити, що 28 грудня 1917 р., уже в умовах загального наступу більшовицьких військ проти УНР¹⁴¹², на засіданні Малої Ради було заслухано та ухвалено законопроект про становище біженців¹⁴¹³. Насправді то була Постанова УЦР про затвердження «Тимчасових правил з управління справами допомоги біженцям в Україні»¹⁴¹⁴. Фактично ця постанова, яку підписав товариш голови УЦР М. Шраг, мала статус закону і регулювала всі аспекти політики УНР у царині біженства. Перш за все цим, документом нарешті було скасовано Окружну нараду у справах біженців, а всі кошти автоматично перейшли у розпорядження біженецького департаменту Генерального секретарства внутрішніх справ. Головні положення постанови зводилися до того, що: «1. Всіма ділами допомоги біженцям на Україні відає

Генеральне Секретарство Внутрішніх Справ. 2. Для безпосереднього завідування зазначеними справами при Генеральному Секретарстві Внутрішніх справ утворюється Тимчасовий Біженецький Департамент, який складається з Директора і канцелярії при нім по штату. 3. Для розв'язання справ допомоги біженцям при Генеральнім Секретарстві Внутрішніх справ утворюється Крайова Нарада по справах біженецьких. 4. Крайова Нарада у справах біженецьких при Генеральному Секретарстві Внутрішніх справ одержує з Державної Скарбниці за дозволом Генерального Секретарства всі кошти, що асигнуються Народою біженецьким організаціям, за представленим і затверджених Крайовою нарадою обрахунках і розділяє їх згідно з зазначеними обрахунками між відповідними організаціями. 5. Генеральне Секретарство Внутрішніх справ має право допомагати з державних коштів громадським та іншим організаціям, що функціонують за межами Української Народної Республіки, якщо ці організації допомагають біженцям, уродженцям України, Галичини, Холмщини та Буковини»¹⁴¹⁵.

До складу КН у СБ передбачалося ввести 52 представники від 33 різноманітних інституцій, урядових, громадських, етнічних, місцевих губернських нарад у справах біженців та ін.. Правда, не зрозуміло, для чого було залишено представника «Особого Совіщання» о біженцях при Російським Міністерстві Внутрішніх Справ»¹⁴¹⁶. Для порівняння слід зазначити, що 9 жовтня 1917 р. члени комісії з формування складу Крайової наради у справах біженців С. Сосай, М. Вітерова, С. Москалевський, Б. Вайншельбаум, А. Ржепецький, М. Козловський, М. Юшкевич, П. Мокроус, під керівництвом К. Лоського обговорили проект представництва, згідно з якими до наради мала увійти 41 особа від 25 установ та організацій¹⁴¹⁷. За такого широкого представництва Крайова нарада могла збиратися лише на пленарні засідання, тому для розв'язання поточних справ з її складу передбачалося утворити Виконавчий комітет, який на час підписання Постанови уже працював над вирішенням низки поточних питань.

До повноважень Крайової наради належало регулювання фінансових питань, формування бюджету утримання біженецьких інституцій, вироблення плану евакуації біженців, визначення правомірності громадських організацій, які займалися справами біженців, внесення змін та доповнень до «Тимчасових Правил»¹⁴¹⁸. Цікаву оцінку доцільності створення Крайової наради було подано у «Пояснювальній записці до проекту Положення про Департамент у справах біженців і Крайової Наради», яка була розроблена влітку 1918 р. комісією законодавчих справ Міністерства внутрішніх справ Гетьманату. «Покликана розв'язати справу надання допомоги біженцям, де потрібно швидкість, вказана Нарада, що складається із представників всіляких громадських, національних і партійних організацій, настільки громіздке у своєму складі, що сам факт її скликання має викликати чимало труднощів і потребувати багато часу; нескладно далі уявити собі і порядок вирішення справ цією Народою, яка складається із представників всіляких організацій, часто вороже налаштованих одна до іншої»¹⁴¹⁹.

В умовах скорого закінчення війни, на яке сподівалися усі її учасники, однією із важливих гуманітарних проблем мала стати проблема повернення додому сотень тисяч біженців. Відтак одним із завдань урядових структур УЦР стала безпрецедентна на той час розробка нормативних засад майбутнього процесу їх реевакуації. З цією метою 2 грудня 1917 р. зі складу Виконавчого комітету КН у СБ було виділено спеціальну Реевакуаційну комісію, до складу якої ввійшли С. Москалевський М. Вітерова, С. Сосай і представник біженецького департаменту¹⁴²⁰. І вже 30 грудня 1917 р., після майже місячної «довгочасної праці» на десяти засіданнях, члени комісії представили на розгляд Виконкому КН у СБ «Додаток до плану реевакуації». Члени Виконкому, директор біженецького департаменту Ю. Старицький та представник Генерального секретарства контролю Ревзін затвердили цей документ. Він передбачав широку підготовчу роботу, яку належало виконати у стислі строки, щоби з кінця березня 1918 р. розпочати повномасштабну репатріацію біженців Першої світової війни. На жаль, історія внесла свої

корективи, дозволивши втілити в життя план лише з літа 1918 р. і за інших політичних умов.

Таким чином, протягом другого етапу УЦР уже виробила власні засади політики у царині біженства, створила відповідну систему центральних органів і прагнула оптимізувати підпорядковані місцеві структури з надання допомоги біженцям. Фактично розбудова біженецької складової її внутрішньої політики стала однією з ланок «...формування державного механізму»¹⁴²¹. Принципово важливим результатом роботи урядовців КН у СБ стала розробка плану реєвакації біженців. Можна стверджувати, що зими 1918 р. УЦР, попри всі негативні зовнішні чинники, стала самостійним розробником і реалізатором своїх програмних документів у царині допомоги жертвам війни.

Третій етап тривав з другої половини січня до кінця квітня 1918 р. і був позначений гострим військовим протистоянням з Радянською Росією, що привів до окупації нею теренів України. Фактично вирішувалася доля існування української державності. Ситуація зими 1918 р. була напрочуд несприятливою для українства, його влади та перспектив розвитку вцілому.

Поворотним моментом в історії біженства Першої світової війни стали перемовини в Брест-Литовську, на яких саме українська делегація вперше підняла на міжнародний рівень цю гуманітарну проблему загальноєвропейського масштабу. При цьому слід нагадати, що ще 21 листопада 1917 р. УЦР ухвалила спеціальну постанову «Про справу миру», у якій мова йшла про «... негайну розробку конкретної програми миру для пропозиції її від імені Української Народної Республіки народам Росії, а також Союзним і ворожим державам, як основу перемовин...». До виконання постанови передбачалося залучити й «Раду Народних Комісарів» для координації ведення цієї справи»¹⁴²². Проте більшовицька Росія, вирішивши самостійно вести перемовини, зазнала дипломатичної поразки. Відтак згодом вона безпідставно звинуватила українську сторону, яка у Бресті, на думку

керівництва РНК, зіграла ключову роль такого собі «джокера», оскільки «...раптово з'явилася там на переговорах»¹⁴²³.

У складі української делегації був консультант у справах біженців С. Москалевський. 2 лютого (20 січня) 1918 р. він подав на розгляд української делегації доповідну записку. У ній було обґрунтовано необхідність створення спільної з Німеччиною та Австро-Угорщиною комісії для «вирішення під час мирних переговорів питання про реевакуацію на батьківщину: у прифронтову смугу Волині і Поділля, а також у Галичину і Польщу заручників, виселенців і біженців, які перебувають в Україні. Додаючи, що Уряд Української Народної Республіки прихильно ставиться до питання про швидке повернення на батьківщину нікому і нічим невинних людей, вигнаних переважно у примусовому порядку»¹⁴²⁴. До цього процесу, враховуючи, що серед біженців значну кількість склали поляки (Додаток 3.10), на паритетних умовах передбачалося залучити і представників Польської Регенційної Ради.

Головні засади міждержавної співпраці з цього питання зводилися до таких: «а) негайно утворити, згідно з мирним договором, відповідні змішані комісії, яких місцеперебуванням має бути Київ, де під рукою знаходяться усі матеріали і відомості; б) у комісіях спільно виробити правильний і такий, що відповідає місцевим умовам, план пересування; в) видати відповідне розпорядження Біженському Департаменту при Міністерстві внутрішніх справ щодо негайної реевакуації виселенців у прикордонну смугу України; г) планову реевакуацію поза Україною, по можливості, розпочати не пізніше 25 березня цього року, щоби частина сільського населення теж могла повернутися до початку весняних польових робіт»¹⁴²⁵.

Згідно з українськими пропозиціями саме Київ, враховуючи, що Україна лежить в епіцентрі різновекторного руху біженців, мав стати місцем розташування регулюючих цей процес штаб-квартир міжнародних місій. Відтак зростала роль саме українського фактора у розв'язанні цієї складної, великою мірою, європейської проблеми. Проте можна лише припускати, чи

були використані ці пропозиції, коли 9 лютого 1918 р. високі сторони підписали мирний договір, у якому П'ятий розділ «Виміна обопільних воєнно-полонених і цивільних інтернованих» стосувався повернення додому і біженців, у тогочасному трактуванні – цивільних інтернованих. У його статті 15 зазначалося: «Інтерновані або заслані цивільні з обох боків будуть змозі по можливості скоро безплатно відіслані до дому, оскільки вони не захочуть залишатися на місці за згодою тої держави, де вони перебувають, а від'їхати кудись інше»¹⁴²⁶.

Повернення цивільного населення на свої місця було можливим за умови, коли держава, до якої належало повернутися, не перебуватиме «...у воєнній стані». Заборона на повернення визначалася лише у випадках внутрішньої або зовнішньої небезпеки для держави. Документом, що мав слугувати перепусткою до перетину кордону, було визнано перепустку, яка видавалася «владами рідної держави»¹⁴²⁷. Для реалізації цих положень передбачалося відразу після ратифікації мирного договору там же у Брест-Литовську створити спеціальну комісію, до роботи якої передбачалося залучити по чотири представники від кожної зі сторін-підписантів. На неї й мали покладатися повноваження з урегулювання цього питання¹⁴²⁸.

Учасниці Четверного союзу мислили інакше ніж Україна, а остання, підписавши за словами міністра внутрішніх справ УНР П. Христюка «... мир демократичний, гідний, справедливий без анексій і контрибуцій»¹⁴²⁹, практично залишилася наодинці з проблемами сотень тисяч біженців. Представники Австро-Угорщини та Німеччини, розглядаючи переговори з Україною й визнання її самостійності як противагу Росії, отримання ринків збуту своїх товарів і джерело сільськогосподарської продукції¹⁴³⁰, не вважали за потрібне рахуватися з гуманітарними пропозиціями української делегації. В подібній площині розглядають плани Дунайської імперії й австрійські історики: «Головний резон Австро-Угорщини в окупації України крився у забезпеченні якомога більшого й швидкого експорту продовольства»¹⁴³¹. «Виявилось, що німці не були схильні приймати біженців із Росії, яка була

охоплена революцією, оскільки останні могли принести із собою соціалістичні ідеї»¹⁴³². Не піднімалося питання щодо вирішення долі біженців і на двосторонніх радянсько-німецьких перемовинах у Брест-Литовську¹⁴³³. УНР, не зважаючи на відсутність підтримки своїх потуг у царині біженства з боку основних гравців європейської дипломатії, одноосібно продовжила формувати правове поле в окресленій галузі. Нагальність його створення зумовлювалася критичним становищем біженців, яке дедалі погіршувалося. Так, І. Красковський, на той час товариш міністра МВС та Ю. Старицький, директор біженецького департаменту у Пояснювальній записці до проекту закону про реевакуацію біженців зазначали: «Біженців сила. Вони залишили свої рідні місця в більшості випадків на безшабаш. Поля їх і городи залишилися без господарів, зовсім не обробляються, що підсилює харчову кризу. З огляду на все це, а також і на те, що приходить весна і біженецького стихійного руху припинити неможна, для користі Української Народної Республіки, її людності та для самих біженців необхідно зараз же вжити спішні героїчні заходи, щоб одвернути ці страшні, численні лиха, котрі з'явилися як неминучі наслідки неупорядкованого біженецького руху»¹⁴³⁴.

І вже на початку квітня 1918 р. Міністерство внутрішніх справ ухвалило План реевакуації біженців (в інших документах цей нормативний акт названо як «Закон про реевакуацію біженців»¹⁴³⁵), підготовлений урядовцями біженецького департаменту, членами Реевакуаційної комісії та залученими фахівцями з різних аспектів допомоги біженцям¹⁴³⁶. Фактично цей план за своїм нормативним наповненням мав статус закону. 8 квітня 1918 р. директор біженецького департаменту Ю. Старицький доповідав з цього питання на засіданні Ради народних міністрів УНР, а вже за кілька днів вищий виконавчий орган України остаточно затвердив Постанову, яка регулювала основні складові процесу репатріації біженців у межах країни.

У документі, перш за все, було визнано біженецький департамент керівною структурою у справі реевакуації та правомочною «... видавати по цім справам інструкції, розпорядження і взагалі робити всі заходи для

найшвидшого і найліпшого плану реєвакуації біженців»¹⁴³⁷. Наступне важливе положення стосувалося налагодження негайної співпраці з відповідними структурами сусідніх держав для прискорення повернення додому іноземних біженців, які проживали в Україні або транзитом поверталися через її терени. Фактично українська влада неухильно дотримувалася принципу «відкритого коридору», коли біженці мали змогу перетнути лінію Південно-Західного фронту у спеціально визначеному міжнародними договорами місці. Аналізуючи положення цього нормативного акту, можна зробити висновок про створення правових, міжнародних, фінансових, організаційних й технічних засад для виконання плану реєвакуації біженців.

Таким чином, у результаті Лютневої 1917 р. революції в Україні затвердилася нова національна влада, якою стала Українська Центральна Рада. Важливим аспектом її діяльності у комплексі внутрішніх проблем стала царина біженства Першої світової війни. У процесі творення власних нормативно-правових засад УЦР еволюціонувала від повного підпорядкування загальноросійським біженецьким структурам до українських, від функціонування у російському правовому полі до утворення власних засад біженецької політики та відповідної вертикалі влади. Втілити ж прагнення УЦР у справі надання допомоги біженцям та організації їх повернення до своїх домівок за тих зовнішньополітичних умов було надзвичайно складно. У той же час саме українська сторона, ставши повноправним суб'єктом міжнародного права, зробила спробу унормувати на рівні міждержавних угод репатріацію біженців Першої світової війни, випереджаючи у цьому питанні час на кілька років.

3.2. Організація допомоги біженцям за доби УЦР – УНР

Початок 1917 р. – третього року світової війни – досить чітко продемонстрував нездатність Російської імперії адекватно реагувати на

соціальні виклики, породжені невдалими військовими операціями, загальною втомою суспільства, бездарною внутрішньою політикою. Держава та правляча династія стрімко наближалися до свого краху. В цій непевній і водночас фатальній ситуації проблеми пересічного біженця, породженого Великою війною, відійшли на задній план, ба навіть тогочасна преса, захопившись революційною стихією, вже не приділяла їм стільки уваги. Вони поступово перетворювалися на тягар для суспільства і непосильну у фінансовому плані ношу для урядових структур, державних утворень, які постали на теренах колишньої імперії Романових.

Протягом березня 1917 – квітня 1918 р. організація соціального захисту цієї категорії населення в Україні перебувала в межах компетенції Тимчасового уряду, а після його падіння – урядових структур УЦР. Ці інституції, усвідомлюючи, що багатотисячну біженецьку масу не можна просто зігнорувати, були змушені вирішувати старі проблеми, пов'язані, головним чином, із дефіцитом асигнування біженецьких статей. Водночас нова доба, окрім революційної риторики, породила й низку серйозних викликів – перепідпорядкування притулків колишнього Тетянинського комітету, розселення і забезпечення біженців, які поверталися з Росії, початок самовільного їх руху до своїх домівок, заспокоєння різних соціальних ексцесів, пов'язаних з невдоволенням біженців відсутністю належної допомоги. У таких умовах основне навантаження несли місцеві самоврядування – губернські, повітові, міські управи, на чиєму опікуванні перебувало утримання, лікування, навчання, працевлаштування цієї категорії тогочасного суспільства. Саме вони, розуміючи, що біженців «неможна залишити без опіки, їх неможна викинути на вулицю»¹⁴³⁸, робили все можливе, щоби якимось чином задовольнити хоча б найнеобхідніші їх потреби.

На весну 1917 р. становище біженців, які перебували в українських губерніях, враховуючи кілька об'єктивних факторів, було досить драматичним. По-перше, згідно з ухвалою ОН з УБ від 15 вересня 1916 р.,

«починаючи з четвертої чверті поточного року [1916. – Л. Ж.]» «продовольче і квартирне забезпечення» передбачалося видавали лише 50% від загальної кількості біженців¹⁴³⁹⁻¹⁴⁴⁰. Решта мала знаходити засоби до існування самостійно. Проте, це було майже неможливим, оскільки у повітах переважну більшість складали діти, жінки, які за ними доглядали, а відтак не могли знайти собі роботу, і непрацездатні хворі, інваліди, пристарілі. По-друге, недоотримання бюджетних коштів протягом зими 1916–1917 рр., у свою чергу, створювало ґрунт для розгортання соціальної напруги між біженцями і місцевим населенням. Свідченням критичної ситуації, що цілковито проектується на загальноукраїнський контекст, можна назвати стан соціального захисту біженців, що склався у Вовчанському повіті Харківської губернії.

17 березня 1917 р. у телеграмі до князя Г. Львова він повідомив про досить тривожні сигнали: «Біженці, розселені Вовчанському повіті, голодні, напівроздягнені та босі осаджують повітове і волосні попечительства, вимагаючи продовольчі, квартирні гроші. До цього часу не отримані і не видані гроші за грудень минулого року і січень, лютий, березень поточного. Настрій у біженців у зв'язку з цим такий, що подальша затримка виплати викличе непоправні ексцеси з боку останніх... Потрібно за 1916 р. 150 тисяч, а за січень, лютий, березень [1917 р. – Л. Ж.] – 285 тис. крб.. Іноземні піддані отримують допомогу вчасно, що ще більше нервує натовп»¹⁴⁴¹.

Проте реакції уряду не було, тоді як біженці, розселені в повіті, почали надсилати до вищих органів влади свої скарги на «бездіяльність Вовчанського комітету біженців». Така двозначна ситуація змусила вже завідувача повітовим відділом допомоги біженцям А. Сорнева розіслати 15 квітня 1917 р. листи до Харківської губернської земської управи, Харківського губернського присутствія, Міністерства внутрішніх справ, Тетянинського комітету та його Харківського губернського відділення з поясненням причини постійних скарг біженців до вищенаведених інституцій. Він наголосив, що у повіті перебувало 41,8% дітей, 17% матерів, які за ними

доглядали, 16,3% – непрацевдатних, які в сумі своїй дали 75,1 % від загальної їх кількості. А отже, і без того «знедолених біженців» належало позбавити мізерної допомоги¹⁴⁴². До того ж у повіті склалися просто нестерпні умови для роботи персоналу комітету. «З одного боку, голодні біженці бунтують, грублять, звинувачують у грабежах і розкраданні місцеву адміністрацію; з іншого – всі інстанції, куди відділ направляв клопотання про відпуск для біженців грошей, абсолютно не задовольняють і на них не відповідають, направляючи відділу лише скарги біженців»¹⁴⁴³.

Подібне становище, на думку А. Сорнева, лише обтяжувало роботу канцелярії та не давало практичних результатів. Відтак усі керуючі інституції мали перш за все задовольнити прохання управи, а «... потім вимагати відповіді на численні скарги знедолених біженців»¹⁴⁴⁴. На адресу Тимчасового уряду надходили листи і телеграми, в яких самі біженці наголошували на скрутному становищі. В окремих випадках біженці писали листи з проханнями навіть до перших осіб нової Росії¹⁴⁴⁵.

Весною 1917 р. ОН з УБ, враховуючи, що успадковані від попередньої влади норми допомоги біженцям, коли в умовах наростаючої інфляції місячне утримання у 6 крб. було «подібне вироку голодної смерті»¹⁴⁴⁶, ухвалила низку відповідних положень. У них передбачалося збільшити витрати на грошову допомогу, оплату тимчасового помешкання, забезпечення одягом та ін.. 10 травня 1917 р. губернські комісари Тимчасового уряду, градоначальники, громадські, національні спілки, які опікувалися біженцями, отримали до виконання ухвалені 6 травня 1917 р. ОН з УБ спеціальний циркуляр. Із середини літа 1917 р. відповідно до його положень першочергово норми продовольчої допомоги належало підвищити до 12 крб. на місяць. При цьому її мали отримувати 65% від загальної кількості біженців, що на 15% більше порівняно із ухваленими ОН з УБ 15 вересня 1916 р. доповненнями до «Керівних положень з влаштування біженців». Новелою у частині унормування квартирного утримання стало виділення в окрему групу шести великих міст, серед них – столичні

Петроград і Москва і чотири провідні українські – Київ, Одеса, Харків та Катеринослав (Додаток 3.11). Проте квартирне утримання передбачалося збільшити тільки з жовтня 1917 р., а враховуючи карколомні події, що відбувалися в Росії восени того року, можна цілком слушно припустити, що ця норма так і не була реалізована.

Розміри кредитування на одяг і взуття, зокрема, зимове, також було збільшено і складало на одного біженця 15 крб. на півріччя. Проте реальні ціни, коли, наприклад, у губернському місті Полтаві у листопаді 1917 р. чоботи коштували 150 – 200 крб. проти 50 крб. у травні того ж року, робили державну допомогу досить мізерною. Серед причин такої ситуації – переорієнтацію економіки на потреби воєнного часу. П. Стебницький з цього приводу писав: «Одягтись і обутись стало трудніше, бо заводи і фабрики почали виробляти краму менше і по дорогій ціні. Багато заводів мусили цілком повернути свою роботу на військову потребу»¹⁴⁴⁷. Загалом, аналізуючи дані Додатку 3.11 можна констатувати, що нові норми допомоги біженцям зросли удвічі, але інфляційні процеси, які набули своєї незворотності, відразу ж їх нівелювали. У Катеринославі, наприклад, на початок весни 1917 р. 1 кг масла коштував 1,5 крб., 1 кг свинини – 1,7 крб., 1 кг сала – 2,5 крб., 1 кг сосисок – 2,5 крб.¹⁴⁴⁸. При цьому за цілої низки об'єктивних обставин зростання цін на всі групи товарів спостерігалось повсюдно – і у містах, і в сільській місцевості (Додаток 3.12).

Збільшення оплати за медичні послуги, які біженці отримували у земських і міських медичних закладах, передбачалося реалізувати за рахунок залишків коштів за іншими напрямками допомоги. Однак, в тогочасних умовах залишків просто не було. Максимальний розмір витрат із місцевих бюджетів на одного стаціонарно хворого склав 1 крб. 80 коп. Крім того, усі організації й установи, що стало також нововведенням, отримали дозвіл покривати витрати по одній статті залишками з інших. При цьому витратити залишкові кошти можна були лише у тих напрямках, які асигнувала ОН з УБ, серед них – і надання біженцям трудової допомоги¹⁴⁴⁹.

У таких умовах губернські наради у справах біженців на свій страх і ризик збільшували норми утримання з тим, щоби якимось чином рятувати біженців. Так, наприклад, 24 травня 1917 р. Херсонський губернський комісар, не чекаючи вступу в дію нових норм продовольчого забезпечення, видав розпорядження, згідно з яким розмір щомісячного «продовольчого пайка» було збільшено до 7 крб. 20 коп. До того ж було введено поняття «півпайка» – 3 крб. 75 коп.¹⁴⁵⁰. На подібні кроки ішли й інші органи місцевої влади та біженецькі структури губернського рівня. Так, з 5 липня 1917 р. ухвалою Харківського губернського об'єднаного комітету продовольчу допомогу стали отримувати 85% біженців проти 65%, передбачених в новому урядовому документі¹⁴⁵¹. Проте частина біженців в силу різних життєвих обставин залишилася поза цими безликими статистичними даними¹⁴⁵².

Розрив фінансових зв'язків із Росією, спричинений більшовицьким переворотом, спонукав урядовців УЦР переглянути існуючі норми, виходячи з власних фінансових можливостей. 2 грудня 1917 р. на засіданні Виконкому КН у СБ розглядалося питання щодо формування губернських кошторисів на опіку біженців та встановлення власних їх норм утримання. Аналізуючи дані Додатку 3.13, можна встановити, що УЦР у цьому аспекті, порівняно з задекларованими ОН з УБ нормами, зробила крок назад, оскільки допомогу мали отримувати не 65% від зареєстрованих біженців, а вже 60%. Оплату за проживання взагалі передбачалося видавати лише половині біженців; допомога одягом призначалася 15%, у той час як медичне обслуговування поширювалося на всю біженецьку масу. При цьому розробники врахували лише амбулаторне лікування, заклавши витрати на рівні 25 коп./міс.. Продовольче забезпечення однієї особи зменшилося з 12 крб. до 7 крб. 50 коп.. В окрему статтю було виділено утримання біженців у притулках, воно склало 25 крб./міс. у столичному Києві, а у решті місцевостей – 20 крб./міс.¹⁴⁵³. Цими розрахунками належало користуватися при складанні кошторисів на першу чверть 1918 р., але українсько-більшовицьке збройне

протистояння загальмувало цей процес і кошториси почали формуватися лише з другої половини весни 1918 р..

Частина біженців у жахливих умовах евакуації 1915 р. втратили своє майно, більше того «безсумнівно, що відступ військ супроводжувався реквізиціями продовольства, гужового транспорту, будівельних матеріалів і т.п., а також знищенням посівів, будівель і жител, які могли полегшити ворогу постачання і рух уперед своїх армій та сприяти успіху їх операцій»¹⁴⁵⁴. Відтак 18 вересня 1917 р. ОН з УБ надіслала до губернських комісарів терміновий циркуляр для доведення до широких біженецьких мас ідеї, що державна скарбниця бере на себе матеріальну відповідальність за збитки, які ті зазнали. Для отримання компенсації біженцям належало подати підтвердження та заяви до місцевих біженецьких комітетів. Проте це благородне поривання урядовців Тимчасового уряду так і лишилося на рівні декларативних заяв, оскільки «українське обмежене у фінансах Державне Казначейство не може собі дозволити нині надати біженцям матеріальну допомогу, в тому обсязі, в якому вони бажають»¹⁴⁵⁵. Говорячи про проблеми фінансування біженецької складової, слід констатувати, що і ОН з УБ, і біженецькі структури УЦР, відпускали так би мовити віртуальні гроші, з примарною перспективою їх матеріалізації. Так, 16 січня 1918 р. КН у СБ на своєму засіданні постановила довести до відома Генерального секретаря інформацію щодо виділення коштів Українському товариству допомоги жертвам війни на дитячі притулки колишнього Тетянинського комітету. Вона вважала за необхідне: «... видати Товариству аванс із сум Крайової Народи в розмірі 40. 000 крб. з умовою, щоби гроші ці було зараховано Товариству при одержанні асигновок на першу чверть 1918 року»¹⁴⁵⁶.

Кошти начебто й асигнувалися, але дорогою до адресатів просто зникали. З іншого боку необхідно врахувати той факт, що влада Тимчасового уряду була приречена, а пізніше взагалі йшлося про порятунок самих міністрів від фізичного знищення більшовиками. Відтак Тимчасовий уряд, що цілком природно, вже не міг вчасно зреагувати на ці запити, тоді як

банківські установи УНР ще не могли в повному обсязі взяти на себе окреслений аспект фінансування. У той же час самоврядування і восени 1917 р. закидали телеграмами обидві урядові інституції щодо необхідності виділення грошей на біженців. В окремих випадках до Києва направлялися делегації з місць, щоби пояснити ситуацію, отримати фінансову підтримку, а також з'ясувати обстановку з майбутньою реєвакуацією¹⁴⁵⁷.

Місцеві самоврядування та громадські спілки, не отримуючи належної реакції з боку української влади та Тимчасового уряду на свої телеграми і запити, намагалися відшукати місцеві резерви, часто беручи у борг певні суми в міських управ, губернських фінансових установ та інших інституцій. Так, влітку 1917 р. у Харкові з державної скарбниці для проведення заходів щодо опікування біженців на підставі кошторису колишнього Тетянинського комітету по дев'яти статтях витрат було покрито лише дві та й то не в повному обсязі. Левову частку витрат – понад 77 тис. крб. – було проасигновано за рахунок міського бюджету (Додаток 3.14)¹⁴⁵⁸. Навесні 1918 р. в Одесі «національні комітети, рятуючи біженців від холоду й голоду, нарobili численних боргів, розпродали частину інвентарю і позичили через міську нараду [з улаштування біженців. – Л. Ж.]» 100.000 крб. у місцевого Міського Самоврядування»¹⁴⁵⁹.

До справи порятунку біженців долучилися і губернські комісари, розуміючи всю небезпеку розгортання «грізних ексцесів, які можуть прийняти небезпечний напрямок стосовно банківських установ»¹⁴⁶⁰. Вона намагалися ввійти у стосунки з фінансовими інституціями ввірених губерній та взяти кредити на покриття заборгованостей по біженецьких статтях. Так, 14 листопада 1917 р. губернський комісар Полтавщини А. Лівіцький, він же голова губернського комітету з надання допомоги біженцям, надіслав до Генерального секретарства внутрішніх справ УНР спеціального листа. У ньому наголошувалося, що поданий 20 вересня 1917 р. до ОН з УБ кошторис 31-ї біженецької організації «... до цього часу не затверджений»¹⁴⁶¹. Проте вже 25 листопада на екстреному засіданні Полтавської губернської наради з

улаштування біженців констатувався факт численних безрезультатних звернень А. Лівницького і біженецьких організацій до МВС Тимчасового уряду та УЦР відносно погашення заборгованості по кошторисним витратам на біженців. У результаті обговорення було прийнято ухвалу про виділення 300 тис. крб. на потреби біженців із фондів губернської Казенної палати¹⁴⁶², про що телеграфно було повідомлено і Київ, і Петроград. Зрештою зреагувала на цей запит лише українська влада, коли вже 23 квітня 1918 р. на засіданні Виконкому КН у СБ передбачалося виділити 51 тис. крб. на покриття «... з удержаного з рахунку Полтавщини грошей позичених Місцевою Народою у Місцевої Казенної Палати»¹⁴⁶³.

Подібним чином склалася ситуація й на Харківщині, на діяльність біженецьких структур якої вплинув і політичний аспект – більшовицька присутність. Слід зазначити, що губернський комісар український есер Попов¹⁴⁶⁴ 4, 18, 24 листопада надіслав телеграми до МВС Тимчасового уряду, а 18 і 24 листопада до Генерального секретаря фінансів з проханням виділити кошти на погашення заборгованості з виплати щорічної грошової допомоги біженцям¹⁴⁶⁵. 24 листопада 1917 р. через місцеву пресу він звернувся до біженців із поясненням ситуації щодо затримки її видачі останнім та проханням зберігати спокій, оскільки ним зроблені запити до української та російської влади в особі ОН з УБ, і є надія отримати кошти¹⁴⁶⁶.

Крім того, наприкінці листопада 1917 р. до Києва на пленарне засідання КН у СБ, була направлена делегація під керівництвом І. Добролежі, завідувача відділу допомоги біженцям ГЗУ. Останній заручився підтримкою І. Красковського, товариша генерального секретаря внутрішніх справ, який пообіцяв виділити кошти на потреби Харківщини. Проте коштів не було отримано. Більше того, харківська делегація переконала, що: «загалом же фінансове становище Київської Ради на кінець поточного року склалося досить складне і лише покладалися надії на новий рік, коли Рада передбачала розпочати випуск українських грошових знаків»¹⁴⁶⁷.

16 грудня того ж року Л. Турчанинов, неодмінний член губернського правління, у зверненні уже до нового губернського комісара українського соціал-демократа С. Тимошенка, члена УЦР, донедавна голови Губернської Української Ради, був змушений констатувати, що «...гроші не отримані і навіть ніяких відповідей не надійшло» і взагалі «... справа перебуває у плачевному стані, оскільки на допомогу біженцям за останню чверть року – жовтень – грудень не відпущено жодної копійки, скрута біженців жахлива»¹⁴⁶⁸. Завдяки увазі очільника губернії та губернського правління, їх бажанню зарадити «... вкрай нездоровій і небезпечній ситуації», у другій половині грудня 1917 р. напередодні різдвяних свят на потреби біженців ними було виділено понад мільйон крб.¹⁴⁶⁹. Кошти надійшли із джерел, які перебували в розпорядженні губернського комісара, узяті, можливо, й за пропозицією Л. Турчанинова, із наявного військового кредиту¹⁴⁷⁰.

Аналізуючи листи й телеграми з місць на предмет асигнування коштів на біженців, можна прослідкувати деяку закономірність і еволюцію сприйняття влади з боку місцевих біженецьких структур. Так, протягом весни – першої половини осені 1917 р. прохання щодо фінансової допомоги надходили до Петрограда, після жовтневих подій надсилалися одночасно і до Києва, а вже з весни наступного року лише урядових структур УНР, вбачаючи у них верховний орган влади нової держави. Наприклад, 14 березня 1918 р. виконувач голови Одеської міської наради з улаштування біженців, направляючи листа до «Київської Української Центральної Ради» з поясненням у край складного становища, що склалося навколо недофінансування біженецьких статей, висловив розуміння щодо «... складного фінансового становища молодій Українській Республіці»¹⁴⁷¹.

Перші кроки УЦР з упорядкування біженецької фінансової складової статей було зроблено на початку листопада 1917 р., коли Генеральне секретарство внутрішніх справ уповноважило ГН з УБ надіслати «копії кошторисних пропозицій усіх організацій на видатки у справах біженецьких»¹⁴⁷². Урядовці біженецького департаменту, на підставі

отриманих з місць даних, почали формувати власне український кошторис, але подальший розвиток подій дозволив лише весною наступного року звернутися до цієї проблеми. Щоправда, 19 грудня 1917 р. на одному з засідань Генерального секретаріату було ухвалено асигнувати Генеральному секретарству внутрішніх справ «100 тис. крб. на допомогу біженцям»¹⁴⁷³.

Уже навесні 3 квітня 1918 р. голова Ради Народних Міністрів В. Голубович підписав наказ про асигнування понад 14 млн крб. «... на допомогу біженцям по кошторисам Біженецького Департаменту, затвердженим Краєвою Народою на четверту чверть 1917 р.»¹⁴⁷⁴. Переважну більшість цих коштів передбачалося виділити місцевим органам допомоги біженцям. Розподілом сум для переказів ГН з УБ займалися 23 квітня члени Виконкому КН у СБ Б. Вайншельбаум, М. Вітерова, В. Гаспар'ян, З. Мірна, С. Москалевський, Г. Тершаковець та запрошені на засідання представник Одеської міської наради у справах біженців Вільсон, представник Українського Червоного Хреста Лукасевич, представник Державного контролю Кішко. У результаті обговорень було ухвалено: «Асигнувати і переслати до Губерніяльних Нарад у половинному розмірі, а саме: Волині – 2.511.600 карб., Поділля – 130.000 карб., Катеринославщині – 1.600.000 карб., Київщині – 1.000.000 карб., Чернігівщині – 335.000 карб., (уже передано Губернському комісару), Харківщині – 1.000.000 карб., Полтавщині – 420.000 карб., Херсонщині – 255.000 карб.»¹⁴⁷⁵. 150 тис. крб. було передано на погашення боргів Одеській міській нараді у справах біженців, 20 тис. крб. на потреби Єврейського центрального комітету у Києві¹⁴⁷⁶.

Для біженців, зважаючи на складну фінансову ситуацію в країні, актуальною продовжувала залишатися проблема працевлаштування. Пошук праці за умов, що продовольчу допомогу передбачалося надавати 65 %, а згодом 60 % біженців давав чи не єдину можливість утримувати себе і свою родину¹⁴⁷⁷. Звісно, що основним способом заробити незначні кошти була сезонна сільськогосподарська праця. З іншого боку, Перша світова війна, як наголосив Г. Турченко, призвела до кризи аграрного господарства,

відірвавши від землі значну кількість чоловічого населення¹⁴⁷⁸. При цьому мобілізацією було охоплено найбільш працездатні вікові групи чоловіків – від 20 до 50 років. На 1 березня 1917 р. до діючої армії було забрано 14 923 000 осіб, із них понад 12 млн – з сільської місцевості¹⁴⁷⁹. Слід зауважити, що А. Анфімов, спираючись на дані Всеросійського сільськогосподарського перепису, відзначив, що на літо 1917 р. із сільськогосподарських 75 губерній і областей Росії було мобілізовано 12 861 400 осіб, серед них – 10 932 600 із 47 губерній європейської частини. Значний відсоток сільських господарств всуціль залишився без працівників-чоловіків. По шести українських губерніях ці дані можна розділити таким чином (у відсотках): Волинська – 32%, Катеринославська – 30,1%, Київська – 37,6%, Полтавська – 32,7%, Харківська – 30,6%, Чернігівська – 30,2%¹⁴⁸⁰. Така ситуація, безумовно, вела Росію до продовольчої катастрофи¹⁴⁸¹.

Відтак весною 1917 р. нова влада Росії, як і її імперська попередниця, прагнули залучити біженців до сільськогосподарських робіт, а точніше до проведення весняної польової кампанії. Над розробкою відповідного проекту працювала спеціально створена при ОН з УБ комісія. І вже 18 березня на одному з перших після революційних подій засідань ОН з УБ під головуванням В. Енгельгарта було обговорено результати її напрацювань. Члени зібрання ухвалили спеціальну відозву до біженців щодо їх участі у посівній кампанії 1917 р.¹⁴⁸². 29 березня 1917 р. князь Г. Львов від імені Тимчасового уряду підписав «Правила щодо заходів залучення біженців до сільськогосподарських робіт»¹⁴⁸³. Документ передбачав створення на рівні повітів мережі особливих комітетів під головуванням повітових комісарів, які й мали керувати справою залучення біженців до сільськогосподарських робіт. До їх складу належало ввести представників місцевих земських, біженецьких структур, національних організацій, волосних комітетів, кооперативів та ін. На новоутворені структури покладалося: «А/ організація посередництва між власниками землі, одноосібними і колективними; зокрема сільськими товариствами, поселеннями, земельними спілками і т. і., з одного

боку, і біженськими населенням – з іншого. Б/ надавати групам біженців та їх сім'ям можливості орендувати частини крупних земельних площ приватних і казенних, що залишаються нині без обробки, за умови постачання таких груп біженців-орендарів необхідним живим інвентарем, насінням та ін., а також видавати позики і грошові допомоги; сприяти у наданні в їх користування землеробського реманенту з прокатних пунктів, що перебувають у віданні земств і Міністерства Землеробства»¹⁴⁸⁴.

Фактично новоутворені комітети мали стати посередниками між власниками земель та біженцями і великою мірою, захисниками інтересів останніх. На них також покладалася і справа агітації біженців, формування артілей для сільськогосподарських робіт та транспортування до місця роботи, ведення статистики щодо участі в польових роботах біженців, організація медико-санітарної допомоги цим людям¹⁴⁸⁵.

Біженцям, залученим до сільськогосподарських робіт, планувалося надавати медичну, санітарну і юридичну допомогу. Кошти на проведення комплексу відповідних заходів ОН з УБ мала асигнувати із кредитів, що виділялися на покриття різних біженецьких статей. Підставою до їх виділення слугували кошториси, розроблені повітовими комітетами. На період з 1 квітня по 1 жовтня 1917 р. перевезення біженців на роботу у сільську місцевість передбачалося здійснювати за рахунок держави згідно з діючим тарифом № 117 - 1915 р.. У прифронтові губернії їх транспортування допускалося лише із дозволу військової влади. Загальний нагляд і узгодження діяльності цих комітетів та різних організацій з питання залучення біженців на сільськогосподарські роботи, інформування МВС про хід всієї справи покладалася на особливих уповноважених ОН з УБ¹⁴⁸⁶.

Зрозуміло, що практична реалізація цього документу наразилася на значні труднощі, що було пов'язано із кризою, в якій перебувала тогочасна Росія. Крім того, в губерніях і повітах продовжували функціонувати бюро праці, до яких і зверталися біженці, бажаючи, серед іншого, віднайти роботу й у сільській місцевості. Передбачувані «Правилами» структури дублювали

діяльність вже існуючих бюро. Поза тим можна стверджувати, що складність формування комітетів проявлялася і в запланованій оперативності у підборі кадрового складу, укладання кошторисів, щоби гіпотетично встигнути до початку польових робіт.

Слід зауважити, що ініціатива відкриття бюро праці, які б забезпечували попит на біженецьку працю у сільському господарстві, в окремих випадках ішла від місцевих самоврядувань. Так, 22 березня 1917 р. було відкрито Кременчуцьке бюро праці, яке поширювало свої повноваження на населені пункти повіту та місто Кременчук. «З перших днів існування, завдяки належним чином поставленій рекламі – коли населення було широко повідомлено про його роботу [...] за два тижні своєї діяльності бюро відвідало 744 особи, що у середньому склало 62 особи в день»¹⁴⁸⁷. Поступово його діяльність поширилася і на сільську місцевість повіту «... шляхом періодичної розсилки оголошень, звертань до населення, а також шляхом особистого огляду волостей повіту агентом бюро». У складі повітового бюро працювали повітовий агент, секретар-статистик, реєстратор та служник з місячним окладом відповідно 160 крб., 100 крб., 50 крб. і 20 крб.¹⁴⁸⁸.

І вже 19 квітня 1917 р. на своєму надзвичайному зібранні члени Кременчуцької повітової управи заслухали доповідь «Про організацію бюро праці у зв'язку з сільськогосподарськими роботами». У ній, крім іншого, містилася інформація про перші результати роботи повітового бюро праці¹⁴⁸⁹. Аналізуючи цей документ, можна зробити висновок, що ідея створення такого бюро йшла від діячів управи і ніяк не була кроком до виконання урядових «правил щодо заходів залучення біженців до сільськогосподарських робіт». Члени управи виступили ініціаторами перед Полтавською губернською земською управою, з тим, щоби остання, враховуючи переважно її аграрний характер господарювання, «... пов'язала діяльність [губернського. – Л. Ж.] бюро праці з обслуговуванням інтересів сільського господарства, вживаючи заходів щодо врегулювання попиту і пропозиції на трудовому ринку губернії...»¹⁴⁹⁰.

Губернська влада прийняла проект Кременчуцької земської управи щодо необхідності організації під керівництвом губернського бюро праці відповідно 14 повітових бюро. До них передбачалося відрядити своїх представників – «14 повітових агентів». Завдання останніх зводилося до проведення роз'їздів населеними пунктами повіту з тим, щоби, ввійшовши у відносини із урядовими та громадськими установами і комітетами, займатися справою реєстрації наймачів і «... розширення справи трудового посередництва в повіті, а також для набору партій працівників»¹⁴⁹¹. Для роботи агента та бюро належало винайняти спеціальне приміщення, встановити години його прийому. В кожному повіті передбачалося ввести посаду реєстратора. Слід зауважити, що сусіднє Кобеляцьке повітове земство також відкрило повітове бюро праці, отримавши з губернського бюджету на його утримання 2600 крб. та 230 крб. на облаштування¹⁴⁹².

Певний відсоток біженців міг віднайти роботу й у містах. Наприклад, на початку грудня 1917 р. 150 біженців служило охоронцями військовополонених, які працювали на рейкопрокатному, залізообробному і механічному заводі Катеринослава. За свою працю вони отримували: «... оклад у сумі 90 крб. і допомогу на дорожнечу: сімейні 15 крб., а неодружені 9 крб.. Усього 105 крб. і 99 крб. на місяць при квартирі від заводу, опалюванні, освітленні та повному харчовому постачанні і забезпеченні»¹⁴⁹³.

Інша частина біженців продовжувала працювати у спеціально відкритих протягом 1915 – 1916 рр. майстернях. Вироблені в них речі йшли здебільшого на потреби російської армії. Наприклад, у місті Лубни Полтавської губернії біженці працювали у кравецькій майстерні¹⁴⁹⁴. Мережа майстерень діяла у Харківській губернії, там же було організовано й сільськогосподарські артілі¹⁴⁹⁵. Працевлаштуванням біженців у Волинській губернії займався відділ губернської земської управи із надання допомоги постраждалим від воєнних дій, який для цього започаткував спеціальне бюро праці. Зусиллям губернського земства було відкрито 10 кузень, 10 стельмашних майстерень та ін.¹⁴⁹⁶.

Складніше було з пошуком роботи іноземним біженцям, тому національні комітети, які функціонували на українських землях, продовжували опікуватися у цьому аспекті своїми співвітчизниками. Наприклад, на Харківщині губернське відділення ЦОК мало у своєму підпорядкуванні спеціальне бюро праці. У його штаті працювало 15 інструкторів, які надавали допомогу у влаштуванні на роботу, та 100 провідників, що супроводжували групи польських біженців, які виїздили на роботу в інші місцевості¹⁴⁹⁷. Організацією працевлаштування займалося і місцеве бюро праці, яке діяло при губернському комітеті допомоги єврейським біженцям¹⁴⁹⁸.

У цілому ж частина працездатних біженців з різних причин так і не була забезпечена роботою. Фактично біженці перебували у такому собі замкнутому колі. В умовах прогресуючого безробіття їм було досить складно знайти роботу, у той час як місцеві господарі прагнули отримати зиск із використання дешевшої, порівняно з місцевим населенням, робочої сили. З іншого боку, наростання усвідомлення щодо можливості близької реевакуації, як і кількарічна моральна втома, позбавляли біженців бажання шукати працю. Відтак єдиним порятунком для багатьох ставали мізерна продовольча та матеріальна допомога грошима, одягом чи взуттям.

Ще одним напрямком підтримки біженців продовжувалося залишатися надання адресних «продовольчих пайків», а в окремих випадках – невеликих грошових сум. На жаль, задекларовані ОН з УБ норми не встигали за зростанням вартості продуктів харчування і фактично перетворилися лише на добрі наміри нової влади. Насправді ж вона зайняла позицію жорсткої економії фінансових ресурсів. Підтвердженням того може служити ситуація, що склалася влітку 1917 р. у Харкові, коли місцева влада, враховуючи значне підвищення цін, установила щоденний «продовольчий пайок» для одного біженця на рівні 25 коп.. І вже негайно з Петрограду від Тимчасового уряду надійшла телеграма з категоричною вимогою скасувати це рішення¹⁴⁹⁹.

Анулювання для частини біженців продовольчої допомоги, певним чином, компенсувалося видачею їжі на пунктах харчування, які ще з літа 1915 р. продовжували утримувати місцеві самоврядування. При цьому в частині випадків самоврядування були змушені оплачувати оренду приміщень, в яких ті розташовувалися Так, Одеське повітове земство щомісячно асигнувало 20 крб. власнику будинку в селі Варварівка, де розташовувався пункт харчування¹⁵⁰⁰. Але, як відзначають сучасники, негативним фактором стали зловживання працівників пунктів харчування¹⁵⁰¹.

У дещо інший спосіб продовольче забезпечення біженців організував Комітет Київського товариства надання допомоги єврейському населенню, яке постраждало від воєнних дій. Протягом весни 1917 р. його продовольчий відділ відкрив низку продовольчих магазинів і мережу споживчих товариств, які працювали у Рівному, Луцьку Дубно, Кременці, Бережниці, Сарнах, Домбровиці, Володимирці та ін.. Продукти харчування до них постачалися зі складів «... волинського фронтового комітету ВЗС»¹⁵⁰². Відтак можна говорити пошук місцевими самоврядуваннями, громадськими та етнічними комітетами різних способів і фінансових резервів для забезпечення, хоча б частково, потреб біженців.

Найбільш соціально вразливою категорією серед біженців, безумовно, продовжували залишатися діти. Серед них у кращому, хоча б моральному плані, були ті, хто перебував із батьками чи родичами. Решта, загубившись чи осиротівши в евакуаційному безладі, перебувала у притулках – сиротинцях. Діти-біженці, склавши найбільший сегмент від загальноукраїнської кількості біженців, вимагали посиленої уваги з боку влади, місцевих самоврядувань, громадських і етнічних комітетів. Комплекс заходів у царині соціального захисту дітей, як і за доби Російської імперії, включав: забезпечення належних умов життя у притулках, організацію навчального процесу, надання медичної та матеріальної допомоги, забезпечення одягом і взуттям та ін..

З 1 квітня 1917 р. вступили в дію нові, ухвалені ОН з УБ 29 березня 1917 р., «Норми нарахування кредитів на утримання дитячих притулків» (Додаток 3.15). Його автори підійшли диференційовано до визначення статусу притулків, виділивши заклади першої категорії, розміщені у Петрограді, Москві, Одесі, Києві, деяких курортах та в зоні дії фронтів. Другу категорію склали притулки в губернських і повітових містах¹⁵⁰³. На підставі аналізу документа можна встановити, що в українських губерніях, як і взагалі по Росії, функціонувало сім типів закладів опіки – інтернати, гуртожитки, притулки, навчальні майстерні, початкові школи, притулки-«вогнища» і ясла-«вогнища» (дві останні категорії стосувалися опіки лише дітей, молодших семи років). При цьому вони охоплювали усі вікові категорії дітей-біженців. Найдорожчою статтею витрат – 45 і 40 крб. на місяць – було утримання дітей в інтернатах, структурах при середніх навчальних закладах, де вони проживали й навчалися. Оплата стосувалася власне утримання дитини, оплата за приміщення чи його обслуговування, навчання, навчальні посібники, харчування, одяг, взуття, білизна і медична допомога. найдешевшим була оплата за навчання дітей у початкових школах без «гарячих сніданків» – 3 крб./міс.¹⁵⁰⁴. Насправді, між визначеними нормами і їх реальним втіленням у життя лежала глибока прірва, зіткана з різних об'єктивних і суб'єктивних факторів. На жаль, точно встановити кількість закладів опіки, навчальних закладів та дітей-біженців, які там перебували, не має можливості. Статистичні дані щодо кількості закладів соціального захисту та дітей у них було взято із пояснювальних записок до кошторисів, які готували губернські та повітові земські управи, етнічні комітети. При цьому їх автори не завжди вважали за потрібне вказувати чи то кількість закладів – шкіл, притулків, гуртожитків, чи саму кількість дітей. Усе ж певні тенденції в загальноукраїнському масштабі можна окреслити.

Перш за все слід відзначити факт збереження мережі закладів опіки, а в ряді повітів необхідно констатувати і відкриття нових притулків, класів для навчання, дитячих садків. Місцева влада усіма засобами намагалася

покращити становище маленьких біженців, залучаючи до цього кошти з різних джерел фінансування. Заклади опіки, які раніше утримувалися Тетянинським комітетом, перебували у процесі перепідпорядкування місцевим земствам. У цьому контексті слушним буде такий собі калейдоскопічний аналіз ситуації в українських тилкових і прифронтових губерніях, з тим щоби скласти хоча б певне уявленн япро її особливості.

Так, у прифронтовій Волинській губернії за неповними даними 16404 дитини опікувалося у 120 закладах різного спрямування, з яких у віданні Волинської губернської земської управи перебувало 44 притулки, де проживало 2200 дітей, а також 134 школи, які відвідувало 6700 дітей¹⁵⁰⁵. У Житомирському повіті функціонував притулок для 160 дітей, дві дитячі лікарні, де могли покращувати своє здоров'я 60 дітей, сільськогосподарський притулок для 70 дівчаток. Повітове земство оплачувало і навчання дітей біженців у школах. У повітах Волині також було організовано майстерні для 900 дітей, де вони навчалися нескладним ремеслам¹⁵⁰⁶. Національні комітети – комітет Київського товариства допомоги євреям, губернське відділення Центрального Польського Комітету та інші у відкритих для дітей-біженців школах забезпечили їх безкоштовними гарячими сніданками¹⁵⁰⁷. Окремо слід назвати організовану для 2610 єврейських дітей мережу дитячих садків¹⁵⁰⁸.

На Полтавщині значна кількість дітей продовжувала перебувати у притулках, якими опікувалися повітові земства, громадські спілки, етнічні комітети. У свою чергу здобути необхідні знання вони могли у навчальних закладах різних типів. Наприклад, на кошти Кременчуцької управи навчалося 110 дітей, Кобеляцької – 52 дитини, причому вони отримували гарячі сніданки, Гадяцької – 150. Здобуттям грамоти маленькими біженцями опікувалися і Миргородське, Лубенське, Костянтиноградське, Переяславське, Золотоніське, повітові земства¹⁵⁰⁹. У Роменському повіті функціонувало 29 класів для дітей-біженців при реальному, комерційному, залізничному училищах і міській жіночій гімназії. Певна частина дітей навчалася у духовному училищі¹⁵¹⁰. При цьому слід зауважити, що згідно з

розпорядженням начальника управління південних залізниць, діти залізничних службовців-біженців відвідували залізничні школи безкоштовно¹⁵¹¹. У комерційному училищі Переяслава освіту здобувало 44 учні, евакуйованих із Кам'янця-Подільського, навчання яких оплачувалося за рахунок збору коштів із більш заможних учнів. У Лубенській чоловічій гімназії навчався 41 учень¹⁵¹². У Полтаві відділення Польського товариства мало два притулки, де проживало 100 дітей, три школи (початкові та середня) та реальне училище, які відвідувало відповідно 320 і 360 учнів¹⁵¹³.

На території Харківської губернії також продовжувала функціонувати розгалужена мережа закладів опіки дітей¹⁵¹⁴. Приміщення деяких притулків, які були орендовані у приватних власників, на підставі відповідних заяв належало повернути останнім. У цьому зв'язку, щоби діти не залишилися на вулиці, повітове земство, за підтримки губернської влади, придбало садибу з будинком і садом¹⁵¹⁵. У Вовчанську було організовано гуртожиток для 60 дітей-сиріт, з евакуйованих до міста двох гімназій з міста Дубно Волинської губернії¹⁵¹⁶. 25 дітей перебувало у Валківському притулку¹⁵¹⁷.

Досить активну роботу, направлену на організацію соціального захисту дітей-біженців, здійснювали етнічні комітети. На 1917 р. розгалужену мережу закладів опіки мало губернське відділення ЦОК. У 18 притулках – 14 денних і 4 постійних перебувало відповідно 705 і 160 дітей. Крім того, 243 учні навчалися у середніх навчальних закладах¹⁵¹⁸. Харківський губернський комітет допомоги жертвам війни з улаштування біженців-євреїв мав два притулки для 96 дітей від 4 до 8 років у Куп'янську і Слов'янську, а для 589 – організувало навчання у спеціально створених школах¹⁵¹⁹. На утриманні Харківського відділення Литовського товариства перебував притулок на 106 дітей та 37 учнів середніх навчальних закладів. Під опікою міського Латиського комітету утримувалося 500 учнів та кілька вчителів-біженців¹⁵²⁰.

Навчальний процес у школах та класах для дітей перебував на достатньому рівні. Наприклад, на серпень 1917 р. у Харкові функціонувало 68 класів для 2500 представників різних етнічних груп¹⁵²¹. У

Богодухівському, Валківському, Зміївському, Ізюмському, Куп'янському, Лебединському, Охтирському, Харківському повітах та у містах Слов'янську і Чугуєві продовжувала діяти мережа спеціальних шкіл, яку відвідували 4813 учнів¹⁵²². На особливу увагу заслуговує діяльність знову ж таки Вовчанського повітового земства, в якому навчальним процесом було охоплено 2781 дитина. Із них – 2257 дітей навчалося у 45 спеціально створених початкових класах, для чого земство винаймало 18 приміщень у різних населених пунктах повіту. У середньому один учитель навчав до 50-ти учнів. Також 524 підлітки, навчалися у середніх навчальних закладах. У переважній більшості шкіл діти були забезпечені гарячими сніданками¹⁵²³. У дев'яти повітах Харківщини губернське відділення ЦОК продовжувало утримувати 26 початкових шкіл для 1750 дітей-біженців, забезпечених навчальними матеріалами та гарячими сніданками (Додаток 3.16). На утриманні відділення перебували приміщення, де проводилися заняття, а також мешкали вчителі.

Належним чином було організовано опікування неповнолітніх біженців у південній Херсонській губернії. Аналізуючи матеріали Додатку 3.17 можна встановити, що 2352 дитини перебували на утриманні місцевих біженецьких структур, які займалися організацією їх навчального процесу та належних умов життя. Скласти уявлення про тогочасну школу для дітей-біженців можна на прикладі закладу для неповнолітніх поляків, який функціонував у Херсоні. На утриманні Херсонського Тимчасового комітету допомоги біженцям Царства Польського перебувала відкрита ще у жовтні 1915 р. школа з трьома, а у 1917/1918 навчальному році з чотирма відділеннями (класами), де навчалося 227 дітей. Школа мала три класні кімнати і два передпокої, очевидно, винаймався приватний будинок. Для новоствореного класу була орендована кімната у приміщенні Херсонського благодійного товариства. За їх використання Тимчасовий Херсонський комітет допомоги біженцям Царства Польського щомісячно виплачував по 15 крб..

У зв'язку зі збільшенням кількості учнів, комітет запросив ще одну вчительку. Відтак педагогічний колектив складався із семи вчителів, з яких

три працювало безкоштовно. Щомісячна зарплатна була такою: учитель отримував 160 крб., дві учительки – по 135 крб., учителька співів – 30 крб., шкільний сторож – 75 крб. (без харчування), служниця, яка готувала сніданки – 40 крб.. Про значення шкільного харчування зазначалося у пояснювальній записці до кошторису утримання цієї школи: «Сніданки, – для дітей дуже необхідні, враховуючи загальну бідність біженців. Недоїдання дітей це найбільше зло, той батіг, що породжує хирлявість – джерело хвороб»¹⁵²⁴.

На утримання школи, що включало придбання навчальних посібників, продуктів, вугілля для їх приготування, різні господарські потреби, щомісячно витрачалося 1070 крб.. Слід наголосити, що всі діти польських біженців, які проживали на Херсонщині, були охоплені навчанням у школах різних типів. При цьому вони відвідували не лише класи, відкриті при земських навчальних закладах, а й дещо дорожчі приватні гімназії та комерційні училища (Додаток 3.18). Розгалужену мережу закладів опіки дітей біженців мали Катеринославська, Київська та Чернігівська губернії¹⁵²⁵.

У контексті соціального захисту дітей-біженців слід розглядати і проблему ліквідації Тетянинського комітету, під чиїм патронатом донедавна перебувала мережа шкіл та притулків. 28 квітня 1917 р. члени ОН з УБ на своєму засіданні одностайно комітету висловилися за його ліквідацію. Натомість, було визнано, що сама «передача притулків досить проблематична і потребує часу», позаяк вимагала згоди представників губернських нарад у справах біженців щодо перспектив перебрати на себе відання його установами з цілим комплексом проблем, головна з яких – хронічне недофінансування¹⁵²⁶. В Україні цей процес також був складним, неоднозначним і практично тривав до зими 1918 р., коли на загальноукраїнському рівні усі інституції колишнього Тетянинського комітету офіційно перейшли у підпорядкування Українського товариства допомоги жертвам війни¹⁵²⁷. У місцевій площині їх передбачалося передати у відання земських і міських управ. Наприклад, 24 жовтня 1917 р. у Житомирі відбулося засідання президії ГН з УБ за участі представника МВС

Тимчасового уряду Загурського, на якому розглядалася проблема передачі губернському земству притулків та інших закладів колишнього Тетянинського комітету. У зв'язку з важливістю питання було ухвалено провести загальні збори наради з тим, щоби знайти шляхи вирішення цього складного питання¹⁵²⁸. Це зібрання було скликано 6 листопада того ж року, на якому під головуванням члена ГН з УБ М. Либовича було лише обрано комісію для розгляду зазначеного питання, а також розподілу 150 тис. крб. серед біженецьких організацій¹⁵²⁹.

На жаль, процес ліквідації Тетянинського комітету був позначений руйнацією усталеного порядку опікування неповнолітніх. Наприклад, у Харкові на фінансуванні комітету перебувало дев'ять садків, де діти знаходилися по 8 – 9 годин щоденно, у той час як їх батьки працювали. Малеча, відвідуючи ці заклади, отримувала додаткове покращене харчування, з ними працювали виховательки¹⁵³⁰. Проте недофінансування коштів вело до згортання ще донедавна звичних видів опіки, а відтак погіршення і без того скрутного їх становища, появою нових викликів соціально-економічного характеру.

При цьому питання мало подвійний, так би мовити, підтекст. З одного боку, не можна було допустити закриття притулків і навчальних закладів, а з іншого – залишити без роботи учительський персонал, який теж здебільшого підбирався із біженців. Так, наприклад, 19 серпня 1917 р. голова відділу народної освіти Харківської міської управи отримав листа від учительок М. Мендис і А. Граудин, які працювали у школі для дітей-біженців при Ново-Павлівській початковій школі міського товариства грамотності. У ньому виражалось прохання вберегти від закриття школу, яку в 1917/1918 навчальному році відвідували понад 150 учнів-біженців, залишити вчительські посади та «... видати підвищені оклади, починаючи з 1 квітня 1917 р. по 200 крб. на місяць, як-то отримують учителі, які навчають дітей-біженців у містах»¹⁵³¹. Наприкінці серпня того ж року міська управа, відповідно до своєї ухвали, взяла школу на своє утримання¹⁵³².

Навесні 1918 р. у Києві виникла інша проблема, коли власники навчальних закладів почали відраховувати учнів-біженців за неможливість Київського відділення Всеросійського комітету допомоги жертвам війни (колишнього Тетянинського комітету) оплатити їх навчання. У зв'язку з цим 8 березня відділення розіслало прохання до дирекцій цих закладів із запевненням оплатити в майбутньому їх навчання, передбачаючи можливість підтримки з боку української влади. 19 березня до Міністерства освіти надійшов лист від голови Ради делегатів біженців, що діяла при губернському відділенні Всеросійського комітету допомоги жертвам війни з проханням «вжити заходів з тим, щоби діти біженців не відраховувалися з навчальних закладів до покращення його фінансового становища, який в такому разі негайно погасить заборгованість за навчання дітей біженців»¹⁵³³. 1 квітня 1918 р. директор департаменту вищої та середньої освіти С. Сущинський звернувся до комісаріату Київської шкільної округи з проханням ввійти у стосунки із навчальними закладами на предмет припинення цієї негативної практики, оскільки Міністерство в найближчому часі мало задовольнити ці запити¹⁵³⁴. Практично реальний процес передачі затягувався з різних причин, а за цією невизначеністю притулки переживали жахливу скруту, не маючи змоги придбати найнеобхідніше для підопічних.

Важливою проблемою продовжувало залишатися медичне обслуговування біженців, оскільки зі зміною влади з'явилися нові проблеми – перепідпорядкування медичних закладів колишніх благодійних комітетів, хронічне недофінансування цих статей, загроза наростаючої хвилі епідемічних захворювань. Поряд з тим земські медичні заклади продовжували лікувати біженців, утримуючи розгалужену мережу амбулаторних закладів та стаціонарних лікарень. При цьому у багатьох випадках витримувався основоположний принцип земської медицини – надання безкоштовного лікування незаможному населенню. «Турбота про лікування біженців різних національностей, як зазначалося на одному із

засідань правління Харківського губернського об'єднаного комітету з улаштування біженців, лежить на земствах»¹⁵³⁵.

Фактично в нових політичних умовах цей принцип, всупереч наростаючим фінансовим проблемам, було збережено. Так, у Херсонській губернії біженці отримували «... безкоштовні ліки і можливість лікуватися у стаціонарі»¹⁵³⁶. З 14 липня 1917 р. у Лебединському повіті Харківської губернії, відповідно до прийнятої місцевим повітовим комітетом допомоги біженцям, останні, на разі відсутності ліків у земській лікарні, могли за рахунок коштів комітету придбати їх у приватних аптеках¹⁵³⁷. У Житомирському повіті на кошти губернської земської управи, працював санаторій для біженців, де одночасно оздоровлювалися 200 біженців¹⁵³⁸.

При цьому слід зазначити, що для стаціонарного лікування біженців використовувався ліжковий фонд земських лікарень, а у частині населених пунктів було відкрито спеціальні лікарні. Наприклад, у підпорядкуванні Харківської ГЗУ перебувала лікарня на 20 ліжок¹⁵³⁹, а також 200 ліжок у повітових земських лікарнях¹⁵⁴⁰. У частині губерній продовжували функціонувати медичні заклади, які перебували у підпорядкуванні відділення Всеросійського комітету допомоги постраждалим від воєнних та місцевих етнічних комітетів. Наприклад, восени 1917 р. на Волині його губернське відділення оплачувало перебування 800 біженців у земських лікарнях¹⁵⁴¹. Крім того, у розпорядженні Волинського губернського відділення ВЗС знаходилася мережа амбулаторій та лікарень для біженців¹⁵⁴².

Окремо слід назвати медичні заклади, в яких лікувалися етнічні біженці – поляки, латиші, литовці, євреї. Відкривалися вони, головним чином, у місцях їх компактного проживання для обслуговування біженців, які не володіли місцевою мовою. У таких випадках медичний персонал, як і вчительські кадри, відшукувався також із числа біженців. Так, на утриманні губернських відділень ЦОК, ПТДЖВ, Київської ради польських товариств перебувала мережа відповідних закладів для польських біженців¹⁵⁴³. Подібними закладами опікувалися відділення Латиського центрального

комітету, Литовського комітету допомоги потерпілим від війни, Київського товариства допомоги євреям, Товариства надання допомоги єврейському населенню, яке постраждало від воєнних дій та ін.¹⁵⁴⁴.

Медичний персонал, який обслуговував біженців, складався, головним чином, із земських лікарів і фельдшерів, які за свою роботу отримували винагороду від місцевих біженецьких комітетів. Їм оплачувався прийом, лікування та роз'їзди до хворих. При цьому можна припустити, що рівень оплати їх праці не залежав від кількості біженців, яких вони лікували, а швидше від фінансових можливостей самоврядувань та етнічних комітетів. Наприклад, у місті Суми Харківської губернії лікар, який обслуговував 1282 біженці, отримував щомісячно 150 крб.¹⁵⁴⁵. У Кременчуці Полтавської губернії лікар, фельдшер та санітар, які працювали на міському медико-харчовому пункті, мали за свою роботу відповідно 250, 100, 75 крб.¹⁵⁴⁶. Лікар і два фельдшери, які надавали допомогу єврейським біженцям, отримували від харківського міського єврейського комітету на «роз'їзди та лікування» по 30 крб.¹⁵⁴⁷. У середині літа 1917 р. 12 лікарів та 15 фельдшерів Харкова обслуговували 41791 біженця¹⁵⁴⁸.

Проблемою оздоровлення біженців, зокрема на одеських лиманах, продовжував займатися Тетянинський комітет, незважаючи на падіння самодержавства і наростання негативного ставлення до нього. Ще 21 березня 1917 р. О. Нейдгарт розіслав до його губернських відділень спеціальний циркуляр. У ньому, зокрема, зазначалося: «Тетянинський комітет, турбуючись про можливість оздоровлення біженців на Одеських лиманах і в поточному 1917 р., увійшов у зносини із власником лікувального закладу на Хаджибейському лимані доктором Сахаровим про надання Комітету для лікування біженців у його лікувальному закладі і прилеглий до лиману дачі 300 місць у кожному сезоні, – з них 200 місць для дітей до 15-річного віку і 100 для дорослих»¹⁵⁴⁹.

Згідно з угодою для Одеського відділення комітету було передано 100 місць (60 для дітей і 40 для дорослих), а решту – 200 місць (140 для дітей і 60

для дорослих) передбачалося передати губернським відділенням. Для організації поїздок біженців до лиману місцеві комітети мали забезпечити їх «... білизнаю, взуттям і грошовою допомогою на проїзд та повідомити про прибуття Одеське відділення комітету»¹⁵⁵⁰. На початку травня 1917 р. двадцять місць (12 для дітей і 8 для дорослих) отримало для розподілу серед біженців Волинське губернського відділення Тетянинського комітету¹⁵⁵¹. 11 червня того ж року М. Герценвиц, голова Полтавського губернського відділення комітету розіслав телеграму до своїх повітових відділень у Гадячі, Костянтинограді, Кременчуці, Лохвиці, Лубнах і Ромнах, у якій повідомляв, що кожне з них отримало по два місця на лікувальному лимані в Одесі¹⁵⁵².

Проте нові умови політичного життя диктували свої умови й у сфері медичної допомоги біженцям. Фінансові проблеми, з якими зіткнулися відділення колишнього Тетянинського комітету – Всеросійського Комітету для надання допомоги постраждалим від воєнних дій, змушували їх передавати медичні заклади, які ще донедавна перебували у його підпорядкуванні, місцевим самоврядуванням. Медичне обслуговування біженців і надалі залишалося в руках місцевих самоврядувань, а нові революційні події, у свою чергу, додали і нових проблем.

Таким чином, у нових революційних умовах влада Тимчасового уряду та УЦР декларували наміри щодо поліпшення життя біженців, але реальність показала, що то була досить складна справа. У той же час місцеві органи влади в особах губернських комісарів та земства різних рівнів робили все можливе, щоби врятувати у прямому сенсі цього слова від смерті знедолену біженецьку масу. Фактично можна стверджувати, що за доби УЦР було збережено створену в часи імперії мережу закладів соціального захисту та навчання дітей-біженців. Як і в попередній історичний період біженці отримували медичну та продовольчу допомогу, було зроблено спроби залучити останніх до польової кампанії 1917 р. Поряд з тим, проблему забезпечення життєвих потреб цієї категорії тогочасної людності слід розглядати в контексті розгортання тодішніх політичних подій, які,

безумовно, негативно впливали і на діяльність біженецьких структур і на реалізацію програмних положень.

3.3. Підготовка до реєвакуації біженців

За коротку в історичному вимірі добу існування УЦР – УНР її урядовими структурами було започатковано безпрецедентний на той час комплекс підготовчих робіт для організації реєвакуації сотень тисяч біженців Першої світової війни, які тимчасово проживали чи обрали Україну як територію свого транзитного руху. Одночасно українська влада прагнула налагодити співпрацю із відповідними структурам держав-учасниць Четверного союзу, оскільки повертатися цим людям належало в межі дії все ще існуючого Південно-Західного фронту, а після Берестейського миру – в їх окупаційні зони. Відтак успішність реалізації українського плану реєвакуації багато в чому залежала від порозуміння з військовими і цивільними владами Німеччини та Австро-Угорщини, бажання останніх іти назустріч пропозиціям української сторони.

Умови, строки, а радше алгоритм проведення репатріації біженців формулювали сім статей «Додатку до плану реєвакуації», ухваленого 30 грудня 1917 р. на засіданні Виконкому КН у СБ¹⁵⁵³. Керівні важелі цього процесу було покладено на біженецький департамент як державну інституцію та Реєвакуаційну комісію, члени якої були авторами плану, а відтак найбільш авторитетними та обізнаними зі справою (ст. 7). Місцевою ланкою, яка мала забезпечити безпосереднє виконання плану, стали губернські комісари. Відповідно до положень документу перш за все передбачалося зібрати статистичні дані про кількість біженців і німців-колоністів, а також українців-виселенців у Росії з обов'язковим зазначенням місця їх тимчасового проживання; наявності багажу й інвентарю, найближчі залізничні станції та ін. ГН з УБ, на які покладалося виконання цього доручення, а в Росії – українські комітети, до 25 січня 1918 р. були зобов'язані надіслати ці дані на адресу біженецького департаменту

Генерального секретарства внутрішніх справ (ст. 1). На підставі отриманих даних у стислі терміни передбачалося скласти «... докладну карту місць розселення біженців» (ст. 2)¹⁵⁵⁴.

При цьому слід зауважити, що ще 2 жовтня 1918 р. К. Лоський від імені Генерального секретарства внутрішніх справ направив губернським комісарам циркуляр, на підставі якого належало «... не відмовити повідомити в якнайскорішій часі: 1/ скільки є в межах губернії біженців, 2/ які установи піклуються ними, 3/ з яких губерній походять біженці і скільки їх по окремих губерніях і 4/ чи вироблено план повернення біженців до дому на разі демобілізації і, як що вироблено, то яких саме підставах»¹⁵⁵⁵. Зібрані дані передбачалося використати для розробки спільного з «військово-фронтowymi установами» плану повернення біженців на Волинь, Поділля, Холмщину та Галичину.

Протягом 25 січня – 10 лютого 1918 р. Реевакуаційна комісія спільно із представниками національних біженецьких організацій, Міністерства шляхів, Головної медико-санітарної управи МВС, Міністерства міжнародних справ і представника Галицько-Буковинської комітету мали виробити напрямки руху «... біженецьких поїздів по території України, головні їх лінії, входячі і виходячі пункти...», визначити денну норму проходження біженецьких потягів та їх склад для окремих відрізків шляхів, а також «... всі пункти, де повинні бути закладені чайні, пункти харчування, денні пункти, амбулаторії, дезинфікційні та лікарні» (ст. 3)¹⁵⁵⁶.

У стислі терміни належало профінансувати усі пункти плану. Тому до 15 лютого 1918 р. Реевакуаційна комісія, на підставі вище розроблених положень, була зобов'язана підготувати «... кошторис на закладення цих пунктів і випросити кошти не пізніше 25 лютого 1918 р.» (ст. 4). До 5 березня 1918 р. кредити мали надійти губернським комісарам, Закінчити підготовчі роботи планувалося до 25 березня того ж року, розпочавши відразу «реевакуаційний перевіз», «коли до того не буде перешкод з боку внутрішньої та зовнішньої політики, а закінчитися не пізніше осені» (ст. 5 -

б)¹⁵⁵⁷. Остання поправка була досить суттєвою та і пророчною водночас, оскільки сам план готувався у грудні 1917 р., фактично в умовах оголошеної Радянською Росією війни та розгорнутої нею проти України збройної агресії.

Підписання Берестейського договору, а згодом і вступ на початку березня 1918 р. німецько-австрійських військ на територію України дозволили продовжити підготовку до організації проведення репатріації біженців. На жаль, строки виконання наміченого плану не з вини біженецьких структур УНР уже були «скореговані», як і затримано збір статистичної інформації щодо розселення біженців. Наявність цих даних фактично мала стати відправним моментом до подальшої роботи спеціальних комісій, які розробляли напрями та умови їх руху. 5 січня 1918 р. в умовах більшовицького наступу на Київ біженецький департамент ще встиг розіслати анкети до губернських комісарів¹⁵⁵⁸, яким, у свою чергу, належало донести інформацію до повітових і міських управ. Останні змогли зібрати і подати дані лише у березні – квітні 1918 р..

Протягом березня – квітня 1918 р. УНР розгорнула широку підготовчу роботу щодо реалізації статті 3 «Додатку до плану реєвакуації біженців». Екстреність проведення цих заходів зумовлювалася початком некерованого руху біженців, головним чином, із суміжних з Радянською Росією губерній, небезпекою поширення серед них епідемічних захворювань. У свою чергу біженці з сусідніх держав, незалежно від їх національності, політичних переконань та ін., були змушені просто втікати до України.

На початку весни 1918 р. при біженецькому департаменті було утворено чотири спеціальні підкомісії – залізнична, водна, шосейна (грунтова), медико-продовольча – з питань розробки умов транспортування біженців на різних видах транспорту¹⁵⁵⁹. Розпочала роботу окремо створена спеціальна комісія з питань реєвакуації біженців водними шляхами, оскільки за умов кризового стану залізниць «роль водного шляху мала особливе значення». До її складу ввійшли представники судновласників, акціонерних товариств та інших структур¹⁵⁶⁰.

У своїй роботі ці структури тісно співпрацювали з Реевакуаційною комісією. Потрібно зазначити, що підкомісії здійснили титанічну роботу з пошуку найбільш оптимальних та водночас економних для державної скарбниці способів перевезення біженців та надання в дорозі їм допомоги. При цьому слід наголосити на принциповому моменті – реевакуацію біженців передбачалося проводити за кошти УНР, що було досить важливим для сотень тисяч злидених жертв війни. Перш за все члени підкомісії погодили запропонований Реевакуаційною комісією план перевезень біженців п'ятьма головними залізничними магістралями: 1) Ростов – Катеринослав – Бобринськ – Фастів – Козятин – Ковель – Холм; 2) Курськ – Київ – Козятин – Жмеринка – Волочиськ; 3) Київ – Сарни – Ковель – Брест; 4) Ростов – Харків – Ворожба – Бахмач – Гомель – Калинковичі – Лунінець – Брест; 5) Калинковичі – Коростень – Шепетівка – Проскурів – Гусятин. Але ними було встановлено, що «в нинішній час у зв'язку з угоном вагонів і паровозів на схід, а також за умов браку палива кількість потягів на кожному з напрямків може бути не більше однієї пари»¹⁵⁶¹. Негативним чинником було руйнування частини залізничних мостів та зайняття військовими окремих відтинків залізниць. На весну 1918 р. ситуація на залізничному транспорті України складалася досить несприятливо, оскільки під впливом екстремальних умов воєнного часу було повністю вичерпано потенційні можливості для його подальшої продуктивної діяльності¹⁵⁶². За таких умов придатними до використання вони назвали лише дві магістралі: Бобринськ – Фастів – Пост Волинський – Сарни – Маневичі та Київ – Козятин – Жмеринка – Волочиськ. При швидкості потягу у 20 (!) верст за годину ешелон з однією тисячею біженців міг подолати шлях від Бобринська до Маневичів за 12 днів, а від Києва до Волочиська за 10 днів.

Результатами напрацювань залізничної комісії стало й визначення переліку станцій, де передбачалося влаштувати пункти харчування. До того ж передбачалося забезпечити кожную станцію кип'ятильниками різного об'єму, з тим щоби біженці мали змогу отримати чай чи просто окріп, а

також організувати медико-санітарний нагляд. Важливою вимогою, яку висловили члени комісії в умовах поширення епідемічних захворювань, стала організація дезінфекції рухомого складу залізниць.

Вартість перевезень залізницями біженців мала визначити спільна угода МВС і Міністерства шляхів з можливим використанням для розрахунків існуючого тарифу № 117, на підставі якого велася оплата їх транспортування в умовах евакуації 1915 р.. Стосовно проїзних документів, на підставі яких належало видавати дозволи на проїзд, то члени підкомісії зійшлися на думці, що оптимальним можна визнати існуючий зразок «екстреного відзиву». На основі останнього належало видрукувати «нові бланки, відмінні за зовнішнім виглядом від попередній, але зберегти старий зміст». Порядок видачі цих документів мав регулюватися спеціальними інструкціями та розпорядженнями Міністерства шляхів¹⁵⁶³.

13 березня 1918 р. відбулося засідання комісії з питань реєвакуації біженців водними шляхами. Серед учасників зібрання: завідувачий перевозками І. Богданович (головуючий); від комісії реєвакуації біженців при біженецькому департаменті – голова Курського губерньського українського комітету В. Костюшко та інженер С. Вагнер; від організації «Ріка» – виконувач обов'язків технічно-матеріального відділу інженер Ф. Ріке; контролери руху – А. Сакс та В. Карпович; старші агенти пристаней у Києві – Я. Данилевський та Нижньодніпровську – К. Пластунов; від Київської округи шляхів – голова комісії з огляду суден Д. Карпачов, завідувач днопоглиблювальним відділом інженер В. Гусев; від виконавчого бюро судовласників – товариш голови М. Гуревич, секретар бюро – Л. Мазе; від Товариства «Буксир» – інженер І. Лещинський та Я. Бонюк; від приватних судовласників – Н. Кацнельсон, М. Кацнельсон, Ш. Кацнельсон, Ю. Бездижецький; від Товариств Пароплавства – Я. Нейман (секретар)¹⁵⁶⁴.

Його учасники обговорили питання щодо готовності флоту до плавання, забезпечення його паливом, можливості перевезення біженців непаровими суднами, маршрути перевезень біженців, тарифні ставки,

використання державного флоту та ін.. Виступаючі наголосили на вкрай несприятливій ситуації, в якій перебував на зимівлі у Києві Дніпровський флот. По-перше, ремонтні роботи суден розпочалися дуже пізно, а по-друге, більшовицький наступ взагалі його загальмував, «... маючи змогу відновитися лише останнім часом». Погіршувала становище і відсутність коштів на покриття ремонтних робіт, оскільки ремонтні заводи вимагали розрахунку саме готівкою. Виступаючі, порівнюючи стан готовності казенних і приватних суден до нового сезону, наголошували на кращій підготовці останніх, тоді як на закінчення ремонту казенних належало заручитися фінансовою підтримкою «української центральної влади»¹⁵⁶⁵. Для забезпечення флоту паливом, за умов, коли пароплави від Катеринослава до Києва курсували на вугіллі, а вгору від Києва на дровах, належало зробити значні запаси. Така можливість передбачала підтримку з боку української влади, її співпрацю з ВЗС, приватними підприємствами Києва. До розв'язання проблеми належало залучити й Київську округу шляхів з тим, щоби остання взяла на себе вияснення ситуації з надлишками невикористаного палива в організації інженера Друнмаєра¹⁵⁶⁶.

Для розробки тарифів оплати перевезень біженців водним транспортом та маршрутів їх руху зі складу комісії була виділена спеціальна підкомісія у складі Я. Неймана (голова), В. Костюшка, Д. Карпачова, Ф. Ріке, Ш. Кацнельсона, Ю. Бездижецького. Виходячи з необхідності пасажирського сполучення та за умов розладу залізничного сполучення, передбачалося використати 53 пароплави різного типу. На них одночасно можна було перевезти 30200 біженців (Додаток 3.19). Підкомісія також обрахувала час на дорогу, встановивши, що у середньому вгору проти течії пароплав долатиме близько 6 верст за годину і 8 верст вниз за течією, так при 20 годинах руху щодоби проходить 140 верст. Тому рейс Макошино – Київ – Пінськ протяжністю в 915 верст водний транспорт долатиме приблизно за 14 днів. Було визначено напрями руху та час перебування біженців у дорозі, за умов відсутності туманів чи перешкод з боку плотів (Додаток 3.20)¹⁵⁶⁷.

Головними пристанями, куди належало направляти біженців для подальшого їх переміщення територією України, стали Київ, Катеринослав, Пирогівка, Макошино, Жлобин і Пінськ у Білорусії. Тим самим важливі водні артерії – Дніпро, Десна, Прип'ять – були використані для реєвакації, які належало рухатися в Білорусію, Польщу, Прибалтику. Перевезення одного біженця, як встановили члени водної підкомісії, коштувало 25 крб., а для перевезення протягом одного місяця 60 тис. біженців із державної скарбниці передбачалося виділити 1,5 млн крб.¹⁵⁶⁸.

Шосейна підкомісія у складі Рутковського, Давидюка, Кохановського, Глованського, Пакославського, Слонського, Ватсона і представника управління шосейних доріг Чернявського займалася визначенням стану шосейних і ґрунтових доріг Правобережної України, вибором головних напрямків руху біженців гужовими шляхами і обрахунками чисельності їх руху та обґрунтуванням «... які дороги і як мають бути обладнані»¹⁵⁶⁹. 14 березня 1918 р. вони зібралися на своє засідання, щоби підбити підсумки роботи та прийняти відповідні ухвали. Члени підкомісії, оглянувши низку ґрунтових доріг, прийшли до висновку, що майже всі вони весною малопридатні до руху. Особливо складною ситуація була у Подільській губернії. Окремо на прохання Реевакаційної комісії був обстежений напрямок на Черкаси, Вінницю, Летичів, Проскурів, Підволочиськ. У результаті було встановлено, що тільки «... старий відрізок від Вінниці до Проскурова можна вважати порівняно придатним, але і цей відрізок знову ж таки потрібно оглянути»¹⁵⁷⁰. У той же час шосейні дороги перебували у цілком придатному для руху стані. «Зруйновані в деяких місцях мости ремонтуються прискореними темпами, а тому дорога буде приведена у повний порядок уже найближчим часом»¹⁵⁷¹.

Відтак підкомісія, на підставі результатів огляду доріг, прийняла ухвалу щодо доцільності пересування біженців ґрунтовими шляхами лише у крайніх випадках, вибираючи для руху найбільш вдалі відрізки і малі відстані. Крім того, було прогнозовано, що інтенсивного руху уже з початком

реевакуації слід чекати в напрямку на Вінницю, Бердичів і частково Київ, до якого будуть направлятися біженці зі східних і центральних губерній України. Також, беручи до уваги статистичні дані, місця розселення та інші фактори, підкомісія визначила орієнтовну чисельність та тривалість руху біженців шосейними дорогами (Додаток 3.21)¹⁵⁷². Від Луцька, як спрогнозували члени підкомісії, біженці мали рухатися у Польщу трасою Луцьк – Сокаль – Стоянів – Грубешув – Холм, а інша досить значна група через Ковель – у Прибалтику.

Важливим питанням у роботі підкомісії було вироблення умов упорядкування допомоги на шляхах руху: відкриття пунктів харчування, медико-санітарних та інших пунктів. Передбачалося обладнати 30 постійних пунктів харчування, з них – 25 на шосейних дорогах у таких населених пунктах як Чернігів, Козелець, Бровари, Святошин, Копилове, Кочетове, Коростишев, Лодзянівка, Улашанівка, Новоград-Волинський, Корець, Гоща, Рівне, Варковичі, Дубно, Верба, Ситно, Радивилів, Клевань, Піддубці, Луцьк, Копачеве, Голоби, Ковель. П'ять пунктів передбачалося відкрити на ґрунтовому відтинку шляху від Луцька у Затуринцях, Володимир-Волинському, Грубешуві, Дрищові та Холмі¹⁵⁷³. На відрізьку Чернігів – Київ – Житомир пункти харчування належало влаштувати на відстані 25 – 40 км один від одного. На 25-ти кілометрових відтинках мали діяти пункти, де біженці могли отримати чай і окріп. На всіх пунктах передбачалося обладнати склади з фуражем для худоби, а на 100-кілометровій відстані відкрити ковальсько-ремонтні майстерні зі складами підків, коліс тощо.

Члени підкомісії звернули увагу на досить важливий аспект, що «... у всіх вказаних місцевостях свого часу відділом комітету ВЗС Південно-Західного фронту було влаштовано етапно-харчові пункти, частина яких уціліла від ліквідації та розгрому. Приміщення і обладнання багатьох можна полагодити і використати»¹⁵⁷⁴. Як висновок своєї праці члени підкомісії визначили таке: «Увесь загалом план має своє значення тільки в тому випадку, коли буде можливим негайно приступити до його виконання»¹⁵⁷⁵.

Розробкою умов надання медико-продовольчої допомоги на шляхах руху біженців займалася медико-харчова підкомісія. До її складу увійшло шість представників, рекомендованих Реевакуаційною комісією – Раковський, Рутковський, Левицький, Соболев, Шкетін і Модржевський. До роботи було запрошено і фахівців медико-санітарного департаменту МВС – О. Корчак-Чепурківського та Шепченка. У засіданнях підкомісії теж брали участь представники медико-санітарного відділу ВЗС і ВСМ Майданський, Писарів, Мінц; від відділу етапів ВЗС – Гловацький, від Волинського губернського земства – Ільницький, від єврейських організацій – Левін, та від Галицько-Буковинського комітету – М. Вітерова¹⁵⁷⁶. Для складання кошторису видатків у напрямках допомоги підкомісія обрала зі свого складу шість уповноважених – Гловацького, Левицького, Соболева як «представника продовольчої справи», лікарів Писарева і Майданського та Шепченка як представника медико-санітарної справи.

Підкомісія провела п'ять засідань, з яких три спільно з «дорожніми підкомісіями». У результаті широкої підготовчої роботи було прийнято ухвали, які стосувалися продовольчого і медико-санітарного забезпечення біженців, а також щодо організаційних засадах діяльності центральних структур, відповідальних за проведення реевакуації. З питань налагодження харчування біженців під час багатоденної мандрівки до рідних місць передбачалося, по-перше, організувати на залізницях та ґрунтових шляхах стаціонарну допомогу, з тим щоби вони щоденно могли отримувати гарячу їжу, а чай і окріп до двох разів на день; по-друге, продовольчу допомогу на водних шляхах надавати на обладнаних на пароплавах рухомих пунктах харчування; по-третє, на великих пристанях організувати продовольчі склади та влаштувати доставку продуктів на «плавучі пункти харчування», а на окремих пристанях взагалі відкрити стаціонарні пункти харчування; по-четверте, у пунктах харчування підготувати спеціальні набори для забезпечення «... раціонального харчування маленьких дітей (молоко, манна крупа, цукор)»; по-п'яте, на всіх шляхах руху забезпечити біженців

достатньою кількістю питної води; по-шосте, на шляхах руху гужовим транспортом приготувати склади дров та фуражу для худоби і коней; по-сьоме, у визначених місцях розпочати закладення продовольчих складів»¹⁵⁷⁷.

Низку заходів передбачалося провести у сфері медико-санітарного обслуговування біженців, які направлялися додому. Отже, медико-санітарну допомогу планувалося спрямувати на боротьбу з епідемічними захворюваннями, при цьому попередження заносу епідемій у місця скупчення біженців було визнано одним із важливих напрямків роботи медичного персоналу. Особливий санітарний нагляд належало встановити на залізничних станціях та пристанях, а в інших місцях відкрити лазні та перукарні, пральні з видачею додаткової білизни, дезінфікуючі камери, ізоляційні та епідемічні бараки. При кожному потязі належало закріпити спеціального санітарного провідника. Крім того, на визначених спільно із залізничною підкомісією пунктах належало обладнати медичні пункти чи санітарні загони для організації медичної допомоги, санітарного нагляду, відбору та ізоляції інфікованих біженців, а хімічно-бактеріальну лабораторію для приготування реактивів. На водних шляхах медико-санітарні заходи виконувалися покладалися на невеликі санітарні загони у складі лікаря і фельдшера на кожному пароплаві¹⁵⁷⁸. На тих пристанях, де передбачалося влаштувати продовольчі склади, належало облаштувати й медичні пункти для ізоляції хворих біженців. У свою чергу, на ґрунтових шляхах подібні заклади належало обладнати лише у стаціонарному режимі і то у місцевостях, вказаних дорожньою підкомісією.

Для успішної роботи медико-санітарних пунктів належало відкрити мережу спеціальних складів для зберігання медикаментів, санітарного обладнання. Окремо належало подбати про організацію ветеринарної допомоги, відкривши вісім спеціальних пунктів. Усього передбачалося закласти 767 різних пунктів допомоги на шляхах руху біженців, з них – 88 пунктів харчування різної пропускнуої спроможності, 70 хлібопекарень, 60 кухонь, 60 медико-санітарних пунктів, 250 бараків, 50 криниць, 50 навісів

для прийняття їжі біженцями та для коней та ін.. У кінцевому варіанті кількість пунктів було доведено до 865. (Додаток 3.22).

Члени підкомісії, розуміючи, що невдовзі з місць буде зрушено значну людську масу, яка своєю стихії несла потенційну небезпеку появи різних епідемічних захворювань, висловилися за необхідність створення «... при центральному правлінні на випадок виникнення епідемії достатньо потужного продовольчого і санітарного резерву», який можна було б миттєво перекинути в епіцентр захворювання¹⁵⁷⁹.

Для загального керівництва медико-санітарним і продовольчим напрямом допомоги біженцям на шляхах їх руху біженецькому департаменту МВС було рекомендовано «... терміново організувати центральний орган... для негайної організаційної та адміністративної роботи». На нього покладалося, по-перше, налагодження співпраці з неліквідованими ще відповідними структурами ВЗС і ВСМ для узгодження їх діяльності з загальним планом реєвакуації біженців, а по-друге, прийняття під своє керівництво усі продовольчі та медико-санітарні установи разом з обладнанням і персоналом, по-третє, організація термінової допомоги біженцям, скупченим у прифронтовій зоні. У місцях повернення біженцями мали опікуватися місцеві земські та міські самоврядування¹⁵⁸⁰.

Результати діяльності підкомісій були оформлені у «Пояснювальній записці до проекту закону про реєвакуацію біженців»¹⁵⁸¹ та Доповіді про реєвакуацію, поданих 18 березня 1918 р. на розгляд та затвердження до Ради Міністрів УНР¹⁵⁸². У документі було визначено мотиви української влади, а якими та взяла на себе розробку плану реєвакуації біженців Першої світової війни. «У зв'язку із припиненням військових подій і початком весни в найближчі часи необхідно чекати величезного руху біженців на свої рідні місця... Цей рух почався і досяг надзвичайно небезпечного розміру»¹⁵⁸³.

Отже, припинення активної фази військових дій, самовільний рух біженців, небезпека поширення серед них та місцевого населення епідемічних захворювань, нагнітання соціальної напруги, зменшення

продовольчої кризи, турбота про біженців, з тим, щоби вони змогли по поверненні додому, коли те відбудеться навесні 1918 р., встигти засіяти «поля хоч на зиму» – всі ці фактори змусили біженецький департамент у стислі терміни розробити план реєвакуації.

Автори записки виділили чотири категорії переміщених осіб, яких належало відправити до своїх домівок: перша – біженці-українці, які проживають у межах України (800 тис. осіб); друга – іноземні біженці, які проживають у межах України (220 тис. осіб); третя – біженці з України, які тимчасово проживають в Росії (540 тис. осіб); четверта – іноземні біженці, які транзитом рухатимуться українськими теренами (170 тис. осіб). Усього за орієнтовними даними мало бути 1 730 000 біженців, з них близько 720 тис. складуть демобілізовані солдати. Останніх також належатиме транспортувати до своїх домівок. Загалом же українськими землями належало пройти 2 450 000 переміщених осіб, що покладало значне навантаження на українську владу у фінансовому та організаційному плані.

Для досягнення успіху у справі повернення біженців належало упорядкувати найоптимальнішим способом їх рух, «обрати найближчі і найзручніші шляхи». З метою якнайприйнятнішого його врегулювання належало виконати важливі завдання: організувати охорону біженців при їх переміщенні, забезпечити їх у дорозі харчами, організувати медико-санітарну допомогу¹⁵⁸⁴. Було визначено, що транспортування біженців буде організовано залізничними, водними, шосейними та ґрунтовими шляхами, запропонованими членами відповідних комісій. Проте розробники плану, врахувавши той факт, що частина шляхів перебувала в зоні воєнних дій або була просто зруйнована воєнним лихоліттям, назвали придатними до транспортування лише дві залізничні магістралі.

Транспортування біженців водними артеріями охопило басейни Дніпра, Прип'яті, Десни, Сожа й простягалися таким чином: Катеринослав – Київ – Мозир – Пінськ, Катеринослав – Київ – Гомель¹⁵⁸⁵. Проте водним шляхом було можливим перевезення біженців лише після ремонту рухомого

складу і забезпечення кораблів належною кількістю палива¹⁵⁸⁶.

Шосейні шляхи, якими біженці могли рухатися стосувалися напрямків: Чернігів – Київ, Київ – Житомир, Житомир – Рівне, Рівне – Радивилів, Рівне – Луцьк, Сокаль – Стоянів – Грубешів – Холм. Враховуючи, що частина біженців мала свій гужовий транспорт, належало визначити і ґрунтові маршрути їх руху. На весну 1918 р., як встановив ґрунтовий підвідділ, тільки ділянка у напрямку на Черкаси, Летичів, Проскурів, Волочиськ, яка називалася «Старий шлях», була придатною для руху. У зв'язку з такою ситуацією рух ґрунтовими дорогами мав здійснюватися лише у випадку надзвичайної необхідності. До того ж було висловлено припущення, що «...величезного руху ґрунтовими шляхами слід чекати в напрямку Вінниця – Бердичів і частково у напрямку Києва»¹⁵⁸⁷.

Передбачалося, що біженці, які мешкали на Сході України, будуть рухатися в напрямку Вінниці, Проскурова, а звідти вийдуть на шосе до Старокостянтиніва і Шепетівки, далі ґрунтовою дорогою далі Новоград-Волинського та шляхами, визначеними шосейною підкомісією. Щоденно усіма шляхами за оптимальних умов передбачалося перевозити понад 12 тис. біженців. Відтак повернення додому майже двох мільйонів біженців могло бути реалізоване протягом шести місяців¹⁵⁸⁸.

Проте стан доріг та рухомого складу дозволив транспортувати лише біженців першої категорії, тобто осіб постійно проживаючих у межах України. Серед них, що було досить принциповим моментом, пріоритет мав надаватися руху ґрунтовими і шосейними дорогами біженцям зі своїм збіжжям, худобою, реманентом, з тим, щоби вони змогли вдома розпочати господарювання і встигли засіяти на зиму свої наділи¹⁵⁸⁹. Іншу категорію – українські «біженці-виселенці», які тимчасово проживали в Росії і не мали змоги повернутися власними засобами, – передбачалося перевозити залізницями. Посвідченням для встановлення факту приналежності до біженства мав слугувати «Екстрений відзив», документ який видавався владою біженцям з початком евакуації в 1915 р., але перекладений

українською мовою. Порядок видачі посвідчень із зазначенням маршрутів руху належав до компетенції Міністерства шляхів УНР. На спеціальному спільному засіданні МВС і Міністерства шляхів необхідно було встановити норми перевезення майна і вантажів для окремого біженця та цілих родин¹⁵⁹⁰.

Надзвичайно складним і водночас важливим завданням для біженецьких структур стала організація харчування та надання медико-санітарної допомоги біженцям на шляхах їх руху, незалежно від способу пересування. Так, на залізницях передбачалося надавати харчування біженцям так, щоби гарячу їжу вони отримували один раз на день, а чай чи окріп по 1 - 2 рази. На водних шляхах пункти харчування мали діяти на пароплавах. На найбільших пароплавних пристанях належало утворити «харчові комори», з яких біженці отримували «харчові пакунки» у дорогу, а також стаціонарні пункти харчування. Подібні пункти належало відкрити й на ґрунтових шляхах руху, де належало відкрити спеціальні пункти для зберігання фуражу для худоби. Особливу увагу потрібно було приділити харчуванню маленьких дітей, для яких кожен пункт харчування забезпечувався молоком, цукром, манною крупою¹⁵⁹¹.

Медико-санітарне обслуговування біженців передбачало, крім іншого, й захист їх від загрози поширення епідемічних захворювань. Особливо це стосувалося місць значного їх скупчення – залізничні станції та пристані, на яких передбачалося відкрити лазні, перукарні, пральні, ізоляційно-епідемічні бараки. До кожного потягу належало прикріпити спеціального санітарного провідника з числа студентів-медиків, сестер-жалібниць чи фельдшерів, які мали при собі дезінфікуючі засоби першої необхідності. На пароплавах належало облаштувати невеликі медичні пункти, на яких працював лікар та фельдшер. При харчових пунктах, відкритих на пароплавних станціях, пристанях, ґрунтових шляхах, також належало відкрити медичні пункти для епідемічних хворих. У спеціально визначених місцях передбачалося влаштувати «осередкові комори», центральні хімічно-бактеріальні лабораторії для зберігання реактивів і «харчових запасів»¹⁵⁹².

Практична реалізація положень плану реєвакуації біженців покладалася на місцеві земські та міські самоврядування під загальним керівництвом біженецького департаменту. Для успішного його втілення в життя МВС звернулося до Ради Міністрів УНР з проханням якомога скоріше ухвалити запропонований план і «... дозволити негайно перевести його в життя»¹⁵⁹³. Відповідно до його положень було визначено перелік урядових інституцій – Міністерство шляхів, МВС, Міністерство фінансів, МЗС, Міністерство праці, Міністерство продовольчих справ, Міністерство військових справ – і належало залучити до реалізації плану. Отже, на Міністерство шляхів УНР покладалося виконання значного обсягу робіт з організації транспортування біженців залізничними магістралями, водними шляхами, видача проїзних документів, організація охорони руху біженців та ін.. Воно також уповноважувалося видавати спеціальні інструкції та накази «... про порядок одержання біженцями проїзних документів на проїзд із зазначенням шляхів їх руху» (ст. 5). Для рухомого складу залізниць передбачалося заготовити резерви палива в Кременчуці чи Катеринославі – 500 тис. пудів вугілля та у Києві 2 тис. сажнів дров.

Міністерство фінансів було уповноважене негайно асигнувати на рахунки біженецького департаменту 21850000 крб. одноразово і по 12735857 крб. протягом трьох місяців. Загалом на реєвакуаційні заходи передбачалося виділити понад 60 млн карбованців, з яких понад 57 млн – на організацію допомоги біженцям на шляхах їх транспортування, що на той час склало досить значну суму видатків з державної скарбниці (ст. 1) (Додаток 3.23).

МЗС мало забезпечити співпрацю з владами сусідніх держав, чиї біженці перебували на території України чи мали пройти нею транзитом з тим, щоби якомога скоріше розвантажити її, послаблюючи тим самим продовольчу кризу. Важливим моментом було й отримання дозволу від німецького командування на перетин біженцями українсько-польського кордону власними кіньми (ст. 2).

На Міністерство праці покладалося завдання зносити встановити

відносини з адміністраціями заводів Гретера, Велера, Київського машинобудівного і майстернями Київського округу шляхів «щодо швидкого ремонту пароплавів, призначених для руху біженців»¹⁵⁹⁴. На Міністерство продовольчих справ покладалося забезпечення паливом для пароплавів. Від Міністерства військових справ біженецький департамент мав отримати деякий транспорт з демобілізованих частин, обладнання для похідних кухонь, кип'ятильники та інше майно з військових складів. До того ж воно уповноважувалося зобов'язати комендантів залізничних станцій контролювати за пропуск біженців за відповідними проїзними документами.

Важливим моментом стала організація порядку при проведенні реєвакуації біженців. Відтак на адміністративно-політичний департамент МВС із залученням місцевої міліції покладалося «...підтримання ладу і спокою між біженцями при отриманні їжі на харчових пунктах, руху через села» (ст. 8). Загальне керівництво процесом мав здійснювати біженецький департамент, який «... для найшвидшого і найліпшого виконання плану реєвакуації біженців» отримав широкі повноваження. Серед іншого – й утворення на місцях спеціальних реєвакуаційних інституцій¹⁵⁹⁵.

На виконання Плану реєвакуації передбачалося використати усі наявні інституції ВЗС, ВСМ, РТЧХ, гідротехнічних, технічних організацій, які на той час перебували на стадії ліквідації, – пункти харчування, пекарні, лазні, медико-харчові пункти, аптеки, лабораторії, а також непотрібне Військовому міністерству майно – пересувні кухні, пекарні, транспортні засоби та ін.. Усе це належало перепідпорядкувати біженецькому департаменту МВС, водночас питання діяльності медико-санітарних пунктів належало узгодити з Головною медико-санітарною управою, яка функціонувала у структурі того ж міністерства¹⁵⁹⁶.

Таким чином, протягом грудня 1917 – квітня 1918 р. в Україні було розроблено план реєвакуації біженців Першої світової війни та розгорнуто значну підготовчу роботу щодо втілення його у життя. Залучення до його виконання низки міністерств, у свою чергу, засвідчило про широту мислення

розробників плану та їх державницький підхід до розв'язання проблеми. Водночас результативність діяльності урядових структур в окресленій царині, безумовно, багато в чому залежала від ставлення до цього питання Німеччини та Австро-Угорщини.

З осені 1917 р. українська влада розпочала спроби співпраці з відповідними структурам держав-учасниць Четверного союзу щодо можливості організації повернення українських біженців на Холмщину і Галичину. При цьому вона послідовно і неухильно відстоювала думку про необхідність створення спеціального «відкритого коридору» на якомусь відтинку фронту, з тим щоби біженці в найкоротший спосіб змогли дістатися своїх домівок. 25 листопада 1917 р. на засіданні Виконкому КН у СБ було розглянуто питання про негайну організацію переговорів з «австрійською владою у справі повернення біженців на старі місця мешкання»¹⁵⁹⁷. Важливо було, щоб Австро-Угорщина видала дозвіл на пропуск біженців із Галичини і Буковини через яку-небудь ділянку фронту, а не через далеку Швецію¹⁵⁹⁸. Певна річ, що для багатьох біженців, які потерпали від матеріальної скрути, шлях додому через цю країну був надто складним. Для порівняння зазначимо, що для польських біженців, які були зобов'язані добиратися до Польщі через Швецію «навіть перебування в Швеції не давало впевненості у від'їзді додому, оскільки в Стокгольмі необхідно було отримати німецьку або австро-угорську візу»¹⁵⁹⁹.

17 грудня 1917 р. у Ставці командування Південно-Західним фронтом у місті Бердичеві відбулася спеціальна нарада, на якій обговорювалося питання «найшвидшої евакуації всіх невійськовозобов'язаних заложників, адміністративно висланих та біженців на територію Австро-Угорщини та Королівства Польського»¹⁶⁰⁰. В її роботі взяли участь представники Генеральних секретарств міжнародних справ, польських справ, представники національних комітетів. КН у СБ представляв В. Сабат, член її Виконавчого комітету¹⁶⁰¹. На зібранні було визнано за необхідне підписати угоду з австро-угорським командуванням щодо «... умов повернення та переходу через

фронт невійськовозобов'язаних мешканців Галичини і Буковини»¹⁶⁰². Нарада, з метою прискорення «справи повороту біженців», доручила контррозвідному відділу Південно-Західного фронту скласти список всіх осіб, проти яких висунуто звинувачення у шпигунстві та виїзд яких з України небажаний¹⁶⁰³. Для реалізації цього завдання 20 грудня 1917 р. генеральний секретар міжнародних справ О. Шульгін звернувся до Генерального секретарства військових справ з проханням виділити додаткові кошти на оплату праці військових, на яких покладалося його складання¹⁶⁰⁴.

Наприкінці грудня того ж року Генеральне секретарство міжнародних справ, «... йдучи назустріч нараді [17 грудня 1917 р.]», започаткувало роботу спеціальної комісії, яка мала заступити всі розрізнені інституції, що займалися справами остаточного оформлення виїзду біженців¹⁶⁰⁵. І вже 23 грудня 1917 р. О. Шульгін звернувся до етнічних комітетів, які функціонували в Україні, з проханням «... направити для утворення комісії свого представника», оскільки «... справа повернення біженців є надзвичайно пекуча і що радикальне вирішення її лежить як в інтересах біженців, так і УНР...»¹⁶⁰⁶. До її складу ввійшло десять представників «... Генсекретарств Міжнаціональних, Військових, Внутрішніх і Польських справ, представників біженецьких українських, польських, єврейських організацій та Галицько-Буковинського комітету»¹⁶⁰⁷. Від Центрального українського Галицько-Буковинського комітету до комісії увійшов його голова І. Базяк, від польських організацій – С. Москалевський, єврейського крайового комітету – Б. Вайншельбаум. Очолив її роботу К. Лоський – директор канцелярії Генерального секретарства міжнародних справ.

9 січня 1918 р. на одному із перших засідань комісія розглянула та схвалила «Проект порядку виїзду за кордон заложників, виселенців і біженців», підготовлений Генеральним секретарством міжнародних справ. Право на виїзд, у відповідності до його положень, надавалося заручникам, священикам, виселенцям, біженцям, військовозобов'язаним при наявності посвідчення про нездатність до військової служби. При цьому для отримання

дозволів на виїзд цим особам належало подати документи на перевірку до біженецьких організацій Києва. Останні були уповноважені зібрати та подати на остаточне затвердження списки до Генерального секретарства міжнародних справ, яке «... у свою чергу після звірки виписувало посвідчення на право виїзду за кордон і передавало їх до біженського департаменту...»¹⁶⁰⁸. Власне з цього моменту контингент репатріантів переходив у відання Генерального секретарства внутрішніх справ¹⁶⁰⁹.

Генеральне секретарство міжнародних справ, враховуючи, що проблема репатріації біженців вийшла за межі внутрішньо української справи, а умови їх пропуску через лінію все ще існуючого Південно-Західного фронту належало врегулювати міждержавними угодами, уповноважила українську делегацію, яка на той час перебувала у Брест-Литовську, підготувати конференцію з «представниками Генерального секретаріату та Австро-угорської монархії у справі пропуску біженців, заручників і адміністративно висланих через фронти»¹⁶¹⁰. Її планувалося провести 29 грудня та дату проведення було перенесено, і в заплановані терміни угоду підписати не вдалося. 5 січня 1918 р. К. Лоський – директор канцелярії біженецького департаменту, направив В. Голубовичу – голові української делегації, телеграму, в якій виражалось прохання пришвидшити розв'язання проблеми повернення «заручників, виселенців і біженців»¹⁶¹¹.

Українська сторона розробила умови репатріації, серед яких, повернення додому всіх категорій переміщеного населення без вікових обмежень. Підставою для цього була стаття 1 угоди Російської імперії та Австро-Угорщини про взаємний пропуск цивільних полонених через кордон. Для користі біженців планувалося повернення всіх священиків, а також чоловіків віком 16 – 50 років. Принципу взаємного обміну рівною кількістю переміщених осіб у цьому випадку можна було і не дотримуватися. Важливими були питання визначення місця пропуску, термінів переходу через лінію фронту, кількості багажу, дозволеного для вивозу, організації охорони пунктів переходу тощо¹⁶¹².

Протягом січня 1918 р. Генеральне секретарство міжнародних справ та створена при ньому спеціальна комісія вели підготовку до укладання умов повернення додому усіх переміщених у роки війни осіб. 12 січня 1918 р. на засіданні цієї комісії в односторонньому порядку було підтверджено право виїзду з України без обмеження за статевовіковою ознакою усіх заручників, виселенців і біженців з Галичини і областей колишньої Російської імперії, зайнятих Центральними державами. При цьому «...Народне міністерство Внутрішніх справ з огляду на охорону інтересів Української Народної Республіки може не дозволити повернути до рідного краю всім тим, котрих виїзд для добра Української Народної Республіки був би небажаним»¹⁶¹³. Усі бажаючі повернутися додому мали звертатися до своїх етнічних комітетів, а «особи такої національності, котра немає біженецьких організацій, зголошуються до Галицько-Буковинської комісії»¹⁶¹⁴.

Не вдалося розв'язати остаточно це питання і після переговорів. Тому 20 березня 1918 р. К. Лоський, директор канцелярії Народного міністерства закордонних справ¹⁶¹⁵, поставив до відома біженецький департамент про неможливість реевакуації галичан-виселенців, позаяк не відбулося ратифікації мирного договору з боку Австро-Угорщини¹⁶¹⁶.

Позицію ігнорування української сторони у справі репатріації біженців зайняла й Німеччина. Після вступу до України окупаційних військ, командування останньої чинило перепони до повернення додому біженців «...навіть з тих територій Української Народної Республіки, які не були окуповані німецькою владою»¹⁶¹⁷. Тому українська влада була змушена неодноразово звертатися до німецького представництва з метою хоча б якимось чином сприяти у розв'язанні проблеми. Наприклад, 26 березня 1918 р. М. Любинський, виконувач обов'язків міністра закордонних справ, направив до німецького посла барона фон Мумма звернення, в якому зазначалися факти непорозумінь з німецькою владою у справі реевакуації біженців. Більше того, висловлювалося прохання до «... пана представника Німецької Держави не чинити жодних перепон у повороті біженців із тих

областей Української Народної Республіки, які ніколи не були окуповані, як також по можливості зіволити вже тепер до ратифікації мирного договору на поворот тих біженців, які масами скупчилися у прифронтівій смузі і котрих перебування дуже шкідливо впливає на місцеві відносини та взагалі є там небажаним»¹⁶¹⁸. 8 квітня того ж року МЗС отримало відповідь від головного військового командування групи військ фельдмаршала Г. фон Ейхгорна. У листі зазначалося власне німецьке бачення проблеми. І звісно, німецькі військові власті, на їх думку, не чинили «... жодних перепон для біженського руху на схід від лінії старої позиції»¹⁶¹⁹. Наголошувалося й на небезпеці виникнення епідемій у разі скупчення великих мас біженців та висловлювалася думка про доцільність перебування останніх на свої місцях та допомоги місцевому населенню у посівних роботах.

Практично німецька влада наклала заборону на рух біженців у межах України, і це при тому, що у прикордонних районах спостерігалось значне скупчення цих людей. Ще 27 березня 1918 р. М. Любинський та К. Лоський надіслали до барона фон Мумма чергове прохання дозволити перетин кордону біженцям, які, за даними Рівненського комісара УНР Сумневича, перебували в українському прикордонні. До того ж німецьке командування, в умовах відвертого ігнорування української влади та наростаючого міждержавного конфлікту, фактично заблокувало й виїзд з України іноземних біженців. Дійсно, як зазначає О. Кураєв: «... на той час Центральна Рада відчувала велику залежність від німецьких вимог, тому їй все важче було відстоювати свій суверенітет...». І далі «... усі поступки української сторони не змогли переконати як німців, так і австрійців у тому, що із соціалістичним київським урядом можна співпрацювати й надалі»¹⁶²⁰. Загалом, держави Четверного союзу, як зауважив І. Срібняк, ігнорували й виконання 6-ї статті Берестейського договору щодо повернення додому українських військовополонених¹⁶²¹.

Та все ж урядовці МВС та МЗ УНР ризикували звертатися до німецької сторони й з метою врегулювання хоча б проблеми реєвакуації польських

біженців-службовців. Фактично можна говорити, що українська сторона, на прохання польських біженецьких організацій виконувала посередницьку місію. Проте реакція німецького командування була негативною, що не в останню чергу залежало від загального ставлення офіційної влади Німеччини до України як держави, нездатної виконати берестейські зобов'язання. Наприклад, без відповіді залишилося прохання міністра закордонних справ УНР, направлене 12 квітня 1918 р. до барона фон Мумма з приводу надання дозволу на повернення до Польщі поштово-телеграфних працівників¹⁶²². Не вдалося розв'язати питання повернення додому польських залізничних працівників. Наприклад, 27 квітня 1918 р. начальник Поліської залізниці у своєму листі прохав керівництво Міністерства шляхів УНР посприяти, щоби німецька влада не чинила перешкод до повернення додому евакуйованих у 1915 р. службовців Привіслянських і Варшавських залізниць¹⁶²³.

Таким чином, за доби УНР було підготовлено масштабну акцію, спрямовану на організацію реевакуації біженців Першої світової війни. До розробки цього плану було залучено широке коло фахівців-професіоналів з різних міністерств і відомств, який, фактично, став першим на постімперських теренах планом врегулювання проблеми повернення додому сотень тисяч цивільного населення. Для його виконання, що включав цілий комплекс заходів, передбачалося виділити значні кошти. Проте реалізувати положення, у зв'язку із негативною внутрішньою та зовнішньою ситуацією, вдалося лише за часів Української Держави П. Скоропадського.

Доба Української Центральної Ради в історії новітнього вітчизняного державотворення була досить короткою у часову вимірі. Безумовно, вона позначена цілою низкою фатальних помилок, короткозорістю її керманців і керівництва першого ешелону влади, проте незаперечним залишається факт, що доля біженців Першої світової війни була їй небайдужа. Відтак ця проблема склала один із аспектів її внутрішньої політики. Біженця українська

влада розглядала, перш за все, як жертву воєнного конфлікту без різниці статків, етнічної, релігійної, соціальної приналежності.

Перехід УЦР в опозицію до Тимчасового уряду після оприлюднення I-го Універсалу та започаткування Генерального секретаріату означали і зміну у її ставленні до проблеми біженства. Відтак поступово було започатковано власне українські урядові структури – біженецький департамент та КН у СБ, залучено фахівців до роботи. При цьому місцева ланка біженецьких органів майже не зазнала реформувань, на посадах залишилися досвідчені громадські діячі. Слід відзначити, що нова українська влада співпрацювала з етнічними комітетами біженців, залучаючи їх очільників до розробки програмних документів в окресленій царині.

Важливим моментом в усвідомлення ролі УНР у справі розв'язання проблем біженців Першої світової війни в загальноєвропейському контексті є її постановка на переговорах у Брест-Литовську. Фактично українські дипломати стали першими, хто заявив про неї вголос. На жаль, їх гуманітарні пропозиції, як і статті договору, залишилися для основних гравців європейської дипломатії, держави яких великою мірою і спричинили цю проблему, другорядним питанням, оскільки попереду їх уже чекав Версаль.

За таких умов українська влада взялася самотужки вирішувати долі сотень тисяч жертв розв'язаної не нею війни, розробивши нормативну базу. Ключовим документом став «Додаток до плану реєвакуації», що передбачав широку підготовчу роботу, яку належало виконати у стислі строки, щоби з кінця березня 1918 р. розпочати повномасштабну репатріацію біженців. Протягом березня - квітня 1918 р., незважаючи на пасивну протидію австро-німецьких властей, серйозну господарську розруху, спричинену більшовицькою окупацією, в Україні розгорнулася широка підготовча робота щодо втілення у життя плану повернення додому колишньої жертв недалекоглядної політики імперських військових. Історія внесла свої корективи, даючи можливість втілити в життя план лише з літа 1918 р. уже за інших політичних умов.

РОЗДІЛ IV

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ БІЖЕНЦІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

4.1. Основи політики Української Держави у царині біженства. Система органів допомоги біженцям

Важливим аспектом внутрішньої політики Української Держави стало розв'язання комплексу гуманітарних проблем, породжених Першою світовою війною. Військовополонені, інваліди війни, діти-сироти, виселенці, біженці були визнані нею як об'єкти особливої уваги і допомоги. У цей час біженство, як соціальне явище, вийшло за межі компетенції одного державного утворення і набуло суто міжнародного характеру¹⁶²⁴, а Україна, серед іншого – як транзитна територія, опинилася в епіцентрі подій, пов'язаних із процесом їх реевакуації. Прагнення гетьманського керівництва порозумітися з відповідними структурами Німеччини, Австро-Угорщини, Радянської Росії та Польщі засвідчили його бажання якомога скоріше вирішити проблеми перебування сотень тисяч біженців в Україні. Відтак комплекс питань, пов'язаних з біженством Першої світової війни, був визнаний одним із напрямків внутрішньої політики Української Держави.

Слід зазначити, що формування державної політики в окресленій царині, як і у всіх галузях тогочасного державного будівництва, відбувалося уже в ході практичної діяльності відповідних структур¹⁶²⁵. Керуючою інституцією у справах біженців був визнаний біженецький департамент (офіційна назва – Департамент у справах біженців, проте в архівних документах постійно вживається саме як біженецький департамент)¹⁶²⁶. Після гетьманського перевороту його роботою продовжував керувати Ю. Старицький. Також залишився на своїй посаді й помічником директора департаменту В. Гаспар'ян¹⁶²⁷.

Упродовж літа–осені 1918 р. тривав процес оптимізації структури біженецького департаменту, здатної адекватно реагувати на виклики часу. Над цим питанням працювала спеціальна комісія законодавчих справ Міністерства внутрішніх справ Української Держави, створена за ініціативи товариша міністра внутрішніх справ О. Вишневського. Її метою стало упорядкування діловодства в МВС, визначення компетенції його департаментів, встановлення штатів та окладів службовців¹⁶²⁸. До складу структури ввійшли сенатор І. Кнолль (голова), Д. Бусло, В. Варзар, А. Гуляєв, Л. Зубелевич (помічник голови комісії), А. Ессен, М. Крюков та Г. Ненарокомов¹⁶²⁹. 19 липня 1918 р. члени комісії розпочали розгляд проекту про «формування у складі Міністерства внутрішніх справ департаменту у справах біженців». Запрошений на засідання Ю. Старицький повідомив про подання на розгляд департаменту загальних справ МВС необхідних матеріалів щодо основних напрямків та організаційних підвалин діяльності біженецького департаменту¹⁶³⁰.

22 липня 1918 р. відбулося наступне засідання комісії, на якому в ході дискусії вирішувалося питання статусу, структури і штатів біженецького департаменту, компетенції КН у СБ. Перш за все І. Кнолль поставив на обговорення питання про доцільність подальшого функціонування у структурі МВС департаменту у справах біженців. На думку виступаючого, більш відповідним до вимог часу мало стати «Тимчасове управління у справах біженців»¹⁶³¹, тим більше, що 1 червня 1918 р. Рада Міністрів Української Держави затвердила «Штати і розпис посад Окремого Управління по біженецьким справам Міністерства внутрішніх справ». Проти такої ідеї висловився Ю. Старицький. Він обґрунтовував необхідність збереження департаменту тим, що останній фактично «... існує і функціонує; рахунки і чеки на мільйонні суми пишуться на його ім'я і від імені Департаменту; перейменування департаменту на Управління у справах біженців призвело б до низки непорозумінь та несприятливо відобразилося на вже налагодженій роботі департаменту»¹⁶³². Члени комісії, заслухавши

пояснення Ю. Старицького, та виходячи з практичних міркувань, висловилися за створення (а фактично за реорганізацію існуючого) у структурі Міністерства внутрішніх справ «Тимчасового департаменту у справах біженців». Статус «тимчасового» передбачав його ліквідацію після закінчення реевакуації біженців з території України.

Важливим питанням, яке обговорювали на засіданні, було визначення місця КН у СБ у системі біженецьких органів Української Держави. Ю. Старицький наголосив на недоцільності подальшого її існування у статусі, передбаченому постановою УНР від 28 грудня 1917 р.¹⁶³³. Ефективність діяльності та прийняття рішень інституцією, до складу якої ввійшла значна кількість представників біженецьких організацій, часто вороже налаштованих одна до одної, були фактично неможливі¹⁶³⁴. До того ж у повному вигляді ця структура збиралася лише одного разу на пленарному засіданні 27 – 28 листопада 1917 р.¹⁶³⁵. В умовах підготовки та проведення реевакуації біженців, при департаменті, на думку Ю. Старицького, доцільно було створити дорадчу структуру з представників губернських нарад у справах біженців, залучених до цього процесу фахівців з інших міністерств та урядових інституцій¹⁶³⁶.

Ще одна важлива проблема, яку обговорювали члени засідання, було структурування підрозділів департаменту. І. Кнолль, вказавши, що робота з надання допомоги біженцям «безсумнівно велика і перед організаціями, покликаними надавати цю допомогу стоять широкі завдання, але вся ця робота відбуватиметься на місцях, у центрі ж у Департаменті такої роботи не буде», висловився за скорочення чиновників канцелярії департаменту¹⁶³⁷. У запропонованому департаментом проекті передбачалося чотири відділи – біженецький, реевакуаційний, ліквідаційно-позичковий та загальний (Додаток 4.1). Проте головуючий висловився за передачу справ останнього до одного з інших відділів, а член комісії Г. Ненарокомов виступив за перенесення всієї бухгалтерської частини діяльності департаменту до його ліквідаційно-позичкового відділу¹⁶³⁸. У результаті подальшого обговорення

цього питання, Ю. Старицький погодився з пропозицією комісії щодо скасування загального відділу з передачею частини його повноважень біженецькому відділу. Всі ж бухгалтерські справи департаменту передбачалося сконцентрувати в ліквідаційно-позичковому відділі.

У частині штатного розкладу департаменту комісія, крім іншого, ухвалила перейменувати посади «представників департаменту» на «уповноважених», довівши їх кількість до десяти. У зв'язку з «широким колом діяльності на цій посаді, відповідальній роботі та великих сум грошей, якими вони мали оперувати», передбачалося підвищити уповноваженим зарплатню¹⁶³⁹. Члени комісії погодили весь проект штату департаменту, в результаті якого до роботи передбачалося залучити 59 урядовців¹⁶⁴⁰.

Матеріали обговорень на засіданнях комісії стали основою Пояснювальної записки до «Проекту Положення про Департамент у справах біженців і Крайової Наради»¹⁶⁴¹. У ній перш за все підтверджувався факт функціонування на правах тимчасового у складі МВС Української Держави біженецького департаменту. Принциповим моментом у записці було визнання доцільності реформування Крайової наради у справах біженців на засадах, вироблених Ю. Старицьким. Відтак до її складу передбачалося ввести 10 – 12 представників губернських нарад у справах біженців, по одному урядовцю від Міністерства народного здоров'я та державного опікування, Міністерства фінансів, Державного контролю. Крім іншого, на цю структуру покладался контроль за діяльністю губернських нарад у справах біженців. Автори записки, враховуючи реорганізацію підвалин діяльності Крайової наради у справах біженців, виступили за скасування «Тимчасових правил управління справами допомоги біженцям на території України» та усіх доповнень до них¹⁶⁴². Утім, не зважаючи на реформування біженецьких структур своєї попередниці в концептуальних моментах, влада Гетьманату демонструвала свою послідовність. Тому план реєвакуації біженців, підготовлений фахівцями УНР, було прийнято до виконання. «Евакуація біженців повинна здійснюватися за планом, розробленим

[біженецьким. – Л. Ж.] департаментом і затвердженого Центральною Радою; про час введення цього плану послідує особливе розпорядження»¹⁶⁴³. Таку ухвалу було прийнято 29 квітня 1918 р. на спільному засіданні представників біженецького департаменту Міністерства внутрішніх справ Української Держави і представників окупаційної влади Німеччини та Австро-Угорщини.

Основним нормативно-правовим актом, покликаним регулювати сферу біженства в Українській Державі, стало «Положення про Департамент у справах біженців», в інших джерелах зазначено, що це – «Закон про Департамент і Крайову нараду у справах біженців»¹⁶⁴⁴. Фактично цей документ і мав статус закону, оскільки за доби Гетьманату не існувало чіткого розмежування між законами і підзаконними актами.

17 серпня 1918 р. комісія законодавчих справ схвалила текст «Закону про Департамент і Крайову нараду у справах біженців»¹⁶⁴⁵, а 22 серпня того ж року І. Кноль передав його на розгляд міністру внутрішніх справ І. Кістяківському¹⁶⁴⁶. «Положення» складалося з трьох частин. У першій визначався склад урядовців департаменту, у другій – його повноваження, у третій – склад і компетенція Крайової наради у справах біженців. У департаменті мали працювати «...директор, віце-директор, уповноважені, начальники відділів та інші чини по штату» (ч.1, ст. 1)¹⁶⁴⁷. До сфери компетенції біженецького департаменту належала організація соціального захисту всіх категорій цивільного населення, переміщених у роки війни російською владою – біженців, заручників, німців-колоністів і виселенців-колоністів. При цьому допомогу передбачалося надавати «як у місцях їх тимчасового перебування, так і при поверненні на Батьківщину»¹⁶⁴⁸.

Українська влада тим самим сконцентрувала свої зусилля на організації допомоги перш за все пересічній людині, незалежно від її попереднього статусу в суспільстві, місця проживання, майнового цензу, етнічної та конфесійної приналежності. У департаменті зосереджувалося керівництво «... з нагляду за плановим і правильним поверненням вищевказаних категорій на батьківщину». Важливими були положення про відшкодування

збитків, завданих біженцям війною, та допомоги з відновлення жител біженців, головним чином, у повітах Волинської та Подільської губерній. У компетенції департаменту перебувало «... надання допомоги з відбудови зруйнованих під час війни на території Держави будівель і з приведення в належний порядок володінь, постраждалих від воєнних дій» (ч.1, ст. 4)¹⁶⁴⁹.

Цілком закономірним кроком у справі реформування існуючих біженецьких органів можна назвати оптимізацію КН у СБ із громіздкої структури на дорадчу інституцію при біженецькому департаменті МВС Української Держави. 11 статей «Положення» регламентували склад, повноваження та організацію роботи Крайової наради у справах біженців. Перш за все зазначалося, що «при Департаменті у справах біженців перебуває Крайова нарада у справах біженців». Керівництво її роботою належало до компетенції міністра внутрішніх справ, хоча фактично на засіданнях головували за згодою його заступник чи директор біженецького департаменту¹⁶⁵⁰. До складу Наради, крім голови, увійшли 16 урядовців та представників місцевих біженецьких структур департаменту: «Директор Департаменту у справах біженців, Віце-директор цього Департаменту, представники (призначені відповідними міністрами) від Міністерств Народного Здоров'я і фінансів, і Державного Контролю, по одному від кожного з цих відомств, і представники від Губернських Нарад (Київської, Катеринославської, Волинської, Подільської, Полтавської, Харківської, Херсонської, округ Мелітопольської та Пінської, міст Одеси і Миколаєва) по одному від кожного»¹⁶⁵¹.

На засідання КН у СБ при необхідності передбачалося запрошувати з дорадчим голосом різних фахівців у справі біженства. Введення до її складу представників губернських нарад у справах біженців можна розцінити, серед іншого, як визнання їх місцевими органами біженецького департаменту. На розгляд цієї структури належало виносити всі кошториси, звіти, доповіді та розроблені департаментом плани з надання допомоги та реєвакуації біженців, а також проекти, питання та справи, з яких міністр внутрішніх справ вважав

за необхідне отримати висновок членів наради (ч. 3, ст. 6). Усі ухвали на засіданнях належало приймати простою більшістю голосів. За умови їх рівності, перевагу мав голос головуючого Крайової наради у справах біженців. Розходження в думках з того чи іншого питання належало записувати до журналу засідань. Наприклад, 11 липня 1918 р. на засіданні Виконавчого комітету, коли розглядалося питання про фінансування Польського реєвакuaційного комітету, особливий погляд висловив представник Державного контролю Юркевський. Його зауваження стосувалося необхідності подання цією структурою до Крайової наради у справах біженців «опису витрат на витрачені їм гроші за минулий час»¹⁶⁵². Отже, КН у СБ розглядалася як дорадчий колегіальний орган для прийняття різних ухвал з питань біженства з повноваженнями затверджувати розроблені біженецьким департаментом нормативні акти. Усі рішення, ухвалені членами Крайової наради у справах біженців, набували чинності за умови їх підпису міністром внутрішніх справ¹⁶⁵³.

Таким чином, «Положення про Департамент у справах біженців» юридично закріпило вертикаль державних органів Української Держави у царині біженства, покладаючи керівництво справою на біженецький департамент. У той же час Крайову нараду у справах біженців було визнано дорадчою структурою з правом прийняття колективних рішень в окресленій сфері. Місцевою ланкою біженецького департаменту стали губернські наради у справах біженців, а також інституції в містах, які за доби Гетьманату отримали статус отаманства – Київ, Одеса, Миколаїв та округи – Мелітопольська і Пінська (якщо бути точним, то Таврійська і Поліська)¹⁶⁵⁴.

В Українській Державі втіленням у життя політики у сфері біженства займалася система відповідних державних органів, місцевих самоврядувань, громадських спілок різного характеру та етнічних комітетів. Керуючою інституцією став біженецький департамент Міністерства внутрішніх справ. При цьому слід зазначити, що упродовж всього періоду гетьманування П. Скоропадського кілька разів змінювалася кількість його штату у бік

збільшення, що, очевидно, зумовлювалося зростанням навантаження на персонал у зв'язку з розгортання процесу реєвакуації біженців.

8 травня 1918 р. директор біженецького департаменту Ю. Старицький, на підставі обіжника МВС¹⁶⁵⁵, направив до міністерської канцелярії дані про урядовців департаменту. Отже, у підвідомчій йому структурі працював 31 фахівець: директор департаменту, помічник директора (заступник), два завідувачі відділами, чотири уповноважених, чотири діловоди, два помічники діловодів, два помічники бухгалтерів, три урядовці I класу (в інших документах подано як ранг), п'ять урядовців II класу, два урядовці III класу, три машиністки, два кур'єри¹⁶⁵⁶. За матеріалами Додатку 4.2 можна встановити хронологію зростання чисельності урядовців департаменту. Так, наприкінці грудня 1917 р. у департаменті працювало 6 урядовців, наприкінці січня 1918 р. – 11, наприкінці березня – 18, наприкінці квітня – 26. За умови неможливості визначити дату початку роботи діловода А. Матіюка та кур'єра П. Давиденка, можна припустити, що на початку травня у департаменті працювала 31 особа. Найбільше штат поповнився протягом березня – квітня 1918 р., коли у департаменті велася інтенсивна підготовка до проведення реєвакуації біженців. У березні того ж року стали до роботи і два завідувачі відділами департаменту: загальним – М. Барвінський (він на той час виконував ще й обов'язки керівника канцелярії департаменту) та реєвакуаційним – П. Микулін¹⁶⁵⁷. Слід зазначити, що на керівних посадах департаменту обов'язково мали перебувати фахівці з вищою освітою¹⁶⁵⁸. Так, випускником Київського університету був П. Микулін, а призначений пізніше начальник ліквідаційно-бухгалтерського відділу І. Вакар закінчив юридичний факультет Петербурзького університету¹⁶⁵⁹.

Отже, можна констатувати, що нова влада зберегла кваліфіковані кадри своєї попередниці, забезпечивши тим самим укомплектованість департаменту. Це не в останню чергу вплинуло на результативність його роботи. Для порівняння зазначимо, що у новостворених міністерствах уряду спостерігався дефіцит кадрів. Наприклад, у такому важливому за умов

складної епідемічної ситуації, санітарному департаменті МНЗ та ДО на 1 червня 1918 р. фактично працював один співробітник, на 1 липня – п'ять, на 1 серпня – сім, на 1 вересня – 19, на 1 листопада – 31. У той час відповідно до «Положення про штати МНЗ та ДО» у департаменті мав працювати 113 службовець¹⁶⁶⁰. Однією з причин такого стану була складність у підборі кадрів. П. Скоропадський у своїх спогадах слушно зазначав, що у центральних органах влади «... була велика кількість людей, які не підходили за своїми знаннями та моральними якостями»¹⁶⁶¹. Крім того, М. Галаган, відомий український громадсько-політичний діяч, який за доби Гетьманату обіймав посаду директора департаменту загальних справ МНЗ та ДО, помітив й іншу проблему щодо складності укомплектування міністерств і центральних відомств. У своїх спогадах він з гіркотою зазначив: «Найвищі державні установи, в тому числі й міністерства, воно [російськомовне чиновництво. – Л. Ж.] розглядало як якісь канцелярії для здійснення на Україні «російської справи»... Це була, з погляду росіян, тимчасова гра в «самостійність», а тому й потреби великої не було, на їх думку, в тому, щоб ці установи належно були забезпечені й мали характер справді вищих державних установ»¹⁶⁶².

У середині літа 1918 р. на підставі «Положення про Департамент у справах біженців» відбулася кадрова реорганізація департаменту. У результаті його склад передбачалося збільшити до 61 фахівця (Додаток 4.3). З них у біженецькому відділі мало працювати – 4 урядовці, у реєвакuaційному – у 6, у ліквідаційно-позичково-бухгалтерський відділі – 8. Виконання технічних робіт у всіх відділах департаменту покладалося на 19 «канцелярських чиновників I – III рангів». Порівнюючи штатні розклади департаменту станом на травень (Додаток 4.2) і серпень 1918 р., можна припустити, що посада «урядовця» була тотожною посаді «канцелярського чиновника», який мав обслуговувати всі відділи. До цієї категорії, очевидно, можна зарахувати й посади машиністок і кур'єрів – урядовців III класу.

Наприклад, звільнена з 1 липня 1918 р. за власним бажанням машиністка К. Майкова значилася у наказі як «урядовець III рангу»¹⁶⁶³.

До нових штатних посад слід зарахувати юрисконсульта і ексекютора, чиновника, який відав господарськими справами установ, наглядав за порядком у канцелярії. Для полегшення співпраці з німецькою та австро-угорською владою у справі налагодження реевакуації біженців було введено посаду перекладача з німецької мови. Запровадження посади журналіста мало на меті донесення широкому громадському загалу проблеми біженців та шляхи її вирішення. Для опрацювання цифрових даних щодо кількісного складу біженців, наявних біженецьких організації та іншої статистичної інформації, отриманих від губернських нарад у справах біженців у штаті реевакуаційного відділу було введено посади старшого статистика та статистика¹⁶⁶⁴. Всю бухгалтерську частину департаменту належало зосередити у ліквідаційно-позичково-бухгалтерському відділі. Для цього було запроваджено три бухгалтерські посади та три посади рахівників¹⁶⁶⁵.

На результативність діяльності біженецького департаменту не в останню чергу впливав рівень матеріального забезпечення його працівників, які за своїм професійним статусом належали до високооплачуваних категорій державних службовців. При цьому спостерігалася тенденція до зростання заробітної плати урядовців департаменту. Наприклад, на серпень 1918 р. місячну оплату праці директора департаменту порівняно із травнем того ж року було збільшено з 900 до 1250 крб., віцедиректора з 750 до 1000 крб., начальника відділу з 600 до 833 крб., діловода з 450 до 550 крб. (Додаток 4.4). Такий крок був направлений на приведення у відповідність посадових окладів працівників департаменту до діючих на той час тарифних окладів працівників урядового апарату Української Держави. Значно вищі оклади службовців міністерств Гетьманату «давали можливість цим групам підтримувати відносно високий життєвий рівень. Бути на державній службі було престижно та вигідно»¹⁶⁶⁶. Річна оплата праці працівників біженецького департаменту на серпень 1918 р. обчислювалася у сумі 364 800 крб. проти

140 100 крб. станом на травень того ж року¹⁶⁶⁷. При цьому в департаменті практично не було вакантних посад. Наприклад, протягом липня 1918 р. з його штату за власним бажанням було звільнено три урядовці, а призначено п'ять, із них – діловод Г. Когінов, помічник діловода П. Солонина, урядовець І рангу Ю. Романенко, урядовці ІІІ рангу Н. Даревська і Є. Богданова¹⁶⁶⁸.

У жовтні 1918 р. С. Варун-Секрет, товариш міністра внутрішніх справ Української Держави, в минулому товариш голови Державної Думи Російської імперії¹⁶⁶⁹, підписав нові «Штати і розпис посад Біженецького Департаменту Міністерства внутрішніх справ по відділам», які фактично продублювали «Штати і розпис посад Окремого Управління у біженецьких справах Міністерства внутрішніх справ» (Додаток 4.5). Відповідно до його положень кількість урядовців належало збільшити до 71 особи, а витрати на їх утримання до 430 200 крб.¹⁶⁷⁰. В окрему структуру було виділено «Загальне управління» департаментом у складі 20 урядовців, у той час канцелярські урядовці (чиновники) були закріплені за кожним відділом. Склад біженецького відділу передбачалося збільшити з 4 до 12 працівників, реєвакційний відділ – з 6 до 9 працівників, ліквідаційно-позичково-бухгалтерський відділ – з 8 до 27 працівників.

На час приходу до влади П. Скоропадського важливі рішення у справі соціального захисту біженців вирішував Виконавчий комітет КН у СБ. Упродовж січня – початку червня 1918 р. було проведено 21 його засідання, на яких ухвалено низку важливих рішень з підготовки реєвакції біженців. У його складі продовжували працювати І. Селіверстов, З. Мірна, С. Сосай, М. Вітерова, С. Москалевський, Б. Вайншельбаум, М. Козловський, Добролежа, секретарка – О. Тимошенко. Щоправда двох членів Виконкому – В. Сабата і В. Гаспар'яна, який став заступником голови цієї інституції, замінили І. Кішко та Г. Тершаковець¹⁶⁷¹. Члени Виконкому за роботу на кожному засіданні отримували по 20 крб., що усього склало 2780 крб. (засідання протягом січня – червня 1918 р.)¹⁶⁷².

Для організації допомоги біженцям на місцях, збору необхідної

інформації, передачі коштів місцевим представництвам було розширено існуючий у департаменті з часів УНР інститут уповноважених. На початку травня у структурі біженецького департаменту працювало чотири уповноважених: В. Кустовський (з 1 квітня 1918 р.), А. Васильчук (з 25 березня 1918 р.), В. Старовойтенко-Блинов (з 10 квітня 1918 р.), І. Менжинський (з 1 травня 1918 р.)¹⁶⁷³. Розгортання робіт з реєвакуації біженців призвело до збільшення числа уповноважених, які фактично стали кураторами цього процесу в закріпленій за кожним місцевості. Так, протягом усього періоду Гетьманату на Волині працювали В. Пуцин та Л. Клименко, у Києві – В. Кустовський, на Катеринославщині – І. Менжинський, на Поділлі – А. Васильчук, на Холмщині – О. Скоропис-Йолтухівський, на Поліссі – О. Гендріхів, на Північному Кавказі – Коваленко¹⁶⁷⁴. Спеціального уповноваженого А. Еропкина було направлено до Сімферополя¹⁶⁷⁵.

Ще одну групу уповноважених склали урядовці, які виїздили за кордон для виконання доручень біженецького департаменту, головним чином, «у справах реєвакуації» для передачі коштів українським біженецьким товариствам¹⁶⁷⁶. Наприклад, уповноважений В. Цеценевський мав відрядження до Ростова та Єкатеринодара¹⁶⁷⁷. Подібні фінансові доручення виконували й уповноважені департаменту, які направлялися в окремі табори тимчасового перебування біженців. Наприклад, у таборах при станції Коренево Харківської губернії та на Дарниці в Києві працювали відповідно Л. Жуковський та Л. Левицький¹⁶⁷⁸.

Окремо слід назвати введено у першій половині вересня 1918 р. посаду «Головуповноваженого з влаштування біженців колишньої прифронтової зони на Україні»¹⁶⁷⁹, яку обіймав представник біженецького департаменту Маркевич. Місцем його перебування було обрано Рівне – кінцевий пункт збору іноземних біженців, звідки вони рухалися у Білорусію, Польщу, Прибалтику та інші країни¹⁶⁸⁰. Метою упровадження посади стало об'єднання заходів щодо облаштування життя біженців на території Холмщини, Полісся та Поділля [в інших документах – ще й Підляшшя. – Л.

Ж.]. На головуповноваженого покладалася організація забезпечення останніх продуктами харчування, надання медичної допомоги, постачання живого інвентарю, посівних матеріалів для майбутнього врожаю, задоволення різних духовних потреб, «відновлення діяльності волосних та сільських установ на просторі колишнього фронтового району»¹⁶⁸¹. Для реалізації своїх повноважень він залучав відповідних земських та міських службовців¹⁶⁸². Голоవుповноважений мав право подавати «свої міркування» щодо вирішення проблем біженців на розгляд Ради Міністрів Української Держави. Отже, центральну ланку управління біженецькими справами в Українській Державі було реорганізовано відповідно до вимог часу та зі збереженням головних принципів роботи і досвідчених фахівців.

За доби Гетьманату ухвали уряду в царині біженства, відповідно до нового адміністративно-територіального поділу, поширювалися на дев'ять губерній – Волинську, Катеринославську, Київську, Полтавську, Подільську, Чернігівську, Харківську, Херсонську та з 15 листопада 1918 р. – Холмську; дві округи – Поліську і Таврійську. Новими адміністративно-територіальними одиницями, які за принципом побудови були подібні до губернії, стали дві округи – Поліська і Таврійська. До їх складу входили ті повіти та волості, адміністративно-територіальний статус яких не був визначений і в подальшому передбачав зміни. Таврійську округу було утворено на території колишньої Таврійської губернії, з якої було вилучено п'ять повітів, розташованих на Кримському півострові. Натомість відповідно до положень спеціального закону, підписаного гетьманом 30 листопада 1918 р., до її складу увійшли Бердянський, Мелітопольський і Дніпровський повіти¹⁶⁸³. 15 червня 1918 р. постановою МВС Української Держави Мозирський, Рильський та Пінський повіти було об'єднано у Поліську округу¹⁶⁸⁴. У полі зору нової влади перебував і Крим, де на час приходу до влади П. Скоропадського перебувало понад 16 тисяч біженців¹⁶⁸⁵. Цих людей планувалося перевезти до західного кордону колишньої Російської імперії українськими землями, а відтак належало узгодити дії відповідних

українських та кримських органів влади.

Важливою проблемою для гетьманської влади стало налагодження адміністративного апарату, а серед іншого й біженецьких структур у повітах, приєднаних Харківської та Чернігівської губерній Української Держави. Так, до складу Харківської губернії, відповідно до Постанови Ради Міністрів Української Держави від 14 серпня 1918 р., було приєднано п'ять повітів Курської губернії – Білгородський, Грайворонський, Корочанський, Суджацький і Ново-Оскольський¹⁶⁸⁶ та Валуйський повіт Воронежської губернії¹⁶⁸⁷. Розбудова життя у новоприлучених та прикордонних українських повітах, які на той час перебували у прифронтовій зоні, відбувалася з великими потугами. Причиною того були постійні збройні напади більшовицьких загонів, конфіскація збіжжя та продуктів харчування, знущання над місцевими жителями¹⁶⁸⁸.

У прикордонних повітах Чернігівської та Харківської губерній набула поширення більшовицька агітація з метою змусити українське населення голосувати за відрив від України та приєднання до РСФРР¹⁶⁸⁹. «Більшовики терором силують протестувати проти приєднання до України», – писали С. Шелухіну, голові української делегації на перемовинах з Радянською Росією, жителі прилученого до України містечка Корочі Курської губернії¹⁶⁹⁰. У відповідь на їх вибір, більшовики стратили 200 осіб, а 300 біженців, головним чином, «інтелігентів чоловіків» забрали з собою¹⁶⁹¹. Загалом, протягом червня – липня 1918 р. до владних структур Гетьманату від представників місцевих самоврядувань українського прикордоння надійшло 109 телеграм зі скаргами на свавілля більшовиків та проханнями приєднати їх землі до Української Держави¹⁶⁹².

Місцевими структурами, покликаними реалізувати державну політику у царині біженства, були визнані частково реформовані структури, успадковані від Російської імперії та УНР, – губернські наради у справах біженців. Керівництво ними покладалося на нововведений інститут губернських старост. Слід зазначити, що 16 травня 1918 р. П. Скоропадський

підписав закон про ліквідацію інституту комісарів УЦР та запровадження посад губернських і повітових старост¹⁶⁹³. У свою чергу губернським старостам, які стали представниками нового режиму на місцях, були підвідомчі самоврядування – губернські, повітові, волосні земські управи та міські думи. На посаду губернських старост призначалися місцеві діячі, які перебували на службі в губернських органах влади і самоврядувань, вели активну громадську діяльність, іноді мали особисте знайомство з гетьманом, як, наприклад, харківський губернатор С. Шидловський¹⁶⁹⁴. (Додаток 4.6). Градоначальництва Києва та Миколаєва, а з 1 серпня 1918 р. й Одеси¹⁶⁹⁵ було перейменовано у міські отаманства на чолі з отаманами. Останні отримали повноваження губернських старост. Справами біженства у Києві опікувався О. Хануков, а з 19 жовтня 1918 р. – К. Маршалк, в Одесі – В. Мустафін, у Миколаєві – Е. де-Бонді¹⁶⁹⁶.

До компетенції губернських старост та отаманів у частині біженства належало головування на засіданнях губернських нарад у справах біженців, розподіл отриманих коштів з державної скарбниці, візування проїзних документів біженців¹⁶⁹⁷, керівництво реєвакацією та облаштуванням життя біженців після повернення додому, головним чином, у прифронтові Волинську і Подільську губернії та ін..

Фактичними очільниками ГН з УБ, зважаючи на зайнятість губернських старост та отаманів, були досвідчені діячі, обрані з числа членів нарад. Наприклад, роботою Полтавської губернської наради у справах біженців керував І. Логінов, колишній представник громадської організації «Південнобіженець», голова Полтавського губернського комітету з надання допомоги біженцям, який у часи Російської імперії функціонував при губернській земській управі¹⁶⁹⁸. На Херсонщині «завідував справами» губернської наради В. Богуславський¹⁶⁹⁹.

У містах, центрах отаманств, функціонували окремі міські наради у справах біженців. Так, в Одесі до складу цієї інституції входили: голова наради А. Бродський, присяжний повірений; товариш голови В. Подольцев,

управляючий канцелярією отаман В. Мустафін; управляючий справами наради Д. Ансович, голова латиського комітету. Членами наради було обрано по одному представнику етнічних біженецьких комітетів міста – білоруського, єврейського, латиського, литовського, польського, російського і українського, шість представників від Одеського міського управління та п'ять – від міської управи¹⁷⁰⁰. У Миколаєві функції наради виконував міський комітет допомоги біженцям¹⁷⁰¹.

Штати ГН з УБ утримувалися за рахунок державних коштів. Наприклад, влітку 1918 р., на підставі схваленого Крайовою нарадою у справах біженців кошторису витрат на потреби біженців в Українській Державі, в рахунок покриття заборгованості за першу чверть 1918 р. Київська губернська нарада у справах біженців на видачу заробітної плати працівників та адміністративні видатки отримала 4800 крб. і 14055 крб. відповідно¹⁷⁰². На адміністративні видатки Волинській губернській нараді у справах біженців було перераховано 2625 крб., Херсонській губернській нараді – 2400 крб., Подільській губернській нараді – 1800 крб.¹⁷⁰³. Одеська міська нарада у справах біженців за першу чверть 1918 р. отримала 1200 крб., з яких пішло на оплату праці «Керівничому ділами Міської Народи 450 карб., помічнику його 150 карб., бухгалтеру 150 карб., машиністкам, служителю й на придбання канцелярських справ 450 карб.»¹⁷⁰⁴.

Нижчою ланкою біженецьких органів залишалися повітові комітети, які діяли при повітових земських управах, міські комітети допомоги біженцям при міських управах та волосні комітети допомоги біженцям. Наприклад, у Харківській губернії відділи з надання допомоги біженцям продовжували функціонувати при шести повітових управах – Валківській, Валуйській, Вовчанській, Куп'янській, Охтирській, Сумській. При цьому склад працівників відділів був різний: від одного у приєднаному Валуйському повіті – до п'яти та семи у Куп'янському і Вовчанському повітах відповідно¹⁷⁰⁵. У Катеринославській губернії функціонувало сім повітових та шість міських комітетів¹⁷⁰⁶.

У Чернігівській губернії провадили свою роботу шість міських комітетів у Сосниці, Мглині, Березні, Чернігові, Стародубі, Новгород-Сіверському та сім комітетів при Сосницькій, Конотопській, Ніжинській, Чернігівській, Новозибківській, Суражській, Стародубській повітових земських управах¹⁷⁰⁷. У приєднаному до Чернігівської губернії Гомельському повіті було створено об'єднану нараду представників біженецьких організацій¹⁷⁰⁸. У Херсонській губернії працювали шість повітових та чотири міських комітети – у Херсоні, Єлисаветграді, Вознесенську, Олександрівську¹⁷⁰⁹. На ці структури покладалося виконання рішень уряду у справі біженства. Вони, як ніяка інша владна інституція, володіли ситуацією та мали тісні стосунки з біженцями, куди останні неодноразово зверталися зі своїми проблемами.

Отже, Українська Держава не пішла на кардинальну зміну місцевої гілки влади у справах біженців, оскільки такий крок призвів би до руйнації всієї місцевої системи соціального захисту біженців. З іншого боку, вона просто не мала часу на пошуки нової моделі вирішення проблем біженців, позаяк на порядку денному стояло важливе завдання – якнайскоріша їх реєвакуація. На своїх посадах залишилися й члени повітових комітетів допомоги біженців, які функціонували при повітових земських, міських і волосних управах. Головний принцип, яким користувалася влада за доби Гетьманату у цьому сегменті діяльності, був професіоналізм та досвід працівників, оскільки свою роботу на ниві допомоги біженству багато з них розпочало ще у 1915 р..

Опікою біженців займалися також різні громадські спілки, засновані, головним чином, ще за доби Російської імперії та збережені у часи Української Центральної Ради¹⁷¹⁰⁻¹⁷¹¹. В Українській Державі продовжили свою роботу й етнічні комітети, утворені ще на початку війни. Їх головним завданням стало гуртування своїх земляків для відправки додому та тісна співпраця з цього питання з центральними і місцевими органами влади. Значну роботу в цьому аспекті виконали польські комітети. Центральною

інституцією, яка об'єднала польські організації з допомоги біженцям на українських землях і взяла під свій контроль заходи по реевакуації, став започаткований 14 березня 1918 р. у Києві Польський центральний комітет повернення на батьківщину. Його очолив С. Москалевський¹⁷¹². Головним завданням комітету, безумовно, було налагодження якомога скорішого процесу повернення поляків на батьківщину, становище яких «...було надто важким і з кожним днем погіршується»¹⁷¹³. Враховуючи, що значна кількість польських біженців перебувала на сході України, його відділення також було відкрито і в Харкові (голова Г. Роземблум)¹⁷¹⁴. 11 липня 1918 р. КН у СБ затвердила кошторис Польського Реевакуаційного комітету на організацію повернення польських біженців на батьківщину. На цю справу передбачалося виділити 110 600 крб.¹⁷¹⁵. Соціальним захистом своїх земляків продовжували опікуватися губернські відділення ЦОК, Польського товариства допомоги жертвам війни. Представництвом останнього у Києві стала Київська крайова рада Польського товариств допомоги жертвам війни, яка поширювала свою діяльність на Волинську, Київську і Чернігівську губернії¹⁷¹⁶.

В Україні функціонували й інші етнічні спілки – литовські, латиські, єврейські. Цікавим у цьому аспекті є приклад Одеси, де діяли сім етнічних комітетів: Товариство допомоги єврейському населенню, Український комітет допомоги біженцям, Латиський комітет допомоги біженцям, Литовський комітет допомоги біженцям, Одеське відділення Польського товариства допомоги жертвам війни, культурно-просвітнє товариство «Польська шкільна Матиця в Одесі» і міський білоруський комітет допомоги біженцям¹⁷¹⁷. У місті Єлисаветграді функціонував сербський комітет, який надавав допомогу сербським біженцям¹⁷¹⁸. У Катеринославі продовжувала працювати започаткована ще у 1915 р. Рада національних організацій з надання допомоги біженцям, яка об'єднала зусилля російського, литовського, латиського, єврейського комітетів та губернського відділення ЦОК¹⁷¹⁹.

Для організації повернення додому іноземних біженців в Україні започаткували свою діяльність спеціальні структури Польщі, Латвії та Литви.

Так було відкрито представництва двох новостворених польських інституцій, покликаних займатися реєвакuaцією своїх співгромадян. Слід наголосити, що у роки Першої світової війни польські землі було поділено на дві окупаційні зони: німецьку – з центром у Варшаві та австро-угорську – Військове генерал-губернаторство з центром у Любліні, яким з лютого 1918 р. керував генерал А. Ліпошак¹⁷²⁰. Наприкінці зими 1918 р. у Варшаві при МВС Регенційної Ради Королівства Польського розпочав роботу реєміграційний відділ, метою якого стала організація репатріації поляків з Росії. Керував роботою інституції професор Я. Дмохoпський. Відділ мав свої «агентури» – представництва – у Києві, Одесі та Харкові. У Любліні подібні функції виконував Цивільний Комісаріат, який у своїй структурі мав спеціальне реєміграційне бюро. Його агенції працювали у Києві, Луцьку та Ковелі¹⁷²¹.

Координацією заходів щодо повернення додому латиських біженців займався «Латиський центральний комітет на Україні»¹⁷²². Долею литовських біженців у свою чергу опікувалася «Литовська національна рада на Україні», яку очолював інженер Й. Янкевич¹⁷²³. Крім того, до Києва був направлений «уповноважений Державної Ради Литви з реєвакuaції», який мав налагодити співпрацю з українською владою у справі повернення на батьківщину біженців-литовців та об'єктів, евакуйованих на початку війни з Литви за розпорядженням імперської влади¹⁷²⁴.

Влітку 1918 р. у Києві було започатковано «Білоруську біженську організацію», як майбутню координуючу структуру всіх білоруських товариств допомоги біженцям. Активну участь у налагодженні її роботи взяли місцеві білоруські політичні діячі, які з 1917 р. об'єдналися у національну організацію «Зірка». Її метою було надання допомоги білорусам в Україні¹⁷²⁵. У зв'язку з подіями 1917 р. та ліквідацією установ, заснованих за часів Російської імперії, виникла потреба в утворенні власної білоруської інституції. І вже 31 травня 1918 р. Ю. Старицький у доповідній записці міністру внутрішніх справ Ф. Лизогубу наголосив на визнанні біженецьким департаментом Білоруської біженецької організації та необхідності

залучення її до участі в нарадах з біженецької проблематики, ініційованих українською владою. Директор департаменту висловив таке прохання: «... позаяк за короткий час свого існування названа Білоруська Біженецька Організація не встигла виробити кошторису і внести його у свій час на розгляд, прохаю тимчасово видати їй на рахунок аванс 5000 карб. на задоволення найбільш необхідних потреб організації»¹⁷²⁶.

У першій половині червня того ж року означену суму отримав В. Ходкевич, представник місцевої білоруської громади¹⁷²⁷. 11 червня 1918 р. у Києві білоруські діячі провели установчу нараду, на якій обговорювалося становище земляків-біженців. Серед прийнятих ухвал зазначалося про необхідність «... утворення білоруської організації, яка б налагодила допомогу землякам-біженцям у справі повернення їх на батьківщину. Народою ухвалено назвати нову організацію «Білоруський комітет Допомоги жертвам війни»¹⁷²⁸. Також було обрано комітет у складі І. Куриловича, М. Довнар-Запольського, Леушченка, Ходкевича, Фербртко, Забелло, Случанівського, Мухи, Єрємовича, Толовинського, Трємбовича, Сушчова, Пашкевича, Пуґацевича, Вільчинського. Головою комітету став В. Ходкевич¹⁷²⁹. Необхідно зауважити, що найближчим на той час завданням комітету стала підготовка до проведення з'їзду біженців-білорусів¹⁷³⁰.

Членів місцевих етнічних комітетів було залучено до розробки умов реєвакуації біженців. Так, 26 червня 1918 р. до Харкова на спеціальну нараду для розробки остаточних умов перевезень біженців окрім представників української центральної влади, Німецької, Австро-Угорської, Польської залізничних комісій, прибули П. Манковський, представник Полтавського губерньського віділення ЦОК, В. Нарушевич, представник Катеринославського губерньського віділення ЦОК, В. Левін, представник національних організацій біженців Катеринослава, Г. Роземблом, голова Харківського відділення Центрального польського комітету повернення на Батьківщину¹⁷³¹.

Для порівняння зазначимо, що у сусідній Радянській Росії диктатура пролетаріату негативно поставилася до існування етнічних біженецьких комітетів, оскільки останні не завжди поділяли нову більшовицьку ідеологію. Відтак вона, як стверджують сучасні білоруські¹⁷³², латиські¹⁷³³, польські¹⁷³⁴ та російські¹⁷³⁵⁻¹⁷³⁶ історики, ініціювала процес закриття цих спілок.

Реалії життя в Українській Державі вимагали залучення до розв'язання проблеми біженців нових, порівняно з часом Російської імперії та Української Народної Республіки, інституцій. Так, за умов надзвичайно складної епідемічної ситуації, коли на українських теренах вирували пандемії холери, тифу, іспанки¹⁷³⁷, до системи біженецьких органів було введено санітарний департамент МНЗ та ДО. На департамент, роботою якого керували О. Корчак-Чепурківський, а з осені 1918 р. – В. Удовенко¹⁷³⁸, крім іншого, покладалося надання медико-санітарної допомоги біженцям і, зокрема, проведення протиепідемічних щеплень¹⁷³⁹. Слід зазначити, що 29 жовтня 1918 р. МНЗ та ДО направило на адресу міністра внутрішніх справ листа, в якому наголошувалося на передачі в його компетенції комплексу санітарних заходів¹⁷⁴⁰, а згодом і усіх медико-санітарних заходів на шляхах руху біженців¹⁷⁴¹.

Значна кількість українців-біженців на час приходу до влади П. Скоропадського залишалася в губерніях Радянської Росії, в якій з літа 1918 р. більшовики розв'язали громадянську війну та насадили суспільству червоний терор¹⁷⁴². У зв'язку з нестерпною ситуацією, в якій опинилися ці люди, всіма шляхами прагнули повернутися, якщо не до своїх домівок, то хоча б у прикордонні з Росією українські повіти. Відтак моментом відліку в налагодженні взаємин між Українською Державою та Радянською Росією у царині біженства стало підписання 12 червня 1918 р. прелімінарного мирного договору, який на міждержавному рівні започаткував вирішення проблеми реєвакуації біженців. Документ став результатом українсько-російських перемовин, які розпочалися у Києві 23 травня 1918 р.. Українську делегацію очолив С. Шелухін¹⁷⁴³.

Кардинально різнилися й очікування сторін з тих перемовин. Польський дослідник В. Меджецький наголошує на бажанні України бути визнаною Росією самостійною державою з чітко окресленими кордонами у той час як «... більшовики прагнули використати своє перебування в Києві для розгортання місцевого революційного руху»¹⁷⁴⁴

Для України цей договір мав надзвичайне значення, оскільки його перша стаття передбачала «Припинити бойові дії на час ведення переговорів»; по-друге «... уряди Української Держави та РСФСР приймають на себе взаємний обов'язок не чинити перешкод для вільного перетину кордону громадянами двох країн до переїзду»¹⁷⁴⁵. Для перетину кордону були визначені такі пункти та напрямки – Орша, Гомель, Брянськ, Конотоп, Брянськ – Ворожба, Курськ – Ворожба, Курськ – Харків, Єлець – Валуйки, Ворожба – Валуйки, Вороніж – Кам'янська – Царицин – Лиха, Тихорецька – Ростов – Ворожба, Єйськ – Ростов. У першу чергу передбачалося транспортувати військовополонених обох країн, а також жінок та дітей-сиріт¹⁷⁴⁶. Крім того, Радянська Росія взяла на себе «... зобов'язання повернути рухомий склад залізниць, які було забрано в Україні у тій кількості й на тих умовах, які будуть вироблені шляхом укладання угод відомствами шляхів». Остання, четверта, стаття договору передбачала запровадження на правах взаємності інституту консульської служби – «... представників і консулів, і комісарів для захисту інтересів своїх громадян»¹⁷⁴⁷. Д. Дорошенко назвав цей мир «найбільшим і властиво самотнім успіхом в українсько-російських переговорах»¹⁷⁴⁸, оскільки «більшовики дивилися на справу заключення миру з Україною, як на комедію, котру треба по змозі затягти, щоб подивитися, що з того вийде, і вже по тому використати для себе вповні»¹⁷⁴⁹.

У цьому контексті важливе місце у справі захисту українських громадян, незалежно від їх національного походження та релігії¹⁷⁵⁰, і серед них – значної кількості біженців, відводилося українським консульським установам. Відтак 4 липня 1918 р. П. Скоропадський підписав закон «Про

заклад генеральних консульств і консульських агентств за кордоном», відповідно до положень якого на теренах колишньої імперії передбачалося заснувати низку консульств. Генеральними консулами Української Держави в Москві та Петрограді були призначені відповідно О. Кривцов і С. Веселовський.

При цьому слід зазначити, що не існує єдиного погляду на персональний склад керівництва консульських установ. Одним із його варіантів є дані Додатку 4.7, за матеріалами якого можна встановити, що окремі консульські посади були введені ще до підписання Гетьманом зазначеного закону. Д. Веденєєв і Д. Будков, наводячи перелік прізвищ українських консулів, погоджуються, що його можна доповнювати новими архівними матеріалами¹⁷⁵¹. Це досить слушне зауваження, оскільки є розбіжність щодо керівника консульської служби у Саратові, яким насправді був В.А. Сапицький, у той же час О. Пожар працював консульським агентом в Орші, а за іншими даними – в Орлі. З кінця листопада 1918 р. з метою захисту «інтересів українських громадян» С. Нілуса було призначено віце-консулом у польському місті Лодзь¹⁷⁵².

Серед завдань українських дипломатичних було надання матеріальної та юридичної допомоги громадянам України у їх справах у Росії відкриття лікарень, пунктів прийому для осіб, що поверталися на батьківщину та ін.¹⁷⁵³. На консулів покладалася й організація процесу повернення додому українських біженців. До того ж бажання переїхати до гетьманської України, яка на той час розглядалася як оазис політичної стабільності на теренах колишньої імперії, виявила значна кількість громадян неукраїнської національності, серед яких переважали представники російських ділових кіл, наукової та творчої еліти, офіцерства, котрі намагалися врятуватися від політики радянського уряду¹⁷⁵⁴. В окремих випадках консули займалися порятунком окремих громадян, захоплених більшовицькою владою. Показовим є приклад, коли МЗС Української Держави на підставі листа прем'єр-міністра гетьманського уряду звернулося до барона Ф. Боржицького,

свого консула у П'ятигорську з проханням домогтися звільнення князя М. Урусова, колишнього головуповноважено у справах біженців Південно-Західного фронту, «затриманого більшовиками як заручника»¹⁷⁵⁵. На жаль, він не зміг нічим допомогти, бо князя серед інших заручників було розстріляно (або зарубано шаблями)¹⁷⁵⁶.

У місяць скупчення українських біженців у російських губерніях були направлені спеціальні представники генерального консульства в Москві. Так, у Тамбовській губернії працював уповноважений з евакуації та захисту біженців українців. Протягом червня – серпня 1918 р. він завізував списки, в які було внесено 11918 українських біженців, насправді ж серед них перебували й етнічні білоруси та поляки, які прагнули до «виїзду з Росії»¹⁷⁵⁷.

На консульські посади призначалися здебільшого голови громад місцевого українства, тобто особи, які, серед іншого, добре знали життя українських біженців¹⁷⁵⁸. Так, С. Веселовський генеральний консул Української Держави у Петрограді, з весни 1918 р. очолював українську громаду міста¹⁷⁵⁹. З 20 травня 1918 р. віце-консулом у Пензі працював українець Ф. Богдановський, виходець з Полтавщини, член Пензенської губернської української ради¹⁷⁶⁰, активний захисник прав українців на Пензенщині¹⁷⁶¹. Співробітниками консульських установ, головним чином, були особи з юридичною або економічною освітою¹⁷⁶². Показовим у цьому аспекті є склад віце-консульства в Саратові, яке розпочало свою діяльність 26 липня 1918 р.¹⁷⁶³. Його очолив В. Сапицький, у минулому – інспектор дрібного кредиту Народного (за часів імперії – державного) банку в Саратові. У складі віце-консульства працювали О. Клименко – секретар віце-консульства, український громадянин, уродженець міста Глухова Чернігівської губернії, випускник Петербурзького політехнічного інституту, неодмінний член Селянського банку в Саратові; І. Цуканов – завідувач реєстраційним відділом, український громадянин; О. Вареник – службовець віце-консульства, український громадянин¹⁷⁶⁴.

Проте весь хід українсько-російських взаємовідносин у 1918 р. засвідчив, що більшовицька влада не виконала жодну зі статей мирного договору. Генеральний консул у Москві О. Кривцов досить часто скаржився на те, що радянська влада «не пропускає в Україну дипломатичних кур'єрів, чинить різні перепони в роботі консульства»¹⁷⁶⁵. Та і сам Гетьман у своїх спогадах зазначав: «З більшовиками у нас ніякої політики не було. Єдина угода, яка відбулася між нами і ними, – було відрядження «державних потягів» у Москву і Петроград, які були щирим благодіянням для нещасних, яких ми звідти вивозили [...]. Наступна угода стосувалася запровадження в Совдепії наших консулів. Ці люди принесли багато користі українцям...»¹⁷⁶⁶.

Причину такої ситуації, очевидно, слід шукати в загальній природі нової влади Росії. С. Веселовський, генеральний консул у Петрограді, у листі до О. фон Тимрота, колишнього царського військового, від 10 листопада 1918 р. писав: «...я вважаю своїм обов'язком довести до Вашого відома про той жахливо-хаотичний стан, у якому в даний час перебуває як Петроград так і вся Радянська Росія. Низкою декретів, направлених проти буржуазії, Радянський уряд позбавив весь клас імущих яких би то не було засобів до існування. Не рахуючись із підданством окремих осіб, головним чином, українців, конфіскуючи їх майно, націоналізує будинки, відбирає речі, коштовності, і, що найжахливіше, арештовує українців без пред'явлення їм якого-небудь обвинувачення»¹⁷⁶⁷. Зрозуміло, що така позиція Росії лише ускладнювала діяльність Української Держави та її дипломатичних представництв у справі вирішенні проблеми біженців.

Урядові структури Гетьманату у справі соціального захисту біженців були змушені співпрацювати з відповідними місіями Центральних держав. Справа у тому, що 28 березня 1918 р. між головнокомандуванням союзних монархій було укладено угоду про поділ території України на дві окупаційні зони: Австро-угорську зону склали Подільська, Херсонська, Катеринославська і південна частина Волинської губерній, німецьку склали відповідно – північно-західна частина Волинської, Київська, Чернігівська,

Полтавська, Харківська, Таврійська губернії та Крим. Міста Миколаїв, Маріуполь і Ростов підлягали спільній окупації, при цьому в Миколаєві та Ростові головним був німецький офіцер, а у Маріуполі – австрійський¹⁷⁶⁸.

Поверненням німецьких біженців та підданих цих країн, видачею дозволів на перевезення їх за кордон в Україні займалися Німецька залізнична комісія з представництвами у Києві, Гомелі, Одесі, Катеринославі та Харкові¹⁷⁶⁹. Подібна Австро-Угорська комісія функціонувала у Києві та Катеринославі. Реевакуацією польських біженців в Україні займалася Польська перевізна комісія, агенції працювали на залізничних станціях Харків Південно-Східний, Кременчук, Катеринослав та Ясинувата¹⁷⁷⁰.

Для узгодження прийнятих рішень з різних аспектів реевакуації іноземних біженців 29 квітня 1918 р. біженецький департамент МВС Української Держави спільно з представниками Німецької та Австро-Угорської адміністрації прийняли постанову про порядок реевакуації біженців-іноземців¹⁷⁷¹. Відповідно до її положень у Ковелі було утворено спеціальну Міждержавну комісію «у справах повороту згнанців», членами якої були представники України, Австро-Угорщини, Німеччини та Польщі. Керував роботою інституції уповноважений німецької сторони капітан Фрілінгаузе¹⁷⁷², а представником польської сторони був Воловський¹⁷⁷³.

Від України в роботі комісії під керівництвом П. Васильчука працювало десять фахівців: С. Романовський, О. Левко В. Кухшо, І. Сайкевич, В. Туревич, перекладачка О. Шамборант, кур'єри Р. Каншор і Х. Сендзерлінт (Додаток 4.8). Прикордонна станція Голоби, яка формально належала Україні, а фактично перебувала за лінією фронту¹⁷⁷⁴, і була визнана одним із пунктів збору біженців з німецької окупаційної зони, протягом 7 липня – 31 серпня 1918 р. представником комісії працював М. Тарнавський¹⁷⁷⁵. Зауважимо, що Ковель місцем розташування комісії було обрано не випадково, оскільки воно, по-перше, було значним залізничним вузлом, а, по-друге, в місті з початку березня 1918 р. скупчилася значна кількість біженців.

Іноді ініціаторами урегулювання проблем біженців виступали представники окупаційної влади, побоюючись здебільшого поширення серед цих людей епідемій як загрози здоров'ю австро-німецьким військовим частинам. Так, наприклад, 7 серпня 1918 р. у Херсоні відбулося спільне засідання представників місцевої влади, біженецьких організацій та розміщеного у місті австро-угорського командування. У його роботі взяли участь виконувач обов'язків губернського старости К. Сосновський (головуючий), священник Довбня (Херсонський міський комітет допомоги біженцям), С. Болек (Херсонська повітова земська управа), А. Гржибовський (Херсонський Польський комітет), Мільштейн (Єврейський комітет), В. Богуславський (завідувач справами Херсонської губернської наради у справах біженців), капітан А. Новак і поручик В. Кузьмін – представники Австро-угорського командування в місті Херсоні. На нараді обговорювалося питання розробки «... спільних з австрійським командуванням заходів щодо опікування біженцями на місцях»¹⁷⁷⁶.

Гетьманат успадкував від УНР не лише систему соціального захисту біженців, а й борги у справі її фінансування. При цьому дестабілізуючим фактором можна вважати збройну агресію Радянської Росії проти України. «Навесні загальне становище України було жахливим. Економіка країни за три роки війни не була зруйнована так, як за післяреволюційний період. За невеликий термін більшовицького панування в Україні було зруйновано всі сфери економічного життя»¹⁷⁷⁷. На час приходу до влади П. Скоропадського «... більшість банкових накопичень було вивезено до Росії або знищено»¹⁷⁷⁸, а відтак було зруйновано основи фінансово-економічного життя у країні.

У таких несприятливих фінансових умовах 11 липня 1918 р. КН у СБ, на підставі надісланих місцевих кошторисів, затвердила видатки на біженство у сумі 29 136364 крб., як покриття боргу за першу чверть 1918 р. (Додаток 4.9). Його остаточне формування відбулося на підставі надісланих з губерній фінансових пропозицій, причому в низці випадків статті витрат корегувалися у бік зменшення видатків. Кошти передбачалося асигнувати на

найважливіші потреби: оплату помешкання для біженців, видатки на їх харчування, медичне забезпечення, навчання дітей, духовні потреби. На окремому рахунку мало перебувати фінансування етнічних комітетів, для яких планувалося виділити 9190295 крб. (Додаток 4.10) із них для польських спілок – 5804147 крб. (63, 2 %), єврейських – 2849406 крб. (31 %), латиських – 144457 крб. (1,5 %), литовських – 391997 крб. (4,3 %). Наприклад, до семи національних комітетів Одеси передбачалося передати 932137 крб. (Додаток 4.11) на харчування, оплату житла, на амбулаторне та стаціонарне медичне обслуговування, на навчання дітей, на придбання одягу, на притулки, на баню і мило, на оплату шкіл, де дітям видавали гарячі сніданки, на оплату перебування дітей у садках і притулках, на інтернат гуртожиток для учнів середньої школи, на оплату навчання дітей, на духовні потреби біженців та на адміністративні видатки.

Таким чином, Українська Держава визнала соціальний захист біженців Першої світової війни одним із напрямків своєї внутрішньої політики. При цьому розробка відповідних правових засад ґрунтувалася на досвіді Української Народної Республіки. Для їх реалізації за доби Гетьманату було створено систему органів (Додаток 4.12) у складі різних міністерств, місцевих органів влади і самоврядувань, різних громадських та етнічних комітетів. Важливе місце у справі повернення українських біженців з Росії покладалося на консульську службу Гетьманату. У той же час, коли систему центральних органів допомоги біженців – біженецький департамент та Крайову нараду у справах біженців було частково реформовано, місцева вертикаль працювала й надалі в успадкованому з часів УЦР вигляді.

4.2. Становище біженців та підготовка до їх реевакуації в Українській Державі

Становище, в якому на час приходу до влади П. Скоропадського перебували біженці, як і все українське населення, було досить скрутним. Це

зумовлювалося, як уже зазначалося, фінансовим колапсом, у якому навесні 1918 р. перебувала Україна. Досить складною була і проблема продовольчого забезпечення країни: «... більшовики захопили територію Лівобережної і Центральної України, то й запаси хліба опинилися в їх руках.., одразу розпочалося грабування і вивезення хліба на північ»¹⁷⁷⁹. Місцеві адміністрації, у зв'язку з таким критичним станом, зрозуміло, не могли задовольнити потреби біженців у найнеобхіднішому – повноцінному харчуванні. І то була не їх провина, як і вцілому Української Держави, яка залишилася наодинці з проблемою біженців, породжених бездарною політикою російської військової влади.

Намагаючись врятувати ситуацію, губернські старости зверталися з допомогою до урядових структур. Наприклад, губернський староста Харківщини П. Заліський у листі до міністра внутрішніх справ Української Держави Ф. Лизогуба від 17 травня 1918 р. писав: «Справи біженців закинуті, вони змушені продавати своє майно. Їм нічого їсти»¹⁷⁸⁰. Наприкінці травня того ж року до міністра вже звернувся директор біженецького департаменту Ю. Старицький, доповідаючи про злиденне життя біженці в Одесі та відсутність у місцевих біженецьких комітетів грошей на їх потреби¹⁷⁸¹. І таких листів та телеграм була велика кількість: писали біженці до земських і міських управ, писали представники місцевих самоврядувань до губернських старост і отаманів, останні – до біженецького департаменту і МВС з єдиним проханням виділити кошти. Проте чотирирічна війна, як і інші негативні чинники, давалися взнаки і тогочасне фінансове життя налагоджувалося досить складно. Слід зауважити, що Український Державний банк офіційно було засновано 10 серпня 1918 р., а до того тривала підготовча робота: відновлювався зв'язок із губернськими конторами та відділеннями, налагоджувалася центральна бухгалтерія, призначалися службовці¹⁷⁸².

Українська Держава бачила проблему недофінансування витрат за біженецькими статтями, а тому, не зважаючи на катастрофічний брак коштів, все ж вишукувала певні резерви та виділяла суми земським структурам,

громадським та національним комітетам. За неповними даними за часів Гетьманату губернським нарадам у справах біженців було асигновано 8,6 млн крб., із них 4,8 млн крб. у рахунок заборгованості за останню чверть 1917 р., тим самим фактично покривали борги своєї попередниці. По губерніях кошти було розподілено таким чином: Волинській – понад 3 млн крб., Київській – понад 1,7 млн крб., Харківській – понад 1 млн крб., Чернігівській – 920 тис. крб., Катеринославській – 456 тис. крб., Полтавській – 424 тис. крб., Подільській – 302 тис. крб., Херсонській – близько 49 тис. крб.. З цієї суми отаман Одеси В. Мустафін на потреби біженців отримав близько 353 тис. крб., отаман Миколаєва Е. де-Бонді – 68 тис. крб.. В окремих випадках кошти отримали повітові старости¹⁷⁸³.

Біженецький департамент, всупереч постанові КН у СБ від 11 липня 1918 р. щодо припинення видачі у зв'язку зі «...скрутним становищем Державних фінансів і з початком реевакуації пайків на їжу і помешкання»¹⁷⁸⁴, практикував адресну допомогу відповідним місцевим структурам. Наприклад, 9 вересня 1918 р. луцький повітовий староста Ф. Шлеммер отримав 10 тис. крб. для забезпечення біженців у 15 селах повіту. Підставою для асигнування стала телеграма, отримана біженецьким департаментом МВС від товариша голови Волинської губернської наради у справах біженців, а також від Д. Остапчука та Г. Супрунюка, які виражали інтереси 220 голодуючих біженців села Градинська Луцького повіту¹⁷⁸⁵.

6 вересня 1918 р. на адресу біженецького департаменту надійшла телеграма голови Єлисаветградського єврейського комітету допомоги біженцям Тьомкіна. У ній наголошувалося на безнадійній перспективі закриття біженецьких притулків, школи і богадільні, позаяк необхідних коштів не було в наявності¹⁷⁸⁶. 8 жовтня того ж року Державний банк направив на окреслені потреби 46370 крб.¹⁷⁸⁷. Кошти перш за все витрачалися на покриття боргів громадських організацій перед кредиторами. Наприклад, 16 травня 1918 р. повітовий староста Бердянського повіту Таврійської округи В. Гаєвський отримав від біженецького департаменту 25

тис. крб. для підтримки притулків біженців з Галичини. З цієї суми, як зазначив у звіті до повітового старости завідувач притулками В. Лагола, на покриття боргів повітовій земській управі було передано 11717 крб., Бердянській міській управі – 1952 крб., Бердянському відділенню Всеросійського комітету допомоги жертвам війни – 1904 крб., стоматологу Цекерману, який лікував біженців, – 120 крб.¹⁷⁸⁸.

Акцентуючи увагу на проблемах фінансування комітетів допомоги біженцям, слід наголосити на фактах затримки чи навіть банальної плутанини у надходженні коштів, що знову ж таки нагнітало загальну ситуацію. На підтвердження, власне, можна подати лише один красномовний приклад. 8 червня 1918 р. повітовий староста Вовчанського повіту П. Неклюдов надіслав міністру внутрішніх справ Української Держави телеграму, в якій наголосив на скрутному становищі біженців та бездіяльності місцевої влади: «Вимучені голодом біженці потребують негайної допомоги. Харків гроші не дає»¹⁷⁸⁹. 22 червня він телеграфував губернському старості П. Заліському: «Біженецький притулок 500 дітей і вдови без грошей. Гинуть з голоду. Що робити далі?»¹⁷⁹⁰. Губернський староста відразу ж відреагував на це повідомлення, поставивши вимогу голові Харківського губернського об'єднаного комітету з улаштування біженців А. Неплюєву щодо негайного переведення коштів вовчанському старості. Губернатор був негативно вражений невиконанням вимог своїми підлеглими: «Я вже двічі наказував, не розумію, чому не виконано»¹⁷⁹¹.

Недостатнє фінансування з боку держави змушувало місцеву владу самостійно відшукувати додаткові шляхи забезпечення біженців продуктами харчування. Прикладом цього є діяльність губернського старости Поділля С. Кисельова та підвідомчих йому структур. «Не лише держава, – зазначає Т. Байлема, – а й місцева влада на Поділлі теж всіляко сприяла наданню соціальної допомоги населенню»¹⁷⁹². Так, 27 травня 1918 р. на адресу губернського старости Поділля С. Кисельова надійшло прохання голови Кам'янецького повітового комітету допомоги біженцям О. Нечая закупити в

губернського інтендантства сухарі для 20 тис. біженців¹⁷⁹³. Оскільки інтендантські служби не пішли назустріч цьому прохання, С. Кисельов 31 травня 1918 р. направив члена Кам'янецького повітового комітету допомоги біженцям Т. Слободяна до Хотинського повіту для закупки хліба і зерна, особисто виклопотавши йому в австрійського коменданта Кам'янець-Подільська дозвіл на проїзд¹⁷⁹⁴. 12 червня 1918 р. С. Кисельов наказав передати частину борошна, яку мала у розпорядженні Кам'янецька міська управа, для потреб біженців цього повіту. Про успішність заготівлі хліба свідчив той факт, що вже 17 червня 1918 р. губернський староста направив до волосних управ листа, яким передбачав уповноважити представників для отримання збіжжя¹⁷⁹⁵.

Закупівлю хліба для біженців проводили і місцеві самоврядування. Наприклад, на початку осені 1918 р. Волинська губерньська земська управа розіслала до різних губерній України своїх агентів для заготівлі хліба. 14 вересня 1918 р. «Волинська газета» зазначала, що заготівля іде «дуже успішно» і «вантаження хліба почалося». Губерньське земство з дозволу губернського хлібного бюро організувало закупівлю хліба для біженців у Звягенському, Старокостянтинівському та Кременецькому повітах Волині¹⁷⁹⁶.

Органи місцевого самоврядування займалися також організацією медичної допомоги біженцям: значна їх частина могла безкоштовно лікуватися у земських медичних закладах. Так, лише в Луцькій повітій лікарні Волинської губернії з 1 серпня по 1 вересня 1918 р. отримали медичну допомогу 478 осіб¹⁷⁹⁷. На лікування біженців з Державної скарбниці додатково на рахунок Волинської губерньської наради у справах біженців для Луцького повіту було асигновано 92133 крб., Кременецького – 23038 крб., Дубненського – 161233 крб.¹⁷⁹⁸.

Ще однією проблемою, з якою зіткнулися місцеві органи у царині біженства стало подолання інфекційних захворювань. Справа у тому, що складна епідемічна ситуація в Україні була пов'язана з загальносвітовим характером та циклічністю поширення епідемій, що більш загострювалася

під впливом негативних внутрішніх чинників. Так, протягом 1900–1926 рр. тривала шоста пандемія холери, світовий характер носила пандемія іспанки, надзвичайного поширення набула епідемія віспи¹⁷⁹⁹.

Внаслідок підписання делегацією УНР Берестейського мирного договору з державами Четверного союзу, Україна стала транзитною територією руху значних людських мас. «Такі складні умови сприяли розвитку й поширенню різних епідемій»¹⁸⁰⁰. Відтак на початок травня 1918 р. губернії Української держави були охоплені епідеміями черевного, плямистого та зворотного тифу, віспи, кіру, скарлатини, дизентерії (Додаток 4.13). У Херсонській губернії були зафіксовані випадки холери. Існувала загроза занесення з чорноморських портів чуми. У зв'язку з цим боротьба з епідеміями набула загальнодержавного значення. Для біженців, які в умовах проведення реєвакації вели рухомий спосіб життя, були організовані щеплення від віспи, холери, черевного тифу¹⁸⁰¹. Показовим у цьому плані є приклад діяльності Лубенського повітового земства Полтавської губернії, яке 20 і 21 червня 1918 р. у приміщенні управи організувало вакцинацію біженців від віспи¹⁸⁰². Для щепленням тих, хто проживав в інших населених пунктах повіту, було залучено земський епідемічний загін. «З поширенням віспи земський епідемічний загін проводить масове щеплення особливо серед біженців. Зроблено уже 2000»¹⁸⁰³.

У полі зору губернських органів влади перебувала проблема поліпшення умов проживання біженців. Так, у другій половині травня 1918 р., на підставі ухвали губернської наради у справах біженців Катеринославщини, повітові управи виділяли на поліпшення умов життя біженців певні суми з власних бюджетів¹⁸⁰⁴. На початку липня 1918 р. Харківська повітова управа отримала з губернської скарбниці 25 тис. крб. на утримання «біженецьких гуртожитків, богадільні, притулку»¹⁸⁰⁵.

В окремих випадках губернські наради у справах біженців, не маючи необхідних коштів, заручалися підтримкою громадськості. Так, у Полтаві в червні 1918 р. під керівництвом голови губернської наради у справах

біженців І. Логінова відбулося спеціальне засідання з питань забезпечення умов життя біженців. Результатом його стало влаштування благодійного гуляння з метою збору коштів на організацію двох притулків для дітей і дорослих¹⁸⁰⁶. Подібні заходи проводили і місцеві етнічні комітети. Наприклад, 11 червня того ж року у Миколаєві латиський комітет організував у місцевій музичному училищі добродійний вечір, результатом якого стали зібрані для біженців 461 крб.¹⁸⁰⁷.

Нерозв'язаною до кінця в Українській Державі залишилася проблема забезпечення належних умов життя дітей біженців, які проживали у столичних притулках колишнього Тетянинського комітету, а за доби УЦР переданих у відання Українського товариства допомоги жертвам війни (далі – УТДЖВ)¹⁸⁰⁸. На січень 1918 р. у його підпорядкування перейшов 21 заклад Києва (1543 дитини) – притулки, їдальні, майстерні «...й інші інституції, допомагаючи дітям сиротам, біженців і воїнів...»¹⁸⁰⁹.

14 травня 1918 р. біженецький департамент уперше на утримання цих закладів виділив 25 тис. крб.¹⁸¹⁰. У червні 1918 р. проблема фінансування комітету розглядалася на засіданні Ради Міністрів Української Держави. У результаті обговорення доповіді міністра внутрішніх справ Ф. Лизогуба було ухвалено постанову про виділення з Державної скарбниці 216 363 крб. для Українського Комітету допомоги жертвам війни на покриття витрат за першу чверть 1918 р.¹⁸¹¹. І вже найближчим часом відповідний закон підписав гетьман П. Скоропадський¹⁸¹². Проте в умовах інфляції грошей катастрофічно не вистачало. Тому у другій половині липня 1918 р. Л. Старицька-Черняхівська, одна з активних діячок товариства, виступила з заявою в газеті «Нова Рада», намагаючись привернути увагу громадськості та держави до жалюгідних умов існування дітей у притулках¹⁸¹³. За деякий час УТДЖВ, знявши з себе відповідальність, передало дитячі притулки у підпорядкування біженського департаменту МВС¹⁸¹⁴. 2 вересня 1918 р. Ю. Старицький доповів міністру фінансів А. Ржепецькому про можливість виділення Товариству 100 тис. крб. готівкою з фонду покращення становища

біженців в околицях міста Рівного¹⁸¹⁵. 7 вересня того ж року гроші надійшли на рахунок УТДЖВ¹⁸¹⁶. Крім того, 7 грудня 1918 р. Ю. Старицький підписав наказ, згідно з яким уповноважений біженецького департаменту В. Старовойтенко-Блинов одержав 76363 крб. «на видатки по утриманню дитячих захоронків бувшого «Юга Росії»¹⁸¹⁷. Усього з рахунків біженецького департаменту на утримання притулків для дітей надійшло 529 363 крб. (Додаток 4.14). Слід зазначити, що кошти надходили як адресна допомога Товариству, і через окремих урядовців. Отже, можна констатувати, що опікування дітей біженців, які перебували у притулках, проходило дуже складно, часто коштів не вистачало навіть на елементарні речі. Та все ж таки держава робила певні кроки до покращення і цієї ситуації.

Таким чином, проблема поліпшення умов перебування біженців, забезпечення їх харчуванням та медичним обслуговуванням перебувала у полі зору держави, місцевих органів влади та самоврядувань. Вони усіма наявними способами намагалися допомогти відірваним від рідних осель людям, які, окрім матеріальних нестатків, нерідко потерпали ще й від утисків місцевих жителів.

Влада Російської імперії, проводячи евакуацію людей з прифронтової зони, розселяла їх в організованих притулках, богадільнях та гуртожитках. Проте певну частину біженців було розквартировано у місцевих жителів. На весну 1918 р. біженці, у зв'язку і браком фінансування, майже перестали отримувати державні, так звані «квартирні гроші» на покриття оплати за проживання. До того ж варто підкреслити, що місцеве населення та біженці, постійно перебуваючи у психологічній напрузі, просто втомилися від війни, а все це та інші негативні фактори давали благодатний ґрунт для виникнення подібних конфліктів.

У цей час в Україні розмах виселення біженців з квартир набув таких масштабів, що місцева влада була змушена вдатися до дієвих засобів. Так, у другій половині травня правління Харківського об'єднаного комітету допомоги біженцям направило до губернатора П. Заліського листа, в якому

наголошувалося на численних скаргах біженців щодо їх насильницького виселення місцевими жителями зі своїх квартир. Далі висловлювалося прохання зробити через повітових старост термінове розпорядження щодо «...запобігання самочинного виселення місцевим населенням повітів із квартир біженців»¹⁸¹⁸. І вже 3 червня 1918 р. губернський староста Харківщини видав наказ, згідно з яким повітові старости, враховуючи вкрай тяжке становище біженців, зобов'язувалися вжити необхідних заходів, щоби «біженці розселені в межах повітів, не виселися самочинно з квартир і, таким чином, не викидалися б із сім'ями на вулицю»¹⁸¹⁹. Лохвицький повітовий староста П. Ярмач, апелюючи до свідомості місцевих жителів, наголосив на обов'язку кожного громадянина, в умовах, коли «влада готує все необхідне до їх повернення», підтримувати прибулих не з доброї волі людей, а не переслідувати. На разі примусового виселення, ненадання харчів та інших утисків з боку місцевих жителів останніх належало притягати до судової відповідальності¹⁸²⁰. 18 травня 1918 р. губернський комендант Катеринослава зобов'язав повітові та міські управи губернії «врегулювати стосунки між місцевими жителями і біженцями». У випадках самочинного виселення останніх власників житла передбачалося притягати до суду¹⁸²¹. Схожа картина спостерігалася і в інших губерніях.

Українська Держава стала на захист біженців. Уже 29 травня 1918 р. біженецький департамент МВС видав наказ, згідно з яким місцева біженська адміністрація мала взяти під свій нагляд проблему виселення біженців¹⁸²². 3 червня 1918 р. МВС направило розпорядження до губернських старост про обов'язок повітових старост охороняти біженські сім'ї від виселення їх на вулиці місцевими жителями¹⁸²³. Однак до кінця вирішити цю проблему так і не вдалося. Наприклад, 5 серпня 1918 р. Вовчанський повітовий староста П. Неклюдов у листі до очільника Харківської губернії акцентував увагу на фактах виселення біженців. Підставою до такого кроку стала фінансова неспроможність місцевої влади розрахуватися з населенням за квартирування біженців у їх домівках¹⁸²⁴.

Важливою проблемою для влади стало відновлення життя біженців, які поверталися на Волинь, теренами якої проходила лінія Південно-Західного фронту¹⁸²⁵. Фактично ці люди поверталися на землі, зруйновані війною і розрухою. Наприклад, у Дубненському повіті було знищено 9955 жител і 27342 господарських приміщень, у Луцькому повіті відповідно 9345 і 24695, у Кременецькому – 6700 і 16655, у Рівненському – 1264 і 2400, у Володимир-Волинському – 16849 приміщень і у Ковельському – 12590¹⁸²⁶.

Складність ситуації полягала в тому, що у повністю зруйнованих Луцькому, Дубненському та Кременецькому повітах¹⁸²⁷ на 1 серпня 1918 р. перебувало 94770 (44 %) біженців. Усього ж на цей час на території Волинської губернії було зафіксовано 216601 біженець (Додаток 4.15)¹⁸²⁸. До того, слід наголосити, що біженці поверталися у регіон, де досить частими були селянські виступи проти гетьманської адміністрації та австро-німецької присутності¹⁸²⁹. Складною була й епідемічна ситуація, пов'язана з переміщенням значної кількості людей, поширенням різних захворювань та ін.. У зв'язку з цим вже восени 1918 р. МНЗ та ДО отримало дозвіл від німецької лади на організацію санітарної допомоги населенню Волинської губернії¹⁸³⁰. Відтак важливим напрямком діяльності місцевих органів влади та самоврядувань Волині було визнано організацію допомоги біженцям – жертвам війни. Волинський губернський староста Д. Андро неодноразово звертався до МВС та біженецького департаменту з проханням виділити кошти на проведення заходів з урегулювання проблеми їх соціального захисту. В окремих випадках його запити задовольнялися. Наприклад, 23 серпня 1918 р. біженецький департамент виділив на ці потреби 400 тис. крб.. Проте, виділених коштів виявилось замало для вирішення комплексу проблем, пов'язаних з відбудовою мирного життя у прифронтових повітах.

Досить відчутно давала про себе знати проблема із забезпеченням посівним матеріалом і особливо продуктами харчування. Але уже на кінець травня 1918 р. новим українським урядом у справі розв'язання нагальних продовольчих проблем було досягнуто перших відчутних результатів¹⁸³¹.

Серед іншого – й у справі забезпечення продуктами біженців, які поверталися на Волинь. Наприклад, на початку липня 1918 р. Волинський губернський продовольчий комітет отримав від міністерства продовольства для «...повертаючих біженців та військовополонених 10 вагонів крупи, 4 вагони зерна»; «біженецький комітет у Рівному – 60 вагонів хлібозерна та 10 вагонів круп»¹⁸³². На жаль, липневий страйк залізничників зупинив на деякий час усі перевезення, а відтак привів до критичного становища низку губерній України, зокрема західних, у справі постачання продовольства¹⁸³³. Непростою залишалася проблема забезпечення біженців та місцевого населення посівним матеріалом. Не вирішили її й асигновані урядом у серпні 1918 р. Волинському губернському земству 500 тис. крб. на впровадження агрономічних заходів у прикордонних повітах¹⁸³⁴. На початку осені 1918 р. «Волинська газета» писала: «Повернувшись до своєї батьківщини, біженці думали засіяти поля, але всі поля їхні бур'яном поросли, скопані ямами. Засіяти полів не вдалося. Насіння достати не можна, харчова справа дуже гостро дає себе чути... Не треба забувати, що близько зима, а біженці не мають теплої одежі, хат не мають»¹⁸³⁵.

9 вересня 1918 р. під керівництвом Д. Андро було проведено засідання президії Волинської губернської наради у справі біженців, на якому розглядалося питання про припинення видачі безкоштовних пайків біженцям за відсутністю харчів. У результаті обговорення члени засідання ухвалили видавати біженцям позички грошима, речами, будівельними матеріалами та харчами з недоторканих продовольчих запасів і то лише з попереднього урядового дозволу¹⁸³⁶. 17 вересня 1918 р. Волинська губернська нарада у справах біженців надіслала телеграму до прем'єр-міністра Ф. Лизогуба, в якій зазначалося: «... продовольче та санітарне становище людності у знищених війною повітах приймає украй загрозливого розмаху. За відсутністю коштів неможлива боротьба зі смертністю. Народа прохає негайної допомоги»¹⁸³⁷. То було не єдине звернення ГН з УБ та старости Волині Д. Андро до уряду з проханням асигнувати кошти на відбудову осель,

забезпечення біженців продовольством та сільськогосподарським реманентом. Невдовзі губернська нарада у справах біженців отримала з Державної скарбниці 1 млн крб. «на допомогу стаціонарним біженцям і півтора мільйона карб. для транзитних біженців»¹⁸³⁸.

У другій половині вересня 1918 р. П. Скоропадський для ознайомлення з умовами життя в колишніх прифронтових повітах на Волині направив туди свого представника генерала Джензьоловського. 25 вересня 1918 р. він був присутній на засіданні Волинської губернської наради у справах біженців. На порядку денному було питання пошуку шляхів допомоги населенню зруйнованих війною повітів. Головуючий на нараді губернський староста Волині Д. Андро, узагальнюючи виступи доповідачів з місць, констатував необхідність організації медичної допомоги, протиепідемічних профілактичних заходів, забезпечення населення сільськогосподарським реманентом та ін.. Про дійсну зацікавленість П. Скоропадського долею цих людей і турботу про них свідчить той факт, що вже 2 жовтня 1918 р. губернська земська управа отримала 2 млн крб.. На ці кошти було організовано закупівлю хліба для голодуючого населення, видано позички на відбудову осель у Володимир-Волинському повіті. Його населення за допомогою австрійської влади, яка виділила зерно, змогло засіяти майже всі орні землі. 21 листопада 1918 р. Д. Андро одержав з Державної скарбниці ще 200 тис. крб. для розв'язання проблем прифронтового населення Волині¹⁸³⁹.

Таким чином, гетьманська влада, наскільки це було можливо в тогочасних непростих соціально-економічних і політичних умовах, продовжувала вирішувати проблеми біженців, як-то: поліпшення умов життя, забезпечення продуктами харчування, боротьба з епідемічними захворюваннями, влаштування життя біженців, які поверталися на Волинь.

Надзвичайно складним завданням для Української Держави, яке вона взяла на себе, стала підготовка комплексу заходів щодо проведення процесу репатріації біженців. Його складність полягала перш за все у великому обсязі роботи: слід було зібрати дані про кількість біженців, їх етнічний склад,

розробити механізми перевезень та забезпечити практичну його реалізацію, створивши на шляхах руху біженців мережу спеціальних закладів (пропускних, карантинних, харчових, медичних пунктів). Успішне втілення в життя відповідної програми залежало перш за все від чіткої взаємодії всіх ланок біженських органів – від урядових до земських управ. Особливу роль при цьому було відведено уповноваженим біженського департаменту МВС, за посередництва яких і надходили на місця кошти. Реевакуацію біженців передбачалося проводити у трьох напрямках: транспортування до західного українського кордону іноземців-біженців; із східних та центральних губерній України на Волинь та частину Поділля; повернення українців з Росії та Південного Кавказу. Останнє завдання покладалося на українських консулів¹⁸⁴⁰. Доволі складним для реалізації, як покаже практика, було питання міждержавного регулювання процесу повернення іноземних біженців, частину з яких належало відправити у німецьку та австро-угорську зони окупації, до Прибалтики та у Польщу.

Процес творення на руїнах Російської імперії незалежних держав фактично вивів проблему біженців Першої світової війни на міжнародний рівень, коли українська влада, перш ніж організувати власне процес їх повернення, мала врегулювати низку проблем дипломатичного характеру. Надзвичайно складним у цьому плані було налагодження ревакуації українських біженців з території Радянської Росії.

Зволікати з підготовкою до реевакуації не доводилося, оскільки багато біженців без будь-яких проїзних документів стихійно рухалися до залізничних станцій. Ще з початку березня 1918 р. вони скупчилися на станціях Рівне, Ковель, Житомир. Починаючи з квітня того ж року велика кількість біженців прибула на станції Рожище та Броди Волинської губернії¹⁸⁴¹. Навіть у Пояснювальній записці до законопроекту про реевакуацію біженців, підготовленій на початку квітня 1918 р., зазначалося: «Рух цей почався і досяг надзвичайного і небезпечного розміру»¹⁸⁴².

Організатором перевезень із тилкових губерній у колишню прифронтову зону було визнано Харківський порайонний комітет¹⁸⁴³, який за доби Гетьманату перебував у структурі Міністерства шляхів Української Держави¹⁸⁴⁴. У цьому аспекті Комітет тісно співпрацював із біженецьким департаментом МВС. 5 травня 1918 р. Комітет направив до начальників залізниць термінову та обов'язкову до виконання телеграму. У ній перш за все підтверджувалося, що повернення біженців буде здійснюватися за планом, затвердженим за доби УНР. Їх транспортування залізницями дозволялося лише за наявності спеціальних проїзних документів, виданих департаментом, – єдино можливих, що давали право на рух. При цьому будь-які дозволи на проїзд, видані іншими українськими чи німецькими комендантами станцій, були заборонені, як і самочинне надання останніми вагонів для несанкціонованих переїздів.

Також належало вести роз'яснювальну роботу серед біженців щодо необхідності зачекати офіційного дозволу на реевакуацію, позаяк на разі самочинного переїзду на них чекали тривалі затримки в дорозі та відсутність належної продовольчої допомоги, організація якої на залізницях ще тривала¹⁸⁴⁵. Натомість місцева влада, знімаючи з себе відповідальність, просто забороняла будь-який рух біженців¹⁸⁴⁶.

Процедуру надання вагонів для перевезень біженців регулювала телеграма Харківського порайонного комітету від 13 травня 1918 р, згідно з якою управління доріг могли надати рухомий склад лише за умови відповідного розпорядження «...центральної властей – Міністерства шляхів, біженецького департаменту МВС, Німецької залізничної комісії»¹⁸⁴⁷. Будь-яке транспортування біженців передбачалося здійснювати за попереднього узгодження з Комітетом¹⁸⁴⁸.

Важливим моментом у підготовці реевакуації біженців було визначення їх точної кількості. З цією метою біженецький департамент МВС розпочав збір статистичних даних із зазначенням національного складу, місця прибуття та місця проживання біженців, умов діяльності місцевих

біженецьких організацій. 12 травня 1918 р. Ю. Старицький розіслав губернським старостам повідомлення, відповідно до якого на них покладался нагляд за справою проведення анкетування серед біженців. Цей процес передбачав збір матеріалів щодо кількості біженців окремо в повіті (із зазначенням кількості населених пунктів) та повітовому містечку, їх національний склад, розташування найближчих залізничних станцій, ґрунтових доріг, шпиталів, санітарних пунктів, приблизну кількість вагонів для перевезення та орієнтовну вагу реманенту та майна біженців¹⁸⁴⁹. Наприкінці червня 1918 р. йому, на підставі надісланих з місць матеріалів, вдалося орієнтовно визначити, що в Україні на той час проживало понад 830 тис. біженців. При цьому їх кількість постійно збільшувалася за рахунок самоправного прибуття біженців з Радянської Росії. Українська Держава, по-перше, за все була транзитною територією, якою поляки, литовці, латиші та представники інших етносів поверталися додому, по-друге, страх перед наростаючою хвилею громадянської війни в сусідній державі гнав звідти біженців на більш безпечні місця, якими, на їх думку, були саме українські землі. Слід зазначити, у вересні 1918 р., за даними уповноваженого біженецького департаменту А. Іващенко, на території Катеринославської губернії перебувало «...ще близько 200 тисяч біженців»¹⁸⁵⁰.

З другої половини серпня 1918 р. департамент розпочав збір статистичних даних щодо діяльності в Україні біженецьких інституцій¹⁸⁵¹.

Урядовці біженецького департаменту МВС, розробляючи умови реєвакуації біженців, дбали, насамперед, про долю біженців, які вже кілька років проживали у тилкових губерніях України. При цьому вони намагалися унеможливити приплив транзитних біженців. З цією метою 25 червня 1918 р. директор біженецького департаменту Ю. Старицький навіть був змушений видати наказ, відповідно до якого губернські старости Харківщини, Чернігівщини та старости Рильського, Суджацького, Гайворонського і Білгородського повітів Харківської губернії були зобов'язані не допускати у межі Української Держави біженців з Польщі, Литви та Білорусії, щоб не

нагнітати і без того складної соціальної та епідемічної ситуації¹⁸⁵². Не зміг покращити ситуацію й циркуляр МВС від 8 липня 1918 р. про заборону перевезення через Україну біженців неукраїнського походження. Біженці групами продовжували прибувати з Росії, дезорганізуючи систему їх перевезення¹⁸⁵³. 9 липня того ж року Харківський губернський староста П. Заліський, виконуючи наказ департаменту, зробив циркулярне розпорядження повітовим старостам щодо недопущення «переїзду біженців через кордон України, останні прибувають із Великоросії цілими обозами по 300 – 400 осіб»¹⁸⁵⁴. Однак забезпечити їх виконання не вдалося, оскільки неможливо було зупинити нажахану громадянською війною в Росії знедолену людську масу. Не мав якихось відчутних результатів й циркуляр уже нового Харківського старости С. Шидловського до повітових старост¹⁸⁵⁵.

По-іншому до проблеми заборони транзитного руху своїх співгромадян поставився Латиський центральний комітет на Україні, керівництво якого 12 листопада 1918 р. направило до МЗС Гетьманату спеціального листа. У ньому, зокрема, наголошувалося: «... латиші, які проживають на Кавказі, в Криму, на Кубані і в Донській Області, щоб потрапити на батьківщину, повинні проїхати територію України. Тому заборона в'їзду на Україну може згубно відбитися на сім'ях ні в чому не винних латишів»¹⁸⁵⁶.

З охопленої громадянською війною Росії біженці, проникали не лише на українське прикордоння, а й углиб країни. Наприклад, до Києва, на думку Г. Гуммеруса, повіреного у справах Фінляндії в Українській Державі, прибуло «... 100 тисяч біженців з північних губерній, які опинилися під владою більшовиків»¹⁸⁵⁷. За доби Гетьманату українська столиця перетворилася на таку собі Мекку для різних груп російського суспільства, які втікали від переслідувань та репресій більшовицького режиму¹⁸⁵⁸.

Умови перевезення біженців у межах Української Держави регулювалися нормативними актами біженецького департаменту від 11 та 29 травня 1918 р.. Вони були адресовані начальникам Харківської, Південної, Південно-Донецької, Південно-Катеринославської залізниць, а також

залізничних компаній Австро-Угорщини та Німеччини. Відповідно до положень цих документів переміщення біженців могло здійснюватися лише з дозволу біженецького департаменту МВС. Обов'язковою умовою перевезень груп біженців була наявність у них так званих «Пильних наказів» – облікових документів, які біженський департамент МВС надсилав губернським нарадам у справах біженців. «Пильний наказ» був чинний протягом місяця від моменту видачі та видавався на ім'я керівника групи біженців у складі 25-30 осіб. Проте насправді, кількість біженців, які їхали за одним «Пильним наказом», була від 6 до 135 осіб. У наказах визначалися розмір багажу біженців, напрямок руху залізницею, тип вагонів (III і IV класи), назва станції¹⁸⁵⁹. Важливим моментом був той факт, що «Пильні накази» видавалися безкоштовно усім без винятку біженцям, що рухалися в межах держави та іноземних – до українського кордону¹⁸⁶⁰.

30 вересня 1918 р. реєвакuaційний відділ біженецького департаменту МВС з метою попередження підробки цих документів розіслав до губернських нарад у справах біженців прохання вислати автографи осіб, які мали право їх підписувати. «Пильні накази» підписували губернські старости, а за відсутності останніх – їх заступники. 10 вересня 1918 р. на адресу біженецького департаменту МВС надійшла відповідь з Поділля, повідомляючи, що «Пильні накази» мали повноваження підписувати губернський староста С. Кисельов та його помічник М. Лемени-Македон¹⁸⁶¹.

Для розробки засад руху біженців в Україні було проведено кілька спеціальних нарад та прийнято низку ухвал, які стосувалися транспортування біженців українськими теренами та переправлення через кордон. 19 червня 1918 р. в Ковелі відбулося надзвичайне засідання міжвідомчої комісії у справах повернення біженців. З німецької сторони взяли участь капітан Фрілінгаузе (в інших документах – Фрілінгхауз¹⁸⁶²), з української сторони Ю. Старицький, директор департаменту, П. Васильчук, представник відділу біженецьких справ департаменту, Копистянський, лікар, Маркевич, головуповноважений з улаштування біженців колишньої прифронтової зони

у Рівному. Вони обговорили «...принципові питання щодо повернення біженців». Німецький представник наполягав, щоби біженців, які мали самостійно рухатися гужовим транспортом, українська сторона забезпечила в дорогу кіньми та «провіантом». Після закінченню засідання комісія поїхала оглядати вже підготовлені німецькі карантинні пункти в Повурську, Почінках, Голобах¹⁸⁶³.

21 червня 1918 р. відбулося розширене засідання цієї комісії, на яке, крім її членів, були запрошені майор Ясинський, представник австро-угорського командування Військового генерал-губернаторства у Любліні, Воловський – представник польського уряду у Варшаві, Мішлович – представник німецької залізничної централі, капітан де Йонге – представник австрійської Тилової інспекції «Буг»¹⁸⁶⁴. У результаті обговорення було прийнято низку ухвал, які стосувалися різних сторін процесу репатріації біженців. Німецьку сторону, як зауважив член комісії комісар Флемке, цікавило перш за все повернення на етнічні німецькі землі німців-колоністів, для яких було вже підготовлено близько 5 тис. робочих місць. Успішність їх транспортування залежала не в останню чергу від їх забезпечення продуктами харчування, яке покладалося на український уряд. Майор Ясинський від імені австро-угорського командування наголосив на безперешкодному поверненні біженців в австрійську окупаційну зону – Генерал-губернаторство, до складу якого входили Люблінська, Келецька, Петроковська (без повітів Равського, Бжезінського, Лодзинського, Ласького, Бендзінського і Ченстохов) губернії. При цьому він відзначив, що відправка репатріантів на південь Холмщини уже розпочалася.

Для того, щоби комісія могла володіти ситуацією, члени наради ухвалили запровадити на збірних пунктах біженців у Лунінцю, Рівному, Бродах, Підволочиську та Барановичах своїх спеціальних представників. Реєстрацію та засвідчення особи біженця на цих пунктах належало проводити на підставі тимчасових посвідок особи. Санітарні заходи передбачалося здійснювати за прикладом тих, що проводилися при

транспортуванні біженців у зону Обер Ост – західнобілоруські землі, окуповані після німцям літом 1915 р.. П. Васильчук у свою чергу заявив, що українська сторона готова відкрити табори тимчасового перебування біженців для їх відправки в австрійську та німецьку зони на 5 тис. осіб у Києві та Гомелі, на 3 тис. у Коростені. Їх облаштування належало здійснювати за прикладом вже діючого табору в Рівному¹⁸⁶⁵.

Організація прийому біженців на залізничних станціях та рівень готовності кожної з них регулювалися циркуляром Перевізної комісії від 12 червня 1918 р., організації що діяла при Харківському порайонному комітеті з регулювання перевезення біженців з Харківського регіону і була створена створена для реалізації завдань біженецького департаменту щодо транспортування біженців. Він був адресований начальникам Слобідської, Південно-Донецької, Катеринославської, Київської залізниць та станцій Знам'янка, Павлоград, Лозова, Дебальцеве, Волноваха, Авдіївка, Ясинувата, Синельникове, Ізюм, Смородин, Білгород-Південний. Відповідно до його положень кожна станція була зобов'язана телеграфом повідомляти наступну станцію про наближення до неї потягів з біженцями¹⁸⁶⁶.

Остаточні умови транспортування біженців у межах держави та повернення українців з Росії були затверджені 26 червня 1918 р. у Харкові на спеціальній нараді. Вона була скликана за ініціативи Харківського порайонного комітету з урегулювання перевезень біженців. При цьому ще 18 червня 1918 р. до відповідних урядових та громадських інституцій було розіслано телеграму щодо проведення майбутньої наради та обов'язкового прибуття на неї їх представників із зібраними даними щодо кількості біженців, яких належало перевезти¹⁸⁶⁷. Керував роботою наради Е. Зенкевич, заступник голови Харківського порайонного комітету¹⁸⁶⁸. Про важливий статус наради свідчила участь у ній представників іноземних залізничних структур, покликаних організувати перевезення своїх співвітчизників. Так, залізничну комісію Німеччини представляли Г. Шнейдер та Г. Шподе,

Австро-Угорщини відповідно К. Куба, Г. Фрідріх та Б. Циппер, В. Михальський репрезентував інтереси Польської перевізної комісії.

У роботі взяли участь П. Микулін – представник біженецького департаменту МВС, В. Солтан – представник департаменту руху Міністерства шляхів сполучень, І. Менжинський – Катеринославський уповноважений біженецького департаменту, М. Саклін – представник Харківського губернського старости, І. Логінов від Полтавського губернського старости та губернської наради у справах біженців, представники губернських нарад у справах біженців Катеринославської (В. Берхін), Харківської (П. Полтавцев), Херсонської (С. Сологуб) губерній, представники Таврійської та Харківської губернських земських управ – відповідно Г. Асинський та Г. Гаврилов, І. Добролежа, І. Вільга, представник Харківського обласного комітету з улаштування біженців колишнього ВСМ, представники етнічних спілок: від ЦОК П. Манковський (Полтавська губ.), В. Нарушевич (Катеринославська губ.), В. Левін від національних організацій біженців Катеринослава, Г. Роземблом – голова Харківського відділення Центрального польського комітету повернення на Батьківщину. В обговоренні питань порядку денного взяли участь і представники Слобідської (Південної, протяжністю 2975 км), Катеринославської (Запорізької – 2827 км)¹⁸⁶⁹, Південно-Донецької, Лівобережної залізниць та приватних залізниць України¹⁸⁷⁰. Слід зазначити, що в Українській Державі частина залізниць (4769 верст та ще 2193 верст – на стадії будівництва) перебувала у приватних руках, керівництво якими здійснювала Рада українських приватних доріг (Додаток 4.16)¹⁸⁷¹. На розгляд наради було винесено п'ять питань: «1. Про порядок видачі дозволів про повернення біженців на батьківщину і видачі екстрених відзивів на проїзд їх у зв'язку з вказівками департаменту і оголошеннями німецьких і австро-угорських властей. 2. Узгодження порядку відправки біженців, зокрема вагонів під посадку біженців, за умови формування маршрутних поїздів в окремих напрямках і призначеннях. 3. Про заходи щодо недопущення передчасного

виїзду біженців з місць проживання і скупчення біженців на залізничних станціях, які не є концентраційними пунктами. 4. Про недопущення посадки у вагони біженців, що їдуть без належних дозволів і проїзних документів, та ліквідація затриманих у дорозі вагонів з такими біженцями. 5. Про влаштування харчових, санітарних і концентраційних пунктів на дорогах Харківського району на кошти уряду і громадських організацій, відповідно до потоків біженського руху й умови роботи станцій»¹⁸⁷².

Фактично окреслені питання охоплювали всі аспекти проведення реєвакуації біженців. З першого питання усі зацікавлені сторони виступили з відповідними заявами. Так, П. Микулін від імені біженського департаменту наголосив на територіальному обмеженні просування українських біженців. Їм дозволялося повертатися в населені пункти, розташовані до лінії Тарнополь – Могилів-Подільський – Кам'янець-Подільський – Кременець – Луцьк – Маневичі – Лунінець. Після прибуття додому біженці переходили під опіку уповноважених біженецького департаменту та губернських нарад у справах біженців. Безкоштовне перевезення біженців у межах України проходило лише, як було підтверджено виступаючими, за наявності «пильних наказів» (екстрених відзивів нового зразка), які передбачено скласти по одному на групу біженців із 25 - 30 осіб. З метою уникнення фальсифікації цих документів коло владних структур, які мали право їх видавати, було обмежено фахівцями біженецького департаменту, його уповноваженими та губернськими нарадами у справах біженців.

Представники німецької залізничної комісії наголосили на проведенні німецькими місцевими комендатурами повсюдної реєстрації біженців, що перевозяться безкоштовно й отримують дозволи на повернення за межі України в німецьку зону окупації: (Калиська, Ломжинська, Плоцька, Варшавська, Петроковська (тільки повіти Бендзінський, Бржезінський, Ласький, Лодзинський, Равський і Ченстохов), Обер Ост – Естляндська, Гродненська, Ковенська, Курляндська, Ліфляндська, Сувальська, Седлецька (тільки Бельський, Константиновський і Владавський повіти), Віленська,

Волинська (тільки Ковельський повіт) губернії. Для видачі таких дозволів заздалегідь належало провести реєстрацію всіх біженців. У Харкові реєстрація мала здійснюватися в особливому Бюро доктора Юппена, яке на той час зосередило керівництво реєстрацією біженців не тільки Харкова і Харківської губернії, але в межах німецького впливу – на Сході України. Перевезення біженців з усіх без винятку станцій із німецької зони за межі України, як визначили Г. Шнейдер та Г. Шподе, має здійснюватися лише з відома та за розпорядженням німецької залізничної комісії. Кожен ешелон з біженцями передбачалося формувати на одному концентраційному пункті за встановленим німецьким військовим документом (одним на весь транспорт)¹⁸⁷³.

Посланці австро-угорської залізничної комісії теж наголосили, що повернення біженців до Австро-Угорщини й австро-угорської зони окупації – Люблінської, Келецької, Петроковської (без повітів Равського, Бжезінського, Лодзинського, Ласького, Бендзінського і Ченстохов) губернії – буде здійснюватися за умови попереднього їх прохання лише з дозволу австро-угорської влади. Остання мала свої представництва у Катеринославі та Києві. Повсюдну реєстрацію біженців австро-угорська окупаційна влада проводити не планувала, що, певним чином, спрощувало процедуру реєвакації. Більше того, Б. Циппер запевнив: «... що з боку австро-угорської влади не зустрічається перешкоди до того, щоб безкоштовне перевезення біженців, наступних і до Австро-Угорщини і австро-угорської окупації, проводилися дорогами України за українськими документами («Пильними наказами»)¹⁸⁷⁴.

Реальна картина свідчила про постійні зловживання австро-угорськими військовими частинами на українських залізницях¹⁸⁷⁵. Така ситуація змусила МЗС Гетьманату звернутися з листом до представника Австро-Угорщини в Україні В. фон Гервальта, у якому наголошувалося на фактах «... сваволі на залізницях України, яку чинять австрійські війська, втручаються у розпорядження української влади, реквізують залізничне майно, продовольчі грузи, чинять насильства над службовцями... Тому Міністерство прохає Вас

усунути небажані вчинки австрійського війська і тим не ставити під загрозу лід і спокій у нашій країні»¹⁸⁷⁶.

Представники німецької залізничної комісії, розглядаючи питання про забезпеченість біженців місцями у тимчасових пунктах перебування, наголосили на існуванні циркуляра Генерального командування Німецької армії від 8 червня 1918 р., згідно з яким усі біженці, навіть ті, що рухаються у межах України, мали попередньо зареєструватися в місцевих комендатурах. В інших випадках німецька влада передбачала накласти заборону на будь-яке транспортування біженців. Намагання німецької сторони взяти під свій контроль реевакуацію біженців могло загальмувати цей процес, оскільки, по-перше, біженецький департамент уже розпочав видачу «Пильних наказів» і відправку біженців, які проживали до лінії Тарнополь – Могилів-Подільський – Кам'янець-Подільський – Кременець – Луцьк – Маневичі – Лунінець, по-друге, загальна реєстрація в комендатурах багатьох міст на той час ще не розпочалася, а зайве очікування тільки напружувало і без того складну соціальну ситуацію. К. Куба та Б. Циппер не підтримали позицію німецької сторони, наголосивши на відсутності інформації щодо циркуляра від 8 червня 1918 р., а відтак ще раз наголосили, що австро-угорська влада не буде чинити перешкоди реевакуації українських біженців¹⁸⁷⁷.

Учасники наради, розробляючи остаточний план облаштування пунктів харчування на шляхах руху біженців, врахували побажання представників губернських нарад у справах біженців, місцевих самоврядувань. Так, наприклад, І. Логінов висловився про неможливість у зв'язку з фінансовою скрутою відкрити навіть один харчовий пункт на залізниці Полтава-Дарниця. Натомість доповідач наголосив на можливості влаштування пункту харчування та концентраційного табору на станціях Ромодан чи Гребінка, оскільки там було відповідне обладнання та бараки. Представник Харківської губернської наради доповів про відкриття на станції Харків-Південний харчового та концентраційного пунктів, а також про підготовчі роботи з відкриття таких пунктів на станції Ворожба та концентраційного на одну

тисячу осіб на станції Лозова. І. Менжинський наголосив на співпраці з Катеринославською губернською нарадою з улаштування біженців з огляду на існуючі пункти, їх забезпеченості обладнанням, наявності приміщень і створення медико-санітарних умов для лікування біженців¹⁸⁷⁸.

Після обговорення питань порядку денного члени наради прийняли ряд важливих ухвал щодо організації перевезень біженців. Серед інших – «Схема організації планомірних перевезень біженців» (Додаток 4.17) та «Про устрій санітарно-харчових пунктів на дорогах Харківського району». Голова Харківського порайонного комітету був керівником перевезень біженців у межах України. Лише він мав право дозволити або заборонити транспортування біженців. Інші питання реєвакуації (видача «Пильних наказів», влаштування на станціях пунктів харчування та медичної допомоги) могли вирішувати губернські органи у справах біженців¹⁸⁷⁹.

Рух біженців з австро-угорської зони окупації (Катеринославська, Херсонська, Подільська губернії та Одеса) до німецької зони (Харківська, Полтавська, Київська губернії) повинен був проходити з дозволу німецької влади. Остання видавала також накази про реєвакуацію біженців зі своєї зони впливу за кордон. Того ж дня на нараді були визначені п'ять головних напрямків перевезень: Харків – Куп'янськ – Полтава – Київ, Білгород – Баси – Ворожба – Бахмач – Київ, Нікітовка – Слов'янськ – Лозова – Полтава – Київ, Волноваха – Синельникове – Долинська – Знам'янка, Гомель – Лунінець – Київ (Додаток 4.18). Таким чином, планувалося сконцентрувати біженців з північних і південно-східних регіонів України у Києві. Потім вони мали рухатися далі – до Волинської та частково Подільської губерній, у Польщу, Німеччину, Білорусію, Прибалтику та інші країни.

На шляхах руху біженців нарада ухвалила відкрити на станціях концентраційні пункти тимчасового перебування біженців. Їх передбачалося влаштувати у Кривому Розі, Полтаві, Бахмачі, Лозовій, Синельниковому, Харкові, Таганрозі. Окреме рішення наради стосувалося влаштування за кошти уряду і громадських організацій «харчово-санітарних пунктів»¹⁸⁸⁰.

Остаточню механізм перевезень біженців залізницями України був затверджений у Наказі № 1 голови Харківського порайонного комітету від 21 липня 1918 р.. Відповідно до нього встановлювався графік проходження потягів. Нагляд за його виконанням покладался на уповноважених біженецького департаменту. Реевакуацію передбачалося здійснювати чотирма залізницями – Запорізькою, Слобідською, Лівобережною та Поліською. У наказі було визначено чотири вузлові станції – Знам'янка, Київ, Бахмач, Черкаси, на які припадало найбільше навантаження з прийому біженців. Так, через Знам'янку проходили потяги з Катеринославської, Харківської, Херсонської губерній і території Північного Дону. Через Київ повинні були проходити потяги з Харківської, Катеринославської та Полтавської губерній. З території Північного Дону біженці рухалися через Бахмач. Слід зазначити, що частина біженців, які перебували у Таганрозі та прилеглих територіях, переправлялися до України трьома напрямками: Таганрог – Київ, Таганрог – Гомель, Таганрог – Волочиськ. На початку вересня 1918 р. ці «постійні маршрути» були розроблені та затверджені з'їздом представників українських залізниць¹⁸⁸¹.

Досить важливим напрямком підготовчих робіт до реевакуації стала організація мережі закладів допомоги біженцям на шляхах їх руху. Біженецький департамент МВС розробив також схему митно-пропускних пунктів для біженців-іноземців. Наприкінці травня 1918 р. такі пункти було відкрито у Радивиліві, Волочиську, Гусятині, Збаражі, Рожищі, а згодом і в Маневичах та Лунінці. На них біженці проходили реєстрацію, отримували документи і переправлялися на батьківщину. Окрему категорію пунктів склали так звані карантинні, де біженці проходили санітарну обробку після тривалого руху до кордону. Кожен пункт мав одну або декілька лазень, дезінфікуючі камери для одягу; спеціальний медичний персонал надавав медичну допомогу та робив необхідні щеплення. Керував роботою з облаштування цих пунктів уповноважений біженецького департаменту на

Волині В. Пушин. Пошук приміщень і залучення медперсоналу було покладено на місцеві органи влади¹⁸⁸².

У першій половині червня 1918 р. прийом біженців розпочали карантинні пункти по лінії Рівне – Маневичі – Мінськ та у Ковелі. У той же час директор департаменту Ю. Старицький, проінспектувавши в різних губерніях України низку таких установ, визнав їх належний рівень та оптимальні темпи організації¹⁸⁸³. Три карантинні пункти у Повурську, Почінках, Голобах були влаштовані німецькою стороною. Усього на заході України вступили в дію більше десяти таких пунктів. У східних губерніях України відкриття карантинних пунктів розпочалося із середини червня 1918 р. після наказів Перевізної комісії та наради при Харківському порайонному комітеті. На залізничних станціях, як правило, діяли спільні карантинно-санітарні пункти та пункти харчування.

Відкриття пунктів харчування розпочалося вже у травні 1918 р. за фінансової підтримки уряду. Перші заклади було влаштовано на Холмщині. Для цього уповноважений біженецького департаменту МВС А. Васильчук передав Холмському губернському комітету у справах допомоги біженцям 2708 крб.. Наприкінці травня 1918 р. уповноважені біженецького департаменту В. Кустовський та А. Гендріхів отримали з Державної скарбниці, відповідно, 1000 та 2500 крб. на влаштування пунктів харчування у Києві та Поліссі. Волинська губернська земська управа протягом травня – першої половини червня 1918 р. відкрила пункти харчування у Бродах, Луцьку, Здолбунові, Радивиліві, Рожищах, Киверцях, Рівному та ін.. У червні 1918 р. зусиллями міської управи Одеси розпочав роботу пункт харчування для прибулих з Північного Кавказу близько двох тисяч здебільшого естонців та литовців¹⁸⁸⁴.

Проте окремі пункти харчування не змогли задовольнити потреб біженців. 29 травня 1918 р. Ю. Старицький підписав наказ про облаштування таких пунктів на залізничних лініях. За тиждень гомельський повітовий староста Є. Стош¹⁸⁸⁵, губернські старости Харківщини – П. Заліський та

Волині – Д. Андро отримали на ці потреби 297518 крб.. На ці кошти були відкриті пункти харчування по лініях Гомель – Бахмач, Бахмач – Харків – Лозова та Ковельська лінія. Констатуючи належний рівень їх підготовки, Ю. Старицький 20 червня 1918 р. направив до губернських нарад у справах біженців наказ про початок реєвакуації населення, яке проживало по лінії Рівне – Дубно – Кременець – Кам'янець-Подільський¹⁸⁸⁶. На початку липня 1918 р. Ю. Старицький разом із фон Зальмутом, представником німецького генерального штабу групи військ фельдмаршала Г. фон Ейхгорна, провели спільний огляд влаштованих для біженців пунктів харчування, лазаретів, карантинних пунктів тощо. Враховуючи значний вплив біженців, представники німецької влади надали продовольчу допомогу земським пунктам харчування.

Протягом липня 1918 р. було введено в дію пункти харчування лінії Синельникове – Знам'янка, Харківської лінії, частково по лінії Полтава – Дарниця. Окремі пункти харчування, влаштовані протягом серпня – листопада 1918 р. на станціях Крути, Бахмач, Конотоп, Ворожба та інших, були як додаткові в місцях особливо значної концентрації біженців. Наприклад, у першій половині грудня 1918 р. на пункті харчування при Дарницькому таборі в Києві отримували їжу 4102 біженці, які у чотирьох ешелонах (174 вагони) чекали на станції своєї відправки. У листопаді – грудні 1918 р. його роботою керував С. Калита та працювали 16 осіб. При цьому заробітна плата працівників пункту залежала від їх сімейного статусу (Додаток 4.19)¹⁸⁸⁷. Кошти на утримання пункту у сумі 22 тис. крб. надійшли від уповноваженого біженецьким департаментом Л. Левицького та начальника реєвакуаційного відділу П. Микуліна¹⁸⁸⁸. З цих коштів станом на 1 січня 1919 р. для забезпечення біженців хлібом з розрахунку 200 грам на одну особу було витрачено 13599 крб. 68 коп.¹⁸⁸⁹.

Пункти харчування мали різну пропускну спроможність, яка залежала від місця їх розташування, фінансового та матеріального забезпечення. Пункти, де щодня могли отримати їжу 5 - 6 тис. осіб, були влаштовані, як

правило, на великих вузлових станціях. Наприклад, наприкінці червня 1918 р. у Гомелі та Бахмачі почали діяти пункти, розраховані на щоденне забезпечення гарячою їжею близько 6 тис. біженців¹⁸⁹⁰. 14 липня 1918 р. П. Заліський повідомив біженецький департамент про підготовчі роботи з влаштування пункту, здатного щодня прогодувати 5 тис. осіб¹⁸⁹¹. Усю підготовчу роботу взяв на себе Харківський губернський об'єднаний комітет з улаштування біженців. Слід наголосити, що пункт було відкрито на особисте прохання товариша міністра внутрішніх справ М. Вороновича¹⁸⁹².

На потреби продовольчого забезпечення біженців державою було виділено близько 1,5 млн крб. Місцеві органи влади та уповноважені біженського департаменту витратили на їх закупівлю харчів, обладнання, виплати заробітної платні обслуговуючому персоналу. Проте вони нерідко відшукували додаткові джерела допомоги пунктам харчування. Наприклад, сумський повітовий староста С. Гребенщиків у своєму листі до виконуючого обов'язки губернського старости Харківщини С. Шидловського від 19 листопада 1918 р. повідомляв про таку допомогу з боку повітових хліборобських та торгово-промислових товариств для утримання пункту харчування біженців на станції Ворожба¹⁸⁹³. Завідувач Рильським агентством із закупівлі хліба М. Терент'єв неодноразово надавав розпорядження про постачання борошна для пункту харчування на станції Кореневе¹⁸⁹⁴.

У випадках неможливого безкоштовного забезпечення їжею біженців окремі пункти харчування, як, наприклад, на станції Ясинувата, видавали обіди за мінімальну плату¹⁸⁹⁵. Все ж, незважаючи на фінансові, продовольчі та інші труднощі, процес влаштування та утримання пунктів харчування в Українській Державі проходив на належному рівні, відзначаючись при цьому певними особливостями. По-перше, чітко виділяються два регіони України – західний та східний, де було облаштовано близько 50 пунктів (обрахунки авторки). По-друге, частина пунктів харчування з метою найбільш оптимального забезпечення біженців їжею на шляхах руху відкривалася одночасно на багатокілометрових залізничних відрізках.

Надання медичної допомоги біженцям на шляхах їх руху відповідно до ухвали наради від 26 червня 1918 р. мали забезпечувати санітарні пункти, які облаштовувалися одночасно з пунктами харчування. Наприклад, у Харкові при пункті харчування діяв медичний пункт на 50 ліжок, де транзитні біженці отримували стаціонарну та амбулаторну допомогу¹⁸⁹⁶. На 1 липня 1918 р. на станціях Орша та Коренево були готові до прийому біженців два «рухомі лікарсько-оглядові пункти», здатні одночасно надати допомогу 100 біженцям. Облаштуванням цих пунктів на кошти у 23232 крб., виділені з фондів епідемічного департаменту МНЗ та ДО, опікувалося Українське товариство Червоного Хреста. Слід зазначити, що 4250 крб. від суми було асигновано на заробітну плату медичного та обслуговуючого персоналу (Додаток 4.20)¹⁸⁹⁷.

Таким чином, Українська держава взяла на себе складне завдання, пов'язане з організацією соціального захисту біженців Першої світової війни. Потрібно зазначити, що у складних економічних та політичних умовах влада виділяла з державного бюджету суми на утримання біженців, більше того, покривалася заборгованість, успадкована з часів УЦР. Складною проблемою було облаштування життя українських біженців, які повернулися на Волинь. У цьому аспекті місцева губерньська адміністрація тісно співпрацювала з урядовими структурами.

Надзвичайно складним став хід підготовки до проведення реєвакуації значного числа населення. У цьому аспекті прослідковується взаємодія усіх гілок біженецької вертикалі. Відтак, на літо 1918 р. біженецький департамент МВС за підтримки органів виконавчої влади, місцевих самоврядувань, громадських організацій налагодив механізм перевезень і влаштував мережу пунктів реєстрації та допомоги біженцям. До підготовчих робіт було залучено австро-угорських та німецьких представників, а також польських фахівців, оскільки саме їх співвітчизники склали найбільший сегмент етнічних біженців. Завдяки цьому повномасштабний процес реєвакуації біженців розпочався уже з другої половини липня 1918 р..

4.3. Реевакуація біженців

Процес реевакуації біженців, організований Українською Державою, враховуючи різновекторну спрямованість їх руху, одночасне переміщення значної кількості людських мас, вплив різних об'єктивних і суб'єктивних чинників, проходив доволі складно і неоднорідно. Одним із таких негативних факторів стали українські військовополонені, повернення яких з концентраційних таборів держав Четверного союзу було започатковано в часи гетьманування П. Скоропадського¹⁸⁹⁸.

Фактично мова йде про два зустрічні потоки значної кількості колишніх військових і цивільного населення. Від західного кордону в Україну прибували полонені (процес розпочався влітку 1918 р.) і у зворотному порядку – біженці, що, безумовно, створювало подвійне навантаження на українські залізниці. Крім того, міста Волочиськ, Радивилів та Рожище, в яких біженецький департамент МВС відкрив митно-пропускні пункти для біженців¹⁸⁹⁹, на підставі плану повернення військовополонених, розробленого у травні 1918 р. фахівцями Комітету допомоги військовополоненим, були визначені ще й пунктами прийому останніх¹⁹⁰⁰. Так, до Рожища та Голоб прибували українці з Німеччини, а до Волочиська і Радивиліва – з Австро-Угорщини¹⁹⁰¹. «Проте, вже у листопаді 1918 р., у зв'язку з розпадом Австро-Угорської імперії та капітуляцією Німеччини, розпочалася стихійна масова евакуація полонених українців, з якою вже не в змозі був впоратися технічний апарат військово-санітарних комісій Української Держави»¹⁹⁰². Рух набув такого розмаху, що спричинив тимчасове призупинення реевакуації біженців, оскільки «... українські залізниці [були] зайняті військовополоненими, які поверталися з Австро-Угорщини»¹⁹⁰³. Д. Дорошенко, перебуваючи у середині грудня 1918 р. у Рівному та Голобах, спостерігав: «З заходу майже щодня проходили потяги з

воєннополоненими колишньої російської армії, які повертались додому. У Голобах вони сідали в товарні вагони і мандрували далі»¹⁹⁰⁴.

Ще одним потоком, який на зламі осені – зими 1918 р. з'явився у цьому районі, були ешелони з німецькими військами. «Щодня повз Рівне проходили потяги з ешелонами німецьких військ, які поверталися додому з бозна-яких далеких країн – з Кавказу, Палестини, Месопотамії»¹⁹⁰⁵.

Насамперед, розпочалася реевакуація біженців-іноземців. Справа у тому, що Центральні держави провели підготовку до повернення своїх громадян раніше, ніж Україна. Так, вже 6 червня 1918 р. німецький комендант Житомира Ендрес повідомив своїм співвітчизникам, що через п'ять днів буде організоване їх транспортування на батьківщину¹⁹⁰⁶. 12, 21 та 22 червня 1918 р. з Харкова до Риги були відправлені німецькі громадяни¹⁹⁰⁷. Інтенсивність рух іноземних біженців можна прослідкувати на прикладі їх переміщення через залізничну станцію Ковель. Так, на другу половину червня 1918 р. до кордону було направлено 25 тис. біженців, на 15 липня, як повідомляла Українська Телеграфна Агенція, – 92 тис. осіб, а з кінця серпня щодня проходило до 2,5 тис. осіб¹⁹⁰⁸.

Центрами збору і відправки польських біженців були визначені Житомир і Київ¹⁹⁰⁹, а прикордонним пунктом мало стати Рівне. Для впорядкування їх руху у «багатьох місцях України, як констатувало Королівське Польське представництво на Україні, було організовано етапи і табори»¹⁹¹⁰. При цьому слід зауважити, що відкриття таборів та їх діяльність здійснювалася на кошти, виділені з українського бюджету¹⁹¹¹. Наприклад, протягом весни – літа 1918 р. прибулих до Києва поляків було розміщено у спеціально відкритих таборах на Лук'янівці, у Святошині та на станції Київ-товарний¹⁹¹². Роботою цих закладів опікувалися два представники біженецького департаменту МВС – В. Кустовський та Л. Левицький, наділені широкими фінансовими повноваженнями. Протягом травня – серпня того ж року на влаштування таборів, обладнання в них пунктів харчування та надання медичної допомоги уповноважені отримали 94400 крб.¹⁹¹³. У вересні

– жовтні вже сам Л. Левицький отримав 271 тис. крб. на «утримання таборів Київського району», «на харчові пункти та концентраційні табори»¹⁹¹⁴.

Проте вже 25 жовтня 1918 р. міністр внутрішніх справ Української Держави підписав наказ щодо припинення фінансування польського табору у Святошині. Подальше врегулювання цієї проблеми передбачалося вирішувати на рівні МЗС двох країн¹⁹¹⁵.

Головним перевалочним пунктом кінцевого зосередження польських біженців у межах України, як уже зазначалося, було місто Рівне. Там вони проходили реєстрацію представниками польської влади та відбували карантинні заходи. 3 травня 1918 р. за фінансової підтримки МНЗ та ДО у місті розгорнув роботу Катеринославський пересувний лазарет № 1 Російського Товариства Червоного Хреста. Він мав 150 ліжок, але, як зазначив Б. Іваницький, уповноважений РТЧХ, у будь-який момент, за умов забезпечення додатковим медичним персоналом та устаткуванням, міг розширитися до 200 ліжок. Проте складність роботи шпиталю полягала у зростанні цін на продукти харчування (Додаток 4.21), а також дефіциту медикаментів та перев'язочних матеріалів¹⁹¹⁶. За день шпиталь приймав у середньому 60 амбулаторних хворих. На 1 липня 1918 р. у відкритій при шпиталі аптеці біженцям було видано безкоштовних ліків на 1622 виписаних рецептів¹⁹¹⁷. Проте «досвід двомісячної роботи показав, що у лазарет надходили лише хворі надзвичайної тяжкості, оскільки інші, прагнучи скоріше потрапити додому і побоюючись пропустити свою чергу, ухиляються від стаціонарного лікування, приховуючи хвороби, ховаючи хворих від контролюючого їх медичного персоналу»¹⁹¹⁸.

З 30 серпня 1918 р., поляки, відповідно до ухвали міжнародної комісії у справах реєвакуації, у зв'язку зі значним скупченням біженців у Рівному, минаючи це місто, рухалися до Голоб і Повурська. Там вони реєструвалися представниками польського міністерства та проходили карантинні заходи¹⁹¹⁹. Крім того, реєстраційними пунктами «для прибулих з України польських мігрантів стали між іншим Тарнополь, Львів, Белз, Броди, Рава Руська,

Підволочиськ»¹⁹²⁰. Перші потяги з Києва до Польщі відійшли 21 та 24 червня 1918 р.¹⁹²¹. 26 червня та 20 серпня 1918 р. з Житомира виїхали, відповідно, 400 та 260 поляків¹⁹²². 28 серпня 1918 р. з Полтави виїхали 399 польських громадян¹⁹²³. Упродовж вересня 1918 р. доволі активно відправлялися польські біженці з Житомира. Неодноразово «Волинська газета» у спеціальній рубриці «Відправка біженців» публікувала оголошення про їх збори і підправку на батьківщину. Наприклад, 17 вересня 1918 р. газета писала: «Губернська нарада про біженців, сповіщає: 21 вересня одправляється поїзд з біженцями до Галичини (через Броди), 22-го – до Польщі та 23-го до Литви (через Барановичі)»¹⁹²⁴.

Протягом літа 1918 р. головним завданням польських комітетів, як і інших етнічних комітетів та місцевої влади України, було складання списків та видача відповідних посвідчень для відправки біженців на батьківщину¹⁹²⁵. На їх підставі вже йшло затвердження груп для отримання «Пильних наказів». Слід наголосити, що С. Москалевський неодноразово клопотався перед українською владою стосовно прискорення повернення додому своїх співвітчизників. Наприклад, 29 серпня 1918 р. він направив до реєвакційного відділу біженецького департаменту МВС прохання підписати «Пильний наказ» на ім'я Ю. Ковальчука. Цей чоловік був представником 15 селян, які рухалися від станції Матейкова до Рівного, а звідти до Польщі. 3 вересня 1918 р. вони отримали «Пильний наказ» № 90¹⁹²⁶.

Наприкінці серпня 1918 р. уповноважений біженецького департаменту на Поділлі А. Васильчук оголосив про початок видачі в його канцелярії «Пильних наказів» для всіх біженців, які через Рівне «їдуть на машинах і кіньми через терени України згідно з Берестейським договором»¹⁹²⁷. Біженцям дозволялося повертатися у німецьку зону окупації та до Литви. Обов'язковою умовою було проходження 3-денного карантину у Рівному чи Голобах. Для руху в австро-угорську зону належало мати щеплення від віспи та довідку про здоров'я, але без карантинних заходів. Усю польські біженці отримували в інформаційному бюро на станції Рівне та у польському

комітеті. До своїх етнічних комітетів могли звертатися євреї та литовці, а українці – до Холмського українського комітету¹⁹²⁸.

На станціях, відповідно до кількості осіб зазначених у «Пильних наказах», йшло формування ешелонів. Причому дні відправки та перелік необхідних підготовчих заходів визначали уповноважені біженецького департаменту та губернські наради у справах біженців. У дорогу біженцям дозволялося брати невеликі запаси харчів. Місцеві самоврядування розуміли, що навіть значна кількість пунктів харчування неспроможна задовольнити кількості таку масу біженців. Тому в окремих випадках вони забезпечували біженців у дорогу продовольчими пайками.

Певний відсоток іноземних біженців мали власний гужовий транспорт і могли самостійно повернутися до своїх домівок. У липні 1918 р. окупаційні війська відкрили кордон для їх пропуску, визначивши три маршрути: Новоград-Волинський – Корець – Баранів – Анатоліїв – Рівне; Мирополь – Полонне – Шепетівка – Славута – Коростов – Здолбунів – Рівне; Ракитне – Клесово – Сарни – Городець – Полонне – Чорторийськ – Маневичі – Повурськ. Кінцевими пунктами збору біженців стали міста Рівне і Повурськ, звідки вони рухалися у Білорусію, Польщу, Прибалтику та інші країни. Організацією руху та забезпеченням у дорозі займалася Волинська губернська нарада у справах біженців. З другої половини липня 1918 р. для цих людей, на підставі рішення наради з питань допомоги біженцям, яка проходила під головуванням Волинського губернського старости Д. Андро, були додатково влаштовані пункти харчування на шосейних дорогах¹⁹²⁹.

На першу половину серпня 1918 р. значну кількість іноземних біженців було реєвакуйовано з південного сходу України. На проведення цієї акції біженецький департамент МВС асигнував на рахунки міського отаманства Одеси 514999 крб., отаманства Миколаєва – 5 тис. крб. і 630 тис. крб. – на рахунок уповноваженого департаменту в Катеринославській губернії І. Менжинському¹⁹³⁰. Слід зауважити, що влітку 1918 р. Одеса стала перевалочним пунктом для українських та іноземних біженців, які з дозволу

австро-угорського командування поверталися з Криму. Так, у середині липня 1918 р. до міста із Севастополя прибуло 1800 біженців, а ще 3 тис. чекали на свою відправку¹⁹³¹. Для потреб цих людей на кошти біженецького департаменту (у розпорядження отамана В. Мустафіна переведено 100 тис. крб.) у місті було відкрито санітарний та харчовий пункти, а Одеська міська нарада з улаштування біженців отримала дозвіл на видачу «Пильних наказів»¹⁹³². Організацію подальшого їх транспортування узяв на себе департамент руху Міністерства шляхів Української Держави. Його очільник Єрмоленко відразу зробив термінове розпорядження начальнику Правобережної залізниці щодо виділення необхідної кількості вагонів¹⁹³³.

Українська Держава, розпочавши безпрецедентну акцію з повернення додому іноземних біженців, наразилася на низку перешкод об'єктивного характеру, які гальмували її проведення. Одним з таких негативних факторів стало небажання окупаційної влади, попри її декларативні заяви, надавати дозволи на виїзд окремим етнічним групам біженців. Так, доволі складною виявилася проблема репатріації латиських біженців. Справа в тому, що німецька влада, даючи дозвіл на їх повернення до Курляндської, Ліфляндської губерній та трьох північних повітів (Латгалії) Вітебської губернії, поставила обов'язкову умову латишам – усі колишні біженці мали володіти німецькою мовою. Голова Латиського центрального комітету на Україні у листі до міністра закордонних справ Д. Дорошенка від 23 липня 1918 р. зауважив: «Латиші, як народ, який не володіє німецькою мовою, до цього часу не зарахований до розряду біженців, які користуються вільним правом проїзду на батьківщину, на якій десятки тисяч з них залишили свої садиби і будинки в містах, і можуть жити на свої збереження, а сотні тисяч неімущих латишів готові найнятися до них на роботу»¹⁹³⁴. Також було висловлено прохання допомоги, а точніше виконання українською стороною посередницьких функцій між комітетом і німецькою владою в Україні, щоби «якомога скоріше латиші були відправлені в свій рідний край, на свої попередні місця, до свого майна і своїх справ»¹⁹³⁵.

При цьому, за його свідченнями, представники інших етносів – поляки і литовці – переправлялися додому без проблем. Причиною заборони на виїзд виявилось Положення про відчуження земель у Курляндській губернії на потреби німецьких переселенців, підписане 17 червня 1918 р. генерал-квартирмейстером Гандорфом¹⁹³⁶. У таких умовах українська влада мало що могла вдіяти, а тому до середини літа 1918 р. на батьківщину змогла виїхати незначна кількість латишів, зібраних у тимчасових таборах. 9 серпня 1918 р. дипломатичний відділ МЗС Української Держави направив до німецького посла барона А. Мумма прохання вирішити проблему повернення на батьківщину латиських біженців. Українська сторона не мала важелів впливу на німецьких чиновників, а тому 31 серпня 1918 р. зовнішнє відомство Гетьманату отримало відповідь, а фактично звичайну відписку. У ній окупаційна влада визнала за «бажане мати дані про місце розташування латиських біженців і про спосіб їх переміщення»¹⁹³⁷.

Виникли проблеми з поверненням на батьківщину і польських євреїв. Так, у другій половині червня 1918 р. у Рівному і Сарнах при формуванні ешелонів для відправки до Польщі папери документи останніх направлялися до Варшави на перевірку. Це ускладнювало рух євреїв додому та ставило їх у нерівні умови, порівняно з біженцями інших національностей¹⁹³⁸. Певні обмеження на повернення до Польщі єврейських біженців робила й німецька окупаційна влада. Ситуація, коли порушувалися ухвали наради від 26 червня 1918 р., а німецька адміністрація втручалася у процес реєвакуації та уповільнювала його, змусила біженецький департамент звернутися до МЗС Української Держави з проханням урегулювати «ненормальний стан повороту біженців». Будь-які заборони та обмеження відносно євреїв-біженців, на думку керівництва департаменту, «є порушенням прав кожного біженця»¹⁹³⁹. 17 серпня 1918 р. Д. Дорошенко направив чергового листа до німецького посла барона А. Мумма з проханням «... сповістити нас, яким порядком відбувається реєвакуація біженців до Королівства Польського, і

чому власне біженцям євреям ставляться перешкоди у від'їзді до батьківщини»¹⁹⁴⁰. На жаль, проблема до кінця так і лишилася нерозв'язаною.

На середину листопада 1918 р. міністр шляхів Української Держави Б. Бутенко констатував нову проблему – скупчення на залізничних станціях великої кількості потягів з польськими біженцями. На станціях Шепетівка, Луцьк, Здолбунів, Киверці, Голоби та Київ у майже 700 вагонах перебувало близько 16 тисяч осіб. До того ж більше 3 тис. скупчилося у таборах в Рівному та Голобах. Причиною такої ситуації було зволікання польської сторони з вивозом додому своїх співгромадян. 13 листопада 1918 р. міністр шляхів Б. Бутенко звернувся до посла Польської Держави з проханням вжити якомога швидших заходів у вирішенні цього питання¹⁹⁴¹. 22 листопада того ж року міністр закордонних справ Г. Афанасьєв поставив подібну вимогу уже перед Королівсько-Польським представництвом¹⁹⁴². Занепокоєння української сторони було цілком правомірним, оскільки значна кількість вимушених залишатися на одному місці біженців утруднювала рух українськими залізницями, створювала небезпеку поширення епідемічних захворювань та за настання холодів і відсутності належного харчування призводила до «високого відсотка смертності» серед самих біженців.

Безсумнівно, проблема реєвакуації польських біженців була доволі складною, вона – радше переплетіння різних не завжди сприятливих чинників. Одним з таких можна назвати і неготовність польської сторони прийняти значну кількість біженців, що не в останню чергу пов'язане з самим процесом творення цієї держави. Проголошення її незалежності 11 листопада 1918 р. тільки поставило на порядок денний формування урядових структур, покликаних займатися проблемою репатріації польських біженців додому. Так, офіційно лише 30 грудня 1918 р. було підписано декрет про утворення при Раді Міністрів Республіки Польща державного відомства зі справ повернення полонених, біженців і працівників¹⁹⁴³. При цьому, Українська Держава організувала транспортування польських біженців до її державного кордону за власні кошти.

Загалом, за доби правління П. Скоропадського процес реєвакуації іноземних біженців проходив досить складно і неоднозначно. Проте українській владі, завдяки здійсненому комплексу підготовчих заходів, все ж вдалося організувати відправку додому значної кількості поляків, литовців, латишів та представників інших етносів.

Репатріація українських біженців, які з 1915 р. були розпорошені неозорими просторами Російської імперії, у Білорусії, на Кавказі, а також в Австро-Угорщині, проходила досить складно, і не все залежало від бажання урядових структур Гетьманату повернути додому своїх співвітчизників. У першій половині червня 1918 р. до України почали прибувати біженці з Австро-Угорщини. Наприкінці місяця кількість у прикордонних повітах досягла 15 тис. осіб. Подальшим транспортуванням і забезпеченням займалася Волинська губернська земська управа. Протягом липня 1918 р. на виділені нею 100 тис. крб. були відкриті пункти харчування в Луцькому, Рівненському та Волинському повітах¹⁹⁴⁴. Саме через Рівне біженці з Австро-Угорщини рухалися у глиб країни¹⁹⁴⁵.

З другої половини липня 1918 р. розпочалася реєвакуація біженців-українців зі сходу на захід країни. Проте органи влади Німеччини та Австро-Угорщини не завжди давали згоду на пропуск ешелонів до своїх окупаційних зон, а у зв'язку з поширенням інфекційних захворювань вимагали проходження біженцями тривалих карантинних заходів. Липневий страйк залізничників унеможливив чітке виконання схеми перевезень біженців, затвердженої нарадою 26 червня 1918 р.. Нестримне бажання біженців якомога швидше повернутися до своїх домівок виражалося у некерованому їх русі. Негативним чином на процес реєвакуації впливало втручання у нього німецької адміністрації.

Красномовним прикладом можна назвати ситуацію, що склалася у Вовчанському повіті Харківської губернії, де в якому на початок реєвакуації проживало понад 17 тис. біженців, із них – близько 12, 5 тис. були діти до 14 років, матері біля них і пристарілі. Повітове земство, підготувавши у червні

1918 р. списки біженців на виїзд, передало останні до місцевої німецької комендатури, але справа з місця так і не зрушилась. 7 липня німецький комендант дозволив відправити біженців до Луцького повіту, для чого було подано 16 вагонів. Проте 8 липня виїхало лише 8 вагонів, а решта біженців так і лишилися чекати на свою відправку. Зі станції Вовчанськ їх належало повернути назад у села, але селяни відмовилися приймати біженців. Тому їх у спішному порядку було розселено на околицях Вовчанська у нашвидкуруч збудованих землянках. Оскільки на той час спостерігалось поширення холери, то велике скупчення в антисанітарних умовах значної кількості людності склало загрозу для міста і могло перетворитися на некероване вогнище розповсюдження епідемії. Відтак німецька комендатура взагалі заборонила будь-який рух біженців, що поставило Вовчанське земство у вкрай складні умови, позаяк воно не мало коштів далі утримувати біженців, а ті, у свою чергу, не мали дозволу на їх відправку¹⁹⁴⁶.

У справу, на жаль, безрезультатно втрутився губернських староста Харківщини. Він звернувся до німецького коменданта капітана Гагена з проханням видати дозвіл на рух цих біженців¹⁹⁴⁷. 15 серпня 1918 р. вже губерніяльний комендант Харківщини направив листа до МЗС Української Держави з проханням втрутитися і допомогти в цій справі¹⁹⁴⁸. І таких листів-прохань до зовнішньополітичного відомство Гетьманату надходило чимало. Врешті 5 жовтня 1918 р. міністр закордонних справ І. Кістяківський звернувся до Цісарського Німецького представництва в Україні з проханням «зробити відповідне розпорядження, допомогти Уряду Української Держави у справі реєвакуації біженців взагалі, а особисто у Вовчанському повіті»¹⁹⁴⁹.

Ще однією проблемою були численні скупчення біженців на вузлових станціях. Так, у середині літа 1918 р. лише на станціях Голоби та Рівне зосередилося до 12 тисяч¹⁹⁵⁰. Цікаві думки про побачене у той час на станції Голоби навів П. Сливенко, консульський агент Української Держави у Фінляндії, у своїй доповіді керуючому справами МЗС Д. Дорошенку¹⁹⁵¹ щодо повернення українських громадян додому: «Важке враження лишає

прикордонна станція Голоби: ні будинків (навіть тимчасових), які б мали метою обслуговування прикордонної станції, ні людей, гідних являти собою лице держави... По станції снують якісь добродії, які нервують людей тим, що намовляють: не заплатите – не поїдете тиждень. Але платити не довелося, хоч і з великими труднощами, навіть погрозами після половини другої доби чекання удалося рушити далі і під вечір на 7 липня добратися Києва»¹⁹⁵².

Міста тогочасної Волинської губернії, перебуваючи у зоні Південно-Західного фронту, були просто зруйновані, оскільки залишаючи західноукраїнські землі, російські війська руйнували і знищували все, що траплялося на їх шляху¹⁹⁵³. Зрозуміло, що подібним чином діяла і німецька армія. На початку грудня 1918 р. уже Д. Дорошенко, перебуваючи на станції Голоби, міг на власні очі пересвідчитися про стан справ з поправкою на калейдоскопічну зміну політичної ситуації в Україні. «Маленька станція близько Ковеля – Голоби вважалася пунктом, від якого починалася зона німецької окупації... Отже, тут усе, що йшло з України до Польщі та до Німеччини і навпаки, переладовувалося з одних вагонів до інших. Завдяки цьому Голоби розрослися в колосальну станцію, і біля її невеликих дерев'яних будиночків виросло ціле місто дерев'яних бараків, кошар, усяких буд, де пересиджували біженці, поворотці, воєннополонені...»¹⁹⁵⁴.

Українська влада, оскільки транспортування біженців було досить складним процесом, мусила у спішному порядку відкривати табори для тимчасового їх перебування. Табори функціонували на станціях Рівне (20 тис. осіб), Гомель (6 тис. осіб), Бахмач (6 тис. осіб), Київ (5 тис. осіб), Катеринослав (5 тис. осіб), Харків - товарний (5 тис. осіб). Ці пункти, зазвичай огорожені, з перепустковим режимом виходу за межі, мали бараки для проживання, лазарети, пункти харчування та ін.

Незважаючи на те, що на організацію реєвакуації біженців з Державної Скарбниці було асигновано понад 7 372 014 крб. [підраховано нами. – Л. Ж.], цих коштів було недостатньо, особливо для налагодження медико-санітарного обслуговування в таких великих таборах. Якщо продукти

харчування закупували навіть земські управи, то добути лікарські препарати в умовах тотального їх дефіциту та швидкого поширення епідемічних захворювань було досить проблематично. 29 жовтня 1918 р. О. Корчак-Чепурківський, директор санітарного департаменту МНЗ та ДО, враховуючи таку ситуацію, направив до МВС листа, в якому пропонувалося покласти на підвідомчу йому структуру медико-санітарне обслуговування біженців у таборах¹⁹⁵⁵. У результаті погоджувальних домовленостей між МВС і МНЗ та ДО останнє брало на себе організацію медичної допомоги біженцям. Тому 25 листопада 1918 р. МНЗтаДО, «не зважаючи на відсутність у нього кредитів для санітарного обслуговування біженців», розпочало боротьбу з висипним тифом у концентраційному таборі Катеринослава¹⁹⁵⁶. Особливо доцільною була діяльність санітарного департаменту МНЗ та ДО в умовах самовільного некерованого притоку біженців з Росії.

На час приходу до влади П. Скоропадського значна кількість українців-біженців залишалася на теренах Росії. Ще на початку квітня 1918 р. у «Пояснюючій записці до проекту закону про реевакуацію біженців» зазначалося: «Кількість українців-виселенців [біженців. – Л. Ж.] з Московщини з'ясувати зараз неможливо, але вона, напевне, велика...»¹⁹⁵⁷. Слід розрізняти біженців та виселенців, українців з території Австро-Угорщини, яких у роки Першої світової війни було виселено у тиллові губернії Російської імперії під нагляд поліції¹⁹⁵⁸.

І все ж реевакуаційній комісії (С. Москалевський, М. Вітерова та С. Сосай)¹⁹⁵⁹ при Крайовій нараді у справах біженців, вдалося визначити орієнтовну кількість «біженців, які зараз живуть у Московщині, але постійно мешкали в Україні – 540 тисяч»¹⁹⁶⁰. Ці люди усіма шляхами прагнули повернутися якщо не до своїх домівок, то хоча б у прикордонні з Росією українські повіти¹⁹⁶¹, оскільки ситуація, в якій вони опинилися була просто нестерпною. Причиною такого стану було скасування, відповідно до постанови Народного комісаріату внутрішніх справ Ради народних комісарів від 1 січня 1918 р., видачі «казенного пайка» для біженців¹⁹⁶².

Слід наголосити, що нова влада Росії півроку свого існування не звертала уваги на проблеми біженців і лише 27 квітня 1918 р. у Москві при Наркоматі військових справ було створено Центральну колегію у справах полонених та біженців (Центрополонбіж)¹⁹⁶³. Остання і започаткувала перебудову всієї справи біженців на нових ідеологічних засадах. Радикальна політика нової влади в Росії зруйнувала звичний лад і умови життя в містах і селах, призвела до зростання безробіття, згорання торгівлі, а обшуки та арешти заможного населення – до розгортання насилля та беззаконня¹⁹⁶⁴. Влітку 1918 р. найстрашнішими для пересічного громадянина стали розв'язані більшовиками громадянська війна і червоний терор. У результаті цього Росія, на думку очевидця тих жахливих подій бельгійського солдата Жозе Вагеманса, перетворилася на в'язницю¹⁹⁶⁵. Відтак біженці опинилися у тоталітарній державі, яка спиралася не лише на ідеологію, а й на масовий терор, направлений на знищення потенційних ворогів¹⁹⁶⁶. Таким «ворогом» був оголошений і О. Нейдгарт, незмінний керівник Тетянинського комітету, якого в листопаді 1918 р. у Нижньому Новгороді разом із донькою і сином розстріляли більшовики.

Зрозуміло, що українські біженці зазнали того ж лиха, що й інші етнічні групи, але дозволимо собі припустити, що навіть більше. Весною 1918 р. на адресу урядових структур УНР, а згодом і Гетьманату з Росії почали надходити листи українських діячів, сповнені відчаю та турботи про тамтешню долю українських біженців. Наприклад, 18 квітня 1918 р. А. Павлюк, голова Холмського товариства «Просвіта» у Москві, у листі до міністра закордонних справ М. Любинського писав: «Вважаю своїм обов'язком довести до відома Міністерства про те скрутне становище, в якому знаходяться тепер у Великоросії українці-біженці, особливо селяни, яким з осені 1917 р. ніякої допомоги не видають: ні старим, ні малим, ні калікам, ні дітям у притулках. Заробітків тепер нема. Хто яку посаду мав – тепер лишився її... Хліба українцям-селянам не хочуть продати навіть за подвійну ціну. Від голодухи біженці хворіють на цингу, тиф та інші хвороби.

Вимирають страшно, особливо діти... Німці і польські легіони подібно, не пропускають наших біженців-селян на Україну через Оршу та Могилів. Благаю Вас, пане Міністр, зробіть і зробіть негайно все для скорішого повороту наших селян біженців на Україну додому, бо тут погинуть...»¹⁹⁶⁷.

Зневага до українців відчувалася і в офіційних стосунках радянської влади. Так, 1 липня 1918 р. комісар Воронезького округу Завадовський повідомляв керівництву Московсько-Київсько-Воронезької залізниці зміст отриманої з Москви телеграми: «Ніяких українських зайд не пускати... Гоніть назад... На дорогах по надміру ледарів та волоцюг. Таких, що називають себе підданими Гетьманської держави ні в якому разі не пропускати»¹⁹⁶⁸. Таке ставлення, певна річ, заохочувалося й керівником Росії, коли В. Ленін постійно паплюжив гетьмана П. Скоропадського, як ставленика «українських правих есерів» та «німецьких імперіалістів»¹⁹⁶⁹. Таким чином, скрутне становище, в якому опинилися українські біженці в Росії, непокоїло владу Української Держави та спонукало її відомства до розгортання кампанії із захисту та повернення їх на Батьківщину.

Урегулювання проблеми повернення українських біженців з Радянської Росії розглядалося на українсько-російських мирних переговорах, які тривали у Києві з 23 травня по 7 жовтня 1918 р.. Першочергово передбачалося виробити умови перемир'я – питання виведення радянських військ за демаркаційну зону, повернення рухомого складу залізниць, вивезеного з України до Росії у березні – квітні 1918 р., вільного перетину кордону українськими громадянами та інше. 25 травня 1918 р. С. Шелухін вручив російським представникам «Умови, при виконанні яких Радянською владою, Українська Держава приступить до переговорів з Російською державою про підписання миру», другий пункт яких і визначав умови перетину кордону цивільним населенням. Підставою до внесення цього пункту склали численні скарги до української влади громадян, серед яких значну частину склали, безумовно, і біженців на сваволлю радянської прикордонної служби¹⁹⁷⁰.

Одним із таких свідчень є лист О. Дуда-Дудинського, делегата від Холмської округи комітету біженців Донської області, направленою 9 травня 1918 р. до М. Василенка, міністра закордонних справ Української Держави. Його автор був направлений комітетом до Смоленська та Орші для збору інформації щодо можливості якомога швидшого виїзду українців. «... одібравши дозвіл на виїзд до Смоленська, а звідти до Орші, я опинився на самому кордоні, де прийшлося пережити дуже тяжкі хвилини, а саме: приїхавши до пасажирської станції Орша, яка в руках росіян, нас коло 700 чоловік з багажем і речами відправили до нейтральної зони, де червоноармійці за наказом Совітської влади почали робити у всіх присутніх дуже пильний трус...»¹⁹⁷¹. Необхідно зауважити, що на фактах грабунку цивільного населення при перетині кордону в районі Орші та в демаркаційній зоні звернули увагу і польські історики: «Тим, кому вдалося отримати дозвіл на перетин лінії фронту, мушили врахувати й грабіж, що його робили більшовики на прикордонних пунктах... Золото, срібло, а також нове взуття і мило конфісковували»¹⁹⁷².

Демаркаційну зону, встановлену 4 травня 1918 р. між німецькою та російською сторонами, не дозволялося перетинати військовим формуванням. Насправді ці 10 кілометрів стали зоною глузу над українськими біженцями¹⁹⁷³. До того ж у ній відбувалася організація й постачання радянських військових формувань для подальшого вторгнення на територію України¹⁹⁷⁴. Цьому, не в останню чергу, сприяло шанобливе упродовж 1918 р. ставлення німецької сторони до більшовицької Росії, що суттєво впливало на ситуацію в Україні¹⁹⁷⁵ і на українсько-російські відносини.

Центральним моментом у налагодженні взаємин Української Держави та Радянської Росії у царині біженства стало укладення 12 червня 1918 р. у Києві прелімінарного мирного договору, який і започаткував на міждержавному рівні вирішення проблем реєвакуації біженців. Для України він мав надзвичайне значення, бо його перша стаття передбачала: «Припинити бойові дії на час ведення переговорів»; по-друге «...уряди

Української Держави та РСФСР приймають на себе взаємний обов'язок не чинити перешкод для вільного перетину кордону громадянами двох країн до переїзду»¹⁹⁷⁶.

На виконання статей прелімінарного мирного договору належало розробити комплекс заходів серед першочергових, для української сторони була організація процесу повернення свої громадян. Їх розробка проходила на спеціальних нарадах та засіданнях. Перш за все, з метою розв'язання питання реєвакуації голова української мирної делегації С. Шелухін направив листа керівнику російської делегації Х. Раковському. У ньому висловлювалися гарантії безперешкодного перетину території України санітарними потягами і потягами з біженцями. При цьому українська влада, враховуючи продовольчу кризу в Росії, брала на себе постачання їх продуктами харчування¹⁹⁷⁷. 13 липня 1918 р. у Москві в управлінні Московсько – Київсько – Воронежської залізниці відбулася нарада, на якій розглядалося питання про визначення умов для перевезення в Україну через демаркаційну лінію військовополонених і біженців¹⁹⁷⁸.

Необхідно зазначити, що Курська губернія була прикордонною територією, а тому залізнична станція «Курськ» стала важливим перевалочним пунктом у транспортуванні біженців до України. Неодноразово до міста часом без попередження, прибували ешелони з українськими біженцями зі Смоленської, Калузької, Тульської, Казанської, Тамбовської, Рязанської та інших губерній. Наприклад, на початку жовтня 1918 р., як телеграфував генеральний консул О. Кривцов до МЗС Української Держави, у Курську скупчилося кілька тисяч українських біженців, перебуваючих у вкрай скрутних умовах¹⁹⁷⁹.

У результаті обговорення члени наради ухвалили, по-перше, у зв'язку із поширенням холери та оголошенням Курська і губернії несприятливими в епідеміологічному плані, припинити з 10 липня 1918 р. прийом біженців із сусідніх доріг на перевалочних пунктах Московсько – Київсько – Воронежської та Московсько – Курської залізниць; по-друге, «розглядати

питання безпересадочного руху потягів із біженцями через демаркаційну лінію одночасно з питанням безпересадочного руху австрійських і німецьких військовополонених...». Також передбачалося поновити прийом біженців на станції Коренево після попереднього її звільнення від уже скупченої значної їх кількості, що на практиці було досить складно, і визначити станцію Жолобівка як ще один пункт прийому біженців на українську територію¹⁹⁸⁰.

17 липня 1918 р. в Курську на спеціальній нараді, на якій українську сторону представляли: старший інспектор Е. Крижанівський, старший інспектор, інженер А. Коркушко, представники Південно-західної залізниці інженер Нечай та помічник начальника служби руху, інженер Синеоков-Андрієвський, було остаточно встановлено вихідні пункти для перетину кордону українськими біженцями та черговість руху потягів з ними. Такими пунктами стали Орша, Брянськ, Курськ (Коренево і Білгород), Лиски (Валуйки), через які мали проходити «по одній парі потягів за добу»¹⁹⁸¹. Насправді більшовицька влада провела низку заходів, метою яких було ускладнення перетину кордону українськими громадянами, серед яких основну масу склали біженці. З 21 серпня 1918 р. на території Радянської Росії згідно з терміновою телеграмою Наркомату транспорту та Центрополонбіжу «...відправка біженців у всіх напрямках тимчасово заборонена, не дивлячись на наявність у них будь-яких дозволів Української або Німецької властей і колегій у справах полонених та біженців»¹⁹⁸².

Важливою складовою проблеми повернення біженців з Росії було й визначення кола осіб, які підпадали під категорію «біженець», та контингенту для першочергової реевакуації. Для вивчення цього питання під час переговорів працювала спеціальна змішана комісія¹⁹⁸³. 7 серпня 1918 р. на її засідання прибули М. Прокуда та Зларковський – представники Українського Червоного Хреста; Д. Андріюк – представник Комісії у справах військовополонених при Генеральному Штабі Української Держави; П. Ейсмонт – представник управління Правобережних доріг, від Міністерства шляхів Української Держави – А Пархоменко, представник департамент руху

та В. Жуковський, представник пасажирського відділу цього ж департаменту, Є. Татаринов та М. Зубков – представники російської мирової делегації, І. Ленський, представник Російської центральної колегії у справах полонених та біженців, В. Андерс – представник Російського Червоного Хреста, Л. Таль – юрист-консул Російського Товариства Червоного Хреста. Керував її роботою уповноважений української делегації професор О. Ейхельман, урядовець Міністерства торгу і промисловості¹⁹⁸⁴. У результаті обговорень було ухвалено, що «перш за все потрібно повертати додому найбідніші класи населення, які з різних причин залишилися на чужій землі і не мають особистих засобів до повернення на батьківщину, ні на подальше проживання поза її межами»¹⁹⁸⁵.

Слід зазначити, що українська сторона розробила «Проект угоди мирної делегації від Української Держави та Радянської Росії про порядок повернення населення на батьківщину», якою мало регулюватися залізничне перевезення біженців через українсько-російський кордон. Передбачалося забезпечити кожен потяг спеціальною картою руху; ремонт потягів проводити за кошти тієї держави, де вони перебували, службовому персоналу потягів рухатися лише до кордону, а на прикордонній станції потяги мала приймати інша сторона, «...так і громадяни мали купувати квитки до кордону, а на прикордонні станції брати квитки далі». Кількість багажу встановлювалася таким чином: п'ять пудів (80 кг) для дорослого і два пуди (32 кг) для дитини¹⁹⁸⁶. Складним питанням було забезпечення належної кількості вагонів для транспортування біженців, оскільки під час українсько-більшовицької війни було вивезено до Росії 5192 вагони різного класу. Першочергово Україна вимагала повернути 2600 вагонів (у той час як у 1914 р. на залізницях України було близько 8000 вагонів)¹⁹⁸⁷. При цьому автори угоди відзначили: «Беручи на увагу, що на Україні, як Самостійній Державі, в часи будування її, рух повинен бути підвищений зазначена кількість вагонів яку вимагає Українська Держава є дуже скромна цифра»¹⁹⁸⁸.

Статті мирного договору та ухвали міждержавних нарад не виконувалися радянською стороною, що підтверджується, по-перше, закриттям з другої половини літа 1918 р. українсько-російський кордону для руху громадян, по-друге, ігноруванням місцевою владою спроб українських консулів налагодити процес повернення українців додому, навіть тих, що перебували у вагонах. Затримка біженців у потягах приводила останніх у відчай від примари голодної смерті, оскільки передбачені на дорогу припаси проїдалися за період вимушеної зупинки, велике скупчення людей в антисанітарних умовах за теплої погоди вело до спалахів інфекційних захворювань. Так, наприклад, 10 липня 1918 р. на станції Ржищев Рязансько-Уральської залізниці було затримано ешелон з 811 біженцями серед яких перебувало 354 дитини, з них – 24 немовляти. Вони мали прямувати через Курськ до Києва¹⁹⁸⁹. 6 серпня 1918 р. віце-консул у Саратові В. Сапицький повідомив про це генерального консула Української Держави в Москві¹⁹⁹⁰. На жаль, проблему затримки біженців у вагонах на станції Ржищев, а пізніше і на станції Салтиковка, не вдалося вирішити. Навіть генеральний консул Української Держави не мав змоги посприяти налагодженню руху потягів. До справи, на жаль, безрезультатно було залучено й міністра закордонних справ Д. Дорошенка. Очільник МЗС, володіючи ситуацією у справі реєвакуації українців, все ж направив відповідне клопотання до С. Шелухіна з песимістичною поміткою: «Голові мирової делегації на заключне виконання. Якщо це можливо»¹⁹⁹¹. Наприкінці літа 1918 р. про складнощі транспортування українців з Росії С. Шелухіну повідомляв і міністр шляхів Б. Бутенко¹⁹⁹².

Українські віце-консули в таких складних умовах брали на себе відповідальність і видавали дозволи на виїзд українських біженців на батьківщину. Такі кроки української дипломатичної служби були логічним наслідком виконання міждержавних угод між Україною та Росією, з однією поправкою, що радянська влада не бажала їх виконувати. Наприклад, у липні 1918 р. І. Богдановський, віце-консул у Пензі, повідомляв біженецький

комітет міста Городища про видачу дозволів на переїзд до України біженців з Волині¹⁹⁹³. Протягом липня – вересня того ж року В. Сапицький, віце-консул у Саратові, видав дозволи для 7315 біженців з українських, польських і білоруських губерній (Додаток 4.22)¹⁹⁹⁴. При цьому слід відзначити той факт, що прибути в Україну прагнули не лише етнічні українці, а й представники інших етносів. Наприклад, серед 4853 біженців (1125 сімей), які проживали у місті Петровську і 24 волостях Петровського повіту Саратовської губернії, було 2444 українці, 1350 білорусів, 84 поляків, 40 німців, 250 євреїв, 151 литовець, 18 латишів, 153 галичани, 353 росіянина. Із них до України бажало повернутися 2669, до Білорусії – 1373, до Польщі – 3, до Литви – 811 біженців¹⁹⁹⁵.

Після припинення українсько-російських переговорів радянська влада пішла на ще більш жорстку регламентацію, за якою українські громадяни, що бажали повернутися до України, мали поїхати до Москви та отримати дозвіл на виїзд, підписаний комісаром закордонних справ Г. Чичеріним¹⁹⁹⁶. Зрозуміло, що для основної маси біженців, які часто не мали засобів до існування, така перспектива отримати згоду влади на повернення на батьківщину була просто нереальною. З другої половини осені 1918 р. поза законом в Радянській Росії опинилися і самі віце-консули, яких більшовики просто не бажали визнавати. Тому вони, як, наприклад, В. Сапицький, віце-консул у Саратові, та О. Кривцов, генеральний консул Української Держави, зверталися до міністра закордонних справ гетьманського уряду з проханнями тимчасово припинити діяльність консульських установ та мати можливість повернутися разом із сім'ями і майном до України¹⁹⁹⁷.

У листопаді 1918 р. було здійснено спробу повернення українських біженців з Радянської Росії за посередництва Швецького Червоного Хреста, що діяло при посольстві цієї держави у Петрограді¹⁹⁹⁸. 30 листопада того ж року К. Лоський, виконувач обов'язків повіреного Гетьманату при фінському уряді¹⁹⁹⁹, звернувся з листом до МЗС Української Держави. У ньому повідомлялося запевнення К. Рукмана, представника цієї благодійної

структури, щодо згоди Швецького Червоного Хреста «... прийняти на себе допомогу цим особам при умові гарантування українським урядом повернення у майбутньому коштів, які будуть витрачені Червоним Хрестом. Розмір гарантованого кредиту Червоний Хрест окреслює у 200 тис. карбованців»²⁰⁰⁰. Цікаво, що К. Рукман, виступивши ініціатором цієї акції, прибув до Гельсінфорсу²⁰⁰¹ для зустрічі з К. Лоським та вручив копію «Проекту договору між Радянським Урядом і урядом Української Держави щодо врегулювання евакуації засобами Швецького Червоного Хреста і перевозки військових бранців, інвалідів, біженців і осіб, що ідуть санітарними потягами з Росії на Україну і через Україну»²⁰⁰². Офіційна назва документу звучить так: «Проект договору між представником Швецького Червоного Хреста комітету допомоги військовополоненим, представник РСФСР і Української Держави заключили наступний договір щодо врегулювання евакуації засобами Швецького Червоного Хреста і перевозки військових бранців, інвалідів і біженців і осіб, що ідуть санітарними потягами з Росії на Україну і через Україну на Кавказ та Бессарабію і назад».

Прикро, але за тогочасних політичних умов реалізувати цей договір було просто неможливо. Однак, сама пропозиція іноземної благодійної інституції щодо врегулювання проблеми повернення українських біженців продемонструвала її трансформацію з проблеми внутрішньої на міжнародну.

Збірним пунктом біженців, які вже поверталися до України з Росії, на підставі циркуляру МВС Української Держави від 3 липня 1918 р., було визнано станцію Кореневе Харківської губернії. На ній передбачалося проходження карантинних заходів, отримання проїзних документів та організація подальшого руху. Проте наплив біженців на станцію був досить чисельним, позаяк уже на 8 липня того ж року там перебувало до 3000 біженців²⁰⁰³. Оскільки німецька влада наклала заборону на їх переміщення, то виникла нагальна потреба в облаштуванні спеціального табору. Відтак за «версту від станції, серед поля, недалеко від лінії залізниці»²⁰⁰⁴ було облаштовано табір тимчасового перебування біженців. «Табір являє собою –

24 ділянки по 500 чол., кожен з них огорожений дротом, посеред табору головна вулиця і вулички ідуть між бараками. Кожна ділянка розбита на «квадратики», на яких біженці та німецька санітарна рота влаштували низку землянок (яма в $\frac{1}{2}$ аршина в глибину, покрита соломою і землею. Печей нема, їх замінюють вогнища в землі, у небагатьох щось є подібне до труби. Освітлення ніякого. Вихід з табору лише з дозволу німецьких санітарів, за непослух покара. Хоча натовпи біженців тікають в округу в пошуках їжі та палива. Розташування табору таке, що при можливому наступі більшовицьких банд, він у першу чергу потрапляє під обстріл і тоді становище цих буде жахливим»²⁰⁰⁵. Дійсно, при неодноразових спробах більшовицьких загонів заволодіти станцією, перш за все, страждали біженці. Наприклад, 2 жовтня 1918 р. газета «Придніпровський голос» зауважила: «З Курська повідомляють, що під час останнього нападу більшовиків на станцію Коренева постраждало понад 400 біженців. Убито 14 червоноармійців. Прибула до Курська спеціальна комісія встановила, що напад проведений з Орла. Розстріляно вісім головних керівників нападу»²⁰⁰⁶.

Першочергово у таборі передбачалося розмістити 2 тис. осіб, але насправді їх було значно більше, по-перше, у зв'язку із заборонаю німецької сторони, а по-друге, у зв'язку із постійним прибуттям біженців, і по-третє, у зв'язку зі смертністю біженців. Наприклад, 12 липня 1918 р. О. Кривцов, генеральний консул в Москві, телеграфував до МЗС та Міністерства шляхів Української Держави про відправку до Коренева 3 тис. біженців²⁰⁰⁷. На початку жовтня 1918 р. у таборі перебувало 6,5 тис. біженців²⁰⁰⁸, на середину листопада – 5140²⁰⁰⁹, а на початку грудня – близько 8 тис. з щоденним прибуттям до 200 осіб²⁰¹⁰.

Наприкінці липня 1918 р. з метою з'ясування ситуації, що склалася з біженцями, до табору прибув представник біженецького департаменту МВС Української Держави С. Болтік²⁰¹¹. За кілька днів свого перебування урядовець надіслав до різних інституцій низку телеграм з проханням допомогти цим людям²⁰¹². До Харківського порайонного комітету С. Болтік

звернувся з проханням виділити три потяги, оскільки після огляду німецьким головним лікарем 1500 біженців, було дозволено відправити їх додому²⁰¹³.

Фактично у таборі належало організувати проживання, харчування, лікування та подальше транспортування біженців, що в тогочасних умовах було доволі складно. З 27 липня по 1 вересня 1918 р. цими справами займався С. Калита, який протягом вересня-жовтня того ж року уже завідував табірним пунктом харчування. На посаді його помічника завідувача пунктом працював Т. Затилков²⁰¹⁴. Персонал пункту складався з восьми працівників: рахівник В. Деміднок, реєстратор К. Максимов, господарка М. Колованова, конюх А. Брун, вартові С. Голубчик і П. Умеренков та дві посудомийки – Є. Матіюк і А. Герасимчук²⁰¹⁵. Слід зазначити, що С. Калита доклад чимало зусиль для налагодження роботи пункту харчування у таборі при станції Кореневе, як і для функціонування всього табору. На початку вересня за його ініціативи шість пічників збудували велику хлібопекарську піч²⁰¹⁶. Згодом було обладнано й пекарню, в якій випікалося «160 пудів хліба в день»²⁰¹⁷.

Біженецький департамент узяв на себе фінансування утримання табору. 22 (за іншими даними 23) серпня 1918 р. через уповноваженого Л. Жуковського, який певний час працював у таборі, було передано 50 тис. крб.²⁰¹⁸, а трохи згодом ще 1790 крб.²⁰¹⁹. Кошти було направлено на закупівлю борошна та продуктів харчування у приватних торговців та через губернські контори Державного Хлібного Бюро²⁰²⁰. Так, зі станцій Хорол та Миргород прибуло 1999 пудів борошна, окремо один вагон борошна та два вагона хліба²⁰²¹. Ціни на хліб, як і на інші продукти харчування, були досить високими. Наприклад, 8 листопада 1918 р. С. Калита отримав від біженецького департаменту 23 тис. крб. для оплати вартості одного вагону борошна, що надійшов на станцію Кореневе²⁰²². 13–14 вересня у торговців Кандаурова та Ф. Вербицького на суму 19652 крб. було придбано 39 пудів 26 фунтів (634 кг) сала. У приватних осіб також купувалися й овочі²⁰²³. При цьому слід зауважити, що відпуском продуктів для біженців, головним чином, хліба, займалася й місцева німецька адміністрація²⁰²⁴. На жаль,

виділених із фондів біженецького департаменту коштів було недостатньо, щоби повноцінно прогодувати кілька тисяч осіб. У зв'язку з цим 10 листопада 1918 р. С. Калита направив до біженецького департаменту МСВ телеграму: «Прошу негайно вислати гроші для харчування біженців крізь Рильську скарбницю. З одержаних 23000 за видатком позичених грошей вистачить на 4–5 днів. У випадку неотримання грошей буду змушений перервати діяльність харчового пункту»²⁰²⁵. І 18 листопада «на утримання харчового пункту» він отримав 72 тис. крб.²⁰²⁶. Медико-санітарне обслуговування біженців узяв на себе санітарний департамент МНЗ та ДО, влаштувавши два шпиталі, потяг-лазню і лабораторію. Один із шпиталів, колишній ферганський лазарет, був розгорнутий на 70 стаціонарних ліжок²⁰²⁷. Сюди ж прибув і загін для проведення щеплень від холери. Також до роботи було залучено санітарний потяг під керівництвом головного лікаря А. Рубезока²⁰²⁸. В окремих випадках, враховуючи поширення епідемічних захворювань медичну допомогу надавали німецькі санітари²⁰²⁹.

Надзвичайно складним, важливим і важким в організаційному плані видалось налагодження відправки біженців. Їх транспортування проходило нерівномірно, в окремих випадках біженцям доводилося залишати вагони та повертатися до табору. До того ж німецька окупаційна влада, посиляючись на зростання епідемічних захворювань, заборонила видачу необхідних проїзних документів, що суперечило ухвалам наради від 26 червня 1918 р.. Та все ж 11 жовтня 1918 р., не зважаючи на проблеми, з табору було відправлено потяг із 987 біженцями. Потягом 11–16 листопада з табору було переправлено 6976 осіб, але натомість щодня сюди прибували нові партії²⁰³⁰.

Наприкінці осені 1918 р. головний лікар санітарного потягу А. Рубезок подав до біженецького департаменту МВС план подальшої реорганізації та покращення роботи табору при станції Коренева. На його думку, серед іншого належало перш за все відправити біженців до інших таборів, наприклад, до Дарницького, що у Києві, та Бахмацького, організувавши на станції тільки пропускний та обсерваційний пункти. За умов напливу

біженців з Росії доцільним було відкриття у Ворожбі 2-го пропускну-ізоляційного пункту та лікарні²⁰³¹. Проте реалізувати цей проект не вдалося. На той час ситуація з прибуттям потягів з Росії залишалася доволі складною. 4 грудня 1918 р. головний лікар першого українського розподільчого пункту телеграфував до МНЗ та ДО: «Потяги біженців прибувають з Великої Росії, загромождаючи пункти, оскільки багато з прибулих, не маючи пристанища, залишаються там»²⁰³².

Таким чином, враховуючи зусилля санітарного департаменту МНЗ та ДО, який на станції Коренева вже пізньої осені для біженців на власні кошти організував ще два невеликі пункти харчування, їх перебування дещо покращилося, але подальше транспортування так і не вдалося вирішити. Серед причин слід назвати загострення у листопаді 1918 р. внутрішньополітичної ситуації в країні та наказ міністра шляхів Б. Бутенка про заборону будь-яких залізничних перевезень²⁰³³.

Некероване прибуття біженців вносило плутанину і у без того складний процес транспортування. Тому 8 жовтня 1918 р. Е. Зенкевич, заступник голови Харківського порайонного комітету, направив Харківському губернському старості Л. Турчанинову вимогу встановити прикордонний контроль з метою недопущення самовільного притоку біженців з Росії²⁰³⁴.

Кілька тисяч українських біженців у доволі скрутному становищі продовжували перебувати на Кавказі. У серпні 1918 р. Є. Засядько, консульський агент Української Держави у Батумі, повідомляв вітчизняне МЗС про необхідність якомога швидшого повернення їх додому²⁰³⁵. Влада Гетьманату для вивезення цих людей з Батумі та Поті, що були визначені центрами збору, залучила транспортні кораблі українського флоту²⁰³⁶. У першій половині вересня 1918 р. Морське міністерство надіслало в Одесу розпорядження про підготовку транспорту для перевезення цих біженців.

Українська влада, не маючи змоги одразу вивести з-за кордону своїх співвітчизників додому, виділяла певні кошти для їх підтримки. Гроші через Міністерство закордонних справ Гетьманату переводилися українським

консулам та уповноваженим біженецького департаменту МВС. Так, з початку липня 1918 р. справами 30 тис. українських громадян у Казані опікувався консульський агент П. Бочило. 17 липня він направив листа до біженецького департаменту з проханням виділити кошти для українських біженців, «...які знаходяться в дуже скрутному становищі на чужині»²⁰³⁷. І вже на початку серпня йому було виділено 25 тис. крб., головним чином, для організації повернення біженців додому.

4 жовтня консули в Саратові та Москві отримали відповідно 2 та 10 тис. крб.. 29 вересня 1918 р. уповноважений біженецького департаменту на Північному Кавказі Коваленко отримав 10 тис. крб.. 13 листопада 1918 р. директор біженецького департаменту Ю. Старицький подав міністру внутрішніх справ І. Кістяківському доповідну записку щодо відрядження до Росії своїх представників для передачі українським біженцям 20 тис. крб.. На підставі розпорядження міністра внутрішніх справ до Ростова гроші повіз В. Цеценевський, а до Катеринодара – А. Еропкін²⁰³⁸. Ці кошти було витрачено, головним чином, на закупівлю харчів, оскільки основна маса біженців потерпала від злиднів і нестатків. Наприкінці жовтня 1918 р. С. Веселовський, генеральний консул у Петрограді, зробив спробу залучити відділ Червоного Хреста Швецького королівського консульства до справи забезпечення продуктами харчування українських біженців та працівників консульства. Останнє «висловило готовність допомогти транспортом та складами для перевезення з України продуктів за часткової і їм передачі отриманого»²⁰³⁹.

«Реевакуаційний перевіз» біженців, згідно з планом, розробленим ще фахівцями УЦР, належало завершити восени, «коли до того не буде перешкод з боку внутрішньої та зовнішньої політики»²⁰⁴⁰. У дійсності на осінь 1918 р. стало очевидним, що цю масштабну акцію до настання холодів завершити просто неможливо. Тому вже 24 вересня 1918 р. на засіданні управління справами Харківського порайонного комітету, «беручи до уваги значну кількість біженців, які залишаються в межах східної України (у

Харківському залізничному вузлі), а також неперервний рух з Великої Росії, Дону і Кавказу, які повертаються додому, головним чином, у межі України», було ухвалено визнати неможливим закінчення реєвакуації до настання зимового часу та необхідності її продовження²⁰⁴¹. Крім того, члени засідання зійшлися на тому, що у холодну пору року перевезення біженців слід припинити, а коли й здійснювати, то на ешелон потрібно мати хоча б два теплих вагони. Для цього належало організувати підвезення на станції, де будуть здійснювати посадку біженці, палива, яке заготовляли губернські наради у справах біженців та уповноважені біженецького департаменту.

Слід зазначити, що 14 листопада 1918 р. на виконання ухвал вересневого засідання голова Харківського порайонного комітету направив спеціальну телеграму до МВС Української Держави з проханням дати розпорядження усім залізницям «... ставити у кожен біженецький транспорт не менше двох теплих вагонів з пічками і в кожен партію вагонів з біженцями від 10 до 20 вагонів ставити теплий вагон для дітей та хворих і для користування в дорозі з метою обігріву ідучих загальною»²⁰⁴².

На осінь 1918 р. проблемною у фінансовому плані була діяльність біженецьких етнічних комітетів та відповідних губернських структур, а тому було визнано доцільним «в інтересах планомірної реєвакуації не лише підтримку вже існуючих таборів, і відкриття, де на те буде можливість, нових, щоби дати людям тимчасовий шанс перечекаати на відправку додому»²⁰⁴³. Відкриття нових таборів було покладено на біженецький департамент МВС.

На організацію реєвакуації біженців з Державної скарбниці за доби Гетьманату було асигновано понад 13 856 542 крб. (Додаток 4.23). Це дало змогу органам у справах біженців та місцевим самоврядуванням розробити і реалізувати досить широку програму допомоги біженцям, які поверталися до своїх домівок. У спеціалізованих таборах, пунктах харчування та медичного обслуговування вони мали можливість хоча б частково поліпшити своє тимчасове становище вигнанців з рідної землі²⁰⁴⁴.

Зміна державного ладу в Україні у грудні 1918 р. поставила під сумнів можливість подальшого планомірного повернення біженців до своїх домівок, оскільки Директорія УНР виявилася неспроможною сконсолідувати політичні сили українського суспільства і покінчити з анархією, породженою відсутністю адміністрації на місцях. Це призвело до поступової втрати контролю над країною, яка дедалі більше занурювалася у вир революційного хаосу. Становище України ще більше ускладнилося, коли відкриту агресію проти неї розгорнула більшовицька Росія²⁰⁴⁵. Наступ білих армій, висадка на Півдні України військових формувань Антанти – все це ставило на порядок денний єдине трагічне питання – можливість самого існування України як державного організму. Відтак можна говорити про відсутність у 1919 р. якого б то не було організованого процесу повернення біженців. У свою чергу віднайдені нами архівні дані про кількість біженців Великої війни, які перебували в Україні станом на 1920 р. у 146079 осіб²⁰⁴⁶ (Додаток 4.24), дають змогу висловити сміливе припущення, що основна маса біженців, що перебували на українських теренах, все-таки змогла повернутися до своїх домівок саме за доби Гетьманату.

Українська Держава у доволі несприятливих для свого розвитку зовнішніх умовах, за постійної ескалації відносин з Радянською Росією, небажанні, за певних умов, окупаційних властей іти назустріч її ініціативам, за цілої низки економічних і фінансових проблем вписала у систему політичних координат надзвичайно складне для виконання завдання – організацію соціального захисту та проведення реєвакуації біженців Першої світової війни. Реалізацією цього завдання займалася відповідна біженецька вертикаль, реформована центральна ланка, де на першому місці перебував біженецький департамент Міністерства внутрішніх справ, очолений молодим та енергійним керівником. Місцева складова біженецьких органів залишилася майже у незмінному вигляді, при цьому на своїх посадах було залишено фахівців, незалежно від їх політичних уподобань. Влада

Української Держави толерантно поставилася до існування етнічних біженецьких комітетів, надаючи їм фінансову та іншу допомогу.

Підготовка до повернення на батьківщину, без перебільшення сказати, колосальної кількості цивільного населення, проходила при взаємодії урядових структур, місцевої адміністрації, самоврядувань, австро-німецького біженцям та польського представництва і тривала до кінця існування Гетьманату. Одночасна різновекторно направлена реевакуація значної кількості населення за умови зустрічного руху українських військовополонених була дуже складним внутрішньополітичним аспектом. Виконати його вдалося частково і лише у тій частині, що стосувалася вивозу біженців-іноземців та повернення українців із західних країн. У цьому випадку слід зважати на небажання окупаційної влади видавати дозволи на повернення додому окремих етнічних груп біженців.

Повернення українців-біженців із Радянської Росії набуло спонтанного і довготривалого характеру, що зумовлювалося не в останню чергу і внутрішньополітичною ситуацією в цій країні. Причому біженці ладні були терпляче чекати на відправку додому вже на кордоні в Україні, аніж потонути у вирі громадянської війни. На жаль, весь подальший хід українсько-російських взаємовідносин засвідчив, що більшовицька влада не виконала жодної зі статей договору. Зрозуміло, що така її позиція тільки ускладнювала діяльність Української Держави та її дипломатичних представництв у справі вирішення проблеми біженців. При цьому спостерігалися спроби залучення представництва нейтральних держав, серед яких Червоного Хреста Швецького королівського консульства. Без перебільшення можна сказати, що саме Українська Держава у 1918 р. продемонструвала приклади ефективної діяльності у царині соціального захисту досить специфічної категорії тогочасного суспільства, прагнення надати допомогу маленькій людині, незалежно від її етнічної, релігійної та соціальної приналежності.

ВИСНОВКИ

1. Людська цивілізація, переступивши поріг третього тисячоліття свого існування, виявилась нездатною подолати біженство як гуманітарну проблему планетарного масштабу. Нині чисельність насильно переміщених в світі людей складає близько 44 млн. осіб. Вони й досі втікають від військових конфліктів чи переслідувань, етнічних чи релігійних чисток. Та все частіше залишають свої будинки через крайнє зубожіння, погіршення стану навколишнього середовища, зміни клімату і посилення складного взаємозв'язку між цими факторами і конфліктами. Відтак підготовлене дисертаційне дослідження буде актуальним, допоки існуватиме сама проблема біженців у сучасному світі.

2. Дослідження біженства Першої світової війни як соціогуманітарної складової даного цивілізаційного конфлікту, до цього часу не було позначене комплексними підходами і стосувалося лише його окремих аспектів. Радянська історіографія, в силу своєї яскраво вираженої ідеологічної спрямованості, фактично проігнорувала соціальні аспекти війни загалом і проблеми біженців зокрема. Доба Української революції, а отже політика Української Центральної Ради, а згодом проголошеної нею Української Народної Республіки, а також Української Держави в зазначеній царині жодним чином не представлена дослідницьким доробком.

Зарубіжні історики досліджують, по-перше, біженців своєї етнічної приналежності, по-друге, звертають увагу здебільше на добу Російської імперії. Українська тематика в їх роботах фактично не представлена.

Сучасна вітчизняна історична наука робить акцент на вивчення благодійної діяльності на українських землях. При цьому сучасні дослідники Української Центральної Ради та Гетьманату, як і їх попередники, залишають поза своїми науковими інтересами складні й динамічні процеси, що відбувалися у царині соціального захисту біженців Першої світової війни.

Таким чином, представлена до захисту дисертація є першим спеціальним дослідженням, у якому комплексно аналізується проблематика біженства на теренах України упродовж 1914–1918 рр..

3. Перша світова війна спричина появу нової категорії цивільного населення – біженців, невідомої у таких масштабах за попередніх військових конфліктів. На європейському континенті, в державах протиборчих блоків, біженство стало невід’ємним атрибутом життя соціуму. Особливого розмаху воно набуло на території Російської імперії, а відтак охопило й українські губернії, що входили до її складу. До виникнення цієї соціальної групи привели два різні за своєю суттю та вагомістю фактори. По-перше, психологічний, оскільки війна – це страх пересічної людини бути вбитою ворогом, а відтак втеча давала єдиний порятунком. По-друге, політичний, зумовлений діями імперського військового командування, яке з метою очищення території, згідно принципу «випаленої землі», здійснило насильницьке вивезення значної кількості цивільного населення з прифронтових губерній Росії. Останній мав визначальний вплив і привів до того, що у різний час на теренах імперії перебувало до п’яти млн. біженців, з них до одного млн. – на українських землях.

В етнічному вимірі найбільші групи склали «російські біженці» (зазвичай узагальнена назва білорусів, українців, росіян) та поляки. При цьому, після Лютневої революції, на хвилі зростання національної свідомості, спостерігався процес ідентифікації українських і білоруських біженців як представників окремих етносів. За нашими даними в Україні протягом Першої світової війни тимчасовий притулок знайшли представники понад 20 національностей – українці, росіяни, білоруси, поляки, німці, латиші, литовці, естонці, євреї, чехи, словаки, молдавани, румуни, серби. Але точно встановити кількісний склад кожної з груп, в умовах війни та їх перманентного руху, на жаль, було неможливо. За статевовіковою ознакою переважали жінки та діти, а у соціальному зрізі – селяни, бо основна маса евакуйованого населення на той час проживала саме у сільській місцевості.

4. У перебуванні біженців на українських теренах впродовж війни нами виділено та обґрунтовано три періоди, які охоплюють існування різних державних утворень – Російську імперію (серпень 1914 – лютий 1917 р.), Українську Центральну Раду і проголошену нею Українську Народну Республіку (березень 1917 – квітень 1918 рр.), Українську Державу гетьмана П. Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.). З одного боку, такий поділ зумовлено різними політичними процесами, що відбувалися на українських землях упродовж 1914–1918 рр.: існування самодержавства та його ліквідація, революційні процеси 1917 р., присутність австро-німецьких окупаційних сил та гетьманських переворот 1918 р.. З іншого – різні за своєю природою політичні режими мали власне бачення на розв'язання проблеми біженців. Для правлячої династії Романових сотні тисяч цих підданих стали важкою ношею і непередбаченою реальністю. Спочатку в імперських керівних колах уникали навіть терміну «біженець», а самих біженців розглядали як прикре непорозуміння, що не вписувалося у доктрину переможної війни. Проте, влада, розуміючи, що створена нею проблема, здатна, за умови її нехтування, вибухнути соціальним конфліктом, була змушена взятися за її розв'язання. Відтак, термін «біженець» міцно закріпився в законодавчих нормах та чи не вперше в Європі отримав юридичне тлумачення.

УЦР, сповідуючи демократичні принципи свого розвитку, визнала справу соціального захисту біженців одним із аспектів своєї внутрішньої політики. Вона еволюціонувала від перебування у фарватері ухвал Тимчасового уряду до творення власних засад у царині біженства. Українська Держава перейняла від УНР справу соціального захисту біженців, більше того, поставила на порядок денний вирішення конкретного складного завдання – організацію їх реевакуації.

6. Кожне державне утворення – Російська імперія, УЦР – УНР, Українська Держава, відповідно до бачення проблеми, творило власну законодавчу базу в царині біженства. Нормативні акти Російської імперії

окреслили правовий статус біженців, гарантуючи їм низку прав під час евакуації та на місцях розселення: безкоштовне транспортування під час евакуації, надання житла, харчування, забезпечення одягом та взуттям, отримання безкоштовної медичної допомоги, забезпечення релігійних та освітніх потреб, соціальний захист дітей біженців та інвалідів, допомога у пошуку праці, надання юридичних послуг тощо. Серед обов'язків – необхідність працевлаштування, як одних із факторів економії державних коштів, що виділялися на утримання цієї суспільної категорії. Законодавство також визначило систему центральних та місцевих органів, покликаних регулювати проблеми біженців, роль та участь у ній самоврядувань, громадських спілок, духовенства різних конфесій та суспільного загалу в цілому, окреслено засади фінансування, звітності та контролю. Відтак імперська нормативна база охопила всі аспекти проблеми, скеровуючи владу та суспільство на організацію заходів щодо соціального захисту та адаптації біженців до нових умов життя.

Нормативна база УЦР – УНР зберегла від своєї попередниці принципові положення щодо організації допомоги біженцям. До правових новацій української влади належить нормативне забезпечення основ діяльності власних органів допомоги біженцям, поширення дії законодавства про біженців на українців, які перебували за межами України. Головним здобутком законотворчості УЦР – УНР у сфері регулювання проблеми біженців є винесення її на міжнародний рівень, коли на перемовинах у Брест-Литовську українська делегація уперше в дипломатичній практиці Європи виступила з ініціативами щодо міждержавного врегулювання питання їх репатріації.

Розробка відповідних правових засад за доби Гетьманату, по-перше, ґрунтувалася на досвіді УНР, що засвідчило спадкоємність у вирішенні важливих завдань внутрішнього життя, серед яких чільне місце посідала проблема біженців. По-друге, оскільки головним завданням влади і суспільства в окресленій царині стала реевакуація біженців, то законодавчі

норми регулювали, насамперед, механізм організації допомоги після їх повернення додому. По-третє, юридичною новацією доби Української Держави стало розширення категорій осіб – заручники, німці-виселенці, німці-колоністи, – яких вона брала під свою опіку.

7. Упродовж війни зазнала перетворень і вертикаль державних органів, покликаних займатися проблемами біженців. В Російській імперії її формування розпочалося із запізненням, оскільки влада сподівалася на громадськість, створивши для цього Тетянинський комітет. Але із самого початку він набув ознак центрального державного органу у справах біженців. Свідченням цього став той факт, що основним джерелом фінансування його заходів були державні кошти. Проте офіційний статус громадської організації не давав можливості координувати діяльність державних органів влади у справі евакуації та розселення біженців. У зв'язку з цим царський уряд був змушений приступити до створення системи державних органів, яку склали Особлива нарада з улаштування біженців, спеціально створена при імперському МВС, два голуповноважені з улаштування біженців на Північно-Західному та Південно-Західному фронтах, 12 уповноважених з улаштування біженців усередині Російської імперії. Місцева вертикаль перебувала під патронатом губернаторів, які очолили й очолювали ГН з УБ, яка й координувала усі заходи щодо опікування біженцями.

За доби УЦР поступово було започатковано українські урядові біженецькі структури – Краєву нараду у справах біженців та у структурі Генерального секретарства, а згодом Народного міністерства внутрішніх справ – біженецький департамент. При цьому місцева ланка біженецьких органів майже не зазнала реформувань, а на посадах залишилися досвідчені громадські діячі. В Українській Державі центральною інституцією залишився біженецький департамент та оптимізована Крайова нарада у справах біженців як дорадча структура з правом прийняття колективних рішень в окресленій сфері. У структурі департаменту було розширено штат спеціальних уповноважених. На місцях продовжували функціонувати ГН у

СБ, та інституції у центрах отаманств – Києві, Одесі, Миколаєві, а також Таврійській і Поліській округах. Гетьманська влада не пішла на кардинальну зміну місцевої гілки влади у справах біженців, оскільки такий крок призвів би до руйнації всієї місцевої системи їх соціального захисту. На своїх посадах залишилися й члени повітових комітетів, які функціонували при повітових земських, міських і волосних управах. Головний принцип, яким користувалася влада за доби Гетьманату у цьому аспекті діяльності, був професіоналізм та досвід працівників.

8. Упродовж всього періоду Першої світової війни важливу роль у справі соціального захисту біженців відіграли місцеві самоврядування – губернські, повітові земські та міські управи, у структурах яких діяли спеціальні комітети допомоги біженцям. У багатьох випадках вони проводили свою роботу під патронатом ВЗС та ВСМ. За доби УЦР, не зважаючи на революційну риторику, складні умови фінансування, внутрішньо та зовнішньополітичні негаразди, місцеві самоврядування продовжували надавати допомогу та підтримку біженцям, несучи за них відповідальність. Продовжилася їх діяльність і за правління П. Скоропадського, не дивлячись на розбіжності поглядів влади та міських і земських управ, які здебільшого перебували в опозиції до Гетьмана. До того ж влада Української Держави намагалася покривати фінансові дефіцити по статтях витрат на біженців, які утворилися в часи УНР.

9. Активну участь у справі допомоги біженцям на хвилі патріотичного піднесення початкового етапу Першої світової війни узяли різні громадські структури. На українських землях діяла широка мережа етнічних комітетів – Центрального обивательського комітету губерній Королівства Польського, Польського центрального комітету допомоги жертвам війни, Центрального Єврейського комітету допомоги жертвам війни, Латиського центрального комітету з надання допомоги біженцям, Центрального комітету Литовського товариства з надання допомоги постраждалим від війни. Першою українською громадською організацією, покликаною опікуватися

українськими біженцями, слід назвати створене весною 1915 р. «Товариство допомоги населенню Півдня Росії, яке постраждало від війни». За доби Української революції його було реорганізовано в Українське товариство допомоги жертвам війни. Продовжила свою роботу мережа єпархіальних та різних добродійних інституцій допомоги біженцям. І УЦР, і Українська Держава співпрацювали з благодійними та етнічними комітетами біженців, фінансували їх діяльність, сприяли їй, залучали їх очільників до розробки програмних документів.

10. Важливим напрямком діяльності системи біженецьких органів Російської імперії стало забезпечення в дорозі евакуйованих усім необхідним. Під час евакуації біженців українськими землями проходило 42 маршрути їх руху – 34 ґрунтовими шляхами та 8 водними. З осені 1915 р. до перевезення цих людей було залучено залізниці. За неповними даними досить оперативно було відкрито 473 пункти, які забезпечували біженців транспортом, харчуванням, першою медичною допомогою, вели облік та ін. Серед них було 293 пункти харчування, 118 склали заклади різного медичного спрямування – фельдшерські пункти, щеплення, дезінфікуючі пункти, медичні та медико-розподільчі та ін.. На зазначені потреби виділялися державні кошти та суми з місцевих бюджетів. Їх дефіцит, недооцінка владою проблеми на початку війни, труднощі організаційного характеру призвели до низки проблем уже в ході самої евакуації біженців. Відтак, маршрути евакуації для кількох мільйонів біженців, які пройшли транзитом через українські землі, позначені придорожніми могилами рідних, загубленими в дорозі дітьми, втраченим майном і особистими трагедіями, які ще довго нагадували про себе.

11. Забезпечення життєво важливих потреб біженців на місцях їх нового проживання склало цілий комплекс проблем, вирішити які до кінця не вдалося ні органам влади Російської імперії, ні УЦР – УНР, ні Українській Державі. На перешкоді постала низка негативних об'єктивних факторів – головним з яких була триваюча війна, що руйнувала економічні підвалини

держави. Незважаючи на це, було організовано розселення біженців, створено мережу притулків, налагоджено харчування, лікування у земських та міських медичних закладах, забезпечено одягом та взуттям, дітям біженців надано можливість продовжити навчання, а для дорослих створені умови для пошуку праці та ін.. Зазначені заходи певним чином полегшували становище цих людей, дозволяючи частині з них адаптуватися в місцевий соціум. Але поступово із погіршенням ситуації на фронті, наростанням негативних явищ в економічному і політичному житті Російської імперії, спостерігається згорання державного фінансування біженецьких програм. Безумовно, все це негативно відбилося на житті самих евакуйованих. З кожним новим роком війни трансформувалося й ставлення місцевого населення до біженців: від загальної хвилі співчуття до нагнітання локальних конфліктів різного характеру.

12. Надзвичайно складною проблемою була організація реєвакуації біженців, ініційована урядовими структурами УНР та реалізована за доби Гетьманату. План реєвакуації біженців, розроблений за участі фахівців-професіоналів з різних міністерств і відомств УНР, заклав правові, міжнародні, фінансові, організаційні й технічні засади цього процесу. Вперше на теренах колишньої Російської імперії ставилася проблема повернення додому сотень тисяч цивільного населення.

Урядові структури Гетьманату направили свої зусилля на втілення у життя цього плану, виділивши з Державної скарбниці понад 13 млн. крб.. На ці кошти, вже на літо 1918 р. біженецький департамент МВС за підтримки органів виконавчої влади, місцевих самоврядувань, громадських організацій налагодив механізм перевезень біженців, влаштував мережу пунктів реєстрації та допомоги, спеціальних таборів тимчасового перебування. До врегулювання процесу реєвакуації були залучені австро-угорська, німецька та польська перевізні комісії.

Одночасна різновекторно направлена реєвакуація значної кількості населення та зустрічного руху українських військовополонених була

позначена низкою труднощів, пов'язаних з використанням залізниць, небажанням окупаційної адміністрації надавати дозволи на перетин кордону окремим етнічним групам біженців, а новою владою Польщі, Литви, Латвії приймати своїх земляків, боячись занесення більшовицької ідеології. Та все ж можна зробити висновок, що основна маса біженців, що перебували на українських теренах, все-таки змогла повернутися до своїх домівок саме за доби Гетьманату.

13. Дисертація не ставить крапку в дослідженні проблематики біженців Першої світової війни. На порядку денному – створення фундаментального дослідження з історії повсякденності біженців, поглиблення вивчення регіональних аспектів проблеми, дослідження перебування українських біженців на теренах Австро-Угорщини.

Таким чином, дисертаційне дослідження є першою спробою поглянути під новим кутом зору на важливу в її українському контексті гуманітарну сторінку Першої світової війни, створити широку в часі та просторі картину цього соціального явища.

ДОДАТКИ

¹ Dasko Henryk. Remarque, kronikarz uchodźców: [Reżim elektrony] / Dasko H. – Warunki dostępu: <http://serwisy.gazeta.pl/wyborcza/1,34474,3090444.html> – Nazwa z ekranu.

² Кульчицький С. Вплив війн і революцій ХХ ст. на історичну долю України. / С. Кульчицький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – К., 2007. – Вип. 17. – С.404.

³ Козенко Б. Д. Отечественная историография Первой мировой войны / Б. Д. Козенко // Новая и новейшая история. – 2001. – №3. – С. 3.

⁴ Шубин Н. А. Россия в Первой мировой войне : Историография проблемы, 1914 – 2000 гг. : дисс. ... докт. ист. наук : 07.00.09 / Шубин Николай Алексеевич. – М., 2001. – 287 с. : [Электронный ресурс] / Н. Шубин. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/rossiya-v-pervoi-mirovoi-voine-istoriografiya-problemy-1914-2000-gg>. – Название с экрана.

⁵ История первой мировой войны, 1914 – 1918 : в 2 т. [под ред. И. И. Ростунова]. – М., 1975. – Т. 2.

⁶ Васюков В. С. Внешняя политика России накануне Февральской революции, 191 – февраль 1917 г. / В. С. Васюков. – М., 1989.

⁷ Емец В. А. Очерки внешней политики России в период Первой мировой войны / В. А. Емец. – М., 1977.

⁸ Кирьянов Ю. И. Рабочие Юга России. 1914 – февраль 1917 г. / Ю. И. Кирьянов. – М., 1971.

⁹ Яковлев Н. Н. 1 августа 1914 г. / Н. Н. Яковлев. – М., 1974.

¹⁰ Козенко Б. Д. Отечественная историография Первой мировой войны. – С. 3.

¹¹ Пархоменко В. А. Перша світова війна у вітчизняній дореволюційній та радянській історіографії (1914 – 1945 рр.): загальний нарис. нарис / В. А. Пархоменко // Науковий вісник Миколаївського державного ун-ту імені В. О. Сухомлинського : Зб. наук. пр. – Миколаїв, 2009. – Вип. 27 – С. 167.

¹² Шацилло В. К. Первая мировая война 1914 – 1918. Факты. Документы. – М., 2003. – С. 3–4.

-
- ¹³ Цовян Д. Г. Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в годы Первой мировой войны. 1914–1917 гг. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Цовян Давид Грантович. – М., 2005. – С. 16.
- ¹⁴ Лубны-Герцык Л. И. Движение населения на территории СССР за время мировой войны и революции / Л. И. Лубны-Герцык. – М., 1926.
- ¹⁵ Волков Е. З. Динамика народонаселения за 80 лет / Е. З. Волков. – М.–Л., 1930.
- ¹⁶ Поляков Ю. А. Советская страна после окончания гражданской войны: территория и население / Ю. А. Поляков. – М., 1986.
- ¹⁷ Николаев Г. А. Организация помощи семьям солдат и беженцев в годы Первой мировой войны. 1914–февраль 1916 гг. (По материалам Чувашии) / Г. А. Николаев // Проблемы истории сельского хозяйства и крестьянства Чувашии. – Чебоксары, 1987. – С. 5–16.
- ¹⁸ Китанина Т. М. Война, хлеб и революция. (Продовольственный вопрос в России. 1914 – октябрь 1917 г.) / Т. М. Китанина. – Л., 1985.
- ¹⁹ Анфимов А. М. Российская деревня в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917 г.). / А. М. Анфимов. – М., 1962. – С. 104–106.
- ²⁰ Дякин В. С. Русская буржуазия и царизм в годы Первой мировой войны (1914 – 1918 гг.). / В. С. Дякин. – Л., 1967.
- ²¹ Думова Н. Г. Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции / Н. Г. Думова. – М., 1988.
- ²² Юрий М. Ф. Буржуазные военно-общественные организации в период Первой мировой войны. 1914 – 1918 гг. (ВЗС, ВСГ, Земгор, Центральный военно-промышленный комитет) / М. Ф. Юрий. – М., 1990.
- ²³ Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России: учеб. пособ. [для студ. выс. учеб. завед.] / М. П. Ерошкин. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – М., 1983. – С. 297.

²⁴ Реєнт О. П. Перша світова війна: історико-теоретичні аспекти вивчення проблеми / О. П. Реєнт // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – Вип. IV. – С. 5.

²⁵ Там само.

²⁶ Смолій В. А. Вступне слово / В. А. Смолій // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2005. – Вип. IX. – С. 9–10.

²⁷ Сергеев Е. Ю. Российская ассоциация историков Первой мировой войны: задачи и перспективы // Великая война. 1914-1918 гг. Альманах Российской ассоциации историков Первой мировой войны. М., 2011. : [Электронный ресурс] / Е. Ю. Сергеев. – Режим доступа: http://rusasww.1.ru/view_news_about.php?id=36. – Название с экрана.

²⁸ Курцев А. Н. Беженство / А. Н. Курцев // Россия и Первая мировая война (материалы междунар. коллоквиума). – СПб., 1999. – С. 129.

²⁹ Первая мировая война. Пролог XX века / отв. ред. В. Л. Мальков. – М., 1998.

³⁰ Курцев А. Н. Беженство. – С. 129–146.

³¹ Там же. – С. 129.

³² Курцев А. Н. Беженцы Первой мировой войны в России (1914–1917) / А. Н. Курцев // Вопросы истории. – 1999. – № 8. – С. 98–114.

³³ Курцев А. Н. Количество беженцев в российских регионах на 1916–1917 гг. / А. Н. Курцев // Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: сб. науч. тр. IV Междунар. науч. конф., 8 дек. 2006 г. : в 2 т. Т. 2. – Белгород, 2007. – С. 127–135.

³⁴ Там же. – С. 129.

³⁵ Ильин А. В. Об Особом совещании по устройству беженцев (1915 – февраль 1917 г.) / А. В. Ильин // Известия высших учебных заведений. – 1991. – № 5. – С. 49–55.

³⁶ Там же. – С. 49.

³⁷ Там же. – С. 54.

-
- ³⁸ Августейшие сестры милосердия / Сост. Н. К. Зверева. – М., 2008.
- ³⁹ Ульянова Г. Н. Благотворительность в Российской империи. XIX – начало XX в. / Г. Н. Ульянова – М., 2005.
- ⁴⁰ Матвеева Н. Л. Благотворительность и императорская семья в годы Первой мировой войны. – С. 149.
- ⁴¹ Асташов А. Б. Союзы земств и городов и помощь раненым в Первую мировую войну / А. Б. Асташов // Отечественная история. 1992. – № 6. – С. 169–172.
- ⁴² Там же. – С. 169.
- ⁴³ Асташов. А. Б. Всероссийский союз городов в 1914-1918 гг. : автореф. дис. на стоиск. науч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02. «Отечественная история» / А. Б. Асташов. – М., 1994. – 23 с.
- ⁴⁴ Булгакова Л. А. Проблемы интеграции в сфере социальной помощи в дореволюционной России. / Л. А. Булгакова // Благотворительность в России: социальные и исторические исследования. – СПб., 2001. – С. 320.
- ⁴⁵ Баженова К. Е. Деятельность организаций Всероссийского земского союза и Всероссийского союза городов Пермской губернии по оказанию помощи беженцам в годы Первой мировой войны. / К. Е. Баженова // Вестник Челябинского государственного университета. – 2011. – № 12 (227). – Вып. 45 – С. 21–27.
- ⁴⁶ Полуаршинов А. В. Помощь общественных организаций и населения Западной Сибири фронту и пострадавшим от войны: Июль 1914- февраль 1917 гг.: дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Полуаршинов Александр Владимирович. – Омск, 2005. – 177 с. <http://www.dslib.net/istoria-otechestva/mobilizacija-ljudskih-i-materialnyh-resursov-v-vjatskoj-gubernii-v-gody-pervoj.html>.
- ⁴⁷ Нам И. В. Национальные организации помощи беженцам и их деятельность в Томской губернии в годы Первой мировой войны (1914 –

1918 гг.) / И. В. Нам // Судьба регионального центра в России (к 400-летию г. Томска) : Труды Томского госуд. ун-та. – Томск, 2005. – Т. 267. – С. 115–119.

⁴⁸ Трошина Т. И. Великая война... Забытая война...: Архангельск в годы Первой мировой войны: (1914 – 1918): Книга для учителя / Т. И. Трошина; Арханг. Ин-т переподготовки и повышения квалификации работников образования, Добровольное культурно-просветительное об-во «Норд». – Архангельск, 2008.

⁴⁹ Максимов Е. К. Саратовское Поволжье в годы Первой мировой войны: [учеб. пособ. к курсу «История Саратовского Поволжья»] / Е. К. Максимов, В. П. Тотфалушин. – Саратов, 2007.

⁵⁰ Трошина Т. И. Великая война... Забытая война...: Архангельск в годы Первой мировой войны: (1914 – 1918). – С. 130.

⁵¹ Еремин И. А. Алтай в годы Первой мировой войны (1914 – 1918 гг.) / И. А. Еремин, Т. А. Кижаяева // История Алтайского края. XVIII – XX вв.: Науч. и документ. Материалы / Редкол. Т. К. Щеглова (отв. ред.), А. В. Котнев. – Барнаул, 2004– С. 225–237.

⁵² Нелипович С. Г. Депортации в России 1914 – 1918 гг. / С. Г. Нелипович // Военно-исторический журнал. – 1997. – № 1. – С. 42–53.

⁵³ Нелипович С. Г. Население оккупированных территорий рассматривалось как резерв противника / С. Г. Нелипович // Военно-исторический журнал. – 2000. – № 2. – С. 60–69.

⁵⁴ Бахтурина А. Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / А. Ю. Бахтурина. – М., 2000.

⁵⁵ Там же. – С. 201.

⁵⁶ Шубин Н. А. Россия в Первой мировой войне : Историография проблемы, 1914 – 2000 гг. : дисс. ... докт. ист. наук : 07.00.09 / Шубин Николай Алексеевич. – М., 2001. – 287 с. : [Электронный ресурс] / Н. Шубин. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/rossiya-v-pervoi-mirovoi-voine-istoriografiya-problemy-1914-2000-gg>. – Название с экрана.

⁵⁷ Цовян Д. Г. Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в годы первой мировой войны. 1914–1917 гг.. – С. 186.

⁵⁸ Там же.

⁵⁹ Утгофф В. С. Белорусские беженцы Первой мировой войны в 1914 – 1922 гг. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Утгофф Валентина Сергеевна. – СПб., 2003. – 183 с.

⁶⁰ Златина М. А. Проблема еврейского беженства в России в период Первой мировой войны (июль 1914 – зима 1915/1916 гг.) : автореф. дис. на стоиск. науч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02. «Отечественная история» / М. А. Златина. – СПб., 2010. – 25 с.

⁶¹ Трошина Т. Поляки в Архангельской губернии в годы Первой мировой войны: [Электронный ресурс]/ Т. Трошина. – Режим доступа : http://lib.pomorsu.ru/exile/Polska_ssyłka/Troshina.rtf. – Название с экрана.

⁶² Кищенко М. С. Беженцы Первой мировой войны в Ярославской губернии. – С. 61–65.

⁶³ Белова И. Б. Первая мировая война и российская провинция: 1914 - февраль 1917 гг. : по материалам Калужской и Орловской губерний. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Белова Ирина Борисовна. – Калуга, 2007. – 277 с. [Электронный ресурс] / И. Б. Белова. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/pervaya-mirovaya-voina-i-rossiiskaya-provintsiya-1914-fevral-1917-gg-po-materialam-kaluzhsko>. – Название с экрана.

⁶⁴ Суханова О. Н. Калужское земство в годы Первой мировой войны : автореф. дис. на стоиск. науч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02. «Отечественная история» / О. Н. Суханова. – Владимир, 2012. – 23 с.

⁶⁵ Букалова С. В. Орловская губерния в годы Первой мировой войны: социально-экономические, организационно-управленческие и общественно-политические аспекты (июль 1914 февраль 1917 года) : автореф дисс. на стоиск. науч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02. «Отечественная

история» / С. В. Букалова. – Орел, 2005. – 24 с. [Электронный ресурс] / С. В. Букалова. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/orlovskaya-guberniya-v-gody-pervoi-mirovoi-voiny-sotsialno-ekonomicheskie-organizatsionno-up>. – Название с экрана.

⁶⁶ Гавриков Ф. А. Города российской провинции в условиях Первой мировой войны: на примере Курской губернии: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – Курск : РГБ, 2007. (Из фондов Рос. госуд. библиотеки). – 307 с. : [Электронный ресурс] / Ф. А. Гавриков. – Режим доступа: <http://diss.rsl.ru/diss/07/0088/070088014.pdf>. – Название с экрана.

⁶⁷ Щетинина А. С. Беженцы на юге Западной Сибири 1914–1923 гг.: источники и методы изучения: дис. ... канд. ист. наук : 07.00.09 / Щетинина Анна Сергеевна. – Барнаул, 2007. – 204 с.

⁶⁸ Зигель И. А. Новгородской губернской администрации и органов местного самоуправления в годы Первой Мировой войны : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Зигель Ирина Анатольевна. – Великий Новгород, 2003. – 206 с. [Электронный ресурс] / И. А. Зигель. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/deyatelnost-novgorodskoi-gubernskoi-administratsii-i-organov-mestnogo-samoupravleniya-v-gody#ixzz2AZWj2ZH8>. -- Название с экрана.

⁶⁹ Белова И. Б. Первая мировая война и российская провинция. 1914–февраль 1917 г. / И. Б. Белова. – М., 2011.

⁷⁰ Реєнт О. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз / О. Реєнт, Б. Янишин // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 3.

⁷¹ Передмова // Проблеми історії України ХІХ – початок ХХ ст. – К., 2002. – Вип. ІV. – С. 3.

⁷² Реєнт О. П. Перша світова війна: історико-теоретичні аспекти вивчення проблеми / О. П. Реєнт // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2002. Вип. ІV. – С. 5–11.

⁷³ Там само. – С. 11.

-
- ⁷⁴ Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни / О. В. Сердюк // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. – К., 2002. – Вип. IV. – С. 111–132.
- ⁷⁵ Там само. – С. 119.
- ⁷⁶ Там само. – С. 129.
- ⁷⁷ Лазанська Т. І. Становище біженців в роки першої світової війни / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2009. – Вип. XVI. – С. 196–240.
- ⁷⁸ Лазанська Т. І. Німці-виселенці в українських губерніях у роки Першої світової війни / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – Вип. IV. – С. 186–240.
- ⁷⁹ Донік О. М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2005. – Вип. IX. – С. 61–86.
- ⁸⁰ Донік О. М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914 – 1918 рр.) / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – Вип. IV. – С. 155–182.
- ⁸¹ Загребельна, Н. І. Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування. – С. 255–269.
- ⁸² Загребельна Н. І. Громадські гуманітарні організації в Україні у роки Першої світової війни : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Загребельна Ніна Іванівна. – К., 2004. – 244 с.
- ⁸³ Загребельна Н. Велика війна: українство і благодійність (1914 – 1917 рр.) / Н. Загребельна, І. Коляда. – К., 2006.
- ⁸⁴ Донік О.М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни. – С. 82.

-
- ⁸⁵ Безугла О. Взаємини керівництва ВЗС та правлячих кіл Росії: до постановки/ О. Безугла // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – Чернігів, 2004. – Вип. 27. – С. 82–89.
- ⁸⁶ Захарова О. А. Всероссийский земский союз и проблема беженцев в условиях политического кризиса лета – осени 1915 года / О. А. Захарова // Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: IV междунар. науч. конф., 8 дек. 2006 г.: сб. науч. тр.: в 2 т. – Белгород, 2007. – Т. 2. – С. 111–119.
- ⁸⁷ Грицак Я. Й. Нарис історії України : формування модерної нації. 19-20 ст. / Я. Й. Грицак. – К., 1996. – С. 106.
- ⁸⁸ Сулига І. Г. Південно-Західні комітету Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни / І. Г. Сулига // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2001. – Вип. III. – С. 234–239.
- ⁸⁹ Загребельна Н. І. Роль Комітету Її Імператорської високості великої княжни Тетяни Миколаївни в організації надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій у роки Першої світової війни / Н. І. Загребельна // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2005. – Вип. IX. – С. 87–91.
- ⁹⁰ Сейко Н. А. Фундація княжни Тетяни Миколаївни як доброчинна організація періоду I світової війни / Н. А. Сейко. // Вісник Житомирського пед. ун-ту. – Житомир, 2003. – С. 164–167.
- ⁹¹ Жванко Л. М. Діяльність Харківського губерньського відділення Тетянинського комітету / Л. М. Жванко // Історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 104–109.
- ⁹² Сердюк О.В. Біженство в Україні під час Першої світової війни. – С. 119.
- ⁹³ Баран І. Галичина на початку Першої світової війни: проблема біженців : [Електронний ресурс] / І. Баран. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/NZTNPU_ist/2009_2/materialy/2009_2/Baran.pdf. – Назва з екрану.

-
- ⁹⁴ Бернадський Б.В. Волинь у роки Першої світової війни: дис... дис. канд. іст. Наук: 07.00.01 / Бернадський Богдан Васильович. – Луцьк, 1999. – 197 с.
- ⁹⁵ Кліщинський П. В. Примусова евакуація населення й майна з прифронтових зон губерній Правобережної України у червні – жовтні 1915 р. / П. В. Кліщинський // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2009. – Вип. XVI. – С. 154.
- ⁹⁶ Багас Л. М. Вирішення проблеми біженців у Подільській губернії під час Першої світової війни. – Режим доступу : www.nbu.gov.ua/portal/soc...vurimerry%20problem.pdf. – Назва з екрану.
- ⁹⁷ Джумига Є. Ю. Умови життя дітей в Одесі під час Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.): соціально-економічний аспект / Є. Ю. Джумига // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2003. – Вип. XIX. – С. 369–379.
- ⁹⁸ Пархоменко В. А. У войны забытое лицо... Малоизвестные страницы Первой мировой войны / В. А. Пархоменко. – Николаев, – 2011. – 180 с.
- ⁹⁹ Пархоменко В. А. Громадське життя Миколаєва в роки Першої світової війни (1914 – 1918). – С. 106–109 : [Електронний ресурс] / В. А. Пархоменко. – Режим доступу : www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npchdu/History/2004.../19-20.pdf. – Назва з екрану.
- ¹⁰⁰ Шевченко В. М. Проблема біженців на Чернігівщині в роки Першої світової війни / В. М. Шевченко // Проблеми історичного та географічного краєзнавства Чернігівщини: зб. ст. – Чернігів, 1999. – Вип. 4. – С. 54–57.
- ¹⁰¹ Жванко Л. М. З історії перебування біженців Першої світової війни в Катеринославській губ. (1915 р.) / Л. М. Жванко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / [Ред. кол. : С. І. Світленко (відп. ред.) та ін.]. – Дніпропетровськ, 2006. – Вип. 4. – С. 218–224.
- ¹⁰² Жванко Л. М. Румунські біженці Першої світової війни на Полтавщині / Л. М. Жванко // Архіви і документальна спадщина Полтави: минуле, сучасне,

перспективи. 1903 – 2003: наук.-практич. конф. / редкол. Г. П. Білоус [та ін.]. – Полтава, 2003 – С. 208–215.

¹⁰³ Жванко Л. Біженці Першої світової війни на Полтавщині (1915 – 1916 роках) / Л. Жванко // П'ята Полтавська наук. конф. з істор. краєзнавства: матеріали доп. і повідом., 3 – 4 груд. 2003 р. – Полтава, 2003 – С. 113–118.

¹⁰⁴ Жванко Л. М. Харківська губернія у роки Першої світової війни: становлення системи органів допомоги біженцям / Л. М. Жванко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. зб. ст. / відп. ред. П. Т. Тронько [та ін.]. – К., 2006. – Вип. 33. – С. 341–361.

¹⁰⁵ Žvanko Ljubov'. Die medizinische Versorgung von Kriegsflüchtlingen im Ersten Weltkrieg: das ukrainische Beispiel / Ljubov' Žvanko // Medizin und Krieg in historischer Perspektive. Medycyna i wojna in historischer Perspektive. / Ute Caumanns, Fritz Dross, Anit Magowska (Hrsg. / red.). – Frankfurt am Mein, – S. 128–140.

¹⁰⁶ Жванко Л. Правове регулювання соціального захисту біженців Першої світової війни в Російській імперії. (1914 – 1915 рр.) / Л. Жванко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2008. – Вип. XIV. – С. 233–246.

¹⁰⁷ Жванко Л. Становлення системи органів допомоги біженцям на українських землях (1914 – 1915 рр.) / Л. Жванко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. зб. ст. / відп. ред. П. Т. Тронько [та ін.]. – К., 2004. – Вип. 27. – С. 364–375.

¹⁰⁸ Жванко Л. М. Генеза нормативно-правової бази біженства у роки Першої світової війни : український вимір/ Л. М. Жванко // Науковий вісник Ужгородського університету. – Ужгород, 2009. – Вип. 23. – С. 5–17.

¹⁰⁹ Качмала В. Проблема біженців на Лівобережній Україні під час Першої світової війни / В. Качмала // Київська старовина. – 2011. – № 4. – С. 97–107.

¹¹⁰ Жванко Л. М. Іноземні біженці Першої світової війни в Україні / Л. Жванко // Київська старовина. – 2005. – № 3. – С. 77–93.

-
- ¹¹¹ Лихачова Т. М. Культурно-просвітницька робота серед біженців-поляків з Королівства Польського в роки Першої світової війни / Т. М. Лихачова // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії: зб. наук. пр. – Х., 2007. – Вип. 10. – С. 86–94.
- ¹¹² Лихачова Т. М. Польські біженці в Росії (серпень 1914 р. – листопад 1917 р.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Лихачова Тетяна Миколаївна. – Х., 2010. – 220 с.
- ¹¹³ Лихачова Т. Польські організації допомоги жертвам війни в системі державної та суспільної опіки над біженцями на Сході (1914 – 1921 рр.) / Т. Лихачова // Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku. Praca zbiorowa pod redakcją H. Strońskiego i G. Seroczyńskiego. – Olsztyn – Charków, 2010. – S. 33–51.
- ¹¹⁴ Жванко Л. Польські біженці Першої світової війни в Харкові/ Л. Жванко // Формування історичної пам'яті: Польща і Україна: матеріали між народ. наук.-практ. конф., 12 трав. 2007 р. – Х., 2008. – С. 18–33.
- ¹¹⁵ Жванко Л. Перша світова війна і проблеми польських біженців в Україні (1914 – 1918 рр.) / Л. Жванко // Res Historica. – Lublin, 2010. – Tom 30. – S. 79–108.
- ¹¹⁶ Žvanko Ļubova. Latvies bēgļi Pirmā pasaules kara gados Harkovā (1915 – 1916) / Ļ. Žvanko // Latvijas Kara museum gadagrāmata. X. – Rīga, 2009. – L. 19–38.
- ¹¹⁷ Сейко Н. А. Добродійність поляків у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.). Київський учбовий округ / Н. А. Сейко. – Житомир, 2007. – С. 170.
- ¹¹⁸ Білоус Л. В. Депортації єврейського населення на території Російської імперії під час Першої світової війни / Л. В. Білоус // Укр. іст. журнал. – 2011. – № 2. – С. 65–79.
- ¹¹⁹ Кравченко О. Б. Благодійна діяльність Православної церкви в Харківській єпархії (1799–1917 рр.) : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Кравченко Олена Валентинівна. – Харків, 2003. – С. 167–170.

¹²⁰ Телуха С. С. Церковно-адміністративна та громадсько-політична діяльність митрополита Антонія (Храповицького) в Харківській єпархії (травень 1914 – червень 1918 років) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Телуха Світлана Степанівна. – Харків, 2010. – 194 с.

¹²¹ Жванко Л. Допомога духовенства Полтавщини біженцям Першої світової війни / Л. Жванко // Історія релігій в Україні: праці XIII-ї міжнарод. наук. конф. 20 – 22 трав. 2003 р. – Кн. I. – [Ред. кол. В. Гаюк, Я. Дашкевич, Л. Моравська]. – Львів, 2003. – С. 233–238.

¹²² Жванко Л. М. Духовенство Харківщини та організація допомоги біженцям / Л. М. Жванко // Історія релігій в Україні: наук. щорічник. – В 2-х кн. – Кн. 1. – Львів, 2005. – С. 243–249.

¹²³ Жванко Л. М. Роль духовенства у проведенні благодійних зборів на користь біженців Першої світової війни / Л. М. Жванко // Історія релігій в Україні: наук. щорічник. – В 2-х кн. – Кн. 1. – Львів, 2005. – С. 262–269.

¹²⁴ Жванко Л. До проблеми задоволення релігійних потреб біженців католиків у Російській імперії (1914 – 1918 рр.) / Л. Жванко // *Studia Polonijne*. – Lublin : Towarzystwo naukowe KUL Katolicki uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, 2009. – Tom 30. – S. 137–147.

¹²⁵ Жванко Л. Н. Проблема оказания духовно-религиозной помощи беженцам Первой мировой войны (на примере украинских губерний) / Л. Н. Жванко, А. А. Нестуля // Первая мировая война. Взгляд спустя столетие: материалы междунар. науч.-практич. конф. «Первая мировая война и современный мир», 26 – 27 мая 2010 г. – М., 2011 – С. 314–327.

¹²⁶ Заброварний Б. Й. Українське село в роки першої світової війни / Б. Й. Заброварний, О. Г. Михайлюк. – Луцьк, 2002.

¹²⁷ Історія українського селянства: нариси: в 2 т. / відп. ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2006. – Т. 1.

-
- ¹²⁸ Турченко Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кін. XIX ст. – 1921 р.) : Історичні нариси / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко. – К., 2003. – С. 104.
- ¹²⁹ Рєєнт О. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз. – С. 3–37.
- ¹³⁰ Рєєнт О. Україна у Великій війні 1914 – 1918 рр.: основні дослідницькі напрямки в сучасній українській історіографії. – С. 48.
- ¹³¹ Сегеда Г. В. Огляд джерел та літератури з проблеми біженців в Україні у період Першої світової війни / Г. В. Сегеда // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2005. – Вип. IX. – С. 136 – 146.
- ¹³² Жванко Л. Біженство Першої світової війни: історіографія проблеми чи проблеми історіографії / Л. Жванко // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2008. Вип. 18. – С. 380 – 392.
- ¹³³ Верховцева І. Г. Діяльність земств Правобережної України (1911-1920 рр.). : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. Г. Верховцева . –Черкаси, 2004.– С. 14.
- ¹³⁴ Толокньов І. В. Залізничний транспорт України в період Першої світової війни (1914 – 1918 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Толокньов Іван Валерійович. – К, 2000. – 195 с.
- ¹³⁵ Шапошнікова Н. О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Шапошнікова Наталя Олександрівна. – К., 1999. – 194 с.
- ¹³⁶ Ореховський В. О. Діяльність Російського товариства Червоного Хреста у роки Першої світової війни (1914 – 1917 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Ореховський Вадим Олегович. – Чернівці, 1997. – 247 с.
- ¹³⁷ Кучера І. В. Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914–1917 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Всесвітня історія» / І. В. Кучера. – Чернівці, 2005. – 20 с.

-
- ¹³⁸ Захарова О. О. Князь Георгій Львов та його діяльність на чолі Всеросійського Земського Союзу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 « Всесвітня історія» / О. О. Захарова. – Чернігів, 2007. – 20 с.
- ¹³⁹ Беккер Ж.-Ж. Первая мировая война / Ж.-Ж. Беккер. – М., 2006. – С. 5–6.
- ¹⁴⁰ Там же.
- ¹⁴¹ Там же. – С. 47.
- ¹⁴² Там же. – С. 50.
- ¹⁴³ Gatrell P. A Whole Empire Walking: Refugees in Russia During World War I / P. Gatrell. – Bloomington : Indiana University Press, 2005. – 318 p.
- ¹⁴⁴ Гетрелл П. Беженцы и проблема пола в России во время Первой мировой войны / П. Гетрелл // Россия и Первая мировая война (материалы междунар. коллоквиума) : – СПб., 1999. – С. 112.
- ¹⁴⁵ Гатрелл П. Беженцы в России в период Первой мировой войны / П. Гатрелл // Исторические записки: статьи. – М., 2004. – Т. 4 (122). – С. 65.
- ¹⁴⁶ Уолдрон П. Государство и общество в России в военное время: здравоохранение и больницы во время Первой мировой войны / П. Уолдрон // Первая мировая война. Взгляд спустя столетие: материалы междунар. науч.-практич. конф. «Первая мировая война и современный мир», 26–27 мая 2010 г. – М., 2011. – С. 121.
- ¹⁴⁷ Najdus W. Uchodzczy polscy w Rosji w latach 1917–1919 / W. Najdus // Kwartalnik Historyczny. – 1957. – № 6. – S. 24–40.
- ¹⁴⁸ Najdus W. Polacy w rewolucji 1917 roku / W. Najdus. – Warszawa, 1967. – S. 263–264.
- ¹⁴⁹ Spustek I. Polacy w Piotrogradzie 1914 –1917 / I. Spustek. – Warszawa, 1966.
- ¹⁵⁰ Pługawko D. Sienkiewicz w Szwajcarii / D. Pługawko. – Poznań, 1986.
- ¹⁵¹ Там само. – S. 14–15.

¹⁵² Korzeniowski M. Na wygnańczym szlaku... Działalność Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego na Białorusi w latach 1915 – 1918 / M. Korzeniowski. – Lublin, 2001.

¹⁵³ Korzeniowski M. Polski organizacje ratownicze wobec wydarzeń Rosji w 1918 roku / M. Korzeniowski, M. Mądzik // ROK 1918 w Europie Środkowo-Wschodniej. – Białystok, 2010. – S. 551–569.

¹⁵⁴ Korzeniowski M. Za Złotą Bramą. Działalność społeczno-kulturalna Polaków w Kijowie w latach 1905–1920 / M. Korzeniowski. – Lublin, 2009.

¹⁵⁵ Korzeniowski M. Na wygnańczym szlaku... Działalność Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego na Białorusi w latach 1915 – 1918. – S. 12.

¹⁵⁶ Korzeniowski M. Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej / M. Korzeniowski, M. Mądzik, D. Tarasiuk. – Lublin, 2007.

¹⁵⁷ Korzeniowski M., Mądzik M., Tarasiuk D. Tułaczy los. – S. 11.

¹⁵⁸ Achmatowicz A. Polityka Rosji w kwestii polskiej w pierwszym roku Wielkiej Wojny. 1914 – 1915 / A. Achmatowicz. – Warszawa, 2008.

¹⁵⁹ Głaz Alicja. Ewakuacja ludności cywilnej z Lubelszczyzny latem 1915 r. / A. Głaz // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Lublin – Polonia. – Lublin, 2001. – VOL. LVI. – S. 113–131.

¹⁶⁰ Piskorski Jan M. Wygnańcy. Przesiedlenia i uchodźcy w dwudziestowiecznej Europie / J.M. Piskorski. – Warszawa, 2010.

¹⁶¹ Скалабан В. Белорусские беженцы Первой мировой войны: перспективы изучения / В. Скалабан // Последняя война Российской империи: Россия, мир накануне, в ходе и после Первой мировой войны по документах российских и зарубежных архивов : Материалы междунар. науч. конф. Москва, 7 – 8 сентября 2004 г. / Отв. ред. В. П. Козлов. – М., 2006 – С. 66– 70.

¹⁶² Саматя В. Проблема беженцев в Белоруссии в годы Первой мировой войны : [Электронный ресурс] / В. Саматя. – Режим доступа : <http://www.nlr.ru:8101/exib/war 1/p39.htm>. – Название с экрана.

-
- ¹⁶³ Верстюк В. Ф. Українська революція: історичне значення та уроки / В. Ф. Верстюк // Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917 – 1921 рр. : Матеріали Всеукр. наук. конф. Кам'янець-Подільський, 6–7 грудня 2007 р. / Ред. кол. Смолій В. А. (співголова), Завальнюк О. М. (співголова), Реєнт О. П. та ін. – Кам'янець-Подільський, 2008. – С. 3.
- ¹⁶⁴ Кульчицький С. Вплив війн і революцій ХХ ст. на історичну долю України. – С. 422.
- ¹⁶⁵ Пахоменков Ю. Г. Радянська історіографія про суспільно-політичні процеси в Україні в 1917 – на початку 1918 рр.. / Ю. Г. Пархоменков // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 2. – С. 70.
- ¹⁶⁶ Солдатенко В. Ф. Революційна доба в Україні (1917–1920 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди / В. Ф. Солдатенко. – К., 2011. – С. 10.
- ¹⁶⁷ Солдатенко В. Ф. Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917–1920 рр. в Україні / В. Ф. Солдатеко // Укр. іст. журн. – 2008. – № 1. – С. 76.
- ¹⁶⁸ Дацків І. Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів, 1917 – 1923 рр. / І. Б. Дацків. – Тернопіль, 2009– С. 28–29.
- ¹⁶⁹ Бейкер Марк. Погляд одного історика на розвиток сучасної історіографії Української революції 1917 – 1920рр.. / М. Бейкер // Україна модерна. – 2005. – № 9. – С.71.
- ¹⁷⁰ Білан Ю. А. Перемога Великої Жовтневої революції і встановлення Радянської влади на Україні / Ю. Білан – К., 1957.
- ¹⁷¹ Лихолат А. В. Розгром націоналістичної контрреволюції в Україні (1917 – 1922 рр.) / А. В. Лихолат. – К., 1955.
- ¹⁷² Лихолат А. В. Здійснення Ленінської національної політики на Україні / А. В. Лихолат. – К., 1967.

-
- ¹⁷³ Хміль І. С. З прапором миру крізь полум'я війни: Дипломатична діяльність УРСР (1917–1920) / І. С. Хміль. – К., 1962.
- ¹⁷⁴ Короливский С. М. Победа советской власти на Украине / С. М. Короливский, М. А. Рубач, Н. И. Супруненко. – М., 1967.
- ¹⁷⁵ Великий Жовтень і Громадянська війна на Україні: Енцикл. довід. / Редкол. І. Ф. Курас (відп. ред та ін.). – К., 1987.
- ¹⁷⁶ Реєнт О. П. Робітники України в 1917 – 1920 рр. Соціально-політичні та економічні зміни: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. П. Реєнт. – К. 1994. – С. 22.
- ¹⁷⁷ Субтельний Орест. Україна: Історія / О. Субтельний. – К., 1993.
- ¹⁷⁸ Магочій П. Історія України / П. Магочій. – К., 2007.
- ¹⁷⁹ Гунчак Т. Україна: Перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К., 1993.
- ¹⁸⁰ Нагаєвський І. Історія Української Держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К., 1994.
- ¹⁸¹ Солдатенко В. Ф. Революційна доба в Україні (1917–1920 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди. – С. 10.
- ¹⁸² Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада: [навчальний посібник] / В. Ф. Верстюк. – К., 1997.
- ¹⁸³ Верстюк В. Ф. Проголошення Української Народної Республіки та політична боротьба за владу в Україні у листопаді–грудні 1917 р. / В. Ф. Верстюк // Проблеми вивчення історії Української революції. 1917–1921 рр. / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007. – Вип. 2. – С. 5–32.
- ¹⁸⁴ Верстюк В. Ф. Склад і структура Української Центральної Ради / В. Ф. Верстюк // Проблеми вивчення історії Української революції. 1917 – 1921 рр. / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2009. – Вип. 4. – С. 5–30.
- ¹⁸⁵ Кульчицький С. В. Російська революція 1917 року: новий погляд / С. Кульчицький ; НАН України, Ін-т історії. – К., 2003.

-
- ¹⁸⁶ Солдатенко В. Ф. Революційна доба в Україні (1917–1920 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди / В.Ф. Солдатенко. – К., 2011.
- ¹⁸⁷ Капелюшний В. П. Здобута і втрачена незалежність: Історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917 – 1921 рр.) / В. П. Капелюшний. – К., 2003. – С. 586–605.
- ¹⁸⁸ Там само. – С. 292.
- ¹⁸⁹ Жванко Л. Джерело до історії політики Української Центральної Ради щодо біженців Першої світової війни / Л. Жванко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр. – К., 2007. – Вип. 2. – С. 94–102.
- ¹⁹⁰ Жванко Л. М. Біженство Великої війни 1914 – 1918 рр. в часи Української Центральної Ради: документальні свідчення / Л. М. Жванко // Історичний журнал. – 2009. – № 4. – С. 102–115.
- ¹⁹¹ Кудлай О. Діяльність Народного міністерства внутрішніх справ / О. Кудлай // Укр. іст. журнал. – 2005. – № 2. – С. 90–104.
- ¹⁹² Там само. – С. 98.
- ¹⁹³ Там само. – С. 100.
- ¹⁹⁴ Там само. – С. 99.
- ¹⁹⁵ Там само.
- ¹⁹⁶ Жванко Л. Ad fontes. Зовнішнє відомство Української Народної Республіки та врегулювання проблеми біженців Першої світової війни / Л. Жванко // Зовнішні справи. – 2009. – №. 8–9. – С. 53–56.
- ¹⁹⁷ Кудлай О. Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917 – квітень 1918 рр.) / О. Кудлай. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2008. – С. 43
- ¹⁹⁸ Українське державотворення: Невитребуваний потенціал. Словник-довідник / За ред. О. М. Мироненка. – К.: Либідь, 1997. – С. 90 – 91.
- ¹⁹⁹ Там само. – С. 288.
- ²⁰⁰ Верстюк В. Діячі Української Центральної Ради : бібліогр. довідник / В. Ф. Верстюк, Т. С. Осташко ; НАН України, Укр. міжнарод. ком. з питань наук. і

культ. – К., 1998.

²⁰¹ Жванко Л. Біженство Великої війни 1914 – 1918 рр. в часи Української Центральної ради: документальні свідчення. – С. 102–115.

²⁰² Жванко Л. Українська Центральна Рада і біженці Першої світової війни. / Л. Жванко // Київська старовина. – 2009. – № 4. – С. 46–64.

²⁰³ Кульчицький С. Українська держава часів гетьманщини / С. Кульчицький // Укр. іст. журнал. – 1992. – № 7–8. – С. 60–79.

²⁰⁴ Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія / В. Ф. Солдатенко. – К., 1999. – 976 с.

²⁰⁵ Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси / Р. Пиріг / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2011.

²⁰⁶ Пиріг Р. Я. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією / Р. Я. Пиріг / НАН України. Інститут історії України. – К., 2008.

²⁰⁷ Реєнт О. П. У робітнях історичної науки / О. П. Реєнт. – К., 1999. – 352 с.

²⁰⁸ Реєнт О. П. Павло Скоропадський / О. П. Реєнт. – К., 2003.

²⁰⁹ Жванко Л. Підготовка до реєвакуації біженців «Великої війни» за гетьманства П.Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.) / Л. Жванко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : зб. статей / відп. ред. П. Т. Тронько [та ін.]. – К., 2005. – Вип. 29 : Зразок вірного служіння Батьківщині... : збірник наук. праць на пошану П. Т. Тронька. – С. 306–317.

²¹⁰ Колосова О. О. Питання аксіології соціальної політики Гетьманату 1918 р. у контексті дослідження її правового забезпечення / О. О. Колосова // Вісник Черкаського ун-ту. – Черкаси, 2008. – Вип. 133–134. – С. 109–114.

²¹¹ Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.) / Л. Жванко. – Х., 2007.

²¹² Веденєєв Д. В. Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби Української держави. 1917 – 1923 роки / Д. В. Веденєєв, Д. В. Будков. – К., 2006.

-
- ²¹³ Дацків І. Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів, 1917 – 1923 рр. / І. Б. Дацків. – Тернопіль, 2009.
- ²¹⁴ Сохань П. Проблеми військовополонених, інтернованих та біженців у міждержавних відносинах України та Болгарії (1918-1926 рр) / П. Сохань, В. Павленко // Міжнародні зв'язки: наукові пошуки та знахідки. – К., 2004. – Вип. 13. – С.86–95.
- ²¹⁵ Лупандін О. І. Українсько-російські мирні переговори 1918 р. / О. І. Лупандін. – К., 1994.
- ²¹⁶ Лупандін О. І. Політика радянського уряду Росії щодо України в 1918 р.. / О. І. Лупандін // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр. – К., 2007. – Вип. 2. – С. 143–157.
- ²¹⁷ Филатов О. В. Украинско - Российская мирная конференція 1918 г. / О. В. Филатов. – Полтава, 1995.
- ²¹⁸ Лупандін О. І. Політика радянського уряду Росії щодо України в 1918 р.. – С. 145.
- ²¹⁹ Филатов О. В. Украинско - Российская мирная конференція 1918 г. – С. 41.
- ²²⁰ Мирні переговори між Українською державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань: Зб. док-в і матер. / Упоряд. О. І. Лупандін, І. В. Ралле, Л. В. Яковлева; Ін-т історії України НАН України, Ін-т східноєвропейських досліджень НАН України, Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В. К. Липинського (США) та ін. – К.; Нью-Йорк; Філадельфія, 1999. – 369 с.
- ²²¹ Дацків І. Б. Дипломатичні зносини між Українською Державою і Радянською Росією у 1918 р. – С. 94–121.
- ²²² Байлема Т. М. Соціальна політика національних урядів України у 1917 – 1920 рр. (На матеріалах Подільської губернії) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. М. Байлема. – К., 2010. – 17 с.

-
- ²²³ Борисенко С. А. Українсько-російські відносини: квітень – грудень 1918 року : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / С. А. Борисенко. – К., 2003. – 19 с.
- ²²⁴ Рафаловський Є. П. Продовольча політика урядів Української держави : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Рафаловський Євген Павлович. – К., 2007. – 198 с.
- ²²⁵ Козинець І. Ю. Державотворчі процеси на Волині в добу гетьманату П. Скоропадського : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Козинець Ірина Юріївна. – К., 2009. – 248 с.
- ²²⁶ Підлісний Д. В. Формування системи місцевих органів державної адміністрації та самоврядування Харківської губернії за часів гетьманату П. Скоропадського (квітень – грудень 1918 року) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Підлісний Дмитро Вадимович. – Х., 2009. – 254 с.
- ²²⁷ Жванко Л. Підготовка до реєвакуації біженців «Великої війни» за гетьманства П. Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.). – С. 306–317.
- ²²⁸ Жванко Л. Проблеми реєвакуації польських біженців за доби Української Народної Республіки та Гетьманату Павла Скоропадського (1917 – 1918 рр.) / Л. Жванко // Polska dyplomacja na Wschodzie w XX początkach XXI wieku. Praca zbiorowa pod redakcją H. Strońskiego i G. Seroczyńskiego. – Olsztyn – Charków, 2010. – S. 51–68.
- ²²⁹ Жванко Л. До проблеми репатріації іноземних біженців з територій колишньої Російської імперії (1918 – 1925 рр.) / Л. Жванко // Київська старовина. – 2011. – № 2. – С. 81–97.
- ²³⁰ Mędrzecki W. Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku / W. Mędrzecki. – Warszawa, 2000.
- ²³¹ Tam samo. – S. 186–187.
- ²³² Tam samo. – S. 307.
- ²³³ Korzeniowski M., Mańdzik M., Tarasiuk D. Tułaczy los. – S. 221–227.

-
- ²³⁴ Głaz Alicja. Repatriacja ludności polskiej z terenu byłego imperium rosyjskiego w latach 1917 – 1924. Rozprawa mps doktorska Biblioteka Główna UMCS w Lublinie, 2001. : [Reżim elektronowy] / A. Głaz. – Warunki dostępu : www.umcs.lublin.pl/articles.php. – Nazwa z ekranu.
- ²³⁵ Korzeniowski M. Za Złotą Bramą. – S. 582–583.
- ²³⁶ Бартеле Т., Шалда В. Латышские беженцы в России в годы гражданской войны. – С. 18 – 31.
- ²³⁷ Там же. – С. 27.
- ²³⁸ Die Besatzung der Ukraine 1918. Historischer Kontext – wirtschaftliche und soziale Folgen. / W. Dornik – St. Karner (Hg.). –Graz, Wien, Klagenfurt, 2008. – 223 s.
- ²³⁹ Окупація України 1918 року: Історичний контекст – стан дослідження – економічні та соціальні наслідки (Матеріали наукової конференції) / Упор. Вольфрам Дорнік, Стефан Карнер; перекл. з нім. мови Миколи Кушніра. – Чернівці, 2009.
- ²⁴⁰ Наумов С. Окупація України 1918 року: Історичний контекст – стан дослідження – економічні та соціальні наслідки (Матеріали наукової конференції) / Упор. Вольфрам Дорнік, Стефан Карнер; перекл. з нім. мови Миколи Кушніра. – Чернівці : Зелена Буковина, 2009. – 205 с. / С. Наумов. // Україна модерна. – 2010. – № 6 (17). – С. 302–309.– С. 309.
- ²⁴¹ Там само. – С. 308.
- ²⁴² Українська Центральна Рада : документи і матеріали: У 2 т. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.] / НАН України, Ін-т історії України. – К., 1997. – Т. 2: Грудень 1917 р. – квітень 1918 р. – 422 с.
- ²⁴³ Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали. (1914 – 1918) / Л. М. Жванко. – Х., 2009. – 360 с.
- ²⁴⁴ Гай-Нижник П. П. Український Державний банк: історія становлення. Документи і матеріали (1917 – 1918 рр.) / П. П. Гай-Нижник. – К., 2007. – 340 с.

-
- ²⁴⁵ Східне Поділля в добу Української Центральної Ради та Гетьманату П.Скоропадського (березень 1917 – грудень 1918 рр.) : Зб. док. та матеріалів / Упоряд. К. Завальнюк, Т. Стецюк. – Вінниця, 2008. – 208 с.
- ²⁴⁶ Мирні переговори між Українською державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань: Зб. док-в і матер. / Упоряд. О. І. Лупандін, І. В. Ралле, Л. В. Яковлева; Ін-т історії України НАН України, Ін-т східноєвропейських досліджень НАН України, Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В. К. Липинського (США) та ін. – К., 1999. – 369 с.
- ²⁴⁷ Рудий Г. Я. Матеріали періодичної преси 1917 – 19140 рр. як джерело вивчення культурної спадщини України / Г. Я. Рудий // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. зб. ст. / відп. ред. П. Т. Тронько [та ін.]. – К., 2006. – Вип. 33. – С. 294.
- ²⁴⁸ Гурко В. И. Война и революция в России. Мемуары командующего Западным фронтом. 1914 – 1917 / В. И. Гурко; [пер. с англ. М. Г. Барышникова]. – М., 2007. – 399 с.
- ²⁴⁹ Людендорф Э. Мои воспоминания о войне. Первая мировая война в записках германского полководца. 1914 – 1918 / Э. Людендорф. – М., 2007. – 351 с.
- ²⁵⁰ Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары министра иностранных дел Австро-Венгрии / О. Чернин. – СПб., 2005. – 521 с.
- ²⁵¹ Скоропадський П. Спогади / П. Скоропадський. – К., 1995. – 493 с.
- ²⁵² Стебницький П. Вибрані твори / П. Стебницький [Упорядкування та вступна стаття І. Старовойтенко]. – К., 2009. – 632 с.
- ²⁵³ Галаган Микола. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.) : Документально-художнє видання / М. Галаган. – [Передмова Т. Осташко, В. Соловійова]. – К., 2005. – 656 с.
- ²⁵⁴ Чикаленко Євген. Щоденник (1907 - 1917): у 2-х т. / Євген Чикаленко. – К., 2004. – Т. 1. – 428 с.

-
- ²⁵⁵ Несвіцький О.О. Полтава у дні революції та в період смуги 1917 – 1922 рр. Щоденник / О.О. Несвіцький. – Полтава. – 278 с.
- ²⁵⁶ Гуммерус Г. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві / Г. Гуммерус; [пер. з фін., коментарі та передмова Й. Ремі, В. Пилипенка]. – К., 2004. – 188 с.
- ²⁵⁷ Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема. За людинознавчу історію України (про актуальність історії повсякденності) : [електронний ресурс] / О. Удод. – Режим доступу : [http://www. novadoba.org.ua/node/58](http://www.novadoba.org.ua/node/58). – Назва з екрану.
- ²⁵⁸ Гетрелл П. Беженцы и проблема пола в России во время Первой мировой войны / П. Гетрелл // Россия и Первая мировая война (материалы междунар. коллоквиума) : – СПб., 1999. – С. 115.
- ²⁵⁹ Нові перспективи історіописання /За ред. Пітера Берка. – Київ: Ніка-Центр, 2004. –392 с.
- ²⁶⁰ Piskorski Jan M. Wygnańcy. Przesiedlenia i uchodźcy w dwudziestowiecznej Europie / J. M. Piskorski. – Warszawa, 2010. – S. 24.
- ²⁶¹ Полян П. Вся Россия ходуном: беженцы Первой мировой войны и конец империи. GatrellP. A Whole Empire Walking. Refugees in Russia during World War I. – Bloomington&Indianapolis: Indiana University Press, 1999. – 318 p. : [Electronic resource] / Полян П. – Access mode : [http:// magazines.russ.ru/ nz/2002/5/rec.html](http://magazines.russ.ru/nz/2002/5/rec.html). – Name from a screen.
- ²⁶² Piskorski Jan-Maria. Wygnańcy. Przesiedlenia i uchodźcy w dwudziestowiecznej Europie. – S. 24.
- ²⁶³ Korzeniowski M. Na wygnańczym szlaku... Działalność Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego na Białorusi w latach 1915 – 1918 / M. Korzeniowski. – Lublin : Lubelske Towarzystwo Naukowe, 2001. – S. 12.
- ²⁶⁴ Реєнт О. П. Україна в імперську добу XIX – поч. XX ст. / О. Реєнт. – К., 2003. – С. 297.

-
- ²⁶⁵ Попик С. Д. Українці в Австрії 1914 – 1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни / С. Д. Попик. – К., Чернівці, 1999. – С. 66.
- ²⁶⁶ Отчет о деятельности Харьковского Прикарпатского комитета за 1915^й год. – Х., 1916. – С. 2.
- ²⁶⁷ Лихачова Т. М. Польські біженці в Росії (серпень 1914 р. – листопад 1917 р.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Лихачова Тетяна Миколаївна. – Х., 2010. – С. 83.
- ²⁶⁸ Положение об обеспечении нужд беженцев // Собрание указаний и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате, 1915. – Том Первый. Второе полугодие. – Пг., 1915. – № 242. – 1 сентября. – С. 2424.
- ²⁶⁹ Курцев А. Н. Беженство / А. Н. Курцев // Россия и Первая мировая война (материалы междунар. коллоквиума) : – СПб., 1999. – С. 129–146.
- ²⁷⁰ Хаген Марк фон. Великая война и искусственное усиление этнического самосознания в Российской империи / М. фон Хаген // Россия и Первая мировая война (материалы междунар. коллоквиума) : – СПб., 1999– С. 387.
- ²⁷¹ Piskorski Jan M. Wygnańcy. Przesiedlenia i uchodźcy w dwudziestowiecznej Europie. – S. 32.
- ²⁷² Баберовські Йорг. Червоний терор. Історія сталінізму/ Й. Баберовські. – К., 2007.
- ²⁷³ Неволин Я. Организация помощи беженцам в Германии // Известия Киевской городской думы. – 1915. – № 11. – Ноябрь – С. 9.
- ²⁷⁴ Там же.
- ²⁷⁵ Попик С. Д. Українці в Австрії 1914 – 1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни / С. Д. Попик. – К., Чернівці, 1999. – С. 66.
- ²⁷⁶ Реєнт О. Україна в Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти. – С. 88.

- ²⁷⁷ Волковинський В. М. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни / В. М. Волковинський // Укр. іст. журнал. – 2004. – № 4. – С. 39.
- ²⁷⁸ Нахтигаль Р. Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни / Р. Нахтигаль // Укр. іст. журнал. – 2010. – № 2. – С. 103–104.
- ²⁷⁹ Нахтигаль Р. Донские немцы: 1830 – 1930 / Р. Нахтигаль. – Аугсбург, 2007. – С. 164.
- ²⁸⁰ Державний архів Полтавської області (далі. – Держархів Полтавської обл.), ф. 83, оп. 1, спр. 143, арк. 17–17 зв.
- ²⁸¹ Хроника // Бюллетень Комитета Юго-западного фронта. – 1916. – № 22. – 3 июля.
- ²⁸² Берест І. Р. Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Берест Ігор Романович. – Львів, 2009. – С. 94.
- ²⁸³ Попик С. Д. Українці в Австрії 1914 – 1918. – С. 69.
- ²⁸⁴ Берест І. Р. Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни. – С. 101.
- ²⁸⁵ Орженцкий Р. М. Деятельность общественных организаций в Англии и Франции по оказании помощи жертвам войны // Известия Главного комитета Всероссийского земского союза помощи больным и раненым воинам (далі – Известия ГК ВЗС). – 1916. – № 49. – 15 октября. – С. 8.
- ²⁸⁶ Enzyklopädie Migrationin Europa. Vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart. / Enzyklopädie. [Heraus gegeben vor Klaus J. Bade, Piter C. Emmer, Leo Lucassen und Jocher Oltmen]. – München, 2008. – S. 407 – 408.
- ²⁸⁷ Орженцкий Р. М. Деятельность общественных организаций в Англии и Франции по оказанию помощи жертвам войны // Известия ГК ВЗС. – 1916. – № 48. – 1 октября. – С. 107.
- ²⁸⁸ Білоус Л. В. Депортації єврейського населення на території Російської імперії під час Першої світової війни. – С. 98.

-
- ²⁸⁹ Україна крізь віки. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Інститут археології. – К., 1998. Т. 9 : Національне відродження України / В. Г. Сарбей. – [Б. м.] : [б.в.], 1999. – С. 306.
- ²⁹⁰ Беженцы и организация помощи им в связи с работами Особого Сопещения // Известия ВСГ. – 1916. – № 27 - 28. – 1 - 15 марта. – С. 174.
- ²⁹¹ Кучера І. В. Добровільна і примусова міграції населення Східної Галичини в роки Першої світової війни : [Електронний ресурс] / І. Кучера. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2009_19/Gileya_19/I2.pdf. – Назва з екрану.
- ²⁹² Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни. – С. 112.
- ²⁹³ Шаццлло В. К. Последняя война царской России / В. К. Шаццлло. – М., 2010. – С. 153.
- ²⁹⁴ Курцев А. Н. Беженство. – С. 131–132.
- ²⁹⁵ Отчет по Львовскому градоначальству (с 21 августа 1914 года по день эвакуации Львова – 7-е июня 1915 года) // Отчет временного военного генерал губернатора Галиции. – Львов, 1915. – С. 17.
- ²⁹⁶ Держархів Полтавської обл., ф. 83, оп. 1, спр. 143, арк. 37–38.
- ²⁹⁷ Там само, арк. 38.
- ²⁹⁸ Там само, арк. 41.
- ²⁹⁹ По России // Нежинец. – 1915. – № 35. – 22 августа. – С. 5.
- ³⁰⁰ Держархів Полтавської обл., ф. 83, оп. 1, спр. 143, арк. 41.
- ³⁰¹ Людендорф Э. Мои воспоминания о войне. Первая мировая война в записках германского полководца. 1914 – 1918 / Э. Людендорф. – М., 2007. – С. 77.
- ³⁰² Кліщинський П. В. Примусова евакуація населення й майна з прифронтових зон губерній Правобережної України у червні – жовтні 1915 р.. – С. 152.
- ³⁰³ Там само. – С. 153.

-
- ³⁰⁴ Журнал Особого совещания в Ставке Верховного Главнокомандующего 23 июня 1915 года о мерах при очищении войсками некоторых местностей Северо-и Юго-Западных фронтов // Законы и распоряжения о беженцах (По 1-е апреля 1916 г.): Вып. II. – М.: Городская тип., 1916. – С. 16.
- ³⁰⁵ Там же. – С. 17.
- ³⁰⁶ Там же.
- ³⁰⁷ Ганелин Р. Ш. От И. Л. Горемыкина к Б. В. Штюмеру: верховная власть и Совет Министров (сентябрь 1915 – январь 1916 г.) / Р. Ш. Ганелин, М. Ф. Флоринский // Россия и Первая мировая война (материалы междунар. коллоквиума) : – СПб., 1999. – С. 38.
- ³⁰⁸ Курцев А. Н. Беженство. – С. 133.
- ³⁰⁹ Совет Министров Российской империи в годы Первой мировой войны. Бумаги А. Н. Яхонтова. (Записки заседаний и переписка). – СПб., 1999. – С. 260.
- ³¹⁰ Там же.
- ³¹¹ Там же. – С. 267.
- ³¹² Там же. – С. 278.
- ³¹³ Głaz Alicja. Ewakuacja ludności cywilnej z Lubelszczyzny latem 1915 r. – S. 116.
- ³¹⁴ Беженцы и организация помощи им в связи с работами Особого Совещания // Известия ВСГ. – 1916. – № 27 - 28. – С. 174.
- ³¹⁵ Курлов П. Г. Гибель императорской России / П. Г. Курлов. – М., 1992. – С. 215.
- ³¹⁶ Гатрелл П. Беженцы в России в период Первой мировой войны. – С. 49.
- ³¹⁷ Там же.
- ³¹⁸ Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 28.
- ³¹⁹ По поводу «потока беженцев» // Одесский листок. – 1915. – 6 августа.
- ³²⁰ Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 28–27.
- ³²¹ Pługawko D. Sienkiewicz w Szwajcarii. – S. 15.

-
- ³²² Słodkowski W. Statystyczna księga wygnańców polskich podczas wojny europejskiej w latach 1914-1916. / W. Słodkowski. – M., 1916. – S. I–XVI.
- ³²³ Жванко Л. Перша світова війна і проблеми польських біженців в Україні... – С. 82.
- ³²⁴ Нелипович С. Г. Население оккупированных территорий рассматривалось как резерв противника. – С. 69.
- ³²⁵ Нелипович С. Г. Депортации в России 1914 – 1918 гг. – С. 53.
- ³²⁶ Бернадський Б. В. Волинь у роки першої світової війни. – С. 108.
- ³²⁷ Лазанська Т. І. Німці-виселенці в українських губерніях у роки Першої світової війни. – С. 90.
- ³²⁸ Білоус Л. В. Депортації єврейського населення на території Російської імперії... – С. 67, 70.
- ³²⁹ Златина М. А. Проблема єврейського беженства в Росії в період Першої світової війни... – С. 17–18.
- ³³⁰ Білоус Л. В. Депортації єврейського населення на території Російської імперії... – С. 68.
- ³³¹ Гетрелл П. Беженцы в России в период Первой мировой. – С. 59.
- ³³² Жванко Л. М. Проблема переміщених осіб Великої війни: прибуття німців-колоністів до Харкова (січень – березень 1915 р.). – С. 150.
- ³³³ Журнал очередного Валковского уездного земского собрания сессии 1915 г. 27 – 30 октября. – Валки: Типогр. Ф. В. Савченко, 1916. – С. 88.
- ³³⁴ Курцев А. Н. Беженцы первой мировой войны в России (1914 – 1917). – С. 104.
- ³³⁵ Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни. – С. 115.
- ³³⁶ Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 16.
- ³³⁷ История первой мировой войны, 1914 – 1918. – С. 205, 208.
- ³³⁸ Беженцы из Румынии // Одесские новости. – 1916. – 29 ноября, 10 декабря.
- ³³⁹ Жванко Л. М. Румунські біженці Першої світової війни на Полтавщині. – С. 210.

-
- ³⁴⁰ Курцев А. Н. Беженство. – С. 134.
- ³⁴¹ Там же. – С. 135.
- ³⁴² Толокнъов І.В. Залізничний транспорт України в період Першої світової війни (1914 – 1918 рр.). – С. 23–24.
- ³⁴³ Собрание уполномоченных губернских земств 7 – 9 сентября 1915 г. в Москве // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 24. – 10 октября. – С. 16.
- ³⁴⁴ Журнал заседаний Екатеринославского губернского земского собрания очередной сессии 1915 г. (С 15 по 23 января 1916 года). – С. 379.
- ³⁴⁵ Беженцы // Приднепровский край. Вечерний выпуск. – 1915. – 17 октября.
- ³⁴⁶ Беженцы // Приднепровский край. – 1915. – 22 октября.
- ³⁴⁷ Беженцы // Там же. – 28 октября.
- ³⁴⁸ Беженцы // Там же. – 29 октября.
- ³⁴⁹ Курцев А. Н. Беженцы первой мировой войны в России (1914–1917). – С. 104.
- ³⁵⁰ Кратный очерк деятельности Харьковского земства и Земского Союза по оказанию помощи беженцам (1915 – 1917 гг.). – С. 24.
- ³⁵¹ Ведомость о движении беженцев от 15 сентября по 31 октября 1915 г. // Известия ГК ВЗС. – 1915.– № 27. – 15 ноября. – С. 73.
- ³⁵² Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 10, арк. 140.
- ³⁵³ Курцев А. Н. Количество беженцев в российских регионах на 1916 – 1917 гг. – С.128.
- ³⁵⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 715, оп. 1 спр. 3071, арк. 9 зв.
- ³⁵⁵ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 36, арк. 73 - 74 зв.
- ³⁵⁶ Вердиева Х. Первая мировая война и беженцы – мусульмане Кавказа : [Электронный ресурс] / Вердиева Х. – Режим доступа : www.irs-az.com. – Название с экрана.
- ³⁵⁷ Гавриков А. Ф. Города российской провинции в условиях Первой мировой войны: на примере Курской губернии. – С. 155.

-
- ³⁵⁸ Жванко Л. М. З історії перебування біженців Першої світової війни в Катеринославській губ. (1915 р.). – С. 219.
- ³⁵⁹ Краткий очерк деятельности Харьковского земства и Земского Союза по оказанию помощи беженцам (1915 – 1917 гг.). – Х., 1918. – С. 11.
- ³⁶⁰ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 12, арк. 212; спр. 22, арк. 10, 12, 14, 26, 28, 31, 33, 34, 38, 40, 42, 44, 46.
- ³⁶¹ Курцев А. Н. Беженство. – С. 140.
- ³⁶² Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 36, арк. 73.
- ³⁶³ Журнал Чрезвычайного Екатеринославского Губернского Земского Собрания 27 июля 1916 года. – С. 82–85.
- ³⁶⁴ Курцев А. Н. Количество беженцев в российских регионах на 1916 – 1917 гг. – С. 130–132.
- ³⁶⁵ Хаген Марк фон. Великая война и искусственное усиление этнического самосознания в Российской империи. – С. 397.
- ³⁶⁶ Курцев А. Н. Количество беженцев в российских регионах на 1916 – 1917 гг. – С. 132.
- ³⁶⁷ Цовян Д. Г. Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в годы Первой мировой войны. – С. 59.
- ³⁶⁸ Смета расходов на устройство беженцев в городах // Известия ВСГ. – 1916.– № 25 - 26. – С. 98–99.
- ³⁶⁹ Там же. – С. 102–103.
- ³⁷⁰ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 36, арк. 76 зв.
- ³⁷¹ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 15, арк. 6, 19, 213, .
- ³⁷² Курцев А. Н. Количество беженцев в российских регионах на 1916 – 1917 гг. – С. 128–129.
- ³⁷³ Местная хроника // Утро. – 1916. – 16 января.

- ³⁷⁴ Бежанства 1915 года : [Электронный ресурс] / [рэд. В. Луба, Е. Мірановіч]. – Беласток : SPHU «Podlaska», Zakład Poligraficzny, 2000. – С. 7. Режим доступа: <http://kamunikat.org/3537.html>. – Название с экрана.
- ³⁷⁵ Mądzik M. Z działalności Polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny na Białorusi w latach I wojny światowej / M. Mądzik // Zapiski Historyczne. – T. LXI. – 1996. – Z. 1. – S. 63.
- ³⁷⁶ Najdus W. Uchodzący polscy w Rosji w latach 1917 – 1919 / W. Najdus // Kwartalnik Historyczny. – 1957. – № 6. – S. 26.
- ³⁷⁷ Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів, 2002. – С. 434.
- ³⁷⁸ Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 24.
- ³⁷⁹ Žvanko Ļubova. Latvies bēgļi Pirmā pasaules kara gados Harkovā (1915 – 1916). – L. 19.
- ³⁸⁰ Хроника // Утро. – 1916. – 19 января.
- ³⁸¹ Бартеле Т., Шалда В. Латышские беженцы в России в годы гражданской войны. – С. 19.
- ³⁸² Жванко Л. М. Харківська губернія у роки Першої світової війни: становлення системи органів допомоги біженцям. – С. 344.
- ³⁸³ Распределение беженцев по полу, возрасту и национальности // Известия Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. – 1916. – № 5. – 1 августа. – С. 11.
- ³⁸⁴ Помощь беженцам-славянам // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 14 июля.
- ³⁸⁵ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 3, арк. 30–32.
- ³⁸⁶ Гетрелл П. Беженцы и проблема пола в России во время Первой мировой войны. – С. 114.
- ³⁸⁷ На Волыне // Нежинец. – 1915. – № 36. – 29 августа. – С. 14.
- ³⁸⁸ Среди беженцев // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 25 сентября.

-
- ³⁸⁹ Семь вагонов детей // Юго-Западный край. – 1915. – 13 сентября.
- ³⁹⁰ Война и общество в XX веке. – С. 159.
- ³⁹¹ Среди беспризорных детей // Полтавский день. – 1916. – 2 августа.
- ³⁹² Баберовскі Йорг. Червоний терор. – С. 24.
- ³⁹³ Зайончковский А. М. Первая мировая война. – С. 81.
- ³⁹⁴ Ильин А. В. Об Особом совещании по устройству беженцев (1915 – февраль 1917 г.). – С. 49.
- ³⁹⁵ Жванко Л. Правове регулювання соціального захисту біженців Першої світової війни... – С. 237.
- ³⁹⁶ Гетрелл П. Беженцы и проблемы пола в России во время Первой мировой войны. – С. 123.
- ³⁹⁷ Нейдгарт Алексей Борисович : [Электронный ресурс] / Нейдгарт А. – Режим доступа : <http://drevoinfo.ru/articles/4259.html>. – Название с экрана.
- ³⁹⁸ Нейдгарт Алексей Борисович : [Электронный ресурс] / А. Нейдгарт. – Режим доступа : http://www.hrono.ru/biograf/bio_n/neyard_ab.html. – Название с экрана.
- ³⁹⁹ Ежемесячник Харьковского губернского Отделения.... – С. 5.
- ⁴⁰⁰ Труды соединенного собрания членов комитета Её Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны с местными представителями 3 – 7 мая 1915 года. – С. 6–8.
- ⁴⁰¹ Открытие Подольского отделения Комитета Великой Княжны Татьяны Николаевны, для оказания временной помощи пострадавшим от военных действий // Подолия. – 1914. – 3 декабря.
- ⁴⁰² Ежемесячник Харьковского губернского Отделения... – С. 5.
- ⁴⁰³ Загребельна Н. Велика війна: українство і благодійність (1914 – 1917 рр.). – С. 54.
- ⁴⁰⁴ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 14, арк. 1.
- ⁴⁰⁵ Там само.

-
- ⁴⁰⁶ Очерк деятельности Комитета Её Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны для оказания помощи пострадавшим от военных бедствий, со дня основания по 1 января 1916 г. – С. 20.
- ⁴⁰⁷ Там же. – С. 120.
- ⁴⁰⁸ Там же. – С. 9–11.
- ⁴⁰⁹ Там же. – С. 26.
- ⁴¹⁰ Там же. – С. 22.
- ⁴¹¹ Там же. – С. 41.
- ⁴¹² Там же. – С. 26.
- ⁴¹³ Загребельна Н. І. Роль Комітету Її Імператорської високості великої княжни Тетяни Миколаївни в організації надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій у роки Першої світової війни. – С. 91.
- ⁴¹⁴ Труды соединенного собрания членов комитета Её Императорского Высочества... – С. 122.
- ⁴¹⁵ Очерк деятельности Её Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны... – С. 25.
- ⁴¹⁶ Отчёт Комитета Великой Княжны Татьяны Николаевны для оказания временной помощи пострадавшим от военных бедствий с 1 июля по 1 августа 1916 г. // Известия Комитета Великой Княжны Татьяны Николаевны. – 1916. – № 6. – 15 августа. – С. 3.
- ⁴¹⁷ Курцев А. Н. Беженцы первой мировой войны в России (1914–1917). – С. 99.
- ⁴¹⁸ Тимошенко В. І. Соціокультурна характеристика губернаторів Волинської та Подільської губерній в другій половині XIX – на початку XX ст. : [Електронний ресурс] / В. І. Тимошенко. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/socgum/Npkpnu/Ist/2009_19/19_24.htm % 20Тумосченко. – Названа з екрану.
- ⁴¹⁹ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 1, арк. 19 зв.

-
- ⁴²⁰ Очерк деятельности Комитета Её Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны... – С. 14.
- ⁴²¹ Труды соединенного собрания членов комитета Её Императорского Высочества... – С. 119.
- ⁴²² Очерк деятельности Комитета Её Императорского Высочества... – С. 4.
- ⁴²³ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 1, арк. 19 зв.
- ⁴²⁴ Труды соединенного собрания членов комитета Её Императорского Высочества... – С. 119.
- ⁴²⁵ Ежемесячник Харьковского губернского Отделения... – С. 11.
- ⁴²⁶ Жванко Л. М. Діяльність Харківського губернського відділення Тетянинського. – С. 106.
- ⁴²⁷ Открытие Подольского отделения Комитета Великой Княжны Татьяны Николаевны, для оказания временной помощи пострадавшим от военных действий // Подолия. – 1914. – 3 декабря.
- ⁴²⁸ Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів. – С. 975.
- ⁴²⁹ Сейко Н. А. Добродійність поляків у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.). – С. 171.
- ⁴³⁰ Загребельна Н. І. Роль комітету її імператорської величності Великої княжни Тетяни Миколаївни в організації надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій... – С. 90.
- ⁴³¹ Местная хроника // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 31 июля.
- ⁴³² Жванко Л. М. З історії перебування біженців Першої світової війни в Катеринославській губ. (1915 р.). – С. 220.
- ⁴³³ Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів. – С. 971.
- ⁴³⁴ Загребельна Н. І. Роль комітету її імператорської величності Великої княжни Тетяни Миколаївни в організації надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій... – С. 90.

-
- ⁴³⁵ Киевское губернское отделение Комитета ЕЕ Высочества // Известия Комитета ЕЕ Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. – 1916. – № 5. – 1 августа. – С. 18.
- ⁴³⁶ Ознаменованіе дня рожденія ЕЕ Императорскаго Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны Августейшей Почетной Председательницы Комитета 29 мая 1916 г. – Пг.: Госуд. тип., 1916. – С. 40.
- ⁴³⁷ Журналы заседаний Херсонского губернского собрания очередной сессии 1916 г. Доклады управы и комиссий. Журналы собрания. – С. 2 – 3.
- ⁴³⁸ Хроника // Одесский листок. – 1915. – 8 августа.
- ⁴³⁹ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 7, арк. 185.
- ⁴⁴⁰ Ежемесячник Харьковского губернского Отделения... – С. 42–44.
- ⁴⁴¹ Журналы заседания Черниговского губернского Земского Собрания 50-й очередной сессии 1914 г., состоявшейся 20 февраля – 3 марта 1915 г. – С. 5–7.
- ⁴⁴² Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 9, арк. 6.
- ⁴⁴³ Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни. – С. 113.
- ⁴⁴⁴ Загребельна Н. І. Роль комітету її імператорської величності Великої княжни Тетяни Миколаївни в організації надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій... – С. 90.
- ⁴⁴⁵ Серцевих справ лікар : [Електронний ресурс] / Серцевих справ лікар. – Режим доступу : <http://www.interestny.kiev.ua/znamenitye-kiyvlyane/meditsina/sertsevih-sprav-likar/>. – Назва з екрану.
- ⁴⁴⁶ Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни. – С. 113.
- ⁴⁴⁷ Ознаменованіе дня рожденія ЕЕ Императорскаго Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны... – С. 21 – 41.
- ⁴⁴⁸ Ежемесячник Харьковского губернского Отделения... – С. 41.
- ⁴⁴⁹ Ежемесячник Харьковского губернского Отделения... – С. 42 – 44.
- ⁴⁵⁰ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 7, арк. 185.
- ⁴⁵¹ Там само, арк. 6.

-
- ⁴⁵² Помощь беженцам // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 14 августа.
- ⁴⁵³ Ежемесячник Харьковского губернского Отделения... – С. 6.
- ⁴⁵⁴ Ежемесячник Харьковского губернского Отделения... – С. 6–7.
- ⁴⁵⁵ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 1, арк. 21–21.
- ⁴⁵⁶ Ежемесячник Харьковского губернского Отделения... – С. 7.
- ⁴⁵⁷ Там же. – С. 8.
- ⁴⁵⁸ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 1, арк. 18–20.
- ⁴⁵⁹ Там само, 18 зв.
- ⁴⁶⁰ Там само, арк. 19.
- ⁴⁶¹ Там сам, арк. 19.
- ⁴⁶² Там само, 19 зв.
- ⁴⁶³ Там само, арк. 20.
- ⁴⁶⁴ Очерк деятельности Комитета Её Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны... – С. 14.
- ⁴⁶⁵ Наказ Главноуполномоченным Северо-Западного и Юго-Западного фронтов // Левин С. М. Важнейшие законы, указы и распоряжения военного времени / С. М. Левин. – Пг. : Изд. юридического книжного магазина, 1916. – С. 245–247.
- ⁴⁶⁶ Загребельна Н. Велика війна: українство і благодійність (1914 – 1917 рр.). – С. 52.
- ⁴⁶⁷ Список Уполномоченных на железных дорогах, трактах и в тыловых губерниях организации «Югобеженец» // Югобеженец. – 1915. – № 1. – 1 ноября.
- ⁴⁶⁸ ЦДІАК України, ф. 344, оп. 1, спр. 3, арк. 16.
- ⁴⁶⁹ Там само.
- ⁴⁷⁰ Хроника // Юго-Западный край. – 1915. – 23 августа.
- ⁴⁷¹ Забота о беженцах // Одесский листок. – 1915. – 15 октября.

-
- ⁴⁷² Журнал Чрезвычайного Екатеринославского Губернского Земского Собрания 27 июля 1916 года. – С. 59.
- ⁴⁷³ Хроника // Жизнь Волыни. – 1916. – 16 января.
- ⁴⁷⁴ Наказ Главноуполномоченным Северо-Западного и Юго-Западного фронтов // Левин С. М. Важнейшие законы, указы и распоряжения военного времени. – С. 246.
- ⁴⁷⁵ Там же.
- ⁴⁷⁶ Там же. – С. 247.
- ⁴⁷⁷ Саматя В. Проблема беженцев в Белоруссии в годы Первой мировой войны : [Электронный ресурс] / Саматя В. – Режим доступа : <http://www.nlr.ru:8101/exib/war1/p39.htm>. – Название с экрана.
- ⁴⁷⁸ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 3343, арк. 151.
- ⁴⁷⁹ Жванко Л. Правове регулювання соціального захисту біженців Першої світової війни... – С. 239.
- ⁴⁸⁰ Саматя В. Проблема беженцев в Белоруссии в годы Первой мировой войны : [Электронный ресурс] / В. Саматя – Режим доступа : <http://www.nlr.ru:8101/exib/war1/p39.htm>. – Название с экрана.
- ⁴⁸¹ Курцев А. Н. Беженство. – С. 137.
- ⁴⁸² Славенсон В. Беженское (По поводу писем беженцев) // Вестник Европы. – 1916. – № 7. – С. 292.
- ⁴⁸³ Ващенко А. Губернське присутствіє у системі управління Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст.. / А. Ващенко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – Чернігів, 2004. – Вип. 27. – С. 60.
- ⁴⁸⁴ Черниговские губернаторы и вице-губернаторы. Библиографический справочник. – С. 13.
- ⁴⁸⁵ Устройство беженцев // Юго-Западный край. – 1915. – 24 июля.
- ⁴⁸⁶ Саматя В. Проблема беженцев в Белоруссии в годы Первой мировой войны : [Электронный ресурс] / Саматя В. – Режим доступа : <http://www.nlr.ru:8101/exib/war1/p39.htm>. – Название с экрана.

-
- ⁴⁸⁷ Немова В. В. Организация благотворительной помощи на Дону в годы Первой мировой войны. – Автореф... дисс. канд. ист. наук: 07.00.02. – Отечественная история. – Ростов-на-Дону : Южный федеральный ун-т, 2009: [Электронный ресурс] / В. В. Немова. – Режим доступа : <http://rudocs. exdat. com/docs/index-173912.html>. – Название с экрана.
- ⁴⁸⁸ Ильин А. В. Об Особом совещании по устройству беженцев... – С. 53.
- ⁴⁸⁹ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 3343, арк. 151.
- ⁴⁹⁰ Микола Стороженко. З мого життя / Упор. та авт. вступ. ст. В. Ульяновський. – К., 2005. – 430 с.
- ⁴⁹¹ Пазюра Н. До біографії Миколи Стороженка : Київська перша гімназія та соціокультурне оточення (1909 – 1919) : [Електронний ресурс] / Н. Пазюра. – Режим доступу : <http:// histans. com/JournALL/graf/17/8.pdf>. – Назва з екрану.
- ⁴⁹² Стороженко Микола Володимирович : [Електронний ресурс] / М.В. Стороженко – Режим доступу : <http://uk.wikipedia. org/wiki>. – Назва з екрану.
- ⁴⁹³ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 258, спр. 9, арк. 131 – 131 зв.
- ⁴⁹⁴ Там само, арк. 356–357.
- ⁴⁹⁵ Там само, арк. 349.
- ⁴⁹⁶ Там само, арк. 341.
- ⁴⁹⁷ Там само, арк. 378.
- ⁴⁹⁸ Там само, арк. 376 – 377зв.
- ⁴⁹⁹ Там само, арк. 355–355 зв.
- ⁵⁰⁰ Там само, арк. 347, 355 – 335 зв.
- ⁵⁰¹ Там само, арк. 376.
- ⁵⁰² Там само, арк. 362.
- ⁵⁰³ Лазанська Т. І. Становище біженців в роки першої світової війни. – С. 198.
- ⁵⁰⁴ Бюро труда //Лохвицкое слово. – 1916. – 3 июня.
- ⁵⁰⁵ По вопросу о призрении в Глуховском уезде беженцев из Галиции // Журналы Глуховского уездного земского собрания 1915года. – С. 14–15.
- ⁵⁰⁶ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1743, арк. 27.

-
- ⁵⁰⁷ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр, 10, арк. 49–50.
- ⁵⁰⁸ Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали. – С. 145.
- ⁵⁰⁹ Жванко Л. М. З історії перебування біженців Першої світової війни в Катеринославській губ. (1915 р.). – С. 220.
- ⁵¹⁰ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр, 1, арк.1.
- ⁵¹¹ Кочергін І. О. Земське самоврядування на Катеринославщині (персонологічний вимір): монографія / І. О. Кочергін. – Дніпропетровськ, 2011 – С. 147.
- ⁵¹² ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1743, арк. 39.
- ⁵¹³ Журнал очередного Валковского уездного земского собрания сессии 1915 г. : 27 - 30 октября. – Валки, 1916. – С. 89.
- ⁵¹⁴ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1743, арк. 100.
- ⁵¹⁵ Журнал очередного Валковского уездного земского собрания сессии... – С. 90–91.
- ⁵¹⁶ Держархів Полтавської обл., ф. Р-3465, оп. 2, спр. 10, арк. 17.
- ⁵¹⁷ Беженцы // Известия Херсонского уездного земства. – 1915. – 7 августа. – С. 894.
- ⁵¹⁸ Там же. – С. 895.
- ⁵¹⁹ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1743, арк. 39.
- ⁵²⁰ Доклады Старобельской уездной земской управы по отделу народного здравия и очередному уездному земскому собранию сессии 1915 года. – Старобельськ, 1915. – С. 54.
- ⁵²¹ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр, 10, арк. 15.
- ⁵²² Жванко Л. М. Харківська губернія у роки Першої світової війни... – С. 350.
- ⁵²³ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр, 10, арк. 24.
- ⁵²⁴ Общее собрание по оказанию помощи беженцам в Волчанском уезде Харьковской губернии // Волчанский земский листок. – 1915. – № 29. – 22 августа. – С. 13.

- ⁵²⁵ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр, 16, арк. 9, 27–29, 37–40, 42–44 зв.
- ⁵²⁶ Там само, спр, 10, арк. 24.
- ⁵²⁷ Там само, спр, 33, арк. 7 зв., 8 зв., 9 зв.
- ⁵²⁸ Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали. – С. 145.
- ⁵²⁹ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1743, арк. 7.
- ⁵³⁰ Там само, арк. 7 зв.
- ⁵³¹ Петровська Ю. Особливості гуманітарної діяльності земств Чернігівської губернії на початку Першої світової війни за матеріалами «Черниговской земской недели» : [Електронний ресурс] Петровська Ю. / Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/ist/2008_52/Petrovska.pdf. – Назва з екрану.
- ⁵³² Ерошкин М. П. История государственных учреждений дореволюционной России. – С. 297.
- ⁵³³ Ильин А. В. Об Особом совещании по устройству беженцев... – С. 49.
- ⁵³⁴ Совет Министров Российской империи в годы Первой мировой войны. – С. 253.
- ⁵³⁵ Ильин А. В. Об Особом совещании по устройству беженцев... – С. 49.
- ⁵³⁶ Устройство беженцев // Юго-Западный край. – 1915. – 24 июля.
- ⁵³⁷ Межведомственное совещание о беженцах // Одесский листок. – 1915. – 3 августа.
- ⁵³⁸ Жванко Л. Правове регулювання соціального захисту біженців Першої світової війни... – С. 239.
- ⁵³⁹ Извлечение из объяснительной записки министра внутренних дел к законопроекту о беженцах, представленный в Государственную Думу 5 августа 1915 г., № 14094 // Известия ГК ВЗС. – 1915.– № 24. – 1 октября. – С. 78.
- ⁵⁴⁰ Там же. – С. 79.

⁵⁴¹ Там же.

⁵⁴² Там же. – С. 78.

⁵⁴³ Замечания на проект «Руководящие положения по устройству беженцев», поставленный на обсуждение Особого Совещания // Известия ВСГ. – 1916. – № 27 - 28. – 1 - 15 марта. – С. 239.

⁵⁴⁴ Положение об обеспечении нужд беженцев // Собрание указаний и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате, 1915. – Том Первый. Второе полугодие. – Пг., 1915. – № 242. – 1 сентября. – С. 2424.

⁵⁴⁵ Там же.

⁵⁴⁶ Баженова К. Е. Деятельность организаций Всероссийского земского союза и Всероссийского союза городов Пермской губернии по оказанию помощи беженцам в годы Первой мировой войны. – С. 25.

⁵⁴⁷ Зінченко О. Законодавча діяльність Державної Ради Російської імперії (1906 – 1917 рр.) / О. Зіненко. – Х. : НТМН, 2010. – С. 82.

⁵⁴⁸ Положение об обеспечении нужд беженцев // Собрание указаний и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате, 1915. – Том Первый. Второе полугодие. – Пг., 1915. – № 242. – 1 сентября. – С. 2424.

⁵⁴⁹ Там же. – С. 2426.

⁵⁵⁰ Максимов Е. К. Саратовское Поволжье в годы Первой мировой войны. – С. 39.

⁵⁵¹ Беженцы и организаций помощи им в связи с работами Особого Совещания // Известия ВСГ. – 1916. – № 27 - 28. – 1 - 15 марта. – С. 175

⁵⁵² Там же.

⁵⁵³ Жванко Л. Правове регулювання соціального захисту біженців Першої світової війни... – С. 242.

⁵⁵⁴ Беженцы и организация помощи им в связи с работами Особого Совещания // Известия ВСГ. – 1916. – № 27 - 28. – 1 - 15 марта. – С. 175.

-
- ⁵⁵⁵ Там же. – С. 381.
- ⁵⁵⁶ Там же. – С. 185.
- ⁵⁵⁷ Там же. – С. 175.
- ⁵⁵⁸ Там же. – С. 83.
- ⁵⁵⁹ Отчет о заседаниях // Известия ВСГ. – 1916. – № 29 - 30. – Апрель. – С. 183.
- ⁵⁶⁰ Особое совещание : [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki>. – Название с экрана.
- ⁵⁶¹ Ильин А. В. Об Особом совещании по устройству беженцев... – С. 50.
- ⁵⁶² Там же. – С. 52.
- ⁵⁶³ Одобренный Государственным Советом и Государственной Думою Высочайше утвержденный закон // Известия Комитета Великой Княжны Татьяны Николаевны. – 1916. – № 5. – 1 августа. – С. 1.
- ⁵⁶⁴ Положение об обеспечении нужд беженцев. – С. 2423 – 2424.
- ⁵⁶⁵ Загребельна Н. Велика війна: українство і благодійність (1914 – 1917 рр.). – С. 51.
- ⁵⁶⁶ Жванко Л. М. Правове регулювання соціального захисту біженців Першої світової війни... – С. 241.
- ⁵⁶⁷ Положение об обеспечении нужд беженцев // Собрание указаний и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате, 1915. – Том Первый. Второе полугодие. – Пг., 1915. – № 242. – 1 сентября. – С. 2425.
- ⁵⁶⁸ Вердиева Х. Первая мировая война и беженцы-мусульмане Кавказа : [Электронный ресурс] / Вердиева Х. – Режим доступа : www.irs-az.com. – Название с экрана.
- ⁵⁶⁹ Положение об обеспечении нужд беженцев // Собрание указаний и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате, 1915. – Том Первый. Второе полугодие. – Пг., 1915. – № 242. – 1 сентября. – С. 2426.

-
- ⁵⁷⁰ Ерошкин М. П. История государственных учреждений дореволюционной России. – С. 304.
- ⁵⁷¹ Волконский Владимир Михайлович : [Электронный ресурс] / Волконский В. – Режим доступа : <http://ru.m.wikipedia.org/wiki/> – Название с экрана.
- ⁵⁷² Из истории смоленской ветви рода Энгельгардтов : [Электронный ресурс] / Из истории... – Режим доступа : [http:// spbgds.ru/journal_unr/journal_unr_117%5B1%5D.pdf](http://spbgds.ru/journal_unr/journal_unr_117%5B1%5D.pdf). – Название с экрана.
- ⁵⁷³ Новый председатель Особого совещания о беженцах // Известия Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. – 1916. – № 5. – 1 августа. – С. 22.
- ⁵⁷⁴ Ильин А. В. Об Особом совещании по устройству беженцев... – С. 52.
- ⁵⁷⁵ Там же.
- ⁵⁷⁶ Там же. – С. 54.
- ⁵⁷⁷ Жванко Л. До проблеми задоволення релігійних потреб біженців католиків у Російській імперії (1914 – 1918 рр.). – С. 117.
- ⁵⁷⁸ Кони Анатолий Федорович : [Электронный ресурс] / Кони А.Ф. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki>. – Название с экрана.
- ⁵⁷⁹ Лихачова Т. Культурно-просвітницька робота серед біженців-поляків з Королівства Польського в роки Першої світової війни. – С. 92.
- ⁵⁸⁰ Цовян Д. Г. Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в годы Первой мировой войны. – С. 69.
- ⁵⁸¹ Там же. – С. 76.
- ⁵⁸² Там же. – С. 122.
- ⁵⁸³ Ильин А. В. Об Особом совещании по устройству беженцев... – С. 54.
- ⁵⁸⁴ Положение об обеспечении нужд беженцев. – С. 2424.
- ⁵⁸⁵ Жванко Л. Становлення системи органів допомоги біженцям на українських землях... – С. 372.

-
- ⁵⁸⁶ Отсрочки служащим в беженских комитетах // Полтавский день. – 1916. – 24 августа.
- ⁵⁸⁷ Журнал Чрезвычайного Екатеринославского Губернского Земского Собрания 27 июля 1916 года. С приложениями. – Екатеринослав, 1916. – С. 88.
- ⁵⁸⁸ Журналы Харьковского Губернского Земского Собрания чрезвычайной сессии 1915 г. (23 сентября 1915 г.). – Х., 1915. – С. 8.
- ⁵⁸⁹ Там же. – С. 10.
- ⁵⁹⁰ Там же. – С. 12.
- ⁵⁹¹ Доклады Старобельской уездной земской управы по отделу народного здоровья... – С. 55.
- ⁵⁹² Журнал очередного Валковского уездного земского собрания сессии 1915 г. – С. 90.
- ⁵⁹³ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 1, арк. 2.
- ⁵⁹⁴ Хроника // Одесский листок. – 1915. – 30 октября.
- ⁵⁹⁵ Емцев Т. Беженцы в Херсонском уезде // Известия Херсонского уездного земства. – 1915. – № 51 - 52. – 18 декабря.
- ⁵⁹⁶ Там же.
- ⁵⁹⁷ Законы и распоряжения о беженцах (По 1-е апреля 1916 г.). Вып. II. – М., 1916. – С. 2.
- ⁵⁹⁸ Там же.
- ⁵⁹⁹ Беженцы и организация помощи им в связи с работами Особого Совецания. – С. 183.
- ⁶⁰⁰ Районы расселения беженцев // Приднепровский край. Вечерний выпуск. – 1915. – 22 октября.
- ⁶⁰¹ Утгофф В. С. Белорусские беженцы Первой мировой войны в 1914 – 1922 гг. – С. 33.
- ⁶⁰² Наказ главноуполномоченным по устройству беженцев внутри Империи // Законы и распоряжения о беженцах (По 1-е апреля 1916 г.). – С. 4 – 5.

-
- ⁶⁰³ Там же. – С. 4.
- ⁶⁰⁴ Там же. – С. 5.
- ⁶⁰⁵ Местная хроника // Южный край. – 1915. – 19 ноября.
- ⁶⁰⁶ Главноуполномоченный для устройства беженцев в Черниговской губернии // Черниговское слово. – 1915. – 20 ноября.
- ⁶⁰⁷ Беженцы и организация помощи им в связи с работами Особого Совецания. – С. 183.
- ⁶⁰⁸ Отчет о заседаниях // Известия ВСГ. – 1916. – № 29 - 30. – Апрель. – С. 183.
- ⁶⁰⁹ Руководящие положения по устройству беженцев. Проект // Известия ВСГ. – 1916. – № 27 – 28. – 1 - 15 марта. – С. 227 – 233.
- ⁶¹⁰ Хроника // Утро. – 1916. – 16 января.
- ⁶¹¹ Там же. – 16, 23 января.
- ⁶¹² Беженцы и организация помощи им в связи с работами Особого Совецания // Известия ВСГ. – 1916. – № 27 - 28. – 1 - 15 марта. – С. 201.
- ⁶¹³ Руководящие положения по устройству беженцев. Проект. – С. 229.
- ⁶¹⁴ Там же. – С. 231.
- ⁶¹⁵ Жванко Л. Джерело з історії вивчення проблеми біженства Першої світової війни в Російській імперії («Керівні положення по влаштуванню біженців») / Л. Жванко // Київська старовина. – 2006. – № 6. – С. 116.
- ⁶¹⁶ Руководящие положения по устройству беженцев. Проект // Известия ВСГ. – 1916. – № 27 -28. – 1 – 15 марта. – С. 232.
- ⁶¹⁷ Там же. – С. 229.
- ⁶¹⁸ Там же.
- ⁶¹⁹ Там же. – С. 233.
- ⁶²⁰ Беженцы и организация помощи им в связи с работами Особого Совецания // Известия ВСГ. – 1916. – № 27 - 28. – 1 - 15 марта. – С. 201.
- ⁶²¹ Руководящие положения по устройству беженцев. // Законы и распоряжения о беженцах (По 1-е апреля 1916 г.). – С. 120–125.

-
- ⁶²² Там же. – С. 122.
- ⁶²³ Там же. – С. 121.
- ⁶²⁴ Упразднение «Югобеженца» // Жизнь Волыни. – 1916. – 20 марта.
- ⁶²⁵ Руководящие положения по устройству беженцев // Законы и распоряжения о беженцах (По 1-е апреля 1916 г.). – С. 123.
- ⁶²⁶ Цовян Д. Г. Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в годы Первой мировой войны. – С. 60.
- ⁶²⁷ ДержархівХарківської обл., ф.18, оп. 21, спр. 120, арк. 11.
- ⁶²⁸ Там само.
- ⁶²⁹ Там само, арк. 11 зв.
- ⁶³⁰ Там само.
- ⁶³¹ Там само, арк. 12.
- ⁶³² Там само, спр. 151, арк. 3 зв.
- ⁶³³ Там само, арк. 4.
- ⁶³⁴ Там само, арк. 5 зв.
- ⁶³⁵ Там само, спр. 112, арк. 1–2.
- ⁶³⁶ Там само, арк. 2.
- ⁶³⁷ Там само.
- ⁶³⁸ Извлечение из объяснительной записки министра внутренних дел к законопроекту о беженцах, представленный в Государственную Думу 5 августа 1915 г., № 14094 // Известия ГК ВЗС. – 1915.– № 24. – 1 октября. – С. 77.
- ⁶³⁹ Безугла О. Взаємини керівництва ВЗС та правлячих кіл Росії: до постановки проблеми. – С. 82.
- ⁶⁴⁰ Исторический очерк // Известия ВСГ. – 1916. – 1 января. – № 23. – С. 1.
- ⁶⁴¹ Загребельна Н. Велика війна: українство і благодійність (1914 – 1917 рр.). – С. 33.
- ⁶⁴² Ерошкин М. П. История государственных учреждений дореволюционной России. – С. 292.

-
- ⁶⁴³ Исторический очерк // Известия ВСГ. – 1916. – 1 января. – № 23. – С. 7.
- ⁶⁴⁴ Реснт О. Україна в Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти. – С. 94.
- ⁶⁴⁵ Донік О. М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни. – С. 162.
- ⁶⁴⁶ Львов Георгий Евгенович : [Электронный ресурс] / Львов Г. – Режим доступа : [http:// www. hrono.info/biograf/bio_1/lvov_ge.php](http://www.hrono.info/biograf/bio_1/lvov_ge.php). – Название с экрана.
- ⁶⁴⁷ Ерошкин М. П. История государственных учреждений дореволюционной России. – С. 292.
- ⁶⁴⁸ Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 марта 1916 г.). Вып. 2. Областные и городские комитеты. – С. 3.
- ⁶⁴⁹ Загряцков М. Д. Всероссийский Земский Союз. – С. 14.
- ⁶⁵⁰ Организационные вопросы // Известия ВСГ. – 1916. – 1 января. – № 23. – С. 34.
- ⁶⁵¹ Загряцков М. Д. Всероссийский Земский Союз. – С. 14.
- ⁶⁵² Загребельна Н. Велика війна: українство і благодійність (1914 – 1917 рр.). – С. 25.
- ⁶⁵³ Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 февраля 1916 г.). Вып. 1. Главный комитет. – С. 3 – 8.
- ⁶⁵⁴ Организационные вопросы // Известия ВСГ. – 1916. – 1 января. – № 23. – С. 34.
- ⁶⁵⁵ Там же. – С. 38.
- ⁶⁵⁶ Там же.
- ⁶⁵⁷ Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 февраля 1916 г.). Вып. 1. – С. 8 – 11.
- ⁶⁵⁸ Там же. – С. 28–30.
- ⁶⁵⁹ Календарь-справочник городского деятеля на 1916 год. – С. 229.
- ⁶⁶⁰ Загряцков М. Д. Всероссийский Земский Союз. – С. 18.

-
- ⁶⁶¹ Безугла О. Взаємини керівництва ВЗС та правлячих кіл Росії: до постановки проблеми. – С. 83.
- ⁶⁶² Реснт О. Україна в Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти. – С. 94.
- ⁶⁶³ Рахно О. Чернігівське губернське земство у 1914 – 1919 рр. :[Електронний ресурс] / Рахно О. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/ist/2011_87/Rakhno.pdf. – Назва з екрану.
- ⁶⁶⁴ Журнали заседаний Херсонского губернского собрания очередной сессии 1916 г. Доклады управы и комиссий. Журналы собрания. – Херсон, 1917. – С. 257.
- ⁶⁶⁵ Загряцков М. Д. Всероссийский Земский Союз. (Общие принципы организации и юридическая природа) / М. Д. Загряцков. – Пг., 1915. – С. 15.
- ⁶⁶⁶ Там же.
- ⁶⁶⁷ Суханова О. Н. Калужское земство в годы Первой мировой войны. – С. 16.
- ⁶⁶⁸ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1 спр. 1567, арк. 2.
- ⁶⁶⁹ Список членов Подольского Губернского Земского Комитета по оказанию помощи больным и раненым воинам // Земская мысль. – 1915. – 23 февраля.
- ⁶⁷⁰ Загребельна Н. Велика війна: українство і благодійність (1914 – 1917 рр.). – С. 26.
- ⁶⁷¹ Загряцков М. Д. Всероссийский Земский Союз. – С. 16.
- ⁶⁷² Доклад о передаче дела презрения беженцев в ведение земских учреждений // Доклады Старобельской уездной земской управы по отделу народного здравия... – С. 56.
- ⁶⁷³ Хроника // Одесский листок. – 1915. – 8 июля.
- ⁶⁷⁴ Журнали заседаний Херсонского губернского собрания очередной сессии 1916 г. Доклады управы и комиссий. Журналы собрания. – С. 263.
- ⁶⁷⁵ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 16, арк. 9.
- ⁶⁷⁶ Книга о войне. Бесплатное приложение к газете «Современное слово». – Пг., 1915. – С. 168.

-
- ⁶⁷⁷ Рахно О. Чернігівське губернське земство у 1914 – 1919 рр. : [Електронний ресурс] / О. Рахно. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/ist/2011_87/Rakhno.pdf. – Назва з екрану.
- ⁶⁷⁸ Некоторые данные о плане помощи беженцам на местах // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 25. – 15 октября. – С. 94.
- ⁶⁷⁹ Краткий очерк деятельности Харьковского земства и Земского Союза по оказанию помощи беженцам (1915 – 1917 гг.). – С. 13.
- ⁶⁸⁰ Справочная книга «Весь Харьков» на 1916 год. Издание Е. С. Элькина. – Х., 1916. – С. 6.
- ⁶⁸¹ Съезд о беженцах // Южный край. – 1915. – 2 декабря.
- ⁶⁸² Краткий очерк деятельности Харьковского земства и Земского Союза по оказанию помощи беженцам (1915 – 1917 гг.). – С. 14.
- ⁶⁸³ Совецание о беженцах // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 14 августа.
- ⁶⁸⁴ Там же.
- ⁶⁸⁵ Некоторые данные о плане организации помощи беженцам на местах // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 25. – 15 октября. – С. 97.
- ⁶⁸⁶ Там же. – С. 98.
- ⁶⁸⁷ Хроника // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 1 сентября.
- ⁶⁸⁸ Краткий очерк деятельности Харьковского земства и Земского Союза по оказанию помощи беженцам (1915 – 1917 гг.). – С. 15.
- ⁶⁸⁹ Помощь беженцам // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 25. – 15 октября. – С. 129.
- ⁶⁹⁰ Журналы заседаний Херсонского губернского собрания очередной сессии 1916 г. – С. 262.
- ⁶⁹¹ Организационные вопросы // Известия ВСГ. – 1916. – 1 января. – № 23. – С. 40.
- ⁶⁹² Реєнт О. Україна в Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти. – С. 94.

-
- ⁶⁹³ Обласной съезд по оказанию помощи раненым и больным воинам, 17 октября 1914 г. // Известия Харьковской городской думы. – 1914. – № 9 – 11. – С. 21.
- ⁶⁹⁴ Там же. – С. 22 – 29.
- ⁶⁹⁵ ЦДІАК України, ф. 1680, оп. 1, спр. 357, арк. 44.
- ⁶⁹⁶ Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 марта 1916 г.). Вып. Областные и городские комитеты. – М., 1916. – С. 8–9.
Підраховано нами.
- ⁶⁹⁷ Там же. – С. 1–2. Підраховано нами.
- ⁶⁹⁸ Там же. – С. 2, 42–43.
- ⁶⁹⁹ Там же. – С. 1–89. Підраховано нами.
- ⁷⁰⁰ Там же. – С. 52, 54, 78.
- ⁷⁰¹ Там же. – С. 1–89. Підраховано нами.
- ⁷⁰² Там же. – С. 85.
- ⁷⁰³ Там же. – С. 42.
- ⁷⁰⁴ Там же. – С. 2.
- ⁷⁰⁵ Там же. – С. 33.
- ⁷⁰⁶ ЦДІАК України, ф. 1680, оп. 1, спр. 357, арк. 43.
- ⁷⁰⁷ Там само, арк. 43, 45.
- ⁷⁰⁸ Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні. – С. 187–190.
- ⁷⁰⁹ Яковлев С. Съезд о беженцах в Харькове // Южный край. – 1915. – 29 ноября.
- ⁷¹⁰ Областной съезд по вопросу об устройстве беженцев // Там же. – 30 ноября, 1 декабря.
- ⁷¹¹ Тезисы областного съезда обустройству беженцев. // Южный край. – 1915. – 3 декабря.
- ⁷¹² Организационные вопросы // Известия ВСГ. – 1916. – 1 января. – № 23. – С. 41.

-
- ⁷¹³ Очерк деятельности Комитета Юго-Западного фронта за 1915 г.. – К., 1916 – С. 8.
- ⁷¹⁴ Там же. – С. 16.
- ⁷¹⁵ Годовой обзор деятельности «Отдела помощи населению, пострадавшему от войны» Комитета Юго-Западного фронта В.З.С. // Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. – 1916. – 21 августа. – С. 5 – 7.
- ⁷¹⁶ Список учреждений Комитета Юго-Западного фронта ВЗС на 1-е сентября 1916 г. – С. 1.
- ⁷¹⁷ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 3343, арк. 150.
- ⁷¹⁸ Там же.
- ⁷¹⁹ Годовой обзор деятельности «Отдела помощи населению, пострадавшему от войны» Комитета Юго-Западного фронта В.З.С. // Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. – 1916. – 21 августа.– С. 6.
- ⁷²⁰ ЦДІАК України, ф. 719, оп. 1, спр. 627, арк. 13.
- ⁷²¹ Там само, ф. 715, оп. 1, спр. 3343, арк. 2.
- ⁷²² Из деятельности земского союза юго-западного фронта по оказанию помощи беженцам // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 24. – 1 октября. – С. 99.
- ⁷²³ ЦДІАК України, ф. 719, оп. 1, спр. 627, арк. 13–13 зв.
- ⁷²⁴ Из деятельности земского союза юго-западного фронта по оказанию помощи беженцам // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 24. – 1 октября. – С. 99.
- ⁷²⁵ Там же. – С. 99.
- ⁷²⁶ Там же. – С. 101.
- ⁷²⁷ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 3071, арк. 9.
- ⁷²⁸ Там само, ф. 715, оп. 1, спр. 3071, арк. 9.
- ⁷²⁹ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 10, арк. 140.
- ⁷³⁰ Там само, арк. 140 зв.
- ⁷³¹ Из деятельности земского союза юго-западного фронта по оказанию помощи беженцам // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 24. – 1 октября. – С. 102.
- ⁷³² ЦДІАК України, ф. 719, оп. 1, спр. 627, арк. 13 зв.

-
- ⁷³³ Там само, ф. 715, оп. 1, спр. 3343, арк. 77.
- ⁷³⁴ Годовой обзор деятельности «Отдела помощи населению, пострадавшему от войны» Комитета Юго-Западного фронта В.З.С. // Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. – 1916. – 21 августа. – С. 6.
- ⁷³⁵ Там же. – С. 7.
- ⁷³⁶ Там же. – С. 8.
- ⁷³⁷ Загребельна Н. Велика війна: українство і благодійність (1914 – 1917 рр.). – С. 35.
- ⁷³⁸ Организационные вопросы // Известия ВСГ. – 1915. – № 23. – 1 января. – С. 41.
- ⁷³⁹ Дорошенко Д. І. Мої спогади про недавнє минуле (1914 – 1920 роки): Науково-популярне видання / Д. І. Дорошенко. – К., 2007– С. 58–59.
- ⁷⁴⁰ Там само. – С. 58.
- ⁷⁴¹ Ковалевська О. О. Діяльність Миколи Біляшівського у роки Першої світової війни / О. О. Ковалевська // Укр. іст. журнал. – 2008. – № 2. – С. 120.
- ⁷⁴² Деятельность Киевского областного комитета Всероссийского союза городов // Известия Киевской городской думы. – 1915. – № 11. – Ноябрь. – С. 138–139.
- ⁷⁴³ Загребельна Н., Коляда І. Велика війна: українство і благодійність (1914 – 1917 рр.). – С. 32–33.
- ⁷⁴⁴ Полтавщина: Енциклопедичний довідник. / За ред. А. В. Кудрицького. – К., 1992– С. 602.
- ⁷⁴⁵ Держархів Полтавської обл., ф. 612, оп. 1, спр. 15, арк. 43.
- ⁷⁴⁶ В бюро переселенческой й организации // Полтавский день. – 1916. – 30 июля.
- ⁷⁴⁷ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1743, арк. 39 зв.
- ⁷⁴⁸ Загряцков М. Д. Всероссийский Земский Союз. – С. 18.
- ⁷⁴⁹ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1 спр. 1748, арк. 10–10 зв., 12–12 зв.
- ⁷⁵⁰ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 1, арк. 2–2 зв.

-
- ⁷⁵¹ ЦДАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1748, арк. 15–15 зв., 17.
- ⁷⁵² Сулига І. Г. Південно-Західні комітету Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни / І. Г. Сулига // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2001. – Вип. III. – С. 234.
- ⁷⁵³ Список членов Подольского Губернского Земского Комитета по оказанию помощи больным и раненым воинам // Земская мысль. – 1915. – 23 февраля.
- ⁷⁵⁴ Загребельна Н. Велика війна: українство і благодійність (1914 – 1917 рр.). – С. 28.
- ⁷⁵⁵ Сулига І. Г. Південно-Західні комітету Всеросійського земського союзу в Україні... – С. 235.
- ⁷⁵⁶ Помощь беженцам // Известия ВСГ. – 1916. – 1 января. – № 23. – С. 127–128.
- ⁷⁵⁷ Там же. – С. 128–129.
- ⁷⁵⁸ Там же. – С. 130.
- ⁷⁵⁹ Там же. – С. 131.
- ⁷⁶⁰ Ганелин Р. Ш. От И. Л. Горемыкина к Б. В. Штюмеру... – С. 38–39.
- ⁷⁶¹ Помощь беженцам // Известия ВСГ. – 1916. – 1 января. – № 23. – С. 25.
- ⁷⁶² Собрание уполномоченных губернских земств 7 – 9 сентября 1915 г. в Москве // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 24. – 1 октября. – С. 13–15.
- ⁷⁶³ Там же. – С. 14.
- ⁷⁶⁴ Там же.
- ⁷⁶⁵ Там же. – С. 15.
- ⁷⁶⁶ Там же.
- ⁷⁶⁷ Помощь беженцам // Известия ВСГ. – 1916. – 1 января. – № 23. – С. 27.
- ⁷⁶⁸ Совет Министров Российской империи в годы Первой мировой войны. – С. 261.
- ⁷⁶⁹ Курлов П. Г. Гибель императорской России. – С. 184.
- ⁷⁷⁰ Безугла О. Взаємини керівництва ВЗС та правлячих кіл Росії : до постановки проблеми. – С. 87.

⁷⁷¹ Там само.

⁷⁷² Баженова К. Е. Деятельность организаций Всероссийского земского союза и Всероссийского союза городов Пермской губернии по оказанию помощи беженцам... – С. 25.

⁷⁷³ Об учреждении при отделе по устройству беженцев всероссийского бюро труда для объединения и согласования деятельности отдельных местных организаций по оказанию трудовой помощи беженцам. // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 24. – 1 октября. – С. 8.

⁷⁷⁴ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 15, арк. 53 – 54.

⁷⁷⁵ Положение об отделе всероссийских земского и городского союзов по устройству беженцев // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 27. – 15 ноября. – С. 58–59.

⁷⁷⁶ Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 февраля 1916 г.). Вып. 1. Главный комитет. – М., 1916. – С. 43–44.

⁷⁷⁷ Сообщение Главного комитета Всероссийского Земского Союза помощи больным и раненым воина в Особое совещание по устройству беженцев от 16 ноября 1915 г. за № 12389 // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 28. – 1 декабря. – С. 62.

⁷⁷⁸ Обращение князя Г. Львова // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 28. – 1 декабря. – С. 1–2.

⁷⁷⁹ Полнер Т. И. Жизненный путь князя Георгия Евгеньевича Львова: Личность. Взгляды. Условия деятельности / [вступ. ст. Ю. А. Трубникова] / Т. И. Полнер. – М., 2001. – С. 294.

⁷⁸⁰ Безугла О. Взаємини керівництва ВЗС та правлячих кіл Росії: до постановки проблеми. – С. 87.

⁷⁸¹ Совет Министров Российской империи в годы Первой мировой войны. – С. 261.

-
- ⁷⁸² Баженова К. Е. Деятельность организаций Всероссийского земского союза и Всероссийского союза городов Пермской губернии по оказанию помощи беженцам... – С. 25.
- ⁷⁸³ Захарова О. А. Всероссийский земский союз и проблема беженцев в условиях политического кризиса лета – осени 1915 года. – С. 117.
- ⁷⁸⁴ Захарова О. О. Князь Георгій Львов та його діяльність на чолі Всеросійського Земського Союзу. – С. 14, 16.
- ⁷⁸⁵ Загребельна Н. І. Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни. – С. 257.
- ⁷⁸⁶ Баженова К. Е. Деятельность организаций Всероссийского земского союза и Всероссийского союза городов Пермской губернии по оказанию помощи беженцам... – С. 25.
- ⁷⁸⁷ Златина М. А. Проблема еврейского беженства в России в период Первой мировой войны (июль 1914 – зима 1915/1916 гг.). – С. 19.
- ⁷⁸⁸ Положение об обеспечении нужд беженцев // Собрание указаний и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате, 1915. – Том Первый. Второе полугодие. – Пг., 1915. – № 242. – 1 сентября. – С. 2425.
- ⁷⁸⁹ Лихачова Т. Польські організації допомоги жертвам війни в системі державної та суспільної опіки над біженцями на Сході (1914 – 1921 рр.). – С. 50.
- ⁷⁹⁰ Думова Н. Г. Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции. – С. 39.
- ⁷⁹¹ Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 51–52.
- ⁷⁹² Płygawko D. Sienkiewicz w Szwajcarii. – S. 18.
- ⁷⁹³ Holzer J. Polska w pierwszej wojnie światowej. – S. 22.
- ⁷⁹⁴ Центральный Варшавский Обывательский Комитет в Петрограде // Известия Киевской городской думы. – 1915. С. 169–170.
- ⁷⁹⁵ Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 55.

-
- ⁷⁹⁶ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 110, арк. 4.
- ⁷⁹⁷ Съезд о беженцах // Южный край. – 1915. – 1 декабря.
- ⁷⁹⁸ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 42, арк. 4.
- ⁷⁹⁹ Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 62.
- ⁸⁰⁰ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1 спр. 1567, арк. 1.
- ⁸⁰¹ Лихачова Т. Польські організації допомоги жертвам війни в системі державної та суспільної опіки над біженцями на Сході (1914 – 1921 рр.). – S. 50.
- ⁸⁰² Korzeniowski M. Za Żłotą Bramą. – S. 105.
- ⁸⁰³ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 110, арк. 10.
- ⁸⁰⁴ Там само, спр. 201, арк. 1 – 3.
- ⁸⁰⁵ Лихачова Т. Польські організації допомоги жертвам війни в системі державної та суспільної опіки над біженцями на Сході (1914 – 1921 рр.). – С. 45.
- ⁸⁰⁶ Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 68.
- ⁸⁰⁷ Ibidem. – S. 55, 66.
- ⁸⁰⁸ Korzeniowski M. Za Żłotą Bramą. – S. 104.
- ⁸⁰⁹ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 16, арк. 6, 9, 19, 24–29, 48–49.
- ⁸¹⁰ Там само, спр. 22, арк. 31; спр. 16, арк. 29.
- ⁸¹¹ Mądzik M. Polskie organizacje niesienia pomocy ofiarom wojny na Wołyniu w latach I wojny światowej. – S. 112.
- ⁸¹² Держархів Харківської обл., ф. 29, оп. 1, спр. 667, арк. 5.
- ⁸¹³ Устав Общества вспомоществования бедным семействам Поляков, участвующих в войне, и бедствующему Польскому населению, пострадавшему от военных действий. – Пг., 1914. – С. 7.
- ⁸¹⁴ Там же. – С. 1.
- ⁸¹⁵ Там же. – С. 6.
- ⁸¹⁶ Mądzik M. Polskie organizacje niesienia pomocy ofiarom wojny na Wołyniu... – S. 113.

-
- ⁸¹⁷ Лихачова Т. М. Польські біженці в Росії (серпень 1914 р. – листопад 1917 р.). – С. 122.
- ⁸¹⁸ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 157, арк. 35.
- ⁸¹⁹ Гатрелл П. Беженцы в России в период Первой мировой войны. – С. 62.
- ⁸²⁰ Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 97.
- ⁸²¹ Ходатайство об открытии польской школы // Полтавский день. – 1916. – 20 июля.
- ⁸²² Держархів Харківської обл., ф. 29, оп. 1, спр. 683, арк. 1; спр. 700, арк. 2.
- ⁸²³ Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 89.
- ⁸²⁴ Ibidem. – S. 93.
- ⁸²⁵ Mądzik M. Polskie organizacje niesienia pomocy ofiarom wojny na Wołyniu... – S. 114.
- ⁸²⁶ Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 93–94.
- ⁸²⁷ Держархів Харківської обл., ф. 29, оп. 1, спр. 667, арк. 2.
- ⁸²⁸ Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 96–97.
- ⁸²⁹ Mądzik M. Polskie organizacje niesienia pomocy ofiarom wojny na Wołyniu... – S. 113.
- ⁸³⁰ Жванко Л. Рецензія на монографію Korzeniowski M., Mądzik M., Tarasiuk D. Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej. – Lublin: Wydawnictwo uniwersytety Marii Curie-Skłodowskiej, 2007. – 238 s. / Л. Жванко // Укр. іст. журнал. – 2008. – № 3. – С. 224.
- ⁸³¹ Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 115.
- ⁸³² Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 235, арк. 164.
- ⁸³³ Там само, спр. 102, арк. 14.
- ⁸³⁴ Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 120.
- ⁸³⁵ Słodkowski W. Statystyczna księga wygnańców polskich podczas wojny europejskiej... – S. XIV–XV.

-
- ⁸³⁶ Ніколаєнко О. О. Участь поляків у громадському житті Північного Причорномор'я наприкінці XIX – на початку XX ст. : [Електронний ресурс] / Ніколаєнко О. – С. 31.
- ⁸³⁷ Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 41.
- ⁸³⁸ Джумига Є. Ю. Умови життя дітей в Одесі під час Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). – С. 375.
- ⁸³⁹ Помощь беженцам // Одесский листок. – 1915. – 23 августа.
- ⁸⁴⁰ Słodkowski W. Statystyczna księga wygnańców polskich podczas wojny europejskiej... – S. XII–XIV.
- ⁸⁴¹ Achmatowicz A. Polityka Rosji w kwestii polskiej w pierwszym roku Wielkiej Wojny. – S. 344–345.
- ⁸⁴² ЦДІАК України, ф. 321, оп. 1 спр. 236, арк. 16–16 зв.
- ⁸⁴³ Гатрелл П. Беженцы в России в годы Первой мировой войны. – С.61.
- ⁸⁴⁴ Там же. – С. 61.
- ⁸⁴⁵ Смирин Г. Основные факты истории Латвии: [пособ. для самообразования] / Г. Смирин. – [2-е изд., испр. и доп.]. – Rīga, 1999. – С. 62.
- ⁸⁴⁶ Съезд латышских обществ // Одесский листок. – 1915. – 31 августа.
- ⁸⁴⁷ Смирин Г. Основные факты истории Латвии. – С. 62.
- ⁸⁴⁸ Труды Харьковского Областного Съезда Всероссийского Союза Городов... – С. 92.
- ⁸⁴⁹ Держархів Харківської обл., ф. 29, оп.1, спр. 714, арк. 8.
- ⁸⁵⁰ Хроника // Приднепровский край. Вечерний выпуск. – 1915. – 24 октября.
- ⁸⁵¹ Пархоменко В. А. Громадське життя Миколаєва в роки Першої світової війни (1914 – 1918). – С. 108 : [Електронний ресурс] / В. А. Пархоменко. – Режим доступу : www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npchdu/History/2004.../19-20.pdf. – Назва з екрану.
- ⁸⁵² Хроника // Одесский листок. – 1915. – 24 сентября.
- ⁸⁵³ Гатрелл П. Беженцы в России в годы Первой мировой войны. – С. 61.
- ⁸⁵⁴ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 114, арк. 6.

-
- ⁸⁵⁵ Там само, ф. 29, оп. 1, спр. 714, арк. 7.
- ⁸⁵⁶ Там само, спр. 807, арк. 3.
- ⁸⁵⁷ Там само, арк. 3.
- ⁸⁵⁸ Там само, спр. 704, арк. 2.
- ⁸⁵⁹ Там само, арк. 1.
- ⁸⁶⁰ Там само, ф. 317, оп. 1, спр. 2, арк. 5.
- ⁸⁶¹ Słodkowski W. Statystyczna księga wygnańców polskich podczas wojny europejskiej... – S. XV.
- ⁸⁶² Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 1, арк. 2.
- ⁸⁶³ Литовский комитет // Югобеженец. – 1915. – 1 ноября.
- ⁸⁶⁴ Гетрелл П. Беженцы в России в период Первой мировой войны. – С. 59.
- ⁸⁶⁵ Златина М. А. Проблема еврейского беженства в России в период Первой мировой войны (июль 1914 – зима 1915/1916 гг.). – С. 23.
- ⁸⁶⁶ Słodkowski W. Statystyczna księga wygnańców polskich podczas wojny europejskiej... – S. XV.
- ⁸⁶⁷ Отчет Центрального еврейского комитета помощи жертвам войны. – Пг., 1918. – С. 45.
- ⁸⁶⁸ Держархів Житомирської обл., ф. Р.-405, оп. 1, спр. 8, арк. 1.
- ⁸⁶⁹ Там само, арк. 11 зв.
- ⁸⁷⁰ Устав общества для оказания помощи еврейскому населению, пострадавшему от военных действий. – С. 1.
- ⁸⁷¹ Там же.
- ⁸⁷² Там же.
- ⁸⁷³ Там же. – С. 3.
- ⁸⁷⁴ Там же. – С. 2.
- ⁸⁷⁵ Там же. – С. 7.
- ⁸⁷⁶ Просьба бюро помощи беженцам евреям // Одесский листок. – 1915. – 30 августа.
- ⁸⁷⁷ Беженцы евреи в Николаеве // Южная Россия. – 1915. – 29 марта.

-
- ⁸⁷⁸ Хроника // Юго-западный край. – 1915. – 25 декабря.
- ⁸⁷⁹ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 16, арк. 6, 24–29, 32–32 зв.
- ⁸⁸⁰ Помощь земства беженцам // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 4 августа.
- ⁸⁸¹ Держархів Харківської обл., ф. 45, оп. 1, спр. 3537, арк. 51.
- ⁸⁸² Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 8, арк. 2.
- ⁸⁸³ Помощь беженцам // Южное слово. – 1915. – 11 августа.
- ⁸⁸⁴ Najdus W. Polacy w rewolucji 1917 roku / W. Najdus. – Warszawa, 1967. – S. 84.
- ⁸⁸⁵ Лихачова Т. М. Польські біженці в Росії (серпень 1914 р. – листопад 1917 р.). – С. 124.
- ⁸⁸⁶ Хроника // Югобеженец. – 1915. – 1 ноября.
- ⁸⁸⁷ Беженцы в Одессе // Одесский листок. – 1915. – 11 августа.
- ⁸⁸⁸ Жванко Л. Біженці Першої світової війни на Полтавщині (1915 – 1916 роках). – С. 122.
- ⁸⁸⁹ Труды Харьковского Областного Съезда Всероссийского Союза Городов по вопросу об устройству и эвакуации беженцев. – С. 10 – 12.
- ⁸⁹⁰ Słodkowski W. Statystyczna księga wygnańców polskich podczas wojny europejskiej... – S. XV.
- ⁸⁹¹ Журнал заседаний Екатеринославского губернского земского собрания очередной сессии 1915 г. – С. 379 – 380.
- ⁸⁹² Труды Харьковского Областного Съезда Всероссийского Союза Городов... – С. 66.
- ⁸⁹³ Ежемесячник Харьковского губернского Отделения... – С. 31.
- ⁸⁹⁴ Загребельна Н. Велика війна: українство і благодійність (1914 – 1917 рр.). – С. 62.
- ⁸⁹⁵ Лазанська Т. І. Становище біженців в роки першої світової війни. – С. 233.
- ⁸⁹⁶ Гатрелл П. Беженцы в России в период Первой мировой войны. – С. 64.
- ⁸⁹⁷ Дорошенко Д. І. Мої спогади про недавнє минуле (1914 – 1920 роки). – С. 47.
- ⁸⁹⁸ Хроника // Юго-Западный край. – 1915. – 24 июля.

-
- ⁸⁹⁹ Дорошенко Д. І. Мої спогади про недавнє минуле (1914 – 1920 роки). – С. 47 – 48.
- ⁹⁰⁰ Українки в історії. – С. 132.
- ⁹⁰¹ Дорошенко Д. І. Мої спогади про недавнє минуле (1914 – 1920 роки). – С. 50.
- ⁹⁰² Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни. – С. 112; Загребельна Н. І. Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни... – С. 266.
- ⁹⁰³ Дорошенко Д. І. Мої спогади про недавнє минуле (1914 – 1920 роки). – С. 77.
- ⁹⁰⁴ Держархів Харківської обл., ф. 29, оп. 1, спр. 807, арк. 7.
- ⁹⁰⁵ Держархів Харківської обл., ф. 29, оп. 1, спр. 807, арк. 3.
- ⁹⁰⁶ Там само, арк. 3 зв.
- ⁹⁰⁷ Там само, спр. 693, арк. 5.
- ⁹⁰⁸ Там само, арк. 5 – 5 зв.
- ⁹⁰⁹ Там само, арк. 5 зв.
- ⁹¹⁰ Там само, спр. 807, арк. 1, 11.
- ⁹¹¹ Там само, арк. 1–1 зв.
- ⁹¹² Там само, арк. 11.
- ⁹¹³ Держархів Харківської обл., ф. 29, оп. 1, спр. 693, арк. 1, 4 .
- ⁹¹⁴ ЦДІАК України, ф. 2052, оп. 1, спр. 47, арк. 1.
- ⁹¹⁵ Курцев А. Н. Беженцы первой мировой войны в России. – С. 106.
- ⁹¹⁶ Шаховская Н. Некоторые итоги организаций помощи беженцам // Известия ВСГ. – 1916. – № 29 - 30. – Апрель. – С. 317.
- ⁹¹⁷ Лазанська Т. І. Становище біженців України в роки Першої світової війни. – С. 202.
- ⁹¹⁸ Положение об обеспечении нужд беженцев // Собрание указаний и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате, 1915. – Том Первый. Второе полугодие. – Пг., 1915. – № 242. – 1 сентября. – С. 2426.

-
- ⁹¹⁹ Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 марта 1916 г.). Вып. 2. – С. 19, 21, 31, 33, 49, 54, 64, 72, 75.
- ⁹²⁰ Устав «Прикарпатского Комитета» в г. Харькове // Вера и разум. – 1915. – №. 15. – С. 453.
- ⁹²¹ Хроника // Харьковские ведомости. – 1915. – 12 июля.
- ⁹²² Устав «Прикарпатского Комитета» в г. Харькове // Вера и разум. – 1915. – №. 15. – С. 453–455.
- ⁹²³ Жванко Л. М. Духовенство Харківщини та організація допомоги біженцям. – С. 245.
- ⁹²⁴ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 16, арк. 10, 12 зв., 14.
- ⁹²⁵ Там само, ф. 720, оп. 1, спр. 69, арк. 48.
- ⁹²⁶ Значение духовенства в оказании помощи беженцам // Харьковские ведомости. – 1915. – 15 октября.
- ⁹²⁷ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 10, арк. 121.
- ⁹²⁸ Жванко Л. М. Духовенство Харківщини та організація допомоги біженцям. – С. 245.
- ⁹²⁹ Беженцы духовного звания в г. Полтаве // Полтавские епархиальные ведомости. – 1915. – № 19. – С. 1509–1513.
- ⁹³⁰ Жванко Л. Н. Проблема оказания духовно-религиозной помощи беженцам Первой мировой войны (на примере украинских губерний). – С. 319.
- ⁹³¹ Журнал Вечернего заседания Экстренного съезда Духовенства Полтавской епархии // Полтавские епархиальные ведомости. – 1916. – № 3. – С. 188.
- ⁹³² Хроника // Харьковские ведомости. – 1915. – 4 сентября.
- ⁹³³ Заседание // Известия Александрийского уездного земства. – 1915. – 23 октября.
- ⁹³⁴ Лазанська Т. І. Становище біженців в роки першої світової війни. – С. 233.

-
- ⁹³⁵ В Епархиальных Комитетах о беженцах. // Известия Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. – 1916. – № 5. – 1 августа. – С. 21.
- ⁹³⁶ Беженцы духовного звания в г. Полтаве // Полтавские епархиальные ведомости. – 1915. – № 19. – С. 1509–1513.
- ⁹³⁷ Краткий очерк о деятельности Полтавского Епархиального и Уездных комитетов о беженцах со времени их открытия до 1 декабря 1915 года // Там же. – 1916. – № 7. – С. 504.
- ⁹³⁸ Заседание // Известия Александрийского уездного земства. – 1915. – 23 октября.
- ⁹³⁹ Жванко Л. М. Духовенство Харківщини та організація допомоги біженцям. – С. 246.
- ⁹⁴⁰ Донік О. М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914 – 1918 рр.). – С. 173.
- ⁹⁴¹ Список организаций, оказывающих помощь беженцам в Волынской губернии // Жизнь Волыни. – 1916. – 18 января.
- ⁹⁴² «Россия – разоренным окраинам» // Земская мысль – 1915. – 6 июня.
- ⁹⁴³ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 16, арк. 4, 9.
- ⁹⁴⁴ Столовая для беженцев // Сумской вестник. – 1916. – 3 августа.
- ⁹⁴⁵ Помощь беженцам-славянам // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 14 июля.
- ⁹⁴⁶ Шаховская Н. Некоторые итоги организаций помощи беженцам / Н. Шаховская // Известия ВСГ. – 1916. – № 29 – 30. – Апрель. – С. 321.
- ⁹⁴⁷ Список организаций, оказывающих помощь беженцам в Волынской губернии // Жизнь Волыни. – 1916. – 18 января.
- ⁹⁴⁸ Держархів Харківської обл., ф. 29, оп. 1, спр. 667, арк. 25.
- ⁹⁴⁹ Черниговский губернский отдел Всероссийского общества попечения о беженцах // Черниговская земская газета. – 1917. – 20 января.

-
- ⁹⁵⁰ Попечение о беженцах // Черниговское слово. – 1915. – 5 ноября.
- ⁹⁵¹ Шаховская Н. Некоторые итоги организаций помощи беженцам / Н. Шаховская // Известия ВСГ. – 1916. – № 29 – 30. – Апрель. – С. 321.
- ⁹⁵² Там же. – С. 321.
- ⁹⁵³ Хроника // Приднепровский край. – 1915. – 28 октября.
- ⁹⁵⁴ К устройству беженцев // Черниговское слово. – 1915. – 24 ноября.
- ⁹⁵⁵ Утгофф В. С. Белорусские беженцы Первой мировой войны в 1914 – 1922 гг. – С. 41.
- ⁹⁵⁶ Совещание о беженцах // Одесский листок. – 1915. – 19 августа.
- ⁹⁵⁷ ЦДІАК України, ф. 344, оп. 1, спр. 3, арк. 21.
- ⁹⁵⁸ Там само, арк 18.
- ⁹⁵⁹ Годовой обзор деятельности «Отдела помощи населению, пострадавшему от войны» Комитета Юго-Западного фронта В.З.С. // Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. – 1916. – 21 августа. – С. 5.
- ⁹⁶⁰ Хроника // Юго-Западный край. – 1915. – 7 октября.
- ⁹⁶¹ Ореховський В. О. Діяльність Російського товариства Червоного Хреста у роки Першої світової війни (1914 – 1917 рр.). – С. 161.
- ⁹⁶² Гурко В. И. Война и революция в России / В. И. Гурко; [пер. с англ. М. Г. Барышникова]. – М., 2007. – С. 157.
- ⁹⁶³ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1612, арк. 1–28 зв.
- ⁹⁶⁴ Там само, арк. 14–14 зв., 24–24 зв., 27, 33.
- ⁹⁶⁵ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 6, арк. 221, спр. 14, арк. 20.
- ⁹⁶⁶ Плавучие склады // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 28. – 1 декабря. – С. 98.
- ⁹⁶⁷ Там же.
- ⁹⁶⁸ Циркулярное распоряжение Службы судоходного надзора Г.г. Инспекторам Судоходства III-го и V-го участков, командирам частных пароходов, привлеченных к выполнению военно-судовой повинности под перевозку беженцев, от 15 сентября сего года за № 70200 // Известия Киевского округа путей сообщений. – 1915. – 19 сентября.

-
- ⁹⁶⁹ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1621, арк. 1.
- ⁹⁷⁰ Там само, спр. 1743, арк. 69 зв.
- ⁹⁷¹ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1621, арк. 1.
- ⁹⁷² Там само, арк. 2.
- ⁹⁷³ Там само, арк. 5.
- ⁹⁷⁴ Там само, арк. 6.
- ⁹⁷⁵ Там само, арк. 7 .
- ⁹⁷⁶ Там само, арк. 8.
- ⁹⁷⁷ Питательный пункт для беженцев в местечке Чернобыль Киевской губ. // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 25. – 15 октября. – С. 52.
- ⁹⁷⁸ Урегулирование движения беженцев // Нежинец. – 1915. – № 37. – С. 13.
- ⁹⁷⁹ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 6, арк. 221, спр. 14, арк. 15.
- ⁹⁸⁰ Совецание о беженцах // Одесский листок. – 1915. – 19 августа.
- ⁹⁸¹ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 11, арк. 15–17, 55.
- ⁹⁸² Протоколы заседаний экстренного 190, 191, 192 Общих съездов представителей русских железных дорог. Петроград 18, 30 ноября, 1 – 3 декабря 1915 г. – Пг., 1916. – С. 1–2.
- ⁹⁸³ Там же. – С. 2.
- ⁹⁸⁴ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 11, арк. 55.
- ⁹⁸⁵ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 3343, арк. 103.
- ⁹⁸⁶ Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали. – С. 166.
- ⁹⁸⁷ ЦДІАК України, ф. 344, оп. 1, спр. 3, арк. 28.
- ⁹⁸⁸ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 10, арк. 137 зв.
- ⁹⁸⁹ Там само.
- ⁹⁹⁰ Там само, арк. 137.
- ⁹⁹¹ Там само, арк. 139 зв.
- ⁹⁹² Там само, арк. 140 зв.
- ⁹⁹³ Там само, спр. 6, арк. 243.

-
- ⁹⁹⁴ Совет министров Российской империи в годы Первой мировой войны. – С. 283.
- ⁹⁹⁵ Донік О. М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914 – 1918 рр.). – С. 120.
- ⁹⁹⁶ Питательный пункт для беженцев в местечке Чернобыль Киевской губ. // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 25. – 15 октября. – С. 52.
- ⁹⁹⁷ Совецание о беженцах // Одесский листок. – 1915. – 19 августа.
- ⁹⁹⁸ Помощь беженцам // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 25. – 15 октября. – С. 129.
- ⁹⁹⁹ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 13, арк. 6.
- ¹⁰⁰⁰ Беженцы // Нежинец. – 1915. – № 42. – 20 октября. – С. 8.
- ¹⁰⁰¹ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1612, арк. 1–1 зв., 14–14 зв., 24–24 зв., 27, 33.
- ¹⁰⁰² Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 13, арк. 7 зв.
- ¹⁰⁰³ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1743, арк. 17.
- ¹⁰⁰⁴ Журнал Чрезвычайного Екатеринославского Губернского Земского Собрания 27 июля 1916 года. – С. 97.
- ¹⁰⁰⁵ Джонс В. Деятельность питательных пунктов Союза Городов по питанию беженцев // Известия ВСГ. – 1916. – № 24. – 15 января. – С. 92.
- ¹⁰⁰⁶ Деятельность областного комитета Всероссийского союза городов // Известия Киевской городской думы. – 1915. – № 11. – Ноябрь. – С. 142.
- ¹⁰⁰⁷ Джонс В. Деятельность питательных пунктов Союза Городов по питанию беженцев. – С. 93.
- ¹⁰⁰⁸ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1748, арк. 12 зв.
- ¹⁰⁰⁹ Жванко Л. М. З історії перебування біженців Першої світової війни в Катеринославській губ. (1915 р.). – С. 222.
- ¹⁰¹⁰ ЦДІАК України, ф. 344, оп. 1, спр. 3, арк. 12.

-
- ¹⁰¹¹ Помощь беженцам // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 25. – 15 октября. – С. 130.
- ¹⁰¹² Ведомость о питательных пунктах за сентябрь месяц // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 25. – 15 октября. – С. 43.
- ¹⁰¹³ Хроника // Юго-Западный край. – 1915. – 16 сентября.
- ¹⁰¹⁴ Джонс В. Деятельность питательных пунктов Союза Городов по питанию беженцев. – С. 91.
- ¹⁰¹⁵ Там же. – С. 93.
- ¹⁰¹⁶ Денежный отчет Купянской уездной земской управы за 1915 год. – Купянск: Тип. «Печатный труд», 1916. – С. 349.
- ¹⁰¹⁷ Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали. – С. 182.
- ¹⁰¹⁸ Беженцам // Нежинец. – 1915. – № 38 - 39. – 21 – 29 сентября. – С. 8–9.
- ¹⁰¹⁹ Питательный пункт для беженцев в местечке Чернобыль Киевской губ. – С. 48 – 49.
- ¹⁰²⁰ Там же. – С. 50.
- ¹⁰²¹ Там же. – С. 51.
- ¹⁰²² Там же. – С. 52.
- ¹⁰²³ Лихачова Т. М. Польські біженці в Росії (серпень 1914 р. – листопад 1917 р.). – С. 64.
- ¹⁰²⁴ ЦДАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1567, арк. 3.
- ¹⁰²⁵ Курцев А. Н. Беженство. – С. 135.
- ¹⁰²⁶ ЦДАК України, ф. 344, оп. 1, спр. 3, арк. 30.
- ¹⁰²⁷ Там само.
- ¹⁰²⁸ Журнал заседаний Екатеринославского губернского земского собрания очередной сессии 1915 г. – С. 378.
- ¹⁰²⁹ Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали. – С. 182.

-
- ¹⁰³⁰ Деятельность областного комитета Всероссийского союза городов. // Известия Киевской городской думы. – 1915. – № 11. – Ноябрь. – С. 143.
- ¹⁰³¹ Бежанства 1915 года : [Электронный ресурс] / [ред. В. Луба, Я. Мірановіч]. – Беласток : SPHU «Podlaska», Zakład Poligraficzny, 2000. – С. 7. Режим доступа: <http://kamunikat.org/3537.html>.
- ¹⁰³² Собрание уполномоченных губернских земств 7 – 9 сентября 1915 г. в Москве // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 24. – 10 октября. – С. 16–17.
- ¹⁰³³ Помощь беженцам // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 28 августа.
- ¹⁰³⁴ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 111, арк. 84.
- ¹⁰³⁵ Беженцы // Приднепровский край. Вечерний выпуск. – 1915. – 22 октября.
- ¹⁰³⁶ Там же. – С. 8.
- ¹⁰³⁷ Там же. – С. 33.
- ¹⁰³⁸ ЦДАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 3071, арк. 9 зв.
- ¹⁰³⁹ Там само.
- ¹⁰⁴⁰ Хроника // Приднепровский край. – 1915. – 28 октября.
- ¹⁰⁴¹ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 6, арк. 243.
- ¹⁰⁴² Там само, спр. 10, арк. 92.
- ¹⁰⁴³ Хроника // Южный край. – 1915. – 1 декабря.
- ¹⁰⁴⁴ Історія українського селянства. Історія українського селянства: нариси: в 2 т. / відп. ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2006. Т.1 / О. В. Андрощук [та ін.]. – [Б.м.] : [б.в.], 2006. – С. 498.
- ¹⁰⁴⁵ Шнип А. Причины вздорожания жизни и меры борьбы с ними // Известия Херсонского уездного земства. – 1916. – № 11. – 11 марта. – С. 278.
- ¹⁰⁴⁶ Качмала В. Проблема біженців на Лівобережній Україні під час Першої світової війни. – С. 100.
- ¹⁰⁴⁷ Курцев А. Н. Бежанство. – С. 142
- ¹⁰⁴⁸ Хроника // Утро. – 1916. – 2 января.
- ¹⁰⁴⁹ Положение беженцев // Южное слово. – 1917. – 3 февраля.

-
- ¹⁰⁵⁰ Саматья В. Проблема беженцев в Белоруссии в годы Первой мировой войны : [Электронный ресурс] / Саматья В. – Режим доступа : <http://www.nlr.ru:8101/exib/war1/p39.htm>. – Название с экрана.
- ¹⁰⁵¹ Spustek I. Polacy w Piotrogradzie 1914–1917. – S. 187.
- ¹⁰⁵² Краткий очерк деятельности Харьковского земства и Земского Союза по оказанию помощи беженцам (1915 – 1917 гг.). – С. 36.
- ¹⁰⁵³ Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 187. Підраховано нами.
- ¹⁰⁵⁴ Краткий очерк деятельности Харьковского земства и Земского Союза по оказанию помощи беженцам (1915 – 1917 гг.). – С. 36–37.
- ¹⁰⁵⁵ Там же. – С. 16; Местная жизнь // Сумской вестник. – 1916. – 17 июля, 9 августа.
- ¹⁰⁵⁶ Краткий очерк деятельности Харьковского земства и Земского Союза по оказанию помощи беженцам (1915 – 1917 гг.). – С. 18.
- ¹⁰⁵⁷ Там же. – С. 17.
- ¹⁰⁵⁸ К составлению смет беженских // Полтавский день. 1916. – 23 сентября.
- ¹⁰⁵⁹ Краткий очерк деятельности Харьковского земства и Земского Союза по оказанию помощи беженцам (1915 - 1917 гг.). – С. 20, 22.
- ¹⁰⁶⁰ Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали. – С. 217.
- ¹⁰⁶¹ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 120, арк. 11–14.
- ¹⁰⁶² Положение беженцев в Волчанском уезде // Земский листок. – 1916. – № 51. – 18 декабря. – С. 16–17.
- ¹⁰⁶³ Прекращение кредитов на помощь беженцам // Полтавский день. – 1916. – 24 августа.
- ¹⁰⁶⁴ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 112, арк. 1–2.
- ¹⁰⁶⁵ Курцев А. Н. Беженство. – С. 142.
- ¹⁰⁶⁶ Емцев Т. Помощь беженцам в истекшем году // Известия Херсонского уездного земства. – 1916. – № 42. – 14 октября. – С. 954–955.
- ¹⁰⁶⁷ Там же. – С. 955.

-
- ¹⁰⁶⁸ Качмала В. Проблема біженців на Лівобережній Україні під час Першої світової війни. – С. 100.
- ¹⁰⁶⁹ Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 148.
- ¹⁰⁷⁰ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1743, арк. 113.
- ¹⁰⁷¹ Беженцы // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 3 ноября.
- ¹⁰⁷² Курцев А. Н. Беженство. – С. 143.
- ¹⁰⁷³ Хроника // Земская мысль. – 1915. – 4 июня.
- ¹⁰⁷⁴ Федів Ю. О. Проблема українських іммігрантів та біженців до країн Західної Європи часів Першої світової війни : [Електронний ресурс] / Ю. Федів. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/dip/2011_51/10_15.pdf. – Назва з екрану.
- ¹⁰⁷⁵ Дорник Вольфрам. Політика Австро-Угорщини щодо України в роки Першої світової війни / В. Дорник // Перша світова війна та проблеми державотворення в Центральній та Східній Європі (до 90-річчя закінчення Першої світової війни) : матеріали міжнарод. наук. конф., 29-30 жовт. 2008 р. – Чернівці, 2009. – С. 10.
- ¹⁰⁷⁶ Циркуляр Херсонского губернатора о беженцах // Одесский листок. – 1915. – 31 августа.
- ¹⁰⁷⁷ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1567, арк. 6–7; Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 10, арк. 119.
- ¹⁰⁷⁸ Крестьяне беженцам // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 8 августа.
- ¹⁰⁷⁹ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 33, арк. 4–4 зв.
- ¹⁰⁸⁰ Там само, спр. 6, арк. 209–212, 215–218.
- ¹⁰⁸¹ Белопольський комітет допомоги беженцам // Сумской вестник. – 1916. – 12 июня.
- ¹⁰⁸² Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 6, арк. 216.
- ¹⁰⁸³ Там само, спр. 10, арк. 39–39 зв.
- ¹⁰⁸⁴ Там само, спр. 46, арк. 15.

-
- ¹⁰⁸⁵ Там само, арк. 15.
- ¹⁰⁸⁶ Жванко Л. М. Духовенство Харківщини та організація допомоги біженцям. – С. 246.
- ¹⁰⁸⁷ Беженцы духовного звания в г. Полтаве // Полтавские епархиальные ведомости. – 1915. – № 19. – С. 1509–1513.
- ¹⁰⁸⁸ В Епархиальных Комитетах о беженцах // Известия Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. – 1916. – № 5. – 1 августа. – С. 21–22.
- ¹⁰⁸⁹ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 104, арк. 23, 40, 57, 95, 122.
- ¹⁰⁹⁰ Там само, спр. 102, арк. 5, 11–14, 17, 23.
- ¹⁰⁹¹ Литовский комитет // Югобеженец. – 1915. – 1 ноября.
- ¹⁰⁹² Движение беженцев // Одесский листок. – 1915. – 2 августа.
- ¹⁰⁹³ Держархів Харківської обл., ф. 965, оп. 1, спр. 25, арк. 251–252.
- ¹⁰⁹⁴ Słodkowski W. Statystyczna księga wygnańców polskich podczas wojny europejskiej... – S. XIV.
- ¹⁰⁹⁵ Движение беженцев // Одесский листок. – 1915. – 2 августа.
- ¹⁰⁹⁶ Граф Михайло Михайлович Толстой : [Електронний ресурс] Граф М. Толстой. – Режим доступу : http://www.odnb.odessa.ua/view_post.phpid=165. – Назва з екрану.
- ¹⁰⁹⁷ Держархів Харківської обл., ф. 965, оп. 1, спр. 25, арк. 251 – 252.
- ¹⁰⁹⁸ Земство и беженцы // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 11 августа.
- ¹⁰⁹⁹ ЦДАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1743, арк. 113.
- ¹¹⁰⁰ Там само, спр. 1748, арк. 14.
- ¹¹⁰¹ Там само, арк. 14 зв.
- ¹¹⁰² Там само, арк. 15 зв.
- ¹¹⁰³ Там само, арк. 14.
- ¹¹⁰⁴ Там само, арк. 16.
- ¹¹⁰⁵ Там само, арк. 15 зв. Підраховано нами.

-
- ¹¹⁰⁶ Там само, арк. 16.
- ¹¹⁰⁷ Помощь беженцам // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 4 августа.
- ¹¹⁰⁸ Циркуляр Херсонского губернатора о беженцах // Одесский листок. – 1915. – 31 августа.
- ¹¹⁰⁹ Смета расходов на устройство беженцев в городах // Известия ВСГ. – 1916. – № 25 – 26. – 1 – 15 февраля. – С. 99–100.
- ¹¹¹⁰ Призрение беженцев в Екатеринославе // Приднепровский край. – 1915. – 21 октября.
- ¹¹¹¹ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 16, арк. 48 – 49.
- ¹¹¹² Хроника // Жизнь Волыни. – 1916. – 20 января.
- ¹¹¹³ Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – С. 133.
- ¹¹¹⁴ Осевшие беженцы в Житомирской уезде // Жизнь Волыни. – 1916. – 20 января.
- ¹¹¹⁵ Деятельность Волынского и Киевского отделений Комитета Ее Высочества // Известия Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. – 1916. – № 6. – 15 августа. – С. 6.
- ¹¹¹⁶ Черниговский губернский отдел Всероссийского общества попечения о беженцах // Черниговская земская газета. – 1917. – 20 января.
- ¹¹¹⁷ Столовая для беженцев // Сумской вестник. – 1916. – 3 августа.
- ¹¹¹⁸ Хроника // Одесский листок. – 1915. – 25 октября.
- ¹¹¹⁹ Столовая для беженцев // Сумской вестник. – 1916. – 3 августа.
- ¹¹²⁰ ЦДАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1743, арк. 113.
- ¹¹²¹ Там само, спр. 1748, арк. 25.
- ¹¹²² Лазанська Т. І. Становище біженців України в роки Першої світової війни. – С. 215–216.
- ¹¹²³ Там само. – С. 215.
- ¹¹²⁴ Хроника // Волынь. – 1917. – 9 февраля.

-
- ¹¹²⁵ Седляр А. Соціальна допомога місцевому населенню органів міського самоврядування на Волині та Поділлі під час Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) : [Електронний ресурс] / А. Седляр. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/205.pdf>. – Назва з екрану.
- ¹¹²⁶ Циркуляр Управления по Воинской Повинности Губернаторам, по поводу выдачи продовольственного пайка семьям беженцев, призванных нижних чинов // Известия Херсонского уездного земства. – 1915. – № 45. – 6 ноября.
- ¹¹²⁷ Местная хроника // Утро. – 1916. – 20 января.
- ¹¹²⁸ Лазанська Т. І. Становище біженців України в роки Першої світової війни. – С. 215.
- ¹¹²⁹ Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни. – С. 124.
- ¹¹³⁰ Донік О. М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни. – С. 82.
- ¹¹³¹ Его Преосвященству, Преосвященнейшему Феофану, Епископу Полтавскому и Переяславскому // Полтавские епархиальные ведомости. – 1916. – № 5. – Январь. – С. 1.
- ¹¹³² Державний архів Херсонської області (далі – Держархів Херсонської обл.), ф. 193 оп. 1, спр. 20, арк. 45, 46.
- ¹¹³³ «Помагайте биженцям!» // Нежинец. – 1915. – № 37. – 5 сентября. – С. 10.
Збережено тогочасні мово-стилістичні особливості.
- ¹¹³⁴ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 21, арк. 2.
- ¹¹³⁵ «Россия разоренным окраинам» // Земская мысль. – 1915. – 6 июня.
- ¹¹³⁶ «Россия разоренным окраинам» // Лохвицкое слово. – 1915. – 29 мая.
- ¹¹³⁷ Беженцы // Нежинец. – 1915. – № 29. – С. 12.
- ¹¹³⁸ На помощь разоренным братьям // Волчанский земский листок. – 1915. – № 28. – 15 августа.
- ¹¹³⁹ Для страны печали и слез // Лохвицкое слово. – 1916. – 3 июня.
- ¹¹⁴⁰ Пожертвование в пользу беженцев // Известия Александрийского уездного земства. – 1915. – 20 октября.

-
- ¹¹⁴¹ Местная хроника // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 9. – С. 49–50; № 11. – С. 71.
- ¹¹⁴² Журналы Глуховского уездного земского собрания 1915 года. – Глухов: Электро-типогр. Дворкина, 1916. – С. 208.
- ¹¹⁴³ Держархів Харківської обл., ф. 965, оп. 1, спр. 25, арк. 286.
- ¹¹⁴⁴ Беженцам Польши // Южная Россия. – 1915. – 19 марта.
- ¹¹⁴⁵ Труды соединенного собрания членов комитета Её Императорского Высочества... – С. 122.
- ¹¹⁴⁶ Там же. – С. 302–306.
- ¹¹⁴⁷ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 2, арк. 6–6 зв., 27, 39, 45–45 зв.
- ¹¹⁴⁸ К предстоящему празднованию «ТАТЬЯНОВА ДНЯ» // Известия Херсонского уездного земства. – 1916. – № 1. – 2 января. – С. 17.
- ¹¹⁴⁹ Держархів Харківської обл., ф. 317, оп. 1, спр. 2, арк. 2.
- ¹¹⁵⁰ Татьянин день // Жизнь Волыни. – 1916. – 13 января.
- ¹¹⁵¹ Хроника // Одесский листок. – 1915. – 31 мая.
- ¹¹⁵² Хроника // Ведомости Одесского градоначальства. – 1916. – 2 ноября, Благотворительность // Там же. – 1916. – 6 ноября.
- ¹¹⁵³ Отчет // Ведомости Одесского градоначальства. – 1916. – 1 марта.
- ¹¹⁵⁴ Пожертвования. Нежин // Нежинец. – 1915. – № 27. – 1 июля. – С. 8.
- ¹¹⁵⁵ Сбор белья для беженцев // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 17 октября.
- ¹¹⁵⁶ Хроника // Прилуцкий голос. – 1916. – 8 января.
- ¹¹⁵⁷ Несите детское белье и платье! // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 30 октября.
- ¹¹⁵⁸ Сбор белья для беженцев // Там же. – 17 октября.
- ¹¹⁵⁹ Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі. – Держархів в АР Крим), ф. 149, оп. 1, спр. 1, арк. 75.
- ¹¹⁶⁰ Там само, арк. 76–76 зв.

-
- ¹¹⁶¹ Отчет по сбору пожертвованей в пользу комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны «Ковш зерна нового урожая 1915 г.» // Нежинец. – 1915. – № 49. – 8 декабря. – С. 75. Підраховано нами.
- ¹¹⁶² Гаренко Ф. Поездка по сбору на беженцев // Известия Херсонского уездного земства. – 1916. – № 16 - 17. – 22 апреля. – С. 417–419.
- ¹¹⁶³ Сбор белья для беженцев // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 17 октября.
- ¹¹⁶⁴ Шевченко В. М. Проблема біженців на Чернігівщині в роки Першої світової війни. – С. 55.
- ¹¹⁶⁵ Ткачев Б. В. Село Полтавка // Известия Херсонского уездного земства. – 1916. – № 12. – 18 марта. – С. 321.
- ¹¹⁶⁶ Благотворительные спектакли // Полтавский день. – 1916. – 21 августа.
- ¹¹⁶⁷ Держархів Харківської обл., ф. 720, оп. 1, спр. 67, арк. 13.
- ¹¹⁶⁸ Там само, арк. 18.
- ¹¹⁶⁹ Там само, ф. 40, оп. 100, спр. 1198, арк. 1.
- ¹¹⁷⁰ Жванко Л. М. Роль духовенства у проведенні благодійних зборів на користь біженців Першої світової війни. – С. 265.
- ¹¹⁷¹ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 69, арк. 251–252.
- ¹¹⁷² Там само, ф. 40, оп. 100, спр. 1198, арк. 1, 53–65.
- ¹¹⁷³ Краткий очерк о деятельности Полтавского Епархиального и Уездных комитетов о беженцах со времени их открытия до 1 декабря 1915 года // Полтавские епархиальные ведомости. – 1916. – № 7. – С. 507.
- ¹¹⁷⁴ Заботы о беженцах // Там же. – 1915. – № 22. – С. 1703.
- ¹¹⁷⁵ Краткий очерк о деятельности Полтавского Епархиального и Уездных комитетов о беженцах со времени их открытия до 1 декабря 1915 года. – С. 506.
- ¹¹⁷⁶ Там же. – С. 507.
- ¹¹⁷⁷ О беженцах // Горнозаводское дело. – 1915. – 30 сентября.

-
- ¹¹⁷⁸ В пользу беженцев // Южный край. – 1915. – 5 декабря.
- ¹¹⁷⁹ Благодарность беженцев // Черниговское слово. – 1915. – 6 ноября.
- ¹¹⁸⁰ Хроника // Юго-западный край. – 1915. – 30 декабря,
- ¹¹⁸¹ Воззвание // Мариупольская жизнь. – 1917. – 10 января.
- ¹¹⁸² Хроника // Одесский листок. – 1915. – 6 августа.
- ¹¹⁸³ Сегодняшний сбор // Там же. – 24 августа.
- ¹¹⁸⁴ Ознаменованіе дня рождения Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны... – С. 21–41.
- ¹¹⁸⁵ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 63, арк.108, спр.153, арк. 9–9 зв.
- ¹¹⁸⁶ Історія українського селянства. – С. 484.
- ¹¹⁸⁷ Реєнт О. Україна в Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти. – С. 99.
- ¹¹⁸⁸ Китанина Т. М. Война, хлеб и революция. – С. 52.
- ¹¹⁸⁹ Привлечение беженцев к сельскохозяйственным работам // Известия Херсонского уездного земства. – 1916. – № 7. – 12 февраля.
- ¹¹⁹⁰ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 120, арк. 13 зв.
- ¹¹⁹¹ Там само, спр. 23, арк. 154–154 зв.
- ¹¹⁹² О применении труда беженцев на сельскохозяйственных работах // Волчанский земский листок. – 1916. – № 16. – 24 апреля. – С. 11–17.
- ¹¹⁹³ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 20, арк. 1–3.
- ¹¹⁹⁴ Там само, арк. 3.
- ¹¹⁹⁵ Привлечение беженцев на сельскохозяйственные работы // Жизнь Волыни. – 1916. – 13 марта.
- ¹¹⁹⁶ Беженцы // Известия ГК ВЗС. – 1916. – № 24. – 15 января. – С. 202.
- ¹¹⁹⁷ Заключение отдела по устройству беженцев об условиях помощи трудоспособным беженцам и о сокращении пособий получивши заработок // Волчанский земский листок. – 1916. – № 11. – 13 марта. – С. 19.

-
- ¹¹⁹⁸ Комиссия по оказанию помощи беженцам при Ярославском Гор. Комитете В.С.Г. // Известия Всероссийского Союза Городов. – 1916. – № 24. – 15 января. – С. 80.
- ¹¹⁹⁹ О задачах и деятельности Киевского обласного и Центрального Бюро Труда В.З. // Бюллетень Комитета Юго-западного фронта. – 1916. – № 21. – 24 июля. – С. 9–12.
- ¹²⁰⁰ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 8, арк. 20.
- ¹²⁰¹ Полтавское Центральное бюро труда // Полтавский день. – 1915. – 24 августа.
- ¹²⁰² Бюро по приисканию работ для беженцев // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 31 июля.
- ¹²⁰³ Історія українського селянства. – С. 495.
- ¹²⁰⁴ Анфимов А. М. Российская деревня в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917 г.). – С. 305.
- ¹²⁰⁵ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 122, арк. 14, 19, 36, 50, 69, 95.
- ¹²⁰⁶ Там само, спр. 106, арк. 16.
- ¹²⁰⁷ Там само, арк. 17.
- ¹²⁰⁸ Там само, спр. 88, арк. 25.
- ¹²⁰⁹ ЦДАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1743, арк. 113.
- ¹²¹⁰ Деятельность Волынского и Киевского отделений Комитета Ее Высочества // Известия Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. – 1916. – № 6. – 15 августа. – С. 7.
- ¹²¹¹ Открытие мастерских, учрежденных для беженцев // Жизнь Волыни. – 1916. – 3 февраля.
- ¹²¹² Артели среди беженцев // Волчанский земский листок. – 1916. – № 1 – 2. – 9 января. – С. 18.
- ¹²¹³ Помощь беженцам // Одесский листок. – 1915. – 20 августа.
- ¹²¹⁴ Ходатайство группы беженцев // Жизнь Волыни. – 1916. – 20 января.

-
- ¹²¹⁵ Безработные беженцы // Одесский листок. – 1916. – 13 августа.
- ¹²¹⁶ Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни. – С. 127.
- ¹²¹⁷ ЦДАК України, ф. 692, оп. 63 (195), спр. 106, арк. 1–1 зв.
- ¹²¹⁸ Галицийские беженцы // Земская мысль. – 1915. – 9 июля.
- ¹²¹⁹ Земская хроника. Беженцы // Известия Херсонского уездного земства. – 1915. – № 32. – 7 августа.
- ¹²²⁰ Хроника // Утро. – 1916. – 6 января.
- ¹²²¹ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 4, арк. 16.
- ¹²²² Там само, арк. 17, 19, 21, 25, 30, 41, 48.
- ¹²²³ Жванко Л. Допомога духовенства Полтавщини біженцям Першої світової війни. – С. 246.
- ¹²²⁴ Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни. – С. 120.
- ¹²²⁵ Эвакуация промышленных предприятий из литовских губерний // Горнозаводское дело. – 1915. – 15 ноября.
- ¹²²⁶ Лихачова Т. М. Польські біженці в Росії (серпень 1914 р. – листопад 1917 р.). – С. 144.
- ¹²²⁷ Деятельность Волынского и Киевского отделений Комитета Ее Высочества // Известия Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. – 1916. – № 6. – 15 августа. – С. 8.
- ¹²²⁸ Среди беженцев // Одесский листок. – 1915. – 20 августа.
- ¹²²⁹ Жванко Л. М. Румунські біженці Першої світової війни на Полтавщині. – С. 211.
- ¹²³⁰ Справочная книга «Весь Харьков» на 1916 год. – С. 6.
- ¹²³¹ Žvanko Ľubova. Latvies bēgļi Pirmā pasaules kara gados Harkovā (1915 – 1916). – L. 26.
- ¹²³² Жур М. Організація і діяльність польських товариств в Харкові наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. / М. Жур, О. Ніколаєнко // Польська діаспора у Харкові: історія та сучасність: матеріали наук. конф., 24 квіт. 2004 р. – Х., 2004– С. 27.

-
- ¹²³³ Труды Харьковского Областного Съезда Всероссийского Союза Городов... – С. 95.
- ¹²³⁴ Хотят ли беженцы работать? // Южный край. – 1915. – 19 ноября.
- ¹²³⁵ Пункт по распределению беженцев и Бюро Труда В.С.Г. в гор. Харькове // Известия ВСГ. – 1916. – № 24. – 15 января. – С. 81.
- ¹²³⁶ Хотят ли беженцы работать? // Южный край. – 1915. – 19 ноября.
- ¹²³⁷ Там же.
- ¹²³⁸ Комитет Западного Фронта Вс. Зем. Союза // Известия ВСГ. – 1916. – № 24. – 15 января. – С. 82.
- ¹²³⁹ Хотят ли беженцы работать? // Южный край. – 1915. – 19 ноября.
- ¹²⁴⁰ Бюро Труда при Котелевском подкомитете помощи беженцам // Известия ВСГ. – 1916. – № 24. – 15 января. – С. 86.
- ¹²⁴¹ Пункт по распределению беженцев и Бюро Труда В.С.Г. в гор. Харькове // Там же. – С. 82.
- ¹²⁴² Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 3, арк. 66.
- ¹²⁴³ Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – С. 52.
- ¹²⁴⁴ Общее собрание по оказанию помощи беженцам в Волчанском уезде Харьковской губернии // Волчанский земский листок. – 1915. – № 29. – 22 августа. – С. 14–15.
- ¹²⁴⁵ Держархів Одеської обл., ф. 16, оп. 92, спр. 122, арк. 14.
- ¹²⁴⁶ Журналы заседания Черниговского губернского Земского Собрания 50-й очередной сессии 1914 г., состоявшейся 20 февраля – 3 марта 1915 г. (С приложениями). – Чернигов, 1915. – С. 126.
- ¹²⁴⁷ Жванко Л. Иноземні біженці Першої світової війни в Україні. – С. 84.
- ¹²⁴⁸ Журналы заседания Екатеринославского Губернского Земского Собрания очередной сессии 1915 г. – С. 374.
- ¹²⁴⁹ Журналы заседания Черниговского губернского Земского Собрания... – С. 126.

-
- ¹²⁵⁰ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 3, арк. 66 зв.
- ¹²⁵¹ Призрение беженцев в Екатеринославе // Приднепровский край. – 1915. – 21 октября.
- ¹²⁵² Бесплатный отпуск лекарств // Полтавский день. – 1916. – 3 сентября.
- ¹²⁵³ Донік О. М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни. – С. 82.
- ¹²⁵⁴ Приказание по Одесскому Военному Округу на театре военных действий. // Законы и распоряжения о беженцах (По 1-е апреля 1916 г.): Вып. II. – С. 91.
- ¹²⁵⁵ Журнал Чрезвычайного Екатеринославского Губернского Земского Собрания... – С. 97.
- ¹²⁵⁶ Там же.
- ¹²⁵⁷ Žvanko Ļubova. Latvies bēgļi Pirmā pasaules kara gados Harkovā (1915 – 1916). – L. 28.
- ¹²⁵⁸ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 143, арк. 1–4.
- ¹²⁵⁹ Литовский комитет // Югобеженец. – 1915. – № 1. – 1 ноября.
- ¹²⁶⁰ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 3, арк. 33.
- ¹²⁶¹ Там само, арк. 33, 88, 151.
- ¹²⁶² Там само, спр. 3, арк. 42.
- ¹²⁶³ Санаторий для больных детей беженцев // Жизнь Волыни. – 1916. – 19 апреля.
- ¹²⁶⁴ Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 172.
- ¹²⁶⁵ Цовян Д. Г. Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в годы Первой мировой войны. – С. 71.
- ¹²⁶⁶ Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 169–170.
- ¹²⁶⁷ Державний архів Харківської області, ф. 18, оп. 21, спр. 114, арк. 51.
- ¹²⁶⁸ Там само, арк. 34.

-
- ¹²⁶⁹ Цовян Д. Г. Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в годы Первой мировой войны. – С. 72.
- ¹²⁷⁰ Там же. – С. 74.
- ¹²⁷¹ Державний архів Харківської області, ф. 18, оп. 21, спр. 114, арк. 34.
- ¹²⁷² Там само, арк. 51.
- ¹²⁷³ Там само.
- ¹²⁷⁴ Там само, арк. 1, 4.
- ¹²⁷⁵ Там само, арк. 1.
- ¹²⁷⁶ Жванко Л. Польські біженці Першої світової війни в Харкові. – С. 24.
- ¹²⁷⁷ Краткий очерк о деятельности Полтавского Епархиального и Уездных комитетов о беженцах со времени их открытия до 1 декабря 1915 года. – С. 504.
- ¹²⁷⁸ Порядок совершения браков беженцев // Законы и распоряжения о беженцах. – С. 89.
- ¹²⁷⁹ Лазанська Т. І. Становище біженців України в роки Першої світової війни. – С. 224.
- ¹²⁸⁰ Участие церковных школ в современной войне // Полтавские епархиальные ведомости. – 1917. – № 15. – С. 1184.
- ¹²⁸¹ Słodkowski W. Statystyczna księga wygnańców polskich podczas wojny europejskiej... – S. XVIII–XIX.
- ¹²⁸² Дети беженцев, потерявшие родителей // Известия Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. – 1916. – № 5. – 1 августа. – С. 25–26.
- ¹²⁸³ Дети беженцев, потерявшие родителей // Там же. – № 6. – 15 августа. – С. 19–20.
- ¹²⁸⁴ Адресная книга беженцев-латышей // Там же. – № 5. – 1 августа. – С. 24.
- ¹²⁸⁵ Гошуляк І. Проблема територіальної соборності України в період діяльності Центральної Ради (до кінця 1917 р.). – С. 131–132.

-
- ¹²⁸⁶ Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й поза Україною сущого // Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – Травень (май). – № 9.
- ¹²⁸⁷ Українській Центральній Раді, евакуйованих біженців Холмської губернії в Станиці Каменській Донської Области заява // Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – Травень (май). – № 6.
- ¹²⁸⁸ Трошина Т. И. Великая война... Забытая война...: Архангельск в годы Первой мировой войны: (1914 – 1918). – С. 135.
- ¹²⁸⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1216, оп. 3, спр. 109, арк. 135.
- ¹²⁹⁰ Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 20–23.
- ¹²⁹¹ Курцев А. Н. Количество беженцев в Российских регионах на 1916 – 1917 гг. – С. 130–133.
- ¹²⁹² ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 85, арк. 7.
- ¹²⁹³ Там само, ф. 2199, оп. 3, спр. 3, арк. 2 зв.
- ¹²⁹⁴ Там само, ф. 1216, оп. 3, спр. 110, арк. 47.
- ¹²⁹⁵ Там само, арк. 42.
- ¹²⁹⁶ Білоусько О. А. Новітня історія Полтавщини (І половина ХХ століття): підруч. [для 10 класу загальноосвіт. школи] / О. А. Білоусько, О. П. Єрмак, В. Я. Ревегук. – Полтава, 2005. – С. 15–16.
- ¹²⁹⁷ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 235, арк. 193.
- ¹²⁹⁸ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 110, арк. 17.
- ¹²⁹⁹ Там само, спр. 109, арк. 135.
- ¹³⁰⁰ История первой мировой войны, 1914 – 1918 : в 2 т. [под ред. И. И. Ростунова]. – М. : Наука, 1975. – Т.2. – С. 205, 208.
- ¹³⁰¹ Держархів Полтавської обл., ф. 1069, оп. 1, спр. 2, арк. 6–6 зв.
- ¹³⁰² Там само, ф. 992, оп. 1, спр. 24, арк. 69.
- ¹³⁰³ Беженцы-румыны в Екатеринославе // Родной край. – 1917. – 12 января.
- ¹³⁰⁴ Эвакуация румун в Херсон // Родной край. – 1917. – 19 августа.

-
- ¹³⁰⁵ Галичан-біженців перевозять з Уманщини в Ставропільську губернію // Народна воля. – 1917. – 6 вересня.
- ¹³⁰⁶ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 110, арк. 75 зв.
- ¹³⁰⁷ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект / М. І. Панчук [та ін.] / голов. ред. І.Ф. Курас. – К., 2000. – С. 71–72.
- ¹³⁰⁸ Жванко Л. Українська Центральна Рада і біженці Першої світової війни. – С. 49.
- ¹³⁰⁹ Жванко Л. М. Генеза нормативно-правової бази біженства у роки Першої світової війни... – С. 10.
- ¹³¹⁰ Lewandowski Jan. «Wybijanie się na niepodległość» w roku 1918 w Europie Środkowo-Wschodniej / J. Lewandowski // ROK 1918 w Europie Środkowo-Wschodniej. – Białystok, 2010. – S. 29–30.
- ¹³¹¹ Довідник з історії України / упоряд. та наук. ред. І.З. Підкова; ред. І.З. Підкова, Р. М. Шуст; Інститут історичних досліджень Львів. нац. ун-ту ім. Івана Франка. – [2. вид., доопрац. і доп.]. – К. : Генеза, 2001. – С. 954.
- ¹³¹² Жванко Л. Деякі аспекти дослідження проблеми біженства Першої світової війни на початку Української революції. – С. 57 – 58.
- ¹³¹³ Дацків І. Дипломатичні орієнтири Української Центральної Ради на Антанту: досягнення і втрати. – С. 39–40.
- ¹³¹⁴ Волковинський В. М. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни. – С. 55.
- ¹³¹⁵ Погроми на Поділлі та Волині // Київська земська газета. – 1917. – 21 жовтня.
- ¹³¹⁶ Ковальчук М. Перша світова війна і Українська Держава Гетьмана Павла Скоропадського 1918 р. / М. Ковальчук // Київська старовина. – 2008. – № 2. – С. 31.
- ¹³¹⁷ Гай-Нижник П. П. Український Державний банк: історія становлення. Документи і матеріали (1917 – 1918 рр.) / П. П. Гай-Нижник. – К., 2007. . – С. 14.

-
- ¹³¹⁸ Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941 рр. – С. 16.
- ¹³¹⁹ Несвіцький О. О. Полтава у дні революції та в період смути 1917 – 1922 рр. Щоденник / О. О. Несвіцький – Полтава, 1995. – С. 35.
- ¹³²⁰ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 251, арк. 35.
- ¹³²¹ Там само, спр. 229, арк. 25.
- ¹³²² Там само, спр. 251, арк. 35.
- ¹³²³ Wysocki Roman. Od pragnienia niepodległości do potrzeby uznania. Próby nawiązania stosunków dyplomatycznych przez Ukrainę w roku 1918 / R. Wysocki // ROK 1918 w Europie Środkowo-Wschodniej. – Białystok, 2010. – S. 89.
- ¹³²⁴ Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары министра иностранных дел Австро-Венгрии / О. Чернин. – СПб., 2005. – С. 263.
- ¹³²⁵ Кіднер Герман. Всесвітня історія: dtv-Atlas: Довідник. / Г. Кіднер, В. Хільгеман, М. Гердт. наук. ред. пер. А. Г. Слюсаренко, О. Ф. Іванов. – К., 2001. – С. 409.
- ¹³²⁶ Кураєв О. О. Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світовій війні : український напрямок / О. О. Кураєв. – К., 2009. – С. 276.
- ¹³²⁷ Там само. – С. 278.
- ¹³²⁸ Совецание по устройству беженцев // Приложение к «Известиям Херсонского Уездного Земства». – 1917. – № 14. – 7 апреля. – С. 32.
- ¹³²⁹ Комиссар по делам беженцев // Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. – 1917. – 9 – 16 апреля.
- ¹³³⁰ Совецание по устройству беженцев // Приложение к «Известиям Херсонского Уездного Земства». – 1917. – № 14. – 7 апреля. – С. 32.
- ¹³³¹ Съезд по вопросу о беженцах // Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. – 1917. – 6 мая.
- ¹³³² Цовян Д. Г. Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в годы Первой мировой войны. – С. 160–161.
- ¹³³³ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 119, арк. 5 а–7.

-
- ¹³³⁴ Съезд по вопросу о беженцах // Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. – 1917. – 6 мая.
- ¹³³⁵ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 26, арк. 6.
- ¹³³⁶ Курцев А. Н. Беженцы первой мировой войны в России (1914 – 1917). – С. 107.
- ¹³³⁷ Переформирование Татьянинского Комитета // Волынь. – 1917. – 20 апреля.
- ¹³³⁸ Из заседания бывшего Татьянинского комитета // Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. – 1917. – 9 – 16 апреля.
- ¹³³⁹ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 177, арк. 5.
- ¹³⁴⁰ Курцев А. Н. Беженство. – С. 139.
- ¹³⁴¹ Курцев А. Н. Беженцы первой мировой войны в России (1914 – 1917). – С. 107.
- ¹³⁴² Держархів Харківської обл., ф.45, оп. 10, спр. 22, арк. 76.
- ¹³⁴³ Історія міста Харкова ХХ століття / О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов та ін.. – Х., 2004. – С. 119.
- ¹³⁴⁴ Краткий очерк деятельности Харьковского земства и Земского Союза по оказанию помощи беженцам (1915–1917 гг.). – С. 27.
- ¹³⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 238, арк. 42, 52.
- ¹³⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 799, оп. 1, спр. 27, арк. 30.
- ¹³⁴⁷ Там само, спр. 6, арк. 12.
- ¹³⁴⁸ Там само, спр. 12, арк. 2.
- ¹³⁴⁹ Помощь беженцам // Приднепровский край. – 1917. – 18 марта.
- ¹³⁵⁰ Помощь беженцам // Южная мысль. – 1917. – 17 июня.
- ¹³⁵¹ Привлечение беженцев к активному участию в комитете помощи // Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта – 1917. – 6 мая.
- ¹³⁵² Съезд по вопросам о беженцах // Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. – 1917. – 6 мая.
- ¹³⁵³ Там же.

- ¹³⁵⁴ Український з'їзд біженців із Холмщини // Новая Жизнь. – 1917. – 29 августа.
- ¹³⁵⁵ Собрание беженцев-крестьян // Маленькие Одесские новости. – 1917. – 5 апреля.
- ¹³⁵⁶ Довбня В. А. Органи внутрішніх справ УНР часів Української Центральної Ради: організаційно-правові засади діяльності / В. А. Довбня, Є. С. Дурнов, О. М. Калюк. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 10.
- ¹³⁵⁷ Білоусько О. А. Новітня історія Полтавщини... – С. 41.
- ¹³⁵⁸ Кудлай О. Б. Діяльність Народного міністерства внутрішніх справ УНР. – С. 91.
- ¹³⁵⁹ Верстюк В. Діячі Української Центральної Ради... – С. 147.
- ¹³⁶⁰ Кудлай О. Б. Діяльність Народного міністерства внутрішніх справ УНР. – С. 91.
- ¹³⁶¹ ЦДАВО України, ф. 2241, оп. 1, спр. 8, арк. 9.
- ¹³⁶² Лоський Кость (Костянтин) Володимирович : [Електронний ресурс] / Лоський К. – Режим доступу : http://histans.com/?termin=Losky_K_V. – Назва з екрану.
- ¹³⁶³ ЦДАВО України, ф. 2241, оп. 1, спр. 8, арк. 36.
- ¹³⁶⁴ Там само, ф. 1115, оп. 1, спр. 24, арк. 6
- ¹³⁶⁵ Довідник з історії України. – С. 954.
- ¹³⁶⁶ ЦДАВО України, ф. 799, оп. 1, спр. 27, арк. 33.
- ¹³⁶⁷ Там само, ф. 1115, оп. 1, спр. 1, арк. 20.
- ¹³⁶⁸ В Исполнительном Комитете Киевского окружного о беженцах совещания // Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. – 1917. – 11 сентября.
- ¹³⁶⁹ Там же.
- ¹³⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 2241, оп. 1, спр. 8, арк. 37–37 зв.
- ¹³⁷¹ Там само, ф. 1115, оп. 1, спр. 1, арк. 66–69.
- ¹³⁷² Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 20, арк. 8.

-
- 1373 Там само, спр. 23, арк. 3–3 зв.
- 1374 Там само, спр. 14, арк. 7, 8.
- 1375 Там само, ф. 2241, оп. 1, спр. 8, арк. 37.
- 1376 Там само, арк. 39.
- 1377 Там само, арк. 37 зв.
- 1378 Там само, арк. 37.
- 1379 ЦДАВО України, ф. 2241, оп. 1, спр. 8, арк. 37 зв.
- 1380 Там само, арк. 35–35 зв.
- 1381 Там само.
- 1382 Там само, арк. 36.
- 1383 Там само.
- 1384 Там само, арк. 36 зв.
- 1385 Хроника // Маленькие одесские новости. – 1917. – 17 июля.
- 1386 Перспективы беженцев (из Киевского окружного о беженцах совещания)
// Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. – 1917. – 11 октября.
- 1387 ЦДАВО України, ф. 2241, оп. 1, спр. 8, арк. 39.
- 1388 ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 68, арк. 14.
- 1389 Красковський Іван Гнатович : [Електронний ресурс] / Красковський І. –
Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/> – Назва з екрану.
- 1390 Перспективы беженцев (Из Киевского окружного о беженцах совещания)
// Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. – 1917. – 11 октября.
- 1391 ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 24, арк. 1–1 зв.
- 1392 Там само, арк. 2 зв.
- 1393 Там само.
- 1394 Там само, арк. 5.
- 1395 Там само, арк. 6
- 1396 Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / За заг. ред. А. П. Коцур, Н. В. Терес. – Київ – Чернівці, 2008. – С. 535–536.

-
- ¹³⁹⁷ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 24, арк. 5.
- ¹³⁹⁸ Там само, арк. 6.
- ¹³⁹⁹ Там само.
- ¹⁴⁰⁰ Там само, ф. 2241, оп. 1, спр. 8, арк. 39.
- ¹⁴⁰¹ Копиленко О. Л. Держава і право України 1917 - 1920 рр.: [навч. посіб.] / О. Л. Копиленко, М. Л. Копиленко. – К., 1997. – С. 26.
- ¹⁴⁰² ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 24, арк. 11–11 зв.
- ¹⁴⁰³ Поліщук Т. Доля Михайла Старицького та його нащадків // День. – 2002. – 5 вересня.
- ¹⁴⁰⁴ Держархів Харківської області, ф. 18, оп. 21, спр. 216, арк. 13.
- ¹⁴⁰⁵ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 4, арк. 2.
- ¹⁴⁰⁶ Держархів Харківської області, ф. 18, оп. 21, спр. 216, арк. 9–11 зв.
- ¹⁴⁰⁶ Довідник з історії України. – С. 954.
- ¹⁴⁰⁷ Держархів Харківської області, ф. 18, оп. 21, спр. 216, арк. 9.
- ¹⁴⁰⁸ Довідник з історії України. – С. 954.
- ¹⁴⁰⁹ Держархів Харківської області, ф. 18, оп. 21, спр. 216, арк. 10.
- ¹⁴¹⁰ Копиленко О. Л. Держава і право України. 1917 – 1920... – С. 33.
- ¹⁴¹¹ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 24, арк. 13, 22, 25.
- ¹⁴¹² Історія України: нове бачення: [навч. посіб.] / Під ред. В. А. Смолія. – К., 2000. – С. 225.
- ¹⁴¹³ Українська Центральна Рада : документи і матеріали. Українська Центральна Рада : документи і матеріали: У 2 т. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.] / НАН України, Ін-т історії України. – К., 1996 – 1997. (Пам'ятки історії України. Сер. V. Джерела новітньої історії).
Т. 2: Грудень 1917 р. – квітень 1918 р. – 1997. – С. 73.
- ¹⁴¹⁴ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 1, арк. 66–69.
- ¹⁴¹⁵ Там само, арк. 66–67.
- ¹⁴¹⁶ Там само, арк. 68.
- ¹⁴¹⁷ Там само, спр. 24, арк. 2 зв.

-
- ¹⁴¹⁸ Там само, спр. 1, арк. 68.
- ¹⁴¹⁹ Там само, ф. 1216, оп. 3, спр. 129, арк. 5 зв.
- ¹⁴²⁰ Держархів Харківської області, ф. 18, оп. 21, спр. 216, арк. 14 зв.
- ¹⁴²¹ Копиленко О. Л. Держава і право України. – С. 26.
- ¹⁴²² ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 85, арк. 1.
- ¹⁴²³ Михутина И. Украинский Брестский мир / И. Михутина. – М., 2007. – С. 264.
- ¹⁴²⁴ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 85, арк. 1.
- ¹⁴²⁵ Там само, арк. 7.
- ¹⁴²⁶ МИРНИЙ ДОГОВІР між Українською Народною Республікою з одної і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з другої сторони. – К., – С. 10.
- ¹⁴²⁷ Там само. – С. 11.
- ¹⁴²⁸ Там само. – С. 10.
- ¹⁴²⁹ Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.), ф. Р-2399, оп. 1, спр.1, арк. 74.
- ¹⁴³⁰ Соловйова В. Дипломатична діяльність Української Держави у країнах Четвірного Союзу / В. Соловйова // Історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 61.
- ¹⁴³¹ Дорник Вольфрам. Політика Австро-Угорщини щодо України в роки Першої світової війни. – С. 15.
- ¹⁴³² Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 224.
- ¹⁴³³ Ibidem. – S. 223–224.
- ¹⁴³⁴ ЦДАВО України, ф. 2199, оп. 3, спр. 3, арк. 2.
- ¹⁴³⁵ Там само.
- ¹⁴³⁶ Там само, арк. 1.
- ¹⁴³⁷ Там само, арк. 1 а.
- ¹⁴³⁸ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 33, арк. 40.
- ¹⁴³⁹ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 112, арк. 2.

-
- 1440 Жванко Л. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали. – С. 235.
- 1441 Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 237, арк. 290.
- 1442 Там само, спр. 234, арк. 79.
- 1443 Там само.
- 1444 Там само, арк. 79 зв.
- 1445 Там само, спр. 192, арк. 48–48 зв.
- 1446 Там само, спр. 237, арк. 300.
- 1447 Стебницький П. Вибрані твори / П. Стебницький [Упорядкування та вступна стаття І. Старовойтенко]. – К., 2009 – С. 499.
- 1448 Шапошнікова Н. О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). – С. 159.
- 1449 Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 251, арк. 1.
- 1450 ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 109, арк. 125.
- 1451 Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 235, арк. 76.
- 1452 Там само, спр. 239, арк. 515.
- 1453 Там само, спр. 216, арк. 13 зв.
- 1454 Там само, спр. 177, арк. 20.
- 1455 Там само, арк. 21.
- 1456 ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 28, арк. 10 зв.
- 1457 Беженцы // Волынь. – 1917. – 25 ноября.
- 1458 Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 230, арк. 7.
- 1459 ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 33, арк. 39.
- 1460 Там само, ф. 799, оп. 1, спр. 12, арк. 32.
- 1461 Там само, арк. 1–1 зв.
- 1462 Там само, арк. 32.
- 1463 Там само, ф. 1115, оп. 1, спр. 28, арк. 29.
- 1464 Історія міста Харкова ХХ століття. – С. 155, 158.
- 1465 Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 225, арк. 2.

-
- 1466 Там само, спр. 237, арк. 258.
- 1467 Там само, спр. 251, арк. 36 зв.–37.
- 1468 Там само, спр. 225, арк. 2.
- 1469 Там само, спр. 251, арк. 33.
- 1470 Там само, спр. 225, арк. 2.
- 1471 ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 33, арк. 40.
- 1472 Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 216, арк. 4.
- 1473 Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 2. – С. 46.
- 1474 ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 33, арк. 3.
- 1475 Там само, ф. 1115, оп. 1, спр. 28, арк. 28.
- 1476 Там само, арк. 28 зв.
- 1477 Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 251, арк. 1.
- 1478 Турченко Г. Ф. Південноукраїнський фактор у Першій світовій війні : [Електронний ресурс] / Г. Ф. Турченко. – Режим доступу : www.web.znu.edu.ua/ru/uk/articles/287.pdf. – Названа з екрану.
- 1479 Історія українського селянства. – Т. 1. – С. 484.
- 1480 Анфимов А. М. Российская деревня в годы Первой мировой войны... – С. 188 – 189.
- 1481 Китанина Т. М. Война, хлеб и революция. – С. 336 – 337.
- 1482 Правила о мерах привлечения беженцев к сельскохозяйственным работам // Приложение к Известиям Херсонского уездного земства. – 1917. – № 14. – 7 апреля. – С. 40.
- 1483 Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 231, арк. 53–54.
- 1484 Там само, арк. 53.
- 1485 Там само.
- 1486 Там само.
- 1487 Держархів Полтавської обл., ф. 1069, оп. 1, спр. 3, арк. 39.
- 1488 Там само, арк. 38 зв.
- 1489 Там само, арк. 37.

-
- ¹⁴⁹⁰ Там само, арк. 37 зв.
- ¹⁴⁹¹ Там само, арк. 38.
- ¹⁴⁹² Там само, арк. 38 зв.
- ¹⁴⁹³ Державний архів Дніпропетровської області, ф. 463, оп. 1, спр. 21, арк. 93.
- ¹⁴⁹⁴ ЦДАВО України, ф. 799, оп. 1, спр. 12, арк. 30 зв.
- ¹⁴⁹⁵ Держархів Харківської обл., ф.18, оп. 21, спр. 235, арк. 81.
- ¹⁴⁹⁶ ЦДАВО України, ф. 799, оп. 1, спр. 6, арк. 16–16 зв.
- ¹⁴⁹⁷ Держархів Харківської обл., ф.18, оп. 21, спр. 235, арк. 143 зв.
- ¹⁴⁹⁸ Там само, спр. 30, арк. 6.
- ¹⁴⁹⁹ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 30, арк. 1.
- ¹⁵⁰⁰ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 109, арк. 125.
- ¹⁵⁰¹ Киевское отделение Комитета для оказания помощи пострадавшим от военных действий (бывший Татьянинский комитет) // Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. – 1917. – 13 сентября.
- ¹⁵⁰² Продовольственная помощь беженцам // Там же. – 6 мая.
- ¹⁵⁰³ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 231, арк. 52 зв.
- ¹⁵⁰⁴ Там само, арк. 52–52 зв.
- ¹⁵⁰⁵ ЦДАВО України, ф. 799, оп. 1, спр. 6, арк. 13 зв.
- ¹⁵⁰⁶ Там само, арк. 16–18.
- ¹⁵⁰⁷ Там само, арк. 14–15.
- ¹⁵⁰⁸ Там само, ф. 1216, оп. 3, спр. 24, арк. 16 зв.
- ¹⁵⁰⁹ Там само, арк. 3–3 зв.
- ¹⁵¹⁰ ЦДАВО України, ф. 799, оп. 1, спр. 12, арк. 27 зв.
- ¹⁵¹¹ Там само, арк. 28.
- ¹⁵¹² Там само, арк. 29 зв., 30.
- ¹⁵¹³ Там само, ф. 1216, оп. 3, спр. 24, арк. 4.
- ¹⁵¹⁴ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 235, арк. 70.
- ¹⁵¹⁵ Там само, арк. 70.
- ¹⁵¹⁶ Там само, арк. 71.

-
- 1517 Там само, спр. 251, арк. 23.
- 1518 Там само, спр. 235, арк. 143 зв.
- 1519 Там само, арк. 76 зв.
- 1520 Там само, спр. 251, арк. 29–29 зв.
- 1521 Там само, ф. 45, оп. 10, спр. 190, арк. 33.
- 1522 Там само, ф. 18, оп. 21, спр. 251, арк. 23 зв.
- 1523 Там само, спр. 235, арк. 70–71.
- 1524 ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 109, арк. 136 зв.
- 1525 Там само, спр. 24, арк. 5–7, 11–13, 17–18.
- 1526 Там само, спр. 119, арк. 5–7.
- 1527 ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 28, арк. 10 зв.
- 1528 Совецание о беженцах // Волянь. – 1917. – 24 октябрия.
- 1529 Совецание о беженцах // Там же. – 8 ноябрия.
- 1530 Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 230, арк. 7.
- 1531 Там само, ф. 45, оп. 10, спр. 190, арк. 2–2 зв.
- 1532 Там само, арк. 1–1 зв.
- 1533 ЦДІАК України, ф. 707, оп. 311, спр. 1, арк. 201.
- 1534 Там само.
- 1535 Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 251, арк. 23.
- 1536 ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 109, арк. 106.
- 1537 Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 235, арк. 81.
- 1538 Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – С. 133.
- 1539 Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 235, арк. 67.
- 1540 Там само, спр. 251, арк. 11 зв.–13.
- 1541 ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 24, арк. 16 зв.
- 1542 Там само, арк. 16.
- 1543 Там само, арк. 3–3 зв.
- 1544 Там само, арк. 10, 11, 14 зв., 16, 17, 22.

-
- 1545 Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 251, арк. 18 зв.
- 1546 ЦДАВО України, ф. 799, оп. 1, спр. 12, арк. 27.
- 1547 Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 235, арк. 81.
- 1548 Там само, спр. 251, арк. 12, спр. 30, арк. 1.
- 1549 Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 3, арк. 151.
- 1550 Там само, арк. 151 зв.
- 1551 К сведению беженцев // Волынь. – 1917. – 4 мая.
- 1552 Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 3, арк. 157.
- 1553 Жванко Л. Біжество Першої світової війни: документи і матеріали. – С. 290.
- 1554 ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 24, арк. 27.
- 1555 Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 152, арк. 60.
- 1556 ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 24, арк. 27.
- 1557 Там само, арк. 29 зв.
- 1558 ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 238, арк. 2.
- 1559 ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1609, арк. 11.
- 1560 Там само.
- 1561 Там само, арк. 5.
- 1562 Толлокньов І. В. Залізничний транспорт України в період Першої світової війни... – С. 117.
- 1563 ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1609, арк. 5 зв.
- 1564 Там само, арк. 71.
- 1565 Там само, арк. 71 зв.
- 1566 Там само, арк. 72.
- 1567 Там само, арк. 25 зв.
- 1568 Там само, арк. 7.
- 1569 Там само, арк. 8.
- 1570 Там само.
- 1571 Там само.

-
- 1572 Там само, арк. 8 зв.
- 1573 Там само, арк. 10.
- 1574 Там само, арк. 9 зв.
- 1575 Там само.
- 1576 ЦДАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1609, арк. 11.
- 1577 Там само, арк. 11–11 зв.
- 1578 Там само, арк. 11 зв.
- 1579 Там само, арк. 12.
- 1580 Там само.
- 1581 ЦДАВО України, ф. 2199, оп. 3, спр. 3, арк. 2–8.
- 1582 ЦДАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1609, арк. 3–4.
- 1583 ЦДАВО України, ф. 2199, оп. 3, спр. 3, арк. 2.
- 1584 Там само, арк. 3.
- 1585 Там само.
- 1586 Там само, арк. 3 зв.–4.
- 1587 Там само, арк. 3 зв.
- 1588 Там само, арк. 4.
- 1589 Там само, арк. 4 зв.
- 1590 Там само, арк. 4 зв.
- 1591 Там само, арк. 5–5 зв.
- 1592 Там само, арк. 6.
- 1593 Там само, арк. 7.
- 1594 Там само, арк. 7 зв.
- 1595 Там само, арк. 8.
- 1596 Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – С. 33.
- 1597 ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 24, арк. 15 зв.
- 1598 Там само, арк. 16.
- 1599 Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 221.

-
- ¹⁶⁰⁰ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 44, арк. 40.
- ¹⁶⁰¹ Там само, арк. 22.
- ¹⁶⁰² Кудлай О. Б. Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917 – квітень 1918 рр.). – С. 42.
- ¹⁶⁰³ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 44, арк. 32.
- ¹⁶⁰⁴ Там само, арк. 32 зв.
- ¹⁶⁰⁵ Там само, арк. 40.
- ¹⁶⁰⁶ Там само, арк. 40, 43, 51.
- ¹⁶⁰⁷ Там само, арк. 40.
- ¹⁶⁰⁸ Кудлай О. Б. Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917–квітень 1918 рр.). – С. 43.
- ¹⁶⁰⁹ Там само. – С. 44.
- ¹⁶¹⁰ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 44, арк. 48.
- ¹⁶¹¹ Там само, арк. 70.
- ¹⁶¹² Там само, арк. 71.
- ¹⁶¹³ Там само, арк. 94.
- ¹⁶¹⁴ Там само, арк. 95.
- ¹⁶¹⁵ Матяш І. Ad fondes / І. Матяш // Зовнішні справи. – 2008. – № 3. – С. 59.
- ¹⁶¹⁶ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 44, арк. 112 а.
- ¹⁶¹⁷ Там само, спр. 40, арк. 57.
- ¹⁶¹⁸ Там само, арк. 57 зв.
- ¹⁶¹⁹ Там само, арк. 79.
- ¹⁶²⁰ Кураєв О. О. Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світовій війні... – С. 290–291.
- ¹⁶²¹ Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914 – 1920 рр.). / І. Срібняк – К., 1999. – С.163.
- ¹⁶²² ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 44, арк. 147.

-
- ¹⁶²³ Там само, спр. 35, арк. 18.
- ¹⁶²⁴ Толокньов І. В. Залізничний транспорт України в період Першої світової війни... – С. 159.
- ¹⁶²⁵ Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень–грудень 1918 р.). – С. 24.
- ¹⁶²⁶ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 4, арк. 66.
- ¹⁶²⁷ Там само, спр. 14, арк. 2.
- ¹⁶²⁸ Там само, оп. 3, спр. 2, арк. 1–1 зв.
- ¹⁶²⁹ Там само, спр. 129, арк. 11, 12, 16.
- ¹⁶³⁰ Там само, арк. 11.
- ¹⁶³¹ Там само, арк. 12.
- ¹⁶³² Там само, арк. 12 зв.
- ¹⁶³³ Там само.
- ¹⁶³⁴ Там само, арк. 5 зв.
- ¹⁶³⁵ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 216, арк. 9–10
- ¹⁶³⁶ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 129, арк. 12 зв.
- ¹⁶³⁷ Там само, арк. 13.
- ¹⁶³⁸ Там само.
- ¹⁶³⁹ Там само, арк. 13 зв.
- ¹⁶⁴⁰ Там само, арк. 14–15.
- ¹⁶⁴¹ Там само, арк. 5–10.
- ¹⁶⁴² Там само, ф. 1115, оп. 1, спр. 1, арк. 66–69.
- ¹⁶⁴³ Держархів АР Крим, ф. Р. - 999, оп. 1, спр. 42, арк. 3–3 зв.
- ¹⁶⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 129, арк. 6 зв.
- ¹⁶⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 129, арк. 16.
- ¹⁶⁴⁶ Там само, арк. 1.
- ¹⁶⁴⁷ Там само, арк. 2.
- ¹⁶⁴⁸ Там само, арк. 6.
- ¹⁶⁴⁹ Там само, арк. 6.

-
- ¹⁶⁵⁰ Там само, арк. 2 зв.
- ¹⁶⁵¹ Там само.
- ¹⁶⁵² Там само, ф. 1115, оп. 1, спр. 28, арк. 49 зв.
- ¹⁶⁵³ Там само, арк. 3.
- ¹⁶⁵⁴ Харченко Т. О. Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській державі (квітень – грудень 1918 р.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Харченко Тетяна Олексіївна. – Полтава, 2000. – С. 54.
- ¹⁶⁵⁵ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 1, спр. 9, арк. 185.
- ¹⁶⁵⁶ Там само, ф. 1115, оп. 1, спр. 4, арк. 66.
- ¹⁶⁵⁷ Там само, ф. 1216, оп. 1, спр. 4, арк. 2–2 зв.
- ¹⁶⁵⁸ Там само, ф. 1115, оп. 1, спр. 4, арк. 56.
- ¹⁶⁵⁹ Там само, ф. 1126, оп. 3, спр. 90, арк. 124, 197.
- ¹⁶⁶⁰ Там само, ф. 1035, оп. 1, спр. 92, арк. 62.
- ¹⁶⁶¹ Скоропадський П. Спогади / П. Скоропадський. – К., Філадельфія, 1995. – С. 159.
- ¹⁶⁶² Галаган Микола. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.) : Документально-художнє видання / М. Галаган. – [Передмова Т. Осташко, В. Соловйова]. – К., 2005. – С. 381.
- ¹⁶⁶³ Накази про призначення та увільнення по Біженецькому Департаменті // Державний вісник. – 1918. – 13 серпня.
- ¹⁶⁶⁴ ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 238, арк. 51.
- ¹⁶⁶⁵ Там само, ф. 1216, оп. 3, спр. 129, арк. 4 .
- ¹⁶⁶⁶ Андрусишин Б. У пошуках соціальної рівноваги / Б. Андрусишин. – К., 1995. – С. 69.
- ¹⁶⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 1, спр. 14, арк. 4–4 зв.
- ¹⁶⁶⁸ Накази про призначення та увільнення по Біженецькому Департаменті // Державний Вісник. – 1918. – 13 серпня, 15 серпня.

-
- ¹⁶⁶⁹ Варун Секрет Сергей Тимофеевич. Биографический указатель : [Электронный ресурс] / Варун С. – Режим доступа : http://www.hrono.ru/biograf/bio_we/varun_sekret.html. – Название с экрана.
- ¹⁶⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 4, арк. 56–56 зв.
- ¹⁶⁷¹ Там само, арк. 49.
- ¹⁶⁷² Там само.
- ¹⁶⁷³ Там само, спр. 4, арк. 2.
- ¹⁶⁷⁴ Там само, спр. 11, арк. 11, 12 зв., 13, 16 зв., 18, 50, 61 зв.
- ¹⁶⁷⁵ Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 191, арк. 101.
- ¹⁶⁷⁶ Там само, ф. 1216, оп. 3, спр. 37, арк. 1.
- ¹⁶⁷⁷ Там само, спр. 37, арк. 1.
- ¹⁶⁷⁸ Там само, спр. 52, арк. 386 зв.
- ¹⁶⁷⁹ Там само, ф. 2201, оп. 1, спр. 65, арк. 1.
- ¹⁶⁸⁰ Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали. – С. 103.
- ¹⁶⁸¹ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 65, арк. 2.
- ¹⁶⁸² Там само.
- ¹⁶⁸³ Харченко Т. О. Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській державі (квітень – грудень 1918 р.). – С. 48.
- ¹⁶⁸⁴ Там само. – С. 52.
- ¹⁶⁸⁵ Держархів АР Крим, ф. Р. - 999, оп. 1, спр. 1, арк. 15 зв., спр. 87, арк. 7.
- ¹⁶⁸⁶ ЦДАВО України, ф. 1325, оп. 1, спр. 16, арк. 58.
- ¹⁶⁸⁷ Там само, спр. 2, арк. 87.
- ¹⁶⁸⁸ Там само, ф. 2607, оп. 1, спр. 17, арк. 25–26.
- ¹⁶⁸⁹ Лупандін О. І. Українсько-російські мирні переговори 1918 р.. – С. 12.
- ¹⁶⁹⁰ ЦДАВО України, ф. 2607, оп. 1, спр. 18, арк. 4.
- ¹⁶⁹¹ Там само, арк. 56.
- ¹⁶⁹² Там само, арк. 4–7, 9–17, 20–29. Підраховано нами.
- ¹⁶⁹³ Закон // Державний вісник. – 1918. – 26 травня.

-
- ¹⁶⁹⁴ Підлісний Д. В. Формування системи місцевих органів державної адміністрації та самоврядування Харківської губернії за часів гетьманату П. Скоропадського. – С. 222.
- ¹⁶⁹⁵ ЦДАВО України, ф. 1325, оп. 1, спр. 2, арк. 172.
- ¹⁶⁹⁶ Харченко Т. О. Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській державі (квітень – грудень 1918 р.) – С. 7.
- ¹⁶⁹⁷ Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – С. 138.
- ¹⁶⁹⁸ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 8, арк. 12–12 зв.
- ¹⁶⁹⁹ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 109, арк. 165.
- ¹⁷⁰⁰ Там само, спр. 33, арк. 36, 37 зв.–38.
- ¹⁷⁰¹ Там само, спр. 24, арк. 10.
- ¹⁷⁰² Там само, арк. 11, 13.
- ¹⁷⁰³ Там само, арк. 16, 8 зв., 22 зв.
- ¹⁷⁰⁴ Там само, арк. 21 зв.
- ¹⁷⁰⁵ Підлісний Д. В. Формування системи місцевих органів державної адміністрації та самоврядування Харківської губернії за часів гетьманату П. Скоропадського. – С. 237–241, 243.
- ¹⁷⁰⁶ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 24, арк. 5.
- ¹⁷⁰⁷ Там само, арк. 17 зв.–18.
- ¹⁷⁰⁸ Там само, спр. 33, арк. 30, 7.
- ¹⁷⁰⁹ Там само, спр. 24, арк. 8 зв.; спр. 109, арк. 101.
- ¹⁷¹⁰ Там само, арк. 3–24.
- ¹⁷¹¹ Хроніка // Полтавський день. – 1918. – 5 червня.
- ¹⁷¹² Korzeniowski M. Za Żłotą Bramą. – S. 582.
- ¹⁷¹³ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 44, арк. 141.
- ¹⁷¹⁴ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк. 20
- ¹⁷¹⁵ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 24, арк. 16, 11, 17.
- ¹⁷¹⁶ Там само, ф. 1115, оп. 1, спр. 28, арк. 49.

-
- ¹⁷¹⁷ Там само, ф. 1216, оп. 3, спр. 24, арк. 21–21 зв.
- ¹⁷¹⁸ Там само, арк. 9.
- ¹⁷¹⁹ Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – С. 50.
- ¹⁷²⁰ Gaul Jerzy. Kancelaria Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego w Lublinie 1915 – 1918 / J. Gaul. – Warszawa, 1998. – S. 18–19.
- ¹⁷²¹ Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 226.
- ¹⁷²² ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 192, арк. 15.
- ¹⁷²³ Там само, спр. 136, арк. 9.
- ¹⁷²⁴ Там само, спр. 192, арк. 11.
- ¹⁷²⁵ Панько О. Питання державного кордону в білорусько-українських переговорах 1918 р. / О. Панько // Проблеми слов'язнознавства. – 2002. – Вип. 52. – С. 67.
- ¹⁷²⁶ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 32, арк. 1 а–1 б.
- ¹⁷²⁷ Там само, спр. 11, арк. 16.
- ¹⁷²⁸ Там само, спр. 32, арк. 2.
- ¹⁷²⁹ Там само, арк. 1а–1 б.
- ¹⁷³⁰ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 32, арк. 2.
- ¹⁷³¹ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк. 20 зв.
- ¹⁷³² Утгофф В. С. Реэвакуация белорусских беженцев Первой мировой войны (начальный этап): структуры, формы, организация / В. С. Утгофф // Источник. Историк. История: сб. науч. работ. – СПб, 2002. – С. 402.
- ¹⁷³³ Бартеле Т. Латышские беженцы в России в годы гражданской войны. – С. 21.
- ¹⁷³⁴ Korzeniowski M. Polski organizacje ratownicze wobec wydarzeń Rosji w 1918 roku. – S. 567.
- ¹⁷³⁵ Нам И. В. Национальные организации помощи беженцам и их деятельность в Томской губернии в годы Первой мировой войны (1914 – 1918 гг.). – С. 115

-
- ¹⁷³⁶ Щетинина А. С. Беженцы на юге Западной Сибири (1915 – 1920-е гг) / А. С. Щетинина. – С. 132.
- ¹⁷³⁷ Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – С. 169.
- ¹⁷³⁸ Там само. – С. 35–36.
- ¹⁷³⁹ ЦДАВО України, ф. 1035, оп. 1, спр. 92, арк. 65 зв.
- ¹⁷⁴⁰ Там само, спр. 2, арк. 13 зв.
- ¹⁷⁴¹ Там само, арк. 17.
- ¹⁷⁴² Драма российской истории: большевики и революция / О. В. Волобуев, [и др.]; под общ. ред. А. Н. Яковлева. – М., 2002– С. 264.
- ¹⁷⁴³ Дацків І. Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів, 1917–1923 рр.. – С. 246.
- ¹⁷⁴⁴ Mędrzecki W. Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku. – S. 186–187.
- ¹⁷⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 2221, оп. 1 спр. 1, арк. 1.
- ¹⁷⁴⁶ Там само, арк. 1 зв.
- ¹⁷⁴⁷ Там само, арк. 2.
- ¹⁷⁴⁸ Дорошенко Д. І. Мої спогади про недавнє минуле (1914 – 1920 роки). – С. 287.
- ¹⁷⁴⁹ Там само. – С. 290.
- ¹⁷⁵⁰ Лупандін О. І. Українсько – російські мирні переговори 1918 р. – С. 10.
- ¹⁷⁵¹ Веденєєв Д. В. Юність української дипломатії. – С. 121.
- ¹⁷⁵² ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 136, арк. 8.
- ¹⁷⁵³ Веденєєв Д. В. Юність української дипломатії. – С. 118.
- ¹⁷⁵⁴ Там само. – С. 116.
- ¹⁷⁵⁵ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 141, арк. 26.
- ¹⁷⁵⁶ Чабан М. П. Діячі Січеславської «Просвіти» (1905 – 1921): біобібліографічний словник: Близько 670 імен / М. П. Чабан; Наукове

-
- товариство ім. Т. Г. Шевченка. Дніпропетровське відділення. – Дніпропетровськ, 2002– С. 460–461.
- ¹⁷⁵⁷ ЦДАВО України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1, арк. 1–379. Підраховано нами.
- ¹⁷⁵⁸ Веденєєв Д. В. Юність української дипломатії. – С. 119.
- ¹⁷⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 2187, оп. 1, спр. 17, арк. 1–1 зв.
- ¹⁷⁶⁰ Там само, ф. 2222, оп. 1, спр. 18, арк. 10.
- ¹⁷⁶¹ Там само, ф. 2223, оп. 1, спр. 2, арк. 2.
- ¹⁷⁶² Веденєєв Д. В. Юність української дипломатії. – С. 125.
- ¹⁷⁶³ ЦДАВО України, ф. 2221, оп. 1, спр. 1, арк. 15.
- ¹⁷⁶⁴ Там само, арк. 26.
- ¹⁷⁶⁵ Борисенко С. А. Українсько-російські відносини: квітень – грудень 1918 року. – С. 9–10.
- ¹⁷⁶⁶ Скоропадський П. Спогади. – С. 241.
- ¹⁷⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 2187, оп. 1, спр. 6, арк. 9–9 зв.
- ¹⁷⁶⁸ Кураєв О. О. Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світовій війні... – С. 280–281.
- ¹⁷⁶⁹ Беженцы // Полтавский день. – 1918. – 20 июня.
- ¹⁷⁷⁰ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк. 20.
- ¹⁷⁷¹ Там само, арк. 4.
- ¹⁷⁷² Повернення холмських біженців // Робітнича газета. – 1918. – 30 серпня.
- ¹⁷⁷³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 191, арк. 41.
- ¹⁷⁷⁴ Там само.
- ¹⁷⁷⁵ Там само, ф. 1216, оп. 3, спр. 75, арк. 1.
- ¹⁷⁷⁶ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 54, арк. 11.
- ¹⁷⁷⁷ Рафаловський Є. П. Продовольча політика урядів Української держави. – С. 27.
- ¹⁷⁷⁸ Гай-Нижник П. П. Український Державний банк: історія становлення. – С. 38.

-
- ¹⁷⁷⁹ Рафаловський Є. П. Продовольча політика урядів Української держави. – С. 27.
- ¹⁷⁸⁰ ЦДАВО України, ф. 1325, оп. 1, спр. 165, арк. 5.
- ¹⁷⁸¹ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 33, арк. 36.
- ¹⁷⁸² Гай-Нижник П. П. Український Державний банк: історія становлення. – С. 39.
- ¹⁷⁸³ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 11, арк. 43–46, 51 зв., 59 зв., 60.
- ¹⁷⁸⁴ Там само, ф. 1115, оп. 1, спр. 28, арк. 49.
- ¹⁷⁸⁵ Там само, ф. 1216, оп. 3, спр. 44, арк. 4, 7.
- ¹⁷⁸⁶ Там само, спр. 54, арк. 5.
- ¹⁷⁸⁷ Там само, арк. 6.
- ¹⁷⁸⁸ Там само, спр. 48, арк. 1.
- ¹⁷⁸⁹ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 241, арк. 23.
- ¹⁷⁹⁰ ЦДАВО України, ф. 1325, оп. 1, спр. 165, арк. 14.
- ¹⁷⁹¹ Там само, арк. 15.
- ¹⁷⁹² Байлема Т. М. Соціальна політика національних урядів України у 1917 – 1920 рр. – С. 10.
- ¹⁷⁹³ ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 240, арк. 15.
- ¹⁷⁹⁴ Там само, спр. 239, арк. 2.
- ¹⁷⁹⁵ Там само, арк. 29.
- ¹⁷⁹⁶ Хроніка // Волинська газета. – 1918. – 14 вересня.
- ¹⁷⁹⁷ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 102, арк. 25.
- ¹⁷⁹⁸ Там само, спр. спр.46, арк. 7.
- ¹⁷⁹⁹ Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – С. 89–90.
- ¹⁸⁰⁰ Осінчук Р. Державна організація охорони здоров'я в УНР (з приводу 50-ліття Української революції) : [Електронний ресурс] / Р. Осінчук. – Режим доступу : <http://www.ult.lviv.ua/index.php?newsid=474>. – Назва з екрану.
- ¹⁸⁰¹ Держархів Харківської обл., ф. 4, оп. 184, спр. 391, арк. 732.

-
- 1802 Хроніка // Лубенський голос. – 1918. – 20 липня.
- 1803 Хроніка // Там само. – 24 липня.
- 1804 Хроніка // Слово.– 1918. – 17 травня.
- 1805 Хроніка // Русский голос. – 1918. – 9 юлія.
- 1806 Хроніка // Наша жизнь.– 1918.– 11 юлія.
- 1807 ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 33, арк. 25.
- 1808 Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – С. 121.
- 1809 ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 187, арк. 4–4зв.
- 1810 Там само, ф. 1216, оп. 3, спр. 11, арк. 8 зв.
- 1811 Там само, ф. 1064, оп. 1, спр. 187, арк. 4–4зв.
- 1812 Там само, арк. 5.
- 1813 Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – С. 121.
- 1814 ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 75, арк. 47.
- 1815 ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 103, арк. 5.
- 1816 Там само, спр. 11, арк. 36.
- 1817 Там само, ф. 1216, оп. 3, спр. 11, арк. 64.
- 1818 Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк. 11.
- 1819 Там само, арк. 12.
- 1820 Оголошення // Лохвицьке слово. – 1918. – 21 червня.
- 1821 Звертання // Придніпровський край. – 1918. – 18 травня.
- 1822 ЦДАК України, ф. 919, оп. 1, спр. 1, арк. 378.
- 1823 Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк. 12.
- 1824 Там само, спр. 241, арк. 64.
- 1825 ЦДАВО України, ф. 1035, оп. 1, спр. 2, арк. 17.
- 1826 Козинець І. Ю. Державотворчі процеси на Волині в добу Гетьманату П.Скоропадського. – С. 74.
- 1827 ЦДАВО України, ф. 1035, оп. 1, спр. 22, арк. 19.

-
- ¹⁸²⁸ Держархів Житомирської обл., ф. Р - 1644, оп. 1, спр. 19, арк. 19.
- ¹⁸²⁹ Комарніцький О. Б. Містечка Волині та Київщини у добу Української революції 1917 – 1920 рр.. – С. 271–272.
- ¹⁸³⁰ Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 157, арк. 75–76.
- ¹⁸³¹ Рафаловський Є. П. Продовольча політика урядів Української держави: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Є. П. Рафаловський. – К., 2007. – С. 11–12.
- ¹⁸³² Держархів Житомирської обл., ф. Р - 2399, оп. 1, спр. 1, арк. 257.
- ¹⁸³³ Осташко Т. Пріоритети соціально-економічної політики Гетьманату Павла Скоропадського / Т. Осташко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років: зб. наук. ст. / голов. ред. Р. Я. Пиріг. – К., 2010. – Вип. 5. – С. 161.
- ¹⁸³⁴ Козинець І. Ю. Державотворчі процеси на Волині в добу Гетьманату П. Скоропадського. – С. 54.
- ¹⁸³⁵ Біженці // Волинська газета. – 1918. – 3 вересня.
- ¹⁸³⁶ Хроніка // Волинська газета. – 1918. – 11 вересня.
- ¹⁸³⁷ ЦДАВО України, ф. 1035, оп. 1, спр. 22, арк. 19.
- ¹⁸³⁸ Допомога біженцям // Волинська газета. – 1918. – 19 вересня.
- ¹⁸³⁹ Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – С. 147–148.
- ¹⁸⁴⁰ Там само. – С. 138.
- ¹⁸⁴¹ Хроніка // Волянсь. – 1918. – 19 апреля.
- ¹⁸⁴² ЦДАВО України, ф. 2199, оп. 3, спр. 3, арк. 2.
- ¹⁸⁴³ Держархів АР Крим, ф. Р. – 999, оп. 1, спр. 87, арк. 22.
- ¹⁸⁴⁴ Толокньов І. В. Залізничний транспорт України в період Першої світової війни... – С. 195.
- ¹⁸⁴⁵ Держархів АР Крим, ф. Р. – 999, оп. 1, спр. 42, арк. 3.
- ¹⁸⁴⁶ Хроніка // Друг народа. – 1918. – 29 мая.
- ¹⁸⁴⁷ Держархів АР Крим, ф. Р. – 999, оп. 1, спр. 42, арк. 5.

-
- 1848 Там само, арк. 14.
- 1849 ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 238, арк. 24.
- 1850 Там само, ф. 2537, оп. 1, спр. 238, арк. 24.
- 1851 Там само, ф. 1793, оп. 1, спр. 238, арк. 51.
- 1852 Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк. 44.
- 1853 Там само, арк. 37.
- 1854 Там само, арк. 62.
- 1855 Там само.
- 1856 ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр.192, арк. 56.
- 1857 Гуммерус Г. Україна в переломні часи / Г. Гуммерус; [пер. з фін., коментарі та передмова Й. Ремі, В. Пилипенка]. – К., 2004. – С. 57.
- 1858 Пиріг Р. Гетьманат Павла Скоропадського і російський монархічний рух в Україні (квітень – грудень 1918 р.) / Р. Пиріг // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років: зб. наук. ст. / Голов. ред. Р. Я. Пиріг. – К., 2010. – Вип. 5. – С. 202.
- 1859 ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 239, арк. 8.
- 1860 Там само, ф. 1216, оп. 3, спр. 103, арк. 88.
- 1861 Там само, спр. 238, арк. 45, 46.
- 1862 Там само, ф. 3766, оп. 1, спр.191, арк. 42.
- 1863 [Повідомлення без назви] // Робітнича газета. – 1918. – 21 червня.
- 1864 ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр.191, арк. 41.
- 1865 ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр.191, арк. 41 зв.–42.
- 1866 Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк. 43.
- 1867 Держархів АР Крим, ф. Р. – 999, оп. 1, спр. 42, арк. 15–16.
- 1868 Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк. 20–28 зв.
- 1869 Толлокньов І. В. Залізничний транспорт України в період Першої світової війни. – С. 23
- 1870 Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк.20.
- 1871 Держархів Херсонської обл., ф. 296, оп. 1, спр. 86, арк. 2.

-
- 1872 ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр.192, арк. 56.
- 1873 Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк. 21.
- 1874 Там само, арк. 21.
- 1875 Завальнюк О. М. Подільські містечка в добу Української революції 1917-1920 рр. / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подільський, 2005– С. 76.
- 1876 ЦДАВО України, ф. 2608, оп. 1, спр. 17, арк. 41.
- 1877 Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк. 23.
- 1878 Там само, арк. 26.
- 1879 Там само, арк. 20.
- 1880 Там само, арк. 25.
- 1881 Хроника // Приднепровский край. – 1918. – 10 сентября.
- 1882 УТА повідомляє з Житомира // Вільне слово. – 1918. – 22 червня.
- 1883 Хроніка // Вісник Одеси. – 1918. – 26 червня.
- 1884 Хроника // Одесские новости. – 1918. – 17 июня, 10 июля.
- 1885 Харченко Т. О. Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській державі (квітень - грудень 1918 р.). – С. 281.
- 1886 Жванко Л. Підготовка до реєвакуації біженців «Великої війни» за гетьманства П.Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.). – С. 314.
- 1887 ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 52, арк. 376–376 зв.
- 1888 Там само, арк. 386 зв.
- 1889 Там само, арк. 386, 397.
- 1890 Там само, спр. 11, арк. 14 зв.
- 1891 Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 242, арк. 6.
- 1892 ЦДАВО України, ф. 1325, оп. 1, спр. 165, арк. 11.
- 1893 Там само, арк. 38.
- 1894 Там само, ф. 1216, оп. 3, спр. 11, арк. 47 зв.
- 1895 Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк. 25 зв.
- 1896 ЦДАВО України, ф. 1325, оп. 1, спр. 165, арк. 11.

-
- ¹⁸⁹⁷ Там само, ф. 1035, оп. 1, спр. 61, арк. 13.
- ¹⁸⁹⁸ Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – С. 170.
- ¹⁸⁹⁹ Хроника // Волинь. – 1918. – 23 мая.
- ¹⁹⁰⁰ ЦДАВО України, ф. 1074, оп. 1, спр. 11 б, арк. 4 зв.
- ¹⁹⁰¹ Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – С.159.
- ¹⁹⁰² Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914 – 1920 рр.). – С. 164.
- ¹⁹⁰³ Держархів АР Крим, ф. Р. – 999, оп. 1, спр. 87, арк. 22.
- ¹⁹⁰⁴ Дорошенко Д. І. Мої спогади про недавнє минуле (1914 – 1920 роки). – С. 387.
- ¹⁹⁰⁵ Там само. – С. 388.
- ¹⁹⁰⁶ Хроніка // Вільне слово. – 1918. – 22 червня.
- ¹⁹⁰⁷ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк. 1.
- ¹⁹⁰⁸ Хроніка //Робітнича газета. – 1918. – 8 серпня, 31 серпня; Хроніка // Вільне слово. – 1918. – 31 серпня.
- ¹⁹⁰⁹ Жванко Л. Проблеми реєвакуації польських біженців за доби Української Народної Республіки та Гетьманату Павла Скоропадського. – С. 66.
- ¹⁹¹⁰ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 192, арк. 28.
- ¹⁹¹¹ Там само, ф. 1115, оп. 1, спр. 28, арк. 46–49.
- ¹⁹¹² Там само, ф. 1216, оп. 3, спр. 11, арк. 27 зв.–28 зв.
- ¹⁹¹³ Там само, арк. 9, 11 зв., 12, 14, 18, 26, 27–28 зв., 59.
- ¹⁹¹⁴ Там само, арк. 76, 73, 79, 93, 97.
- ¹⁹¹⁵ Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 192, арк. 48.
- ¹⁹¹⁶ ЦДІАК України, ф. 719, оп. 1, спр. 627, арк. 13.
- ¹⁹¹⁷ Там само, арк. 43.
- ¹⁹¹⁸ Там само, арк. 43 зв.
- ¹⁹¹⁹ Біженці // Волинська газета. – 1918. – 3 вересня.

-
- 1920 Korzeniowski M. Za Złotą Bramą. – S. 583.
- 1921 Хроніка // Робітничка газета. – 1918. – 22 червня.
- 1922 Біженці // Полтавський день. – 1918. – 2 липня.
- 1923 ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 38, арк. 9.
- 1924 Відправка біженців // Волинська газета. – 1918. – 17 вересня.
- 1925 Хроніка // Придніпровський край. – 1918. – 12 августа.
- 1926 ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 239, арк. 5.
- 1927 Там само, спр. 238, арк. 44.
- 1928 Там само.
- 1929 Хроніка // Волинь. – 1918.– 21 июля.
- 1930 ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 38, арк. 9.
- 1931 ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 191, арк. 39.
- 1932 Там само, арк. 32.
- 1933 Там само, арк. 39.
- 1934 Там само, спр. 192, арк. 15.
- 1935 Там само, арк. 16.
- 1936 Там само, арк. 15 зв.
- 1937 Там само, арк. 50.
- 1938 Там само, арк. 9.
- 1939 Там само, арк. 17–7 зв.
- 1940 Там само, арк. 19.
- 1941 Там само, арк. 59.
- 1942 Там само, арк. 61.
- 1943 Karpus Zbigniew. Jeńcy i internowani rosyjcy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918 – 1924. – S. 15.
- 1944 Хроніка // Волинська газета. – 1918. – 6 вересня.
- 1945 УТА повідомляє з Житомира // Вільне слово. – 1918. – 22 червня.
- 1946 ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 192, арк. 32 – 32 зв.
- 1947 Там само, ф. 1325, оп. 1, спр. 165, арк. 1.

-
- ¹⁹⁴⁸ Там само, ф. 3766, оп. 1, спр.192, арк. 33.
- ¹⁹⁴⁹ Там само, арк. 32.
- ¹⁹⁵⁰ Хроника // Понедельник. – 1918. – 29 июля.
- ¹⁹⁵¹ Кучерук О. Київ 1917 – 1919. – С. 113.
- ¹⁹⁵² ЦДАВО України, ф. 3512, оп. 2, спр. 9, арк. 47.
- ¹⁹⁵³ Волковинський В. М. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни. – С. 48.
- ¹⁹⁵⁴ Дорошенко Д. І. Мої спогади про недавнє минуле (1914 – 1920 роки). – С. 362.
- ¹⁹⁵⁵ Українське державотворення: Невитребуваний потенціал. – С. 278.
- ¹⁹⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 1035, оп. 1, спр. 2, арк. 1.
- ¹⁹⁵⁷ Там само, ф. 2199, оп. 3, спр. 3, арк. 2.
- ¹⁹⁵⁸ Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 23, арк. 3–3 зв.
- ¹⁹⁵⁹ Держархів Харківської області, ф. 18, оп. 21, спр. 216, арк. 9 зв.
- ¹⁹⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 2199, оп. 3, спр. 3, арк. 2 зв.
- ¹⁹⁶¹ Там само, арк. 2.
- ¹⁹⁶² Лахарева Н. В. Судьба беженцев Первой мировой войны в Советской России: 1918 – 1925 гг.. – С. 18.
- ¹⁹⁶³ Щеров И. П. Центропленбеж в России: история создания и деятельности в 1918 – 1922 гг. – С. 11.
- ¹⁹⁶⁴ Драма российской истории: большевики и революция. – С. 251.
- ¹⁹⁶⁵ Тірі А. Пілігрими Великої війни. Одісея бельгійського бронедивізіону у 1915 – 1918 роках. – С. 123.
- ¹⁹⁶⁶ Bosiacki A. Utopia. Wiada. Prawo. Doktryna i prawne koncepcje bolszewizmu Rosji. – S. 378.
- ¹⁹⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 2607, оп. 1, спр. 21, арк. 2–3 зв.
- ¹⁹⁶⁸ Там само, ф. 2221, оп. 1, спр. 10, арк. 65.
- ¹⁹⁶⁹ Дацків І. Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів. – С. 252.

-
- ¹⁹⁷⁰ Филатов О. В. Украинско-российская мирная конференция 1918 г. – С. 39.
- ¹⁹⁷¹ ЦДАВО України, ф. 2607, оп. 1, спр. 21, арк. 1.
- ¹⁹⁷² Korzeniowski M. Tułaczy los. – С. 226–227.
- ¹⁹⁷³ Филатов О. В. Украинско-российская мирная конференция 1918 года. – С. 40.
- ¹⁹⁷⁴ Medrzecki W. Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku. – S. 239–240.
- ¹⁹⁷⁵ Дацків І. Б. Дипломатичні зносини між Українською Державою і Радянською Росією у 1918 р. – С. 221.
- ¹⁹⁷⁶ ЦДАВО України, ф. 2221, оп. 1 спр. 1, арк. 1.
- ¹⁹⁷⁷ Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали. – С. 105.
- ¹⁹⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 2537, оп. 1, спр. 27, арк. 12.
- ¹⁹⁷⁹ Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 191, арк. 81.
- ¹⁹⁸⁰ ЦДАВО України, ф. 2537, оп. 1, спр. 27, арк. 12–13.
- ¹⁹⁸¹ Там само, арк. 18.
- ¹⁹⁸² Там само, ф. 2221, оп. 1, спр. 10, арк. 16.
- ¹⁹⁸³ Там само, ф. 2537, оп. 1, спр. 27, арк. 23–23 зв.
- ¹⁹⁸⁴ Там само, ф. 2225, оп. 1, спр. 21, арк. 34.
- ¹⁹⁸⁵ Там само, ф. 2537, оп. 1, спр. 27, арк. 23
- ¹⁹⁸⁶ Там само, ф. 2607, оп. 2, спр. 1, арк. 3.
- ¹⁹⁸⁷ Там само, арк. 4.
- ¹⁹⁸⁸ Там само, арк. 4 зв.
- ¹⁹⁸⁹ ЦДАВО України, ф. 2221, оп. 1, спр. 11, арк. 1–17.
- ¹⁹⁹⁰ Там само, спр. 10, арк. 3.
- ¹⁹⁹¹ Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 191, арк. 27.
- ¹⁹⁹² Там само, ф. 2200, оп. 1, спр. 224, арк. 1–2.
- ¹⁹⁹³ Там само, ф. 2222, оп. 1, спр. 19, арк. 12.
- ¹⁹⁹⁴ Там само, ф. 2221, оп. 1, спр. 10, арк. 62; спр. 12, арк. 2–4, 6–13, 16–19, 22–23, 37–40, 42–48, 49–49 зв., 63–63 зв., 96. Підраховано нами.

-
- 1995 Там само, спр. 12, арк. 96.
- 1996 Там само, ф. 2221, оп. 1 спр. 1, арк. 43.
- 1997 Там само, арк. 43 зв.
- 1998 Там само, ф. 3512, оп. 2, спр. 2, арк. 154.
- 1999 Там само, арк. 64.
- 2000 Там само, арк. 154.
- 2001 Нині – Гельсінкі.
- 2002 ЦДАВО України, ф. 3512, оп. 2, спр. 2, арк. 156.
- 2003 Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк. 34.
- 2004 ЦДАВО України, ф. 1035, оп. 1, спр. 2, арк. 18.
- 2005 Там само.
- 2006 К нападению на ст. Коренево // Приднепровский голос. – 1918. – 2 октября.
- 2007 ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 191, арк. 54.
- 2008 Там само, ф. 1216, оп. 3, спр. 52, арк. 52.
- 2009 Там само, арк. 261.
- 2010 Там само, ф. 1035, оп. 1, спр. 2, арк. 18.
- 2011 Там само, ф. 1216, оп. 3, спр. 52, арк. 39.
- 2012 Там само, арк. 40.
- 2013 Там само, арк. 40 зв.
- 2014 Там само, арк. 381.
- 2015 Там само, спр. 42, арк. 1.
- 2016 Там само, спр. 52, арк. 169.
- 2017 Там само, ф. 1035, оп. 1, спр. 2, арк. 18.
- 2018 Там само, ф. 1216, оп. 3, спр. 11, арк. 31.
- 2019 Там само, спр. 52, арк. 335.
- 2020 Рафаловський Є. П. Продовольча політика урядів Української держави: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Є. П. Рафаловський. – К., 2007. – С. 14.

-
- ²⁰²¹ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 52, арк. 335.
- ²⁰²² Там само, спр. 11, арк. 101.
- ²⁰²³ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 52, арк. 161–162.
- ²⁰²⁴ Там само, арк. 293–311.
- ²⁰²⁵ Там само, арк. 233.
- ²⁰²⁶ Там само, спр. 11, арк. 54.
- ²⁰²⁷ Там само, ф. 1035, оп. 1, спр. 2, арк. 18.
- ²⁰²⁸ Там само, арк. 19.
- ²⁰²⁹ Там само, арк. 18.
- ²⁰³⁰ Там само, ф. 1216, оп. 3, спр. 52, арк. 53, 255, 256, 261, 264.
- ²⁰³¹ Там само, ф. 1035, оп. 1, спр. 2, арк. 18 зв.–19.
- ²⁰³² Там само, арк. 21.
- ²⁰³³ Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – С. 149.
- ²⁰³⁴ ЦДАВО України, ф. 1325, оп. 1, спр. 165, арк. 31.
- ²⁰³⁵ Там само, ф. 3512, оп. 2, спр. 2, арк. 44.
- ²⁰³⁶ Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 191, арк. 60.
- ²⁰³⁷ Там само, ф. 1216, оп. 3, спр. 35, арк. 2.
- ²⁰³⁸ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 37, арк. 1.
- ²⁰³⁹ Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 191, арк. 98.
- ²⁰⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 24, арк. 29 зв.
- ²⁰⁴¹ Там само, ф. 2537, оп. 1, спр. 27, арк. 16 зв.
- ²⁰⁴² Там само, арк. 34.
- ²⁰⁴³ Там само, арк. 18.
- ²⁰⁴⁴ Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – С. 149.
- ²⁰⁴⁵ Ковальчук М. Невідома війна 1919 р. : українсько-білогвардійське збройне протистояння: наукова монографія / М. Ковальчук. – К., 2006. – С. 8.
- ²⁰⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 336, оп. 1, спр. 285, арк. 211.

Додаток 2.1

Відомості про рух біженців, зафіксовані на реєстраційних пунктах ВЗС
(15 вересня – 31 жовтня 1915 р.)

Лінії	Назва реєстраційного пункту	Число біженців, які прибули на зазначений пункт			
		15/ІХ - 15/Х	16 - 23/Х	24 - 31/Х	15/ІХ - 31/Х (усього)
1	2	3	4	5	6
І	Смоленськ	153405	37460	8567	199432
	Ржев	2120	4251	776	7147
	Спас-Деменськ	23955	7085	19876	33027
	Брянськ	288345	17838	6457	312640
	Бахмач	275996	17838	24021	333784
	Катеринослав	127277	5656	24021	136474
	Усього	871098	106057	45349	1022504
ІІ	Москва	92299	37902	16082	146283
	Тула	43108	7435	181	50724
	Белєв	119672	7435	181	131773
	Орел	257282	21551	8202	287035
	Курськ	110896	15382	11730	138008
	Харків	238642	-*	1688	240330
	Усього	861899	91531	40723	994153

Примітки. Додаток подано за матеріалами:

1. Ведомость о движении беженцев от 15 сентября по 31 октября 1915 г. // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 27. – 15 ноября. – С. 73.
2. *Дані не подано.

Додаток 2.2

«Попередні відомості про чисельність біженців в Імперії (крім Закавказзя) за даними губернаторів станом на 20-е грудня 1915 р.»

№ п/п	Назва губерній і областей	Число біженців				% біженців
		чоловіки	жінки	без поділу на стать	усього	
1	2	3	4	5	6	7
1.	Архангельська	555	625	-	1.180	0,24
2.	Астраханська	9.412	10.982	-	20,394	1,55
3.	Бессарабська	807	1.004	1.749	3.560	0,13
4.	Вітебська	23.330	29.608	-	52.930	2,71
5.	Володимирська	4.582	8.349	11.431	24.362	1,20
6.	Вологодська	1.642	2.108	-	3.750	0,21
7.	Волинська*	37.097	35.968	4.861	77.926	0,19
8.	Воронезька	16.575	22.308	750	39.633	0,11
9.	В'ятська	1.241	1.655	-	2.896	0,07
10.	Війська Донського область	15.958	18.435	33.702	68.095	1,76
11.	Катеринославська	-	-	227.942	227.942	6,60
12.	Казанська	21.267	25.926	8.266	55.459	1,91
13.	Калузька	27.434	36.318	-	63.755	4,32
14.	Київська	9.575	10.275	914	20.764	0,43
15.	Костромська	4.449	5.603	-	10.052	0,55
16.	Курська	36.909	42.280	-	79.189	2,43
17.	Ліфляндська	46.500	66.026	8.748	121.274	6,95
18.	Мінська	-	-	107.058	107.058	3,56
19.	Могилевська	32.551	39.569	-	72.120	2,92
20.	Московська	-	-	172.572	172.572	4,86
21.	Нижегородська	26.182	31.975	-	58.157	2,81

1	2	3	4	5	6	7
22.	Новгородська	6.154	8.268	-	14.422	0,85
23.	Олонецька	139	189	-	328	0,07
24.	Оренбурзька	18.567	27.085	7.402	53.054	2,44
25.	Орловська	7.866	12.731	-	20.597	0,72
26.	Пензенська	17.500	21.830	22.870	62.200	3,25
27.	Пермська	7.738	7.893	8.311	23.942	0,60
28.	Подільська	3.654	2.056	-	5.710	0,13
29.	Полтавська	7.400	11.135	5.435	23.970	0,63
30.	Псковська	6.350	9.555	-	15.905	1,12
31.	Петроградська	6.750	8.251	84.074	99.075	2,71
32.	Рязанська	18.767	24.746	25.427	68.940	2,56
33.	Самарська	55.574	70.843	16.212	142.629	3,75
34.	Саратовська	35.435	40.965	37.267	113.667	3,47
35.	Симбірська	9.560	11.787	14.353	35.700	1,73
36.	Таврійська	-	-	24.987	24.987	1,21
37.	Тамбовська	-	-	124.259	124.259	3,55
38.	Тверська	5.823	11.861	11.829	29.513	1,23
39.	Тулська	14.652	24.771	-	39.423	4,45
40.	Уфимська	-	-	71.108	71.108	2,26
41.	Харківська	-	-	116.762	116.762	3,41
42.	Херсонська	17.567	20.279	-	37.846	1,01
43.	Чернігівська	14.328	21.107	-	35.435	1,13
44.	Естляндська	3.811	4.063	-	7.874	1,55
45.	Ярославська	24.690	21.528	-	46.218	3,56
	Усього по Європейській Росії	598.394	749.957	1.148.289	2.496.640	2,06

Примітки. Додаток подано за матеріалами:

1. Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 36, арк. 73 - 74 зв.
2. *Курсивом виділено українські губернії

Додаток 2.3
Кількість біженців в українських губерніях
(1915 – 1916 рр.)

№ п/п	Губернія	Листопад 1915 р.	Грудень 1915 р.	Лютий 1916 р.	Червень 1916 р.	Листопад 1916 р.
1.	Волинська	Даних немає	77926	77926	91044	201268
2.	Катеринославська	220000	227942	244687	242406	226576
3.	Київська	Даних немає	20764	20764	20764	42813
4.	Подільська	1001	5710	5712	5678	4213
5.	Полтавська	24000	23970	30000	32764	42682
6.	Таврійська	39574	24987	36344	38826	40654
7.	Харківська	91138	116762	117606	114172	120983
8.	Херсонська	16000	37846	23849	23714	45832
9.	Чернігівська	28648	35435	30833	31724	36224
	Усього	420361	571342	587721	601092	761245

Примітки. Додаток складено за матеріалами:

1. Держархів Харківської області, ф.18, оп. 21, спр. 36, арк. 73.
2. Известия ВСГ. – 1916. – № 33. – С. 55, 56,76.
3. Журнал Чрезвычайного Екатеринославского Губернского Земского Собрания 27 июля 1916 года. С приложениями. – С. 82 – 85.

Додаток 2.4

Кількість біженців у губернських центрах України (1915 – 1916 рр.)

№ п/п	Губернські міста	Листопад 1915 р.	Грудень 1915 р. /Січень 1916 р.	Листопад 1916 р.
1.	Житомир	Даних не подано	Даних не подано	4248
2.	Катеринослав	30000	33000	28505
3.	Київ	Даних немає	3152	24192
4.	Кам'янець-Подільський	Біженців немає	Біженців немає	215
5.	Полтава	6000	7000	8413
6.	Сімферополь	2000	2935	139
7.	Харків	30168	42150	45987
8.	Херсон	1700	1314	2973
9.	Чернігів	5398	7252	3032
	Усього	75266	94388	140647

Примітка. Додаток складено за матеріалами:

1. Держархів Харківської області, ф. 18, оп. 21, спр. 36, арк. 73.
2. Известия ВСГ. – 1916. – № 25 – 26. – С. 98 – 99, № 33. – С. 55, 56, 76.
3. Журнал Чрезвычайного Екатеринославского Губернского Земского Собрания 27 июля 1916 года. – С. 82 – 85.

Додаток 2.5

Національний склад біженців у повітах Харківської губернії (на 1 липня 1916 р.)

№ п/п	Назви повітів та міст	Росіяни	Поляки	Галичани	Литовці	Латиші	Німці	Євреї	Чехи	Інші національ ності	Усього
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1.	Богодухівський повіт	3094*									3094
2.	Валківський повіт	1994	44	288	17	25	214	4	4	164	2987
3.	Вовчанський повіт	11377	925	340	61	37	-	237	-	164	1214
4.	Зміївський повіт	4248									4248
5.	Місто Чугуїв	721	500	-	-	-	-	308	-	-	1529
6.	Ізюмський повіт	7207									7207
7.	Місто Слов'янськ	1500	800	-	-	90	140	752	-	-	3282
8.	Куп'янський повіт	3655	686	34	159	33	-	275	-	185	5027
9.	Лебединський повіт	393	199	-	12	-	-	66	-	228	898
10.	Охтирський повіт	3673									3673
11.	Місто Охтирка	942	107	-	-	-	-	479	-	-	1528
12.	Старобільський повіт	2998	84	16	40	2	22	-	-	-	3162

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
13.	Сумський повіт	2488	1056	-	40	48	-	94	-	87	3813
14.	Місто Суми	3075									3075
15.	Харківський повіт	16156	2934	-	334	558	2907	-	6	8	22933
	Усього	42224	7732	678	663	823	3283	2215	10	672	78597

Примітки. Додаток подано за матеріалами:

1. Ежемесячник Харьковского губернского Отделения Комитета Ее Императорского Высочества Великой княжны Татьяны Николаевны. – 1916. – №1. – Июль. – С. 39.
2. *Без розподілу на групи.

Додаток 2.6

Відсотковий склад етнічних біженців у Харкові та Харківській губернії
(початок 1916 – початок 1917 рр.)

№ п/п	Назва етнічної групи	Початок 1916 р.		Початок 1917 р.	
		у губернії	у Харкові	у губернії	у Харкові
1.	Росіяни	71,4%	17,1%	68,5%	13,8%
2.	Поляки	11,3%	35,5%	17,8%	29,0%
3.	Німці	8,0%	22,3%	6,5%	17,2%
4.	Євреї	4,3%	7,1%	3,5%	18,0%
5.	Латиші	1,0%	13,2%	1,1%	17,2%
6.	Литовці	0,6%	2,1%	0,3%	2,1%
7.	Галичани	0,3%	0,5%	-	-
8.	Інші національності	3,1%	1,2%	2,1%	1,8%
	Усього	100%	100%	100%	100%

Примітка. Додаток подано за матеріалами:

1. Краткий очерк деятельности Харьковскаго земства и Земскаго Союза по оказанию помощи беженцам (1915-1917 гг.). – С. 11.

Додаток 2.7

Статевовіковий склад біженців у Катеринославській, Подільській та Полтавській губерніях
на літо 1916 рр. (за даними Тетянинського комітету)

№ п/п	Губернія	Діти до 15 років		Дорослі від 15 до 60 років		Пристарілі		Усього		Усього опитаних біженців
		чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	
1.	Катеринославська	36035	36541	33506	50198	3999	4431	73540	91170	164710
2.	Подільська	667	691	1202	881	30	32	1899	1604	3503
3.	Полтавська	1264	1158	1229	2088	184	159	2677	3405	6082
Усього за поділом на стать		37966	38390	35937	53167	5213	4622	78116	96179	174325
Загальна кількість		76356 (44 %)		89104 (51 %)		9835 (4 %)		44 %	56 %	X

Примітка. Додаток подано за матеріалами:

1. Известия Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. – 1916. – № 5. – 1 августа. – С. 12–15.

Додаток 2.8

Статевий зріз біженців у Катеринославській губернії

(зима 1915 – 1916 рр.)

№ п/п	Повіти	Чоловіки	Жінки	Діти	Загальна кількість біженців
1.	Бахмутський	3386	4698	6072	14156
2.	Верхньодніпровський	4884	7344	9515	21743
3.	Катеринославський	14696	15430		30126
4.	Маріупольський	12069	16609	12771	41449
5.	Новомосковський	5115	6760	14496	26371
6.	Олександрівський	6940	9857	13903	30700
7.	Павлоградський	7184	9794	9263	26841
8.	Слов'яносербський	3587	2958	2589	9134
	Усього	57864	73450	68609	199920

Примітка. Додаток подано за матеріалами:

1. Жванко Л.М. З історії перебування біженців Першої світової війни в Катеринославській губ. (1915 р.). – С. 222.

Додаток 2.9

Склад Комітету Її Імператорської Високості Великої Княжни

Тетяни Миколаївни для надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій

№ п/п	Посада	Звання	Прізвище та ім'я
1	2	3	4
1.	Голова комітету	Член Державної Ради, Почесний опікун, гофмейстер Височайшого Двору, дійсний статський радник	О.Б. Нейдгарт
2.	Товариш голови	Член Державної Ради, дійсний статський радник, князь	В. М. Волконський
3.	Управляючий справами комітету	Камергер Височайшого Двору, дійсний статський радник	В. В. Нікітін
4.	Скарбник	Управляючий справами Ради Міністрів, дійсний статський радник	І. М. Лодиженський
5.	Член комітету	Дружина Статс-секретаря	О. І. Горемікіна
6.	Те саме	Фрейліна Її Величності імператриці Олександри, баронеса	С.К. Буксгевден
7.	Те саме	Фрейліна Її Величності імператриці Олександри	О. Є. Бюцова
8.	Те саме	Гофмейстер Височайшого Двору, дійсний статський радник	П. М. Апраксін
9.	Те саме	Єгермейстер Височайшого Двору, граф	В. Й. Велепольский

1	2	3	4
10.	Те саме	Член Державної Ради, шляхмейстер Височайшого Двору	С.Й. Велепольский
11.	Те саме	Управляючий справами Верховної Ради, дійсний статський радник	Г. Г. фон Вітте
12.	Те саме	Головуповноважений ВЗС, князь	Г. Є. Львов
13.	Те саме	Голова «Імператорського людинолюбивого товариства»	В. І. Маркевич
14.	Те саме	Секретар Її Величності імператриці Олександри Федорівни, гофмейстер Височайшого Двору	Я. М. Ростовцев
15.	Те саме	Товариш обер-прокурора 2-го Департаменту Сенату, камергер Височайшого Двору, статський радник	В. П. Семенов-Тяншанський
16.	Те саме	Член Державної Ради	І. А. Шебеко
17.	Представник Воєнного міністерства	Начальник Азійської частини Генерального Штабу, генерал-лейтенант	М. М. Макакін
18.	Представники МВС	Товариш міністра внутрішніх справ, генерал-майор	В. Ф. Джунковський
19.	Те саме	Директор департаменту поліції, дійсний статський радник (на разі відсутності першого представника)	В. А. Брюн-де-Сент-Іпполіт
20.	Представник Міністерства шляхів сполучень	Член від Міністерства шляхів сполучень в Комітеті управління залізницями, інженер шляхів сполучень, інженер-технолог, дійсний статський радник	М. П. Осипов

1	2	3	4
21.	Представники Міністерства фінансів	Товариш Міністерства фінансів, дійсний статський радник	А. І. Ніколаєнко
22.	Те саме	Директор загальної канцелярії Міністерства фінансів, камергер Височайшого Двору, статський радник	С. Г. Федосєєв
23.	Уповноважений на Кавказі	Сенатор, таємний радник	М. Д. Чаплін
24.	Уповноважений на узбережжі Балтійського моря	Таємний радник	С. М. Митусов
25.	Уповноважений на узбережжі Чорного моря	Камергер Височайшого Двору, дійсний статський радник	А. В. Приселков

Примітка. Додаток подано за матеріалами:

1. Труды соединенного собрания членов комитета Её Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны с местными представителями 3 – 7 мая 1915 года. – С. 6 – 8.

Додаток 2.10

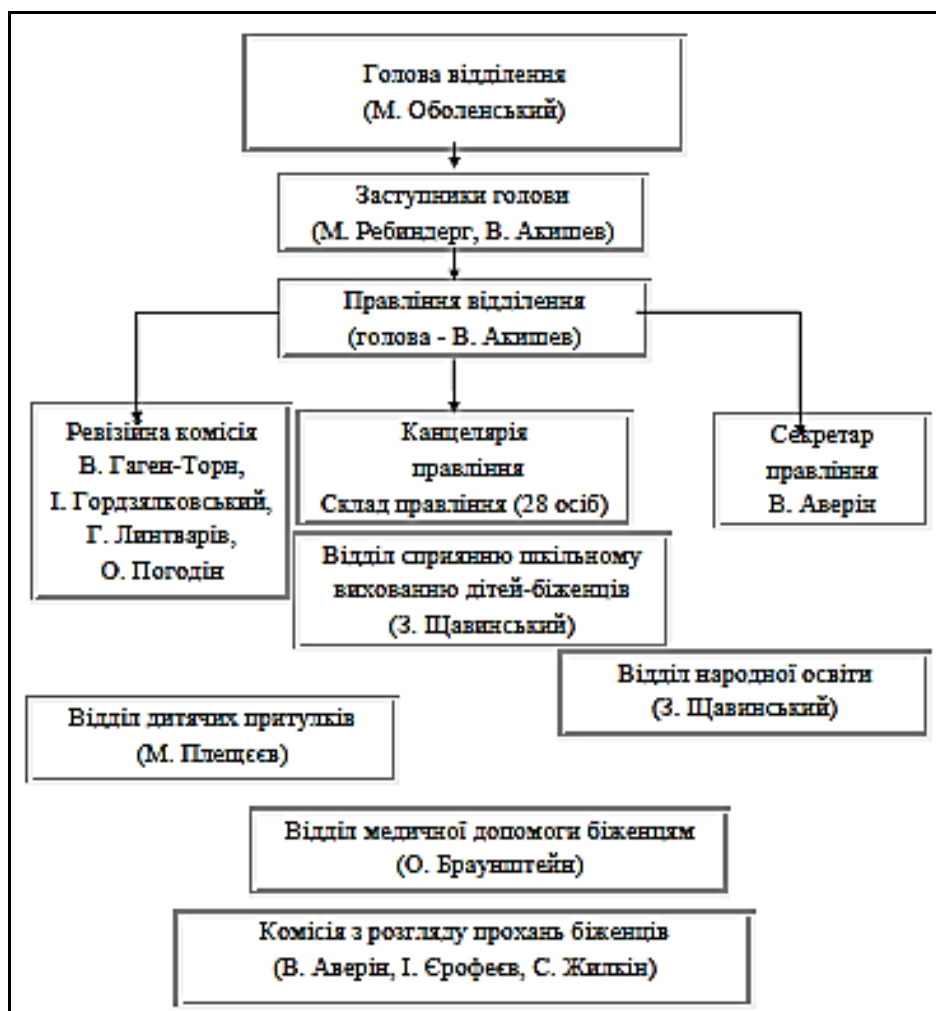
Фінансове забезпечення діяльності Тетянинського комітету (23 вересня 1914 – 1 серпня 1916 р.)

Джерела асигнувань	Вересень 1914 – квітень 1915 рр.	Квітень – грудень 1915 р	Липень – серпень 1916 р.
Від Імператора та імператриці Олександри Федорівни	200 тис. крб.	-	-
Від імператриці Олександри Федорівни з фонду Її Величності для надання допомоги при «народних лихах»	225 тис. крб.	-	-
Благодійні лотереї, проведені Верховною Радою	1,4 млн крб.	1,6 млн крб.	-
З державного казначейства	400 тис. крб.	15 млн крб.	3 млн крб.
Пожертви установ і приватних осіб	913148 крб.	3017339 крб.	129713 крб.
% з поточних рахунків у Волго-Камському банку	2856 крб.	2303	
Перехідні суми	1314 крб.	-	
Усього	3 142 318 крб.	19 616 787 крб.	3129713 крб.

Примітка. Додаток складено за матеріалами:

1. Труды соединенного собрания членов комитета Её Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны с местными представителями 3 – 7 мая 1915 года. – С. 122.
2. Очерк деятельности Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от военных бедствий, со дня основания по 1 января 1916 г. – С. 25.
3. Очет Комитета Великой Княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от военных бедствий с 1 июля по 1 августа 1916 г. // Известия Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. – 1916. - № 6. 15 августа. – С. 3.

Додаток 2.11
Структура Харківського губернського
відділення Тетянинського комітету
(середина 1916 р.)

Примітка. Додаток складено за матеріалами:

1. Ежемесячник Харьковского губернского Отделения Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. – С. 40 – 41.

Додаток 2.12

Список уповноважених організації «Південнобіженець» на залізницях, шосе і в тилових губерніях

№ п/п	Напрямок руху чи назва губернії	Уповноважений	Розміщення
1	2	3	4
на залізницях			
1.	Рівне-Бердичів	І. М. Маєвський	ст. Кривин
2.	Бердичів - Козятин-Фастів	В. В. Ростовський	ст. Фастів
3.	Вінниця - Жмеринка-Вапнярка	А. А. Сіверський	ст. Вінниця, готель «Савой»
4.	Слобідка - Бирзула-Роздільна	Ф. К. Вульферт	ст. Бирзула
5.	Єлисаветград – Знам'янка -Користівка	Ф. К. Єзерський	ст. Знам'янка
6.	Ніжин-Бахмач-Ворожба	В. О. Троїцький	ст. Бахмач
на дорогах			
7.	Ходорків - Біла Церква - Канів	О. К. Смоленський	Біла Церква, вул. Росева, 11
8.	Ходорків - Біла Церква-Канів	Я. Ф. Франківський	м. Канів
9.	Хабне - Чорнобиль	О. М.Любимов	м. Хабне
10.	Хабне - Чорнобиль	О. О. Маслов	м. Чорнобиль
11.	Чоповичі - Київ	О. М. Нікотин	м. Київ, кв. д-ра Патокова
12.	Коростишів - Київ	Князь М. С. Цулукидзе	м. Київ, В. Володимирська, готель «Рим»

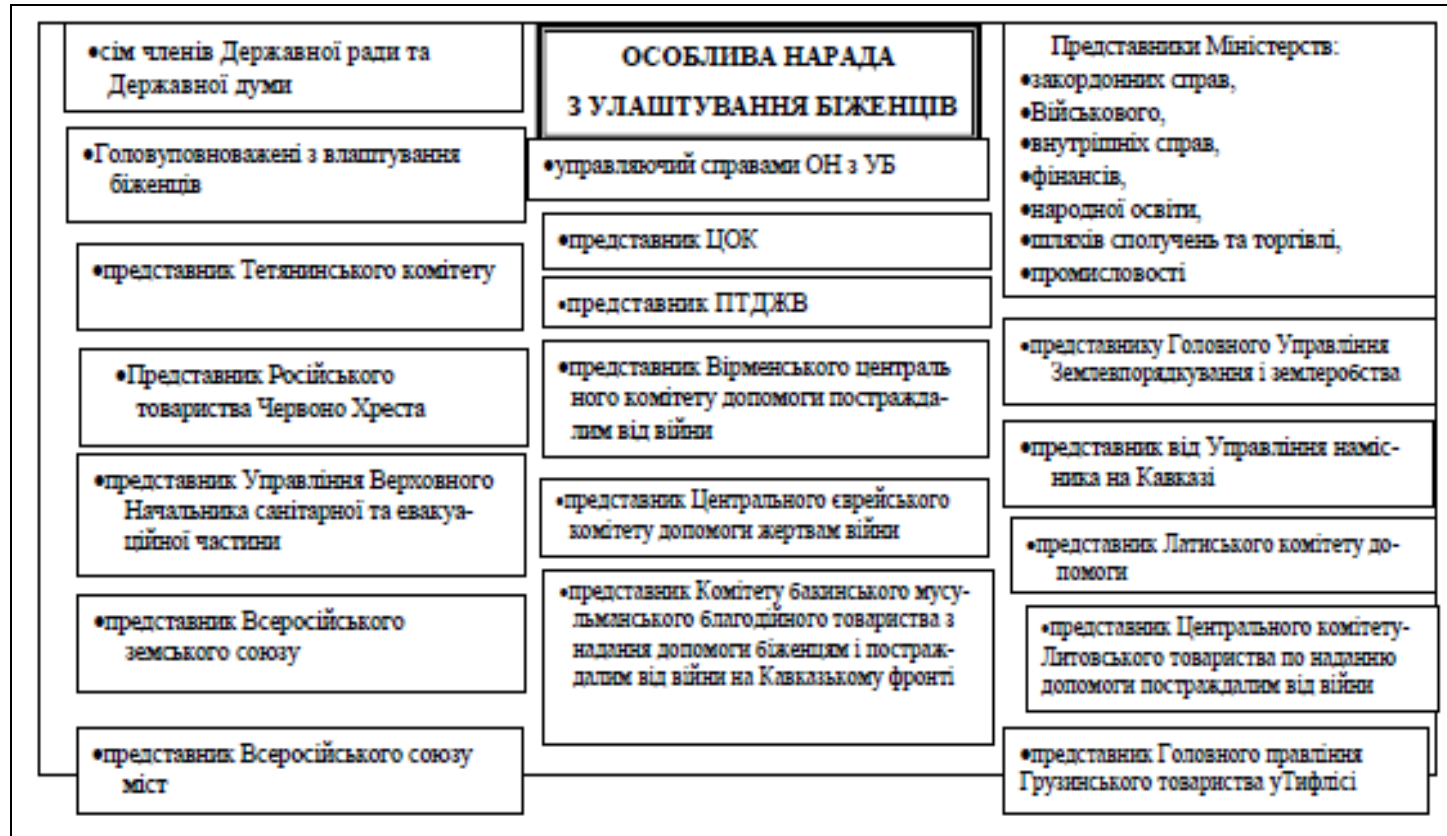
1	2	3	4
13.	Коростишів - Київ	М. І. Дехтярів	Київ, 1 канцелярія губ-ра
у тилових губерніях			
14.	Чернігівська губернія	М. Д. Яковлів	м. Чернігів
15.	Курська губернія	М. М. Степанов	м. Курськ
16.	Полтавська губернія	І. П. Логинов	м. Полтава
17.	Кременчуцький повіт Полтавської губ.	О. М. Колачівський	м. Кременчук
18.	Катеринославська губернія	К. М. Костін	м. Катеринослав
19.	Харківська губернія	Л. С. Офросимов	м. Харків
20.	Таврійська губернія	Князь Б. М. Аргутинский- Долгоруков	Сімферополь, готель «Європейський»
21.	Таврійська губернія	Б. Г. Карузо	Сімферополь, готель «Європейський»
22.	Область Війська Донського	В. А. Батир	м. Новочеркаськ
23.	Область Війська Донського	П. Рутченко	м. Ростов, «Килим-готель»
24.	Воронізька губернія	К. Д. Глінка	м. Вороніж, сільсгосп інститут
25.	Саратовська губернія і Уральська обл.	П. О. Дверницький	м. Саратов
26.	Самарська губернія	К. В. Валицький	м. Самара

Примітка. Додаток складено за матеріалами:

1. Югобеженец. – 1915. – № 1. – 1 ноября.
2. Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 14, арк. 1.

Додаток 2.13

Структура Особливої наради з улаштування біженців

Примітка. Додаток подано за матеріалами:

1. Собрание узаконений біженців распоряджений правительства, издаваемое при Правительствующем сенате, 1915 г. – С. 2425.

Додаток 2.14

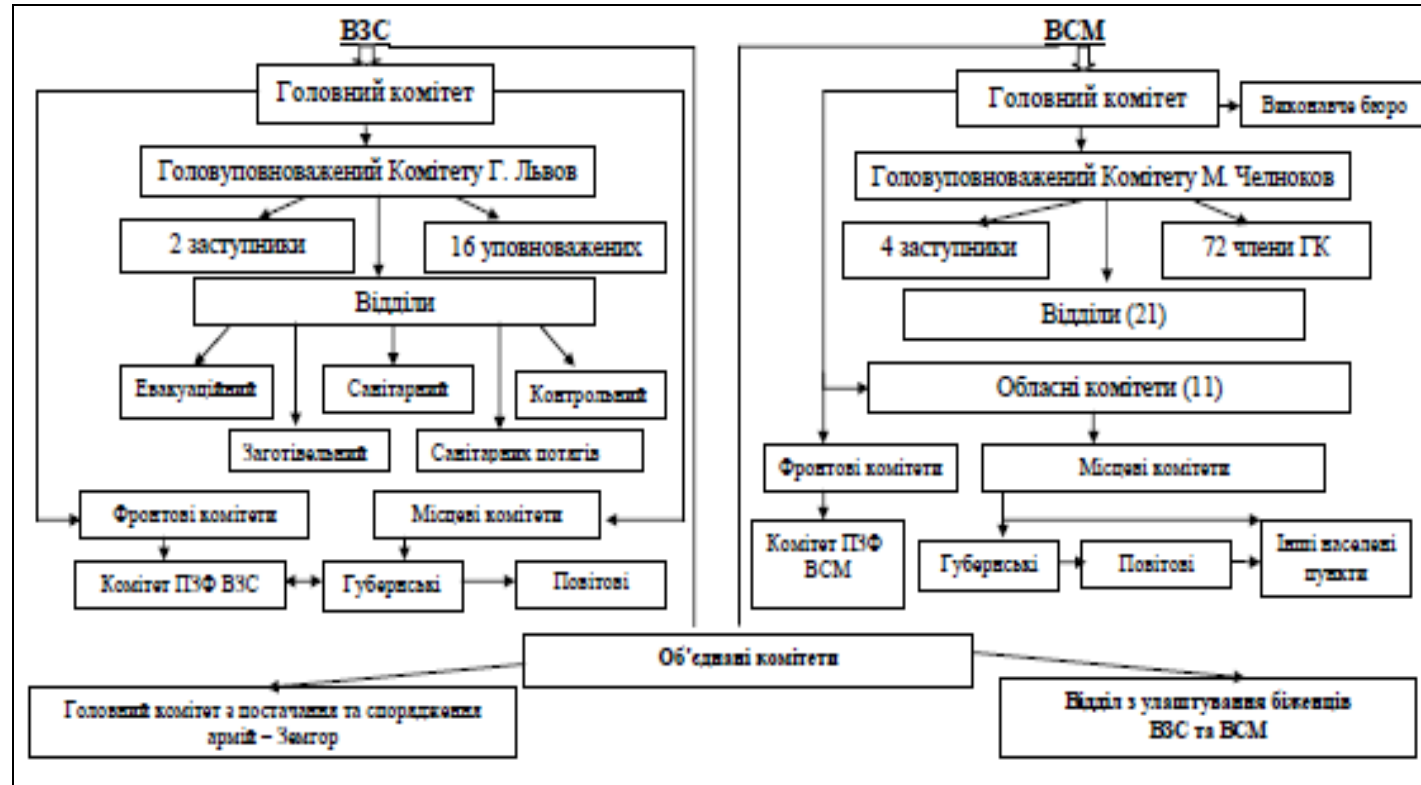
Райони діяльності та особовий склад голівуповноважених з увлаштування біженців усередині Російської імперії

Район	Губернії та області	Звання та прізвище голівуповноваженого
I.	Архангельська, Вологодська, В'ятська	Сувальський губернатор М. М. Купреянов
II.	Олонецька, Тверська, Новгородська	Президент м. Варшави О. О. Міллер
III.	Ярославська, Костромська	Варшавський губернатор П. П. Стремоухов
IV.	Володимирська, Рязанська	Ломжинський губернатор С. П. Папудогло
V.	Тамбовська, Пензенська	Люблінський губернатор І. І. Стерлигов
VI.	Курська, Воронізька, Область Війська Донського	Радомський губернатор М. Д. Грязев
VII.	Казанська, Симбірська, Нижегородська	Холмський губернатор Б. Д. Кашкаров
VIII.	Тульська, Калузька, Орловська	В. о.Келецького губернатора В. В. Лигін
IX.	Харківська, Полтавська, Чернігівська	В.о. Калишського губернатора М.О. Толмачов
X.	Самарська, Уфимська, Пермська	Полоцький губернатор О. І. Фуллон
XI.	Саратовська, Астраханська	Петроківський губернатор М. Е. Ячевський
XII.	Оренбурзька, Сибір	Варшавський обер-поліцмейстер П.П. Мейер

Примітка. Додаток подано за матеріалами:

1. Законы и распоряжения о беженцах (По 1-е апреля 1916 г.). – С.4 – 5.

Додаток 2.15
 Структури ВЗС та ВСМ
 (січень 1916 р.)

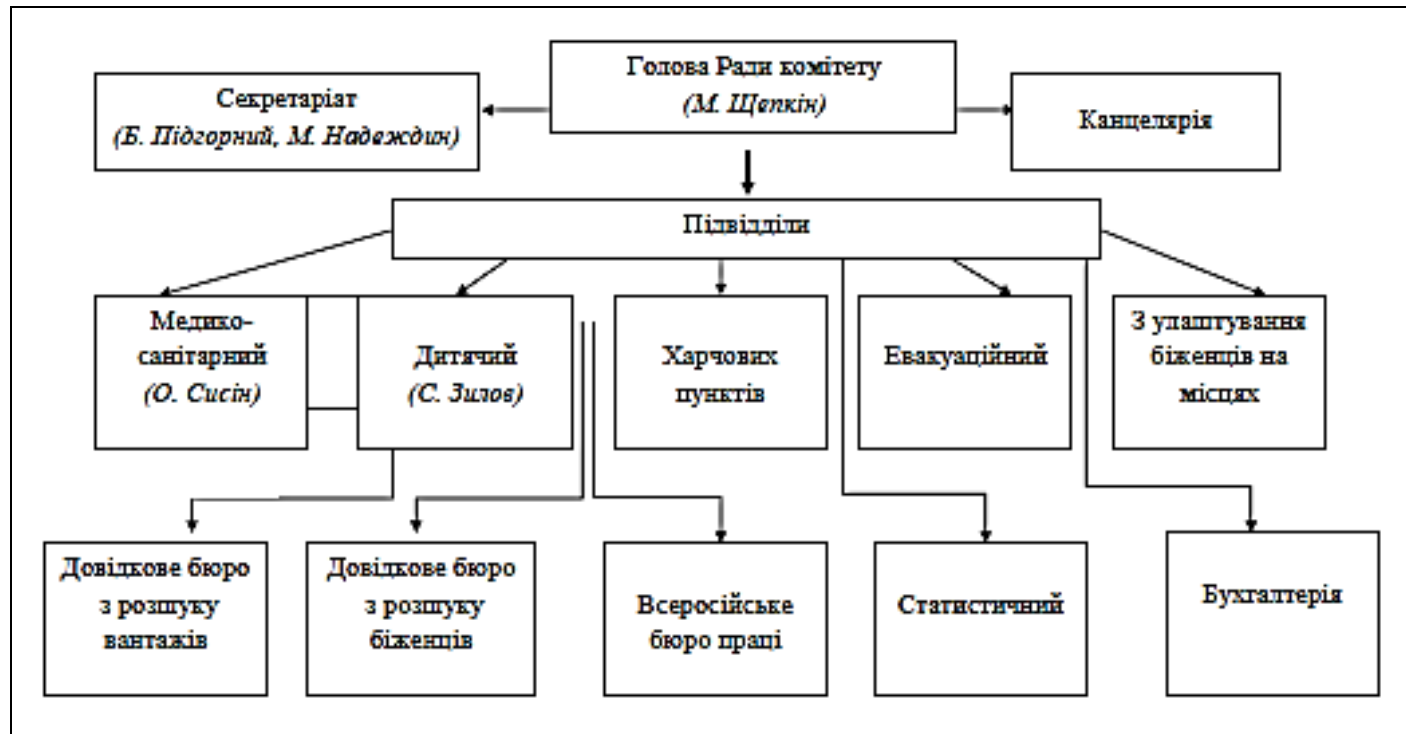
Примітки. Додаток складено за матеріалами:

1. Известия ГК ВЗС. – 1915. - № 27. – 15 ноября. – С. 73, Известия ВСГ. – 1916. - № 23. – 1 января. – С. 34 – 41, Загряцков М.Д. Всероссийский Земский Союз. (Общие принципы организации и юридическая природа). – С. 14 – 15.

Додаток 2.16

Структура об'єднаного відділу з улаштування біженців ВЗС та ВСМ

(січень 1916 р.)

Примітки. Додаток складено за матеріалами:

1. Личный состав Всероссийского союза городов (на 1 февраля 1916 г.). Вып. 1. – С. 43 – 44.

Додаток 2.17

Установи ВСМ на українських землях (на 1 березня 1916 р.)

	Комітети Обласні/міські	Керівництво		Кількість членів комітету		Усього
		голова	заступники	жін.	чол.	
1	2	3	4	5	6	7
I.	Катеринославський обласний комітет	С. Гальперін, гл. м. д.*, чл. ГК ВСМ	В. Воронін, гл. м. д.	4	35	41
II	Київський обласний комітет	І. Дяків, колишній міський голова, чл. ГК ВСМ	В.Толлі; С. Томашевський	1	29	33
III	Харківський обласний комітет	О. Коритін, чл. м. у.	С. Кузнецов, чл. ГК ВСМ; Б. Куликов	9	61	73
Волинська губернія						
1.	Дубненський	В. Мельников, чл. Державної Думи	Л. Міщерук, м. гол.**; Р. Рулле	-	16	19
2.	Житомирський	П. Свенцицький	І. Доманевський, П. Таран	-	15	18
3.	Кременецький	А. Роєвський	_***	-	3	4

1	2	3	4	5	6	7
4.	Рівненський	Л. Стефанович, чл. м. у.****, заступник міського голови	-	-	5	6
5.	Старокостянтинівськй	І. Петров, мировий суддя	М. Томашевич	-	8	10
Катеринославська губернія						
6.	Верхньодніпровський	Уповноважений Обласного комітету по Верхньодніпровському повіту А. Зав'ялов				
7.	Маріупольський	І. Попов, міський голова	Д. Хараджаєв	-	8	10
8.	Нікопольський	Я. Ветчинків, міський голова	Д. Ганін, чл. м. у.	-	6	8
9.	Олександрівський	О. Римаренко	М. Андрєєв	-	5	7
Київська губернія						
10.	Бердичівський	А. Швинд, міський голова	-	-	12	13
11.	Васильківський	М. Кашинський	-	30	41	72
12.	Звенигородський	М. Мельниченко, міський голова	І. Доманевський, П. Таран	-	29	32
13.	Сквирський	П. Стефановський	О. Водинський	5	9	16
14.	Таращанський	І. Крупський, міський голова	Н. Колтун, гл. м. д.; Т. Шушкевич, гл. м. д.	-	3	6
15.	Черкаський	М. Куліш, міський голова	Л. Диккер, Й. Крижанівський	-	4	7
Подільська губернія						

1	2	3	4	5	6	7
16.	Брацлавський	С. Борковський, міський голова	-	-	6	7
17.	Вінницький	М. Оводов	-	-	2	3
18.	Кам'янець-Подільський	К. Турович, міський голова	-	-	-	1
19.	Могилів-Подільський	Ю. Бехлі	М. Яцутин	-	16	18
20.	Проскурів	П. Любинський	-	-	6	7
Полтавська губернія						
21.	Кобеляцький	Б. Кульчицький, міський голова	К. Лифар	-	6	8
22.	Кременчук	А. Ізюмов, міський голова	С. Роговський	-	10	12
23.	Полтавський	С. Зіньківський, міський голова	О. Рикман, гл. м. д., Є. Стеценко, гл. м. д.	-	10	13
24.	Прилуцький	В. Шкуратов, дворянин	С. Козловський, дворянин, П. Ільїн, купець	-	8	11
25.	Роменський	В. Линник ,член м. у., купець	І. Мироновський, гл. м. д., купець	-	8	10
Таврійська губернія						
26.	Бердянський	О. Анапов, міський голова	П. Опандуто	-	10	12
27.	Генічеський	І. Носников, міський голова	-	-	14	15**** *

1	2	3	4	5	6	7
28.	Мелітополь	І. Черніков	Р. Гарньє	-	4	6
Харківська губернія						
29.	Валківський	С. Кузьмінов	-	-	5	6
30.	Вовчанський	В. Багмет, міський голова	-***	-	-	-
31.	Ізюмський	О. Жевержеєв, міський голова	М. Хаджопуло	12	7	21
32.	Охтирський	М. Боровиков	М. Тоцький	2	9	13
33.	Сумський	Даних про склад комітету немає				
34.	Чугуївський	-	-	-	6	6
Херсонська губернія						
35.	Анан'їнський	М. Флоринський, міський голова	-	-	12	13
36.	Вознесенський	Г. Рюмін, міський голова	О. Сергєєв	-	4	6
37.	Єлисаветградський	Г. Волохін, міський голова	Д. Горшков	-	5	7
38.	Миколаївський	О. Грачов, член м. у.	С. Давидсон	-	57	57
39.	Новогеоргіївський	Ф. Буслов, зав. забудовою Криловської залізничної гілки	-	10	36	47
40.	Новомиргородський	І. Кмита, ст. лікар лазарету при міській лікарні	Т. Поспелов, міський голова	-	3	5

1	2	3	4	5	6	7
41.	Одеський	І. Сенкевич-Корчак, член м. у.	М. Доманський	-	10	12
42.	Тираспольський	Г. Ольшевський, міський голова	С. Тимченко, гл. м. д.	-	4	6
43.	Херсонський	Є. Яковенко, лікар	М. Блажков, міський голова, Г. Гордов	-	15	18
Чернігівська губернія						
44.	Глухівський	С. Анітов, міський голова	-	-	-	-
45.	Клинцівський	В. Федотов, гл. м. д.	М. Самойлов, гл. м. д., П. Смирнов	-	12	15
46.	Конотопський	Б. Чеботкевич, міський голова	П. Біляєв, С. Хелмицький	-	7	9
47.	Новгород-Сіверський	В. Жадкевич, міський голова	К. Малицький	-	6	8
48.	Ніжинський	І. Медведєв, гл. м. д.	М. Корнійчик-Севастьянов, гл. м. д.	-	5	7
49.	Стародубський	П. Коваленко, міський голова	-	-	6	7
50.	Чернігівський	А. Верзілов, міський голова	-	-	13	14
	Усього			74	711	785

Примітки. Додаток складено за матеріалами:

1. Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 марта 1916 г.). Вып. 2. Областные и

городские комитеты. – С. 13–85.

2. * Гл. м. д. – гласний міської думи.

3. **М. гол. – міський голова.

4. *** – даних не вказано.

5. **** член м. у. – член міської управи.

6. ***** – дані неповні, оскільки до складу комітету ввійшли усі члени міської управи.

Додаток 2.18
 Інституції допомоги біженцям у Волинській губернії
 (січень 1916 р.)

№ п/п	Назва	Місцерозта- шування
1	2	3
1.	Губернська нарада з улаштування біженців	Житомир
2.	Волинський губернський комітет ВЗС	Житомир
3.	Комітет ПЗФ ВЗС	Київ
4.	Відділення Російського товариство червоного хреста	Житомир
5.	Житомирське повітове земство	Житомир
6.	Відділення ВСМ	Житомир
7.	Відділення Всеросійського національного союзу	Житомир
8.	Губернське відділення Тетянинського комітету	Житомир
9.	Повітові відділення Тетянинського комітету	У повітах
10.	Волинське товариство боротьби із дитячою смертністю	Житомир
11.	Відділення Петроградського комітету допомоги полякам, постраждалим від воєнних дій	Житомир
12.	Товариство надання допомоги єврейському населенню, постраждалому від воєнних дій	Житомир

1	2	3
13.	Єврейський комітет допомоги біженцям	Овруч
14.	Римське католицьке благодійне товариство	Рівне
15.	Відділення ЦОК	Житомир
16.	«Північна допомога»	Житомир
17.	Комітет допомоги єврейському населенню, постраждалому від воєнних дій	Київ
18.	Петроградський комітет допомоги євреям, постраждалому від воєнних дій	Новоград- Волинський
19.	Володимиро-Василівське братство	Житомир
20.	Дамський комітет	Володимир- Волинський
21.	Відділення Всеросійського комітету піклування біженцями	Житомир

Примітка. Додаток подано за матеріалами:

- 1.Список організацій, оказывающих помощь беженцам в Волынской губернии // Жизнь Волыни. – 1916. – 18 января.

Додаток 2.19

Шляхи руху біженців українськими губерніями

(літо – осінь 1915 р.)

Волинська губернія			
Шляхи руху	Населені пункти, якими проходили шляхи руху біженців (грунтові шляхи)		
I. Вихід із Домбровиці	А) Маневичі, Вовчець, Рафалівка, Володимирець, Бережниця, Сарни, Клесове, Крута, Слобідка, Томашгород, Ракитне, Охотникове, Сновидовичі, Олевськ	Б) Сушини, Юрове, Чудня-Червонна, Славечне, Можари, Покалів, Овруч, Мошки, Раковщина, Народичі – вихід на Хабне Київської губ. чи з Овруча на Хабне	В) Рудня- Радовельська, Білокоровичі, Путиловичі, Макарів Лугани, Кожухівка, Іскоростень, Пашене, Беги, Васильковичі, Ігнатполь, Вязовськ, Народичі – вихід на Хабне

					Київської губ. чи прямо до Лугин на Ігнатпіль і т.д.
II. Вихід із Варкувичі, Цуркове, Спасове, Гульча	А) Рівне, Великий Жичин, Шубківка, Тучин, Мижиричі, Корець, Мична, Красилівка, Велика Княжа, Новоград- Волинський	Б) Федорівка, Бариші, Сушки, Ухомир, Іскоростень і далі як шлях I	В) Брашки, Улашинівка, Соколов, Рудиця, Березівка, Житомир, Черніхів – вихід до Київської губ. на Турчин, або Житомир, Котельну, до Київської губ. на Степок або Житомир, Клетівське до Київської губ. на Коростишів	Г) Кануни, Кієнка, Смолдирев, Риково, Рогачев і далі як шлях III	Шлях із Пулина: Горошки, Кам'яний Брід, Лісовицька, Іскоростень, і далі як шлях I. Черніхів, а далі до Київської губ. на Турчин.
III.	А) Гремяче, Острог, Кривин, Лисича, Аполон, Дядилівка,	Б) Новомалин, Кунев, Плужне, Мокрець, Михля, Желинці, Корешнівка, Лабунь. Далі шлях роздвоювався:			

	Березове, Жлобине, Смолдирев, Рогачів, Улашинівка, Соколово, Березівка, Житомир і далі як шлях II.	Полонне, Миропіль, Романове, Висока Піч, Житомир і далі як шлях II. Новомиропіль, Чуднів, Кодня, П'ятки, Троянів, Котельня і далі до Київської губ. на Степок	Онацковичі, Купчинц, ст. Чорторий, Любар, Чуднів, П'ятки, Троянів, Кодня, Котельня і далі до Київської губ. на Степок	
IV.	А) Шумськ, Хорошів, Корниця, Білгородка, Тележниця, Лещани, Хутор	Б) Ямпіль, Денисівка, Грицев, Лабунь і далі як шлях III		
V.	Купель, Зозулинці, Чорнилівка, Красилів, Кузьмин, Старокостянтинів, Решівка, Остропіль, Семенівка, Краснопіль, Райгородок і далі до Київської губ.			
Шляхи руху (залізниця)				
I.	Сарни – Олевськ – Іскоростень на Малин Київської губ.	II.	Ревне – Шепетівка на Бердичів Київської губ.	
Київська губернія				
I. Вихід із Народичів (Волинська губ.) на Хабне,	А) Паришів – переправа через Прип'ять на Ладичинці Мінської губ.	Б) Горностайпіль, Страхолисса – переправа через Дніпро у	В) Горностайпіль, Димер, Ясногородка – переправа через Дніпро у	Г) Горностайпіль, Димер, Гостомль, Київ – переправа через Дніпро у

Мартиновичі		Чернігівську губ. на Пічки	Чернігівську губ. на Черник	Чернігівську губ. в Нікольську слободу
II. Вихід з Іскоростеня (Волинська губ.) на Ходаки, Зубовщину, Стремгород, Чоповичі	А) Головки або Щербатівка, Малин, Ірша, Макалевичі, Пісковка, Бородеянка, Рудне – переправа через Здвиж до Блискавиці, Гостомля і Києва		Б) Чоповичі, Малин, Ірша, Микалевичі, Рудня або Язвинка, де шлях роздвоюється:	
			Королівка, Липівка, Колонщина, Гурівщина	Язвинка, Волосин, Забулне, Наливайківка, Макарів, Фасівка
III. Вихід з Чернихова (Волинська губ.) на Торчин, Радомишль	А) Вишевичі, Веприк, Кухарі, Іванків, Горностайпіль, Страхолісся – переправа через Дніпро на Пічки	Б) Радомишль, Забулне, Бородеянка, Рудне – переправа через Здвиж до Блискавиці та Гостомля	В) Радомишль, Ставище, Гурівщина, Борщагівка, Київ	Г) Радомишль, Забуяння, Бородеянка, Рудне – переправа через Здвиж, Гаврилівка, Литвинівка, Димер, Ясногородка переправа через Дніпро у

				Чернігівську губ.
IV. Вихід із Комітовська (Волинська губ.)	А) Канарище, Коростишів, Кочеревська, Ставище, Гурівщина, Київ.	Б) Житомир, Коростишев і далі на Радомишль		
V. Вихід із Котельні (Волинська губ.) на:	Степок, Ходорков, Жидовець, Почуйка, Красноліси, Біла Церква, Фурси, Bloщинці, Жиитні Гори, Карапиші, Пустовіти, Росава, Козин, Маслівка, Степанів, Канів - переправа через Дніпро на Келеберду у Полтавську губ.			
VI. Вихід з Райгородка (Волинська губ.)	Бердичів, Білопілля, Ружин, Озерка, Володарка, Кривець, Ставище, Красилівка, Виноград, Рижанівка, Звенигородка, Юрівка, Капустино, Ляпівка, Златопільї далі у Херсонську губ. на Новомиргород			
VII. Вихід із Гайсина (Подільська губ.)	Орадівка, Умань, Бабанка, Торговиці далі у Херсонську губ. на Новоархангельськ			
Шляхи руху (залізниці)				
I.	Іскоростень – Малин – Бородянка - Київ	III.	Київ – Фастів – Бобринська	
II.	Бердичів – Козятин – Фастів - Київ	IV.	Козятин – Хрестинівка - Умань	

Полтавська губернія	
I.	Бориспіль, Іванків, Бзов, Баришівка, Березівка, Яготин, Войцеховичі, Смотрики, Пирятин, Заріччя, Мокіївка, Чорнухи, Лохвиця, Млини, Білгородка, Перекопівка, Засулля, Ромни, містечко Сміле, Чернеча Слобідка і далі у Курську губ., Волковиці, Недригайліві далі у Харківську губ. (Лебединський повіт)
II.	Келеберда, Піщана, Золотоноша, Синеоківка, Красенівка, Сазонівка, Савинці, Поволське, Лубни, Солонина, Покровська, Багачка, Хорол, Білоцерківка, Решетилівка, Говтва, Попівка, Касинівка, Кобеляки, Монівка, Царичанка і далі у Катеринославську губ. (Новомосковський пов.)
III. Запасний	Кременчук, Потоки, Галещина, Мар'янівка, Кобеляки, Маячка, Нехвороща, Орчикове, Чернеччина, Вознесенське, Костянтиноград, Берестовенка і далі до Старовірівки у Харківську губ.
Херсонська губернія	
I.	Новомиргород, Панчеве, Сектове, Фадвар, Єлисаветградка, Ясиноватка, Олександрія і далі до Красноі Кам'янки у Катеринославську губ.
II.	Новоархангельськ, Тишківка, Липняжка, Гладосси, Злинка, Плетений Ташлик, Грузьке, Єлисаветград, Аджанівка, Нова Прага і далі до Новостародуба у Катеринославську губ.
III.	Ольвіопіль, Стара Гора, Піщаний Брід, Новоукраїнка, Плетений Ташлик і далі як шлях II.
IV. На випадок евакуації	Кріуляни, Григоріопіль, Ташлик, Тираспіль, Гребенки, Мигаєво, Євгеніївка, Березівка, Раснопіль, Нечаянкове, Варварівка, Миколаїв, Покровське, Херсон, Дарівка, Тягинка і далі до

із Бессарабії	Берислава у Таврійську губ.	
Чернігівська губернія		
I.	Злинка, Новозибково, Манюки, Стародуб, Гринев, Бугаївка і далі до Трубчеська в Орловську губ.	
II.	Лаєм (Мінська губ.) – переправа через Дніпро, Ріпки, Рябці, Брусилово, Березна, Волосковиці, Мена, Сосниця, Купчиця, Сазан, Жерновка, Лукнів, Реутинці, Кролевець, Бистрик, Тугиголови, Щепів, Глухів, Клевань і далі на Крупець Курської губ.	
III.	Любеч – запасна переправа через Дніпро – Довжик, Чернігів і далі як шлях II.	
IV.	Навоз – переправа через Дніпро – Козелець, Кієнка, Чернігів і далі як шлях II.	
V.	Окунинове – переправа через Дніпро – ст. Гуща, Корніловка, Остер, Валевиці, Козелець, Стависька, Козари, Носівка, Володькове, Ніжин, Мала Кошилівка, Комарівка, Берестовець, Ворзна, Шаповалівка, Батурин, Красне, Конотоп, Сахнів і далі на Путивль до Курської губ.	
VI.	Чернін – переправа через Дніпро – Виползов, Остер або Чернін, Новосілки – переправа через Десну – Остер і далі як шлях V.	
VII.	Нікольська Слобідка, Бровари. Далі шлях роздвоювався:	
	Семиполки, Козелець і далі як шлях V.	Олександрівка і далі на Бориспіль Полтавської губ.
Шляхи руху (залізниця)		
I.	Київ – Ніжин – Бахмач – Конотоп і далі у Курську губ.	II. Злинка – Новозибково – Клинці – Почеп і далі в Орловську губ.

Харківська губернія	
I. Вихід із Полтавської губ.	Недригайлів (Лебединський повіт), Ольшани, Комишанка, Штепівка, Сула (Лебединський повіт) і далі у Сумський повіт Ільми, Суми, Стецківка, Корчанівка, Юнаковка і далі до Суджі Курської губ.
Катеринославська губернія	
I. Вихід з Волинської губ.	Ніколаєвка, Хороше, Попельнасте, Лиховка, Верхньодніпровськ Верхньодніпровського повіту, Кам'янське і Карнауховські хутори Катеринославського повіту
II. Вихід із Подільської губ.	Зелене, Царичанка, Магдлинівка, Губиниха, Надеждовка, Новомосковськ, Павлограді далі до Мечибилово Ізюмського повіту Харківської губ.
Подільська губернія	
I.	Купель, Глядки, Маломалинці, Шрубкове, Летичів, Вербка, Литин, Якушинці, Вінниця, Воронине, Немирів, Брацлав, Лукашівка, Гайсин, чи Брацлав, Гайсин, Михайлівка, Краснополки і далі до Одарівки Київської губ.
II.	Тарнодури, Юрковиці, Фельштин, Шарівка, Михальпіль, Новоселілки, Снитівка, Летичів, Вербка, Литин, Якушинці, Вінниця, Вороновиця, Немирів, Брацлав, Лукашівка, Гайсин чи Лукашівка, Гайсин, Михайлівка, Краснополки
III.	Сатанів, Кузьмин, Шарівка, Снитівка, Летичів, Вербка, Із Летичева на Лозне і

	Якушинці, Вінниця, Вороновиця, Немирів, Брацлав, Лукашівка, Гайсин, чи Брацлав, Гайсин, Михайлівка, Краснополки.	Якушинці
IV.	Гусятин, Скрипча, Тинко, Лісне, Мукарів, Карачієвці, Михайлівці, Копайгород, Шаргород, Джурин, Копієвка, Клебань, Лукашівка, Гайсин, Брацлав, чи Брацлав, Гайсин, Михайлівка, Краснополки.	
V.	Гукове, Ляцкорунь, Смотрич, Тинко, Лісне, Мукарів, Карачієвці, Михайлівці, Копайгород, Шаргород, Джурин, Копієвка, Клебань, Лукашівка, Гайсин, Брацлав, чи Брацлав, Гайсин, Михайлівка, Краснополки.	
VI.	Кудринці, Рихта, Китайгород, Вахневці, Калюс, Муровані Корніловці, Лунінець, Шаргород, Джурин, Копієвка, Клебань, Лукашівка, Гайсин, Брацлав, чи Брацлав, Гайсин, Михайлівка, Краснополки.	
VII. На випадок евакуації Ольгопільського повіту	Крижопіль, Ободівка, Бершадь, Кидрясівка, Бондареве, Саврань, Врадіївкаі далі у Херсонську губ.	Піщанка, Ольгопіль, Піщана, Саврань Бершад, Ольгопіль, Балта (для тих біженців, хто не мав свого гужового транспорту)

Примітки. Додаток складено за матеріалами:

1. ЦДІА України у м. Києві, ф. 715, оп. 1, спр. 1612, арк. 1 –1 зв., 14 –14 зв., 24 – 24 зв., 27, 33.
2. Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 14, арк. 4, 15, 20.
3. Назви населених пунктів подано зі збереженням тогочасної стилістики.

Додаток 2.20

Пункти допомоги біженцям на шляхах руху (літо – осінь 1915 р.) (неповні дані)

№ п/п	Губернії Пункти допомоги	Епідемічні загоны	Фельдшерські	Щеплення	Медико-харчові	Пункти харчування	Сан.-епідемічні та дезінфікуючі	Медичні	Мед.-розподільчі	Ресстраційні	Ізоляційно-пропускні	Лазні	Ясла	Пральні	Усього
1.	Волинська	-	4	3	-	63	24	-	4	-	9	-	7	-	114
2.	Київська	-	3	-	1	37	1	21	-	9	-	2	17	6	97
3.	Катеринославська					33	-	-	4				-	-	35
4.	Подільська	6	2	2	-	18	-	-	-	6	-	-	-	-	34
5.	Полтавська	2	-	-	-	46	-	1			1		-	1	51
6.	Таврійська	-	-		-	-	-	-	4	-	-	-	-	-	4
7.	Харківська	-	-	-	5	8	-	-	5	1	2		-	-	21
8.	Херсонська	-	-	-	8	28	1	3	-	2	-	-	-	-	42
9.	Чернігівська	-	-		-	35	-	36	-		1		3	-	75
	Усього	8	9	5	14	293	26	61	17	18	13	2	27	7	473

Примітки. Додаток складено за матеріалами:

1. ЦДІА України у м. Києві, ф. 715, оп. 1, спр. 1612, арк. 2, 15 – 15 зв., 17 зв., 24, 27 – 27 зв., 33 – 33 зв., спр. 1743, арк. 17.

2. Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 13, арк. 6, 7, 10, 12, 16, 19 – 23.
3. О переходе попечения о судьбе беженцев в ведение Земства. // Журнал очередного Валковского уездного земского собрания сессии 27 – 30 октября 1915 г. – С. 89.
4. Годовой обзор деятельности «Отдела помощи населению, пострадавшему от войны» Комитета Юго-Западного фронта В.З.С. // Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. – 1916. – 21 августа. – С. 6.
5. Некоторые данные о плане организации помощи беженцам на местах. // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 25. – 15 октября. – С. 99, 127, 129.

Додаток 2.21

Діяльність пунктів харчування

Київського обласного комітету ВСМ (Жовтень 1915 р.)

№ п/п	Пункти	З 1 по 17 жовтня	З 17 по 31 жовтня	Усього	У середньому за день
1.	Катеринівка	12022	51714	93736	2056
2.	Нікольська Слобідка	9967	9229	19196	619
3.	Макарів	10253	9705	19958	643
4.	Канів	-	1558	1558	50
5.	Юрів	8560	16619	25179	812
6.	Житомир	1500	-	1500	48
7.	Шепетівка	2400	26400	28800	929
8.	Здолбунів	28500	25900	54400	1754
9.	Олександрія	5391	-	5391	173
	Усього	85593	141125	226719	7313

Примітка. Додаток подано за матеріалами:

1. Деятельность Киевского областного комитета Всероссийского союза городов // Известия Киевской городской думы. – 1915. – № 11. – Ноябрь. – С. 142.

Додаток 2.22
 Діяльність медико-санітарного пункту
 в селі Сушки Золотоніського повіту Полтавської губернії
 (серпень – грудень 1915 р.)

Місяць	Пройшло через пункт			Видано порцій		
	дорослі	діти до 14 років	усього	гаряча їжа	холодна їжа	чай з хлібом
Серпень	200	124	324	«Записи про кількість нагодованих і виданих порцій не збереглося»		
Вересень	26781	13197	39978	«Записи про кількість нагодованих і виданих порцій не збереглося»		
Жовтень	29821	25652	65473	39323	19160	39323
Листопад	3861	3676	7537	38149	11886	38149
Грудень	255	252	507	300546	10489	30546
Усього за 1915 рік	70918	42901	113819	108018	41535	108018

Примітка. Додаток подано за матеріалами:

1. ЦДІА України у м. Києві, ф. 715, оп. 1, спр. 1748, арк. 12 зв.

Додаток 2.23

Відомість фінансування Міністерством внутрішніх справ Російської імперії
соціального захисту біженців у Харківській губернії (1915 – 1916 рр.)

Кошторисний період	Запит по кошторису	Затверджено МВС по кошторису	Надіслано		Відсоток скорочення
			дата асигнування	сума	
1915 р.					
З початку допомоги і до 1 січня 1916 р.	Зроблені видатки 1300445 крб. 45 коп.		Листопад	150000	Недоотримане
			Грудень	400000	215121 крб.
1916 р.					
Січень – березень	1.423.035 крб.	1.421.000 крб.	Січень – квітень	1.421.000 крб.	0,14%
Квітень – червень	1.838.889 крб.	1.044.370 крб.	Квітень – липень	1.044.370 крб.	43%
Липень – вересень	2.106.454 крб.	1.062.564 крб.	Липень – листопад	1.062.563 крб.	50%
Жовтень – грудень	1.473.709 крб.	983.085 крб.	Листопад 1916 р. – лютий 1917 р.	983.085 крб.	33,3%

Примітка. Додаток подано за матеріалами:

1. Краткий очерк деятельности Харьковского земства и Земского Союза по оказанию помощи беженцам (1915 – 1917 гг.). – С. 36 – 37.

Додаток 2.24

Державне фінансування Харківської губернії на потреби біженців (за напрямками витрат) (1915 – 1916 рр.)

	Статті видатків	1915 р.		1916 р.	
		витрачено	отримано	виклопотано	отримано
1.	Адміністрація	16395	16395	150032	80788 (54%)
2.	Квартирне задоволення	186434	186434	866154	698302 (80%)
3.	Продовольча	684779	684779	4174731	3308335 (79%)
4.	Притулки	3754	3754	109930	2000 (1,8%)
5.	Пересування біженців	24843	24843	30492	7143 (23%)
6.	Одяг, білизна, взуття	11478	11478	730127	182070 (25%)
7.	Медико-санітарна допомога	57911	57911	658890	169620 (26%)
8.	Задоволення духовних потреб	4564	4564	47402	9866 (2%)
9.	Трудова допомога	13	13	13366	- (0%)
10.	Інші види допомоги	-	-	12145	1200 (9,9%)
11.	Інші видатки	-	-	800	- (0%)
12.	Усього	991 741	991 741	6 794 073	4 459 327 (65,6%)

Примітка. Додаток подано за матеріалами:

1. Краткий очерк деятельности Харьковскаго земства и Земскаго Союза по оказанию помощи беженцам (1915 - 1917 гг.). - С. 36 - 37.

Додаток 2.25

Державне фінансування соціального захисту біженців у повітах Харківської губернії (1915 – 1916 рр.)

	Повіти, міста	1915 р.		1916 р.	
		витрачено	отримано	виклопотано	отримано
1.	Богодухівський	28243	28243	286135	180574 (63%)
2.	Валківський	24930	24930	294729	159669 (54%)
3.	Вовчанський	291240	291240	1376336	811475 (59%)
4.	Зміївський	42411	42411	353461	247546 (70%)
5.	Ізюмський	62024	62024	650717	469448 (72%)
6.	Куп'янський	60525	60525	489100	295168 (60%)
7.	Лебединський	11001	11001	50212	30088 (60%)
8.	Охтирський	21724	21724	312642	235739 (75%)
9.	Старобільський	45593	45593	272553	198038 (73%)
10.	Сумський	59696	59696	297944	200354 (67%)
11.	Харківський	308669	308669	1899769	1292270 (68%)
12.	Охтирка	-	-	56300	36885 (65,5%)
13.	Слов'янськ	14026	14026	138903	91708 (66%)
14.	Суми	19051	19051	232957	166721 (71,5%)
15.	Чугуїв	2601	2601	82309	43637 (53%)
	Усього	991 741	991 741	6 794 073	4 459 327 (65,1%)

Примітка. Додаток подано за матеріалами:

1. Краткий очерк деятельности Харьковского земства и Земского Союза по оказанию помощи беженцам (1915 – 1917 гг.). – С. 34–35.

Додаток 2.26

Заклади опіки етнічними біженцями у Харківській губернії (зима 1916 р.)

	Місце знаходження	К-сть притулків	К-сть осіб
ЦОК	Богодухів	2	65
	Суми	1	33
	Білопілля	1	30
	Куп'янськ	1	17
	Вовчанськ	1	10
Польський Львівський Комітет Допомоги	Харківський повіт	3	233
	Суми	1	72
Товариство допомоги бідним сім'ям поляків, які беруть участь у війні і нужденному польському населенню, постраждалому від війни	Харків	6	286
	Селище Липова Роща	1	40
	Харків	9	410
	Слов'янськ	1	25
Петроградське товариство допомоги нужденному польському населенню, постраждалому від воєнних дій	Суми	1	70
Литовське товариство допомоги постраждалим від війни	Селище Артемівка Харківського	1	42
	Харків	2	99
Харківський єврейський комітет допомоги жертвам війни	Харків	4	100
Усього		35	1462

Примітка. Додаток складено за матеріалами:

1. Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 27. – 15 ноября. – С. 73.
2. Известия ВСГ. – 1916. - № 23. – 1 января. – С. 34–41.
3. Загряцков М.Д. Всероссийский Земский Союз. (Общие принципы организации и юридическая природа). – С. 14–15.
4. Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 102, арк. 5, 11–14, 17, 23.

Додаток 2.27

Пожертви, зібрані в українських губерніях
на користь Тетянинського комітету (станом на 20 квітня 1915 р.)

№ п/п	Губернія	Місто	Земство	Усього (крб.)
1.	Волинська	2590,62	26199,10	28780,72
2.	Катеринославська	1532,01	8400	9932,01
3.	Київська	1360	11000	12360
4.	Подільська	5625	12386,64	18010,64
5.	Полтавська	800	12300	13100
6.	Таврійська	50	50	100
7.	Харківська	448	1500	1948
8.	Херсонська	4050	2150	6200
9.	Чернігівська	1085	3100	4185
	Усього	20505,63	77085,74	97591,37

Примітка. Додаток складено за матеріалами:

1. Труды соединенного собрания членов комитета Её Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны с местными представителями 3 – 7 мая 1915 года. – С. 302 – 306.

Додаток 2.28

Благодійні збори коштів для біженців у Харківській єпархії
(1915 р.)

№ п/п	Повіт	Кількість благодійних округів	Сума (крб.)	У середньому на один округ (крб.)
1.	Богодухівський	2	135,76	67,88
2.	Валківський	2	102,09	51,04
3.	Вовчанський	3	202,48	67,49
4.	Зміївський	3	300,00	100,00
5.	Ізюмський	4	297,15	74,29
6.	Куп'янський	3	246,37	82,12
7.	Лебединський	3	178,70	59,57
8.	Охтирський	3	214,38	71,46
9.	Старобільський	5	497,71	99,54
10.	Сумський	3	226,26	75,42
11.	Харківський	4	618,48	154,62
12.	м. Харків	3	261,32	87,10
	Усього	38	3280,70	86,33

Примітка. Додаток складено за матеріалами:

1. Держархів Харківської обл., ф. 40, оп. 100, спр. 1193, арк. 18–26.

Додаток 2.29

Дані про діяльність Полтавського Центрального Бюро праці (17 травня – 15 листопада 1916 р.)

Місяць	Попит на працю		Пропози- ції праці	Послано на роботу	Задоволено попит	Залишається на 16 листопада		Середня щоденна відвідуваність бюро праці /осіб
	наймачі	місяця				місяця	робочі	
Травень	168	332	250	189	188	-	-	20
Червень	300	1049	991	660	657	-	-	43
Липень	221	1196	923	687	685	-	-	40
Серпень	157	285	1075	561	557	-	-	44
Вересень	275	1520	1213	894	893	-	-	50
Жовтень	234	1986	1506	1284	1292	-	-	60
По 15 листопада	106	246	791	336	336	-	-	65
Усього	1461 1689* 3150	6641	6754	4611	4608	1237	447	46

Примітки. Додаток подано за матеріалами:

1. Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп.1, спр.8, арк. 3.

2*1689 наймачів складають сільські господарства, економії, товариства, заявлені в бюро праці за опитувальними листами.

Додаток 2.30

Дані про кількість біженців, залучених до сільськогосподарських робіт
у Харківській губернії (1916 р.)

№ п/п	Повіт	На 25 березня			На 25 квітня			На 25 травня			На 1 липня			На 1 серпня			На 1 вересня			Відмо ва
		ч.	ж.	п.	ч.	ж.	п.	ч.	ж.	п.	ч.	ж.	п.	ч.	ж.	п.	ч.	ж.	п.	
1.	Богодухівський	6	-	-	129			154	174	44	684			509	341	256	475	253	59	208
2.	Валківський	242	212	-	227	309	-	242	272	107	357	425	145	307	424	133	322	431	151	9
3.	Вовчанський	316			3465			3996			3993			1700	1086	100	200	1055	100	-
4.	Зміївський	-	-	-	206			67	30	11	196	89	-	441	186	9	325	92	5	
5.	Ізюмський	-	-	-	1630			Не подано			1411			500	475	300	700	500	222	
6.	Куп'янський	-	-	-	Не подано			562			971			775	330	197	775	330	194	953
7.	Лебединський	-	-	-	16			70			57	12	1	40	20	10	10	23	10	
8.	Охтирський	-	-	-	528			Не подано			764			100	100	92	85	60	55	-
9.	Старобільський	70			161			99	49	16	131	137	57	135	137	57	50	25	20	
10.	Сумський	58	27	4	550			207	215	135	252	298	193	139	163	70	165	125	75	
11.	Харківський	-	-	-	Не подано			Не подано			4600			1199	4348	2229	1098	1058	1144	
	Усього	935			7221			6450			14777			12422			10192			153

Примітка. Додаток складено за матеріалами:

1. Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 122, арк. 14, 19, 36, 50, 69, 95.
2. *Ч. – чоловіки. Ж. – жінки, П. – підлітки.

Додаток 2.31

Працевлаштування біженців в окремих волостях Лебединського повіту Харківської губернії (на 1 листопада 1916 р.)

Волость	Кількість осіб		У кого працюють	Плата за роботу		За чий рахунок харчування
	чоловіки	жінки		щомісячна	поденна	
1	2	3	4	5	6	7
Олешанська	6	4	На Тростянецькому заводі (2)*	15 крб.	60 коп.	Хазяйські
Ворожбинська	12	-	В Ліфенській економії (1)	-	60 коп.	Хазяйські
			В Низовській економії (11)	-	50 - 60 коп.	Хазяйські
Аненська	2	1	Подевно на Супрунівському цукровому заводі	20 крб.	80 коп. 1,1 крб.	Хазяйські
Василівська	2	-	В економії	25 крб. 20 крб.	-	Хазяйські
Великовсторопська	2	-	У селянина	60 коп. 75 коп.	-	Хазяйські
Тернівська	5	-	Тернівський цукровий завод князя	16 крб.	50 коп.	Свої (4)
			Щербатова	19 крб.	30 коп.	Хазяйські

				21 крб.		(1)
	-	1	У помісті князя Ливен	-	1 кр.	Свої
	1	-	На паровому млині	50 крб.	-	Своїх
Червленська	3	-	У селян	-	1 крб.	Хазяйські
Довжицька	1	1	У селян	-	40 коп.	Хазяйські
					1,4 крб.	Свої
Усього	34	7				

Примітки. Додаток складено за матеріалами:

1. Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 106, арк. 17 – 18.
2. *У дужках подано кількість осіб.

Додаток 3.1

Кількість біженців в українських губерніях (1917 –1918 рр.)

№ п/п	Губернія	Літо – осінь 1917 р.		Зима 1918 р.	
		дані МВС Тимчасового уряду (червень)	дані губернських нарад у справах біженців*	дані українського консултанта С. Москалевського	дані губернських нарад у справах біженців
1.	Волинська	238553	305613 (серпень)	300000	338308 (січень)
2.	Катеринославська	234700	241671 (серпень)	220000	220000
3.	Київська	59687	59687	65000	65000
4.	Подільська	9115	9115	42000	42000
5.	Полтавська	48551	56540	32000	56540 (січень)
6.	Таврійська	47508	47508	35000	35000
7.	Харківська	126915	95774	135000	135000
8.	Херсонська	46590	24796 (березень)	45000	23881 (січень)
9.	Чернігівська	37910	39106 (серпень)	40000	39607 (січень)
	Усього	849 523	879 810	914 000	955 336

Примітка. Додаток складено за матеріалами:

1. ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1,спр. 44, арк. 57; ф. 1216, оп. 3, спр. 109, арк. 75; ф. 799, оп.1, спр. 12, арк. 2; спр. 13, арк. 3; спр. 6 , арк. 12; спр. 14 , арк. 3; спр. 27 , арк. 30.
2. Курцев А. Количество беженцев в Российских регионах на 1916 – 1917 гг. – С. 130–133.

Додаток 3.2

Етнічний зріз біженців в Україні (червень 1917 – січень 1918 рр.)

(вибіркові дані)

№ п/п	Губернія	Усього	Росіяни (українці)	Поляки	Литовці	Латиші	Євреї	Інші
1.	Волинська	338308	303098	16061	-	-	19149	-
2.	Катеринославська	241671	152333	44461	7690	4035	18225	14927
3.	Полтавська	56540	23905	16534	589	-	15512	-
4.	Харківська	95774	64914	17657	407	-	3638	8246
5.	Херсонська	23881	13888	3748	-	-	5132	11133
6.	Чернігівська	39607	15724	20488	876	-	2519	-
	Усього/ %	795781/100	573862/72	117949/14,8	9562/1,2	4036/0,5	64175/8	34306/4

Примітка. Додаток складено за матеріалами:

1. ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 109, арк. 75; ф. 799, оп.1, спр. 12, арк. 2, 12 зв., 13 зв., 14 зв, 15 зв.; спр. 13, арк. 3; спр. 6 , арк. 12; спр. 14 , арк. 3; спр. 27, арк. 30.

Додаток 3.3

Кількість польських біженців в Україні (середина 1917 – зима 1918 рр.)

№ п/п	Назва губернії перебування*	Дані Тетянинського комітету, на 1.01. 1917 р.	Дані Польського Комісаріату. III квартал 1917 р.	Дані уповноваженого ЦОК С. Москалевського, зима 1918 р.
1.	Волинська	4408	19334	6500
2.	Катеринославська	26876	67966	23980
3.	Київська	22170	57421	29864
4.	Подільська	1040	6157	3781
5.	Полтавська	7848	21893	12627
6.	Таврійська	1519	10420	2169
7.	Харківська	11578	24734	18902
8.	Херсонська	23297	36160	4538
9.	Чернігівська	5501	19187	17145
	Усього	104237	263322	119 506

Примітки. Додаток складено за матеріалами:

1. Korzeniowski M. Tułaczy los. – S. 32 – 36.
2. ЦДАВОУ, ф. 2592, оп. 1, спр. 40, арк. 57.
3. *Переклад з польської мови.

Додаток 3.4

Територіальний розподіл біженців, які перебували на грошовому утриманні біженецьких комітетів Харківської губернії (1917 р.)

№ п/п	Повітовий/міський комітет допомоги біженцям	У повітових містах	У селах	Усього
1.	Богодухівський повітовий	411	3127	3538
2.	Валківський повітовий	700	2192	2892
3.	Вовчанський повітовий	1212	11856	13068
4.	Зміївський повітовий	115	4905	5020
5.	Чугуївський міський	590	-	590
6.	Ізюмський повітовий	481	5261	5742
7.	Слов'янський міський	1500	-	1500
8.	Куп'янський повітовий	2837	2738	5575
9.	Лебединський повітовий	262	439	701
10.	Охтирський повітовий	-	3200	3200
11.	Охтирський міський	954	-	954
12.	Старобільський повітовий	62	3038	3100
13.	Сумський повітовий	3434	1602	5036
14.	Харківський повітовий	5301	16003	21304
	Усього	17859	54361	72220

Примітка. Додаток подано за матеріалами:

1. Держархів Харківської області, ф. 18, оп. 21, спр. 155, арк. 33.

Додаток 3.5

Віковий зріз біженців у Херсонській губернії (листопад 1917 р.)

№ п/п	Назва комітету, установи	Усього	Із них		
			до 14 р.	14 - 60 р.	60 р.
1	2	3	4	5	6
1.	Херсонська пзу	5336	2338	2645	353
2.	Єлисаветградська пзу	1242	557	605	80
3.	Олександрівська пзу	1763	822	825	116
4.	Ананьїнська пзу	1277	614	612	51
5.	Одеська пзу	215	86	120	9
6.	Тираспільська пзу	416	160	230	26
7.	Херсонський міський комітет	1080	465	537	78
8.	Єлисаветградський міський комітет	2171	1287	830	54
9.	Олександрівський міський комітет	125	62	60	3
10.	Вознесенський міський комітет	263	103	137	23
11.	Херсонський польський комітет	1233	463	672	98
12.	Єлисаветградський польський комітет	650	-*	-	-
13.	Гданцевський польський комітет	341	165	162	23
14.	Губернське відділення ЦОК	1524	664	789	71
15.	Губернський Єврейський комітет	4164	1659	1932	573
16.	Херсонський Єврейський комітет	968	341	548	79

1	2	3	4	5	6
17.	Єлисаветградський сербський комітет	1113	-	-	-
	Усього	23881	9777	10704	1637

Примітки. Додаток подано за матеріалами:

1. Держархів ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 109, арк. 101.
2. *Дані не подано.

Додаток 3.6

Установи надання допомоги біженцям, які діяли за доби УЦР - УНР
(за даними кошторисів губернських нарад у справах біженців)

№ п\п	Губернії, установи, комітети, організації
1	2
Волинська губернія	
1.	Губернська нарада з улаштування біженців
2.	Комітет Волинської губернської земської управи
3.	Волинський губернський комітет ВЗС
4.	Житомирський повітовий комітет ВЗС
5.	Волинське губернське відділення Всеросійського товариства піклування про біженців
6.	Губернське відділення ЦОК
7.	Відділення Київської обласної ради ПТДЖВ
8.	Комітет Товариства надання допомоги єврейському населенню, яке постраждало від воєнних дій
9.	Волинське губернське відділення Всеросійського комітету допомоги постраждалим від воєнних дій
Катеринославська губернія	
10.	Губернська нарада з улаштування біженців

1	2
11.	Комітет Олександрійської повітової земської управи
12.	Комітет Бахмутської повітової земської управи
13.	Комітет Верхньодніпровської повітової земської управи
14.	Комітет Маріупольської повітової земської управи
15.	Комітет Новомосковської повітової земської управи
16.	Комітет Павлоградської повітової земської управи
17.	Комітет Слов'яносербської повітової земської управи
18.	Міський комітет допомоги біженцям Бахмута
19.	Міський комітет допомоги біженцям Верхньодніпровська
20.	Міський комітет допомоги біженцям Маріуполя
21.	Міський комітет допомоги біженцям Луганська
22.	Катеринославська нарада національних спілок
23.	Руський центральний комітет
24.	Губернське відділення ЦОК
25.	Відділення ПТДЖВ
26.	Литовське товариство
27.	Латиське товариство
28.	Єврейський комітет

1	2
29.	Губернське відділення Всеросійського комітету допомоги потерпілим від війни
30.	Олександрівське повітове відділення Всеросійського комітету допомоги потерпілим від війни
31.	Бахмутське повітове відділення Всеросійського комітету допомоги потерпілим від війни
32.	Верхньодніпровське повітове відділення Всеросійського комітету допомоги потерпілим від війни
33.	Катеринославське повітове відділення Всеросійського комітету допомоги потерпілим від війни
34.	Маріупольське повітове відділення Всеросійського комітету допомоги потерпілим від війни
35.	Новомосковське повітове відділення Всеросійського комітету допомоги потерпілим від війни
36.	Павлоградське повітове відділення Всеросійського комітету допомоги потерпілим від війни
37.	Слов'яносербське повітове відділення Всеросійського комітету допомоги потерпілим від війни
Київська губернія	
38.	Губернська нарада з улаштування біженців
39.	Комітет Київської губернської земської управи
40.	Київське відділення Всеросійського товариства піклування про біженців
41.	Комітет Південно-Західного фронту ВСМ
42.	Губернське відділення ЦОК
43.	Комітет Київської обласної ради ПТДЖВ
44.	Українське товариство допомоги жертвам війни
45.	Комітет Київського товариства надання допомоги єврейському населенню, яке постраждало від воєнних дій

1	2
46.	Київський латиський комітет
47.	Київське відділення Литовського товариства допомоги потерпілим від війни
48.	Губернське відділення Всеросійського комітету допомоги потерпілим від війни
49.	Галицько-буковинський комітет
Подільська губернія	
50.	Губернська нарада з улаштування біженців
51.	Комітет Брацлавської повітової земської управи
52.	Комітет Проскурівської повітової земської управи
53.	Комітет Кам'янецької повітової земської управи
54.	Відділення ВСМ
55.	Губернське відділення ЦОК
56.	Відділення Київської крайової ради польських товариств
57.	Відділення Київського товариства надання допомоги єврейському населенню, яке постраждало від воєнних дій
58.	Подільське товариство допомоги українцям-переселенцям
Полтавська губернія	
59.	Полтавська губернська нарада з улаштування біженців
60.	Біженецький комітет Зіньківської повітової земської управи
61.	Біженецький комітет Пирятинської повітової земської управи

1	2
62.	Біженецький комітет Прилуцької повітової земської управи
63.	Біженецький комітет Кобеляцької повітової земської управи
64.	Біженецький комітет Миргородської повітової земської управи
65.	Біженецький комітет Роменської повітової земської управи
66.	Біженецький комітет Хорольської повітової земської управи
67.	Біженецький комітет Лохвицької повітової земської управи
68.	Біженецький комітет Полтавської повітової земської управи
69.	Біженецький комітет Золотоніська повітової земської управи
70.	Біженецький комітет Кременчуцької повітової земської управи
71.	Біженецький комітет Лубенської повітової земської управи
72.	Біженецький комітет Переяславської повітової земської управи
73.	Біженецький комітет Костянтиноградської повітової земської управи
74.	Біженецький комітет Гадяцької повітової земської управи
75.	Південноросійська земська переселенська організація
76.	Полтавський міський комітет надання допомоги біженцям
77.	Гадяцьке відділення Всеросійського комітету допомоги потерпілим від війни
78.	Костянтиноградське відділення Всеросійського комітету допомоги потерпілим від війни
79.	Кременчуцьке відділення Всеросійського комітету допомоги потерпілим від війни

1	2
80.	Лохвицьке відділення Всеросійського комітету допомоги потерпілим від війни
81.	Лубенське відділення Всеросійського комітету допомоги потерпілим від війни
82.	Роменське відділення Всеросійського комітету допомоги потерпілим від війни
83.	Хорольське відділення Всеросійського комітету допомоги постраждалим від війни
84.	Уповноважений литовського комітету в Ромнах
85.	Уповноважений литовського комітету у Полтаві
86.	Полтавське відділення Литовського товариства допомоги постраждалим від війни.
87.	Роменське відділення ПТДЖВ
88.	Полтавське губернське відділення ПТДЖВ
89.	Губернське відділення ЦОК
90.	Губернське відділення єврейського комітету і повітові відділення
	Таврійська губернія
91.	Біженецький комітет Мелітопольської повітової земської управи
92.	Бердянський міський комітет допомоги біженцям
93.	Біженецький комітет Бердянської повітової земської управи
94.	Бердянське повітове відділення Всеросійського комітету допомоги потерпілим від війни
	Харківська губернія
95.	Харківський (об'єднаний) комітет губернської земської управи

1	2
96.	Біженецький комітет Богодухівської повітової земської управи
97.	Біженецький комітет Валківської повітової земської управи
98.	Біженецький комітет Вовчанської повітової земської управи
99.	Біженецький комітет Зміївської повітової земської управи
100.	Біженецький комітет Ізюмської повітової земської управи
101.	Біженецький комітет Куп'янської повітової земської управи
102.	Біженецький комітет Лебединської повітової земської управи
103.	Біженецький комітет Охтирської повітової земської управи
104.	Біженецький комітет Старобільської повітової земської управи
105.	Біженецький комітет Сумської повітової земської управи
106.	Біженецький комітет Харківської повітової земської управи
107.	Харківський губернський єврейський комітет
108.	Комітет допомоги біженцям Харківського міського громадського управління
109.	Міський комітет допомоги біженцям Охтирки
110.	Губернський комітет допомоги біженцям ВСМ
111.	Харківський міський єврейський комітет
112.	Харківський міський польський комітет
113.	Губернське відділення ЦОК

1	2
114.	Відділення Польсько-Львівського комітету
115.	Харківське відділення Литовського комітету
116.	Харківське відділення Латиського комітету
117.	Харківський єпархіальний комітет
118.	Лютеранський комітет допомоги біженцям
119.	Сумське відділення ПТДЖВ
120.	Слов'янське відділення ПТДЖВ
121.	Слов'янський міський комітет допомоги біженцям
122.	Чугуївський міський комітет допомоги біженцям
123.	Комітет допомоги біженцям Валуйської єврейської общини
124.	Руська народна рада Прикарпатської Русі
125.	Богодухівське відділення Всеросійського товариства опіки біженців
126.	Вовчанське повітове відділення Всеросійського комітету допомоги потерпілим від війни
Херсонська губернія	
127.	Губернська нарада з улаштування біженців
128.	Біженецький комітет Херсонської повітової земської управи
129.	Біженецький комітет Єлисаветградської повітової земської управи
130.	Біженецький комітет Олександрівської повітової земської управи

1	2
131.	Біженецький комітет Ананьїнської повітової земської управи
132.	Біженецький комітет Одеської повітової земської управи
133.	Біженецький комітет Тираспольської повітової земської управи
134.	Херсонський міський комітет
135.	Єлисаветградський міський комітет
136.	Олександрівський міський комітет
137.	Вознесенський міський комітет
138.	Херсонський польський комітет
139.	Херсонський єврейський комітет
140.	Єлисаветградський польський комітет ПТДЖВ
141.	Гданцевський польський комітет ПТДЖВ
142.	Губернське відділення ЦОК
143.	Губернський Єврейський комітет
144.	Єлисаветградський сербський комітет
145.	Тимчасовий Херсонський комітет допомоги біженцям Царства Польського
146.	Миколаївський комітет допомоги біженцям
147.	Миколаївське відділення Всеросійського товариства опікування біженців
148.	Миколаївське відділення ЦОК

1	2
149.	Миколаївський Комітет при Римо-католицькому товаристві
150.	Миколаївський латиський комітет
151.	Миколаївський комітет по збору пожертв для біженців-єреїв
152.	Одеський білоруський комітет допомоги біженцям
153.	Одеське товариство допомоги єврейському населенню
154.	Одеський український комітет допомоги біженцям
155.	Одеський латиський комітет допомоги біженцям
156.	Одеський литовський комітет
157.	Одеське відділення ПТДЖВ
158.	Культурно-просвітницьке товариство «Польська шкільна матиця в Одесі»
159.	Комітет Одеської міської управи
Чернігівська губернія	
160.	Губернська нарада з улаштування біженців
161.	Біженецький комітет Чернігівської повітової земської управи
162.	Біженецький комітет Ніжинської повітової земської управи
163.	Біженецький комітет Сосницької повітової земської управи
164.	Біженецький комітет Конотопської повітової земської управи
165.	Біженецький комітет Новозибківської повітової земської управи

1	2
166.	Біженецький комітет Стародубської повітової земської управи
167.	Біженецький комітет Мглинської повітової земської управи
168.	Біженецький комітет Суражської повітової земської управи
169.	Комітет Чернігівського міського попечительства
170.	Комітет Ніжинської міської управи
171.	Березинський міський комітет
172.	Комітет Стародубської міської управи
173.	Комітет Сосницької міської управи
174.	Новгород-сіверське повітове відділення Всеросійського комітету надання допомоги біженцям
175.	Комітет Київського товариства надання допомоги єврейському населенню, яке постраждало від воєнних дій
176.	Відділення Центрального комітету Литовського товариства
177.	Відділення Київської обласної ради ПТДЖВ
178.	Губернське відділення ЦОК
179.	Чернігівське губернське відділення Всеросійського товариства піклування про біженців
180.	Комітет Південно-Західного фронту ВСМ

Примітки. Додаток складено за матеріалами:

1. ЦДАВО України, ф. 799, оп.1, спр. 6, арк. 3, 12, спр. 12, арк. 3 - 27; спр. 13, арк. 3; спр. 14, арк. 3 - 7; спр. 27, арк. 30, 31 - 32; ф. 1216, оп. 3, спр. 24, арк. 3- 24; спр. 109, арк. 75.
2. Держархів Харківської області, ф. 18, оп. 21, спр. 251, арк. 11 – 19 зв, 23 зв., 33 – 33 зв.
3. *колишній Тетянинський комітет

Додаток 3.7

Кількість установ з надання допомоги біженцям за доби УЦР – УНР (вибіркові дані)

№ п/п	Губернії	ГНзУБ	Комітети самовряду- вань	Етнічні комітети					ВКДЖ*	Коміте- ти ВЗС, ВСМ, КПЗФ ВСМ	Інші	Усього
				польські	литовські	латиські	єврейські	інші				
1.	Волинська	1	1	2	-	-	1	-	1	2	1	9
2.	Катеринославська	1	11	2	1	1	1	2	9	-	-	28
3.	Київська	1	1	2	1	1	1	2	1	1	1	12
4.	Подільська	1	3	3	-	-	-	-	1	1	-	9
5.	Полтавська	1	16	3	3	-	1	-	7	-	1	32
6.	Таврійська	-	3	-	-	-	-	-	1	-	-	4
7.	Харківська	1	15	5	1	1	3	1	1	1	3	32
8.	Херсонська	1	12	9	1	2	4	3	-	-	1	33
9.	Чернігівська	1	13	2	1	-	1	-	1	1	1	21
	Усього	8	75	28	8	5	12	8	22	6	8	180

Примітки. Додаток складено за матеріалами:

1. Держархів ЦДАВО України, ф. 799, оп.1, спр. 6, арк. 3, 12, спр. 12, арк. 3 - 27; спр. 13, арк. 3; спр. 14, арк. 3 - 7; спр. 27, арк. 30, 31 - 32; ф. 1216, оп. 3, спр. 24, арк. 3- 24; спр. 109, арк. 75.
2. Держархів Харківської області, ф. 18, оп. 21, спр. 251, арк. 11 – 19 зв, 23 зв., 33 – 33 зв.
3. *Колишній Тетянинський комітет

Додаток 3.8

Комітети надання допомоги та етнічний склад біженців у Катеринославській губернії (на 1 серпня 1917 р.)

№ п/п	Назва місцевості та організації	Загальна кількість	Росіяни	Поляки	Литовці	Латиші	Євреї	Інші
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Губернські повітові комітети								
1.	Олександрійський	24769	24769	-	-	-	-	-
2.	Бахмутський	15650	7417	2040	556	485	443	4909
3.	Верхньодніпровський	17125	16272	197	30	20	26	580
4.	Марупольський	30846	27192	109	39	64	12	3430
5.	Новомосковський	23548	16980	3670	848	240	-	1818
6.	Павлоградський	22199	20494	194	53	53	-	1458
7.	Слов'яносербський	4470	4470	-	-	-	-	-
На обліку повітових комітетів		160836	138808	16867	1568	840	527	12226
Міські комітети								
1.	Бахмутський	2556	767	-	41	62	-	1686
2.	Верхньодніпровський	1158	381	-	-	-	-	777
3.	Маріупольський	1226	902	-	-	86	-	238
4.	Луганський	4391	4391	-	-	-	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9
5.	Павлоградський	660	626	-	-	34	-	-
6.	Новомосковський	483	483	-	-	-	-	-
На обліку міських комітетів		10474	7550	-	41	182	-	701
Етнічні комітети								
1.	Руський центральний комітет	5975	5975	-	-	-	-	-
2.	Губернське відділення ЦОК	14381	-	14381	-	-	-	-
3.	Відділення ПОДЖВ	23213	-	23213	-	-	-	-
4.	Литовське товариство	6081	-	-	6081	-	-	-
5.	Латиське товариство	3013	-	-	-	3013	-	-
6.	Єврейський комітет	17698	-	-	-	-	17698	-
На обліку етнічних комітетів		70361	5974	37594	6081	3013	17698	-
	Усього	241671	152333	44461	7690	4035	18225	14927

Примітка. Додаток подано за матеріалами:

1. ЦДАВО України, ф. 799, оп.1, спр. 27, арк. 30.

Додаток 3.9

Кошторис утримання губернських нарад у справах біженців,
ухвалений КН у СБ на останню чверть 1917 р.

№	Назва наради	Утримання урядовців	Канцелярські витрати	Відрядження	Екстрена допомога біженцям	Утримання завідуючого справами наради	Усього (крб.)	
1	Полтавська	1575	120	225	300	-	2220	
2	Харківська	Немає відомостей, але, наприклад, має бути						2500
3	Херсонська	1500	-*	-	-	900	2400	
4	Чернігівська	975	75	-	-	900	1915	
5	Подільська	960	60	-	-	1200	2220	
6	Волинська	1725	150	-	-	750	2625	
7	Київська	1725	150	-	-	1050	3000	
8	Катеринославська	Немає відомостей, але, наприклад, має бути						3000
	Разом							19915
9	Одеська міська	На цей час існують наради						2000
10	Миколаївська	Те саме						2000
11	Таврійська	Те саме						2200

12	Річицька	Те саме	2000
13	Холмщина	Те саме	2000
	Усього		31115

Примітки. Додаток складено за матеріалами:

1. Держархів ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 4, арк. 2.
2. Даних не подано

Додаток 3.10

Кількість польських біженців з Королівства Польського в Україні (1918 р.)

(за даними консультанта української делегації у Брест-Литовську С. Москалевського)

3 п/п	Назва губернії теперішнього перебування	Калишська	Келецька	Люблінська	Ломжинська	Петроковська	Плоцька	Радомська	Сувальська	Варшавська	Усього
1	Харківська	206	253	5291	3028	532	463	1192	688	7249	18902
2	Херсонська	75	214	908	351	266	111	634	266	1713	4538
3	Чернігівська	124	216	5937	5888	254	260	547	277	3642	17145
4	Катеринославська	184	191	4495	2894	431	316	1362	609	13498	23980
5	Київська	250	369	10068	6250	708	736	1772	291	9420	29864
6	Подільська	239	100	656	621	144	85	230	56	1650	3781
7	Полтавська	70	193	3258	1611	765	700	567	338	5125	12627
8	Таврійська	29	3	706	538	19	17	72	65	720	2169
9	Волинська	175	322	2950	871	132	51	280	38	1681	6500
	Усього	1352	1861	34269	22052	3251	2739	6656	2628	44698	119 506

Примітка. Додаток подано за матеріалами:

1. ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 85, арк. 13.

Додаток 3.11

Порівняльні дані норм утримання біженців Першої світової війни
(1916 - 1917 рр.)

№ п/п	Назва статті витрат	«Керівні положення» 2 березня 1916р.	Ухвала ОН з УБ 6 травня 1917 р.	Строки вступу у дію
1.	Продовольча допомога	6 крб./ 1 місяць	12 крб./ 1 місяць	Липень
2.	Квартирне утримання			
	У Петрограді, Москві, Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі	2 крб./ 1 місяць	4 крб./ 1 місяць	Жовтень
	Міста губерньського і повітового підпорядкування	2 крб./ 1 місяць	3 крб./ 1 місяць	«-»
	Сільська місцевість	1 крб. 20 коп. / 1 місяць	2 крб./1 місяць.	«-»
3.	Кредит на одяг і взуття	10 крб. /на півріччя	15 крб. /на півріччя	Липень
4.	Оплата лікування одного стаціонарного хворого	Безкоштовно в земських медичних закладах	1 крб. 80 коп. за лікування одного стаціонарно хворого	Липень

Примітка. Додаток складено за матеріалами:

1. Держархів Харківської області, ф. 18, оп. 21, спр. 251, арк. 1.
2. Законы и распоряжения о беженцах. Выпуск II. – С. 120 – 125.

Додаток 3.12

Порівняльні ціни у Херсонському повіті Херсонської губернії

(1914 – 1917 рр.)

№ п/п	Назва	До війни 1914 р. (крб.)	Серпень 1915 р.	Серпень 1916 р.	Серпень 1917 р.
1	Кінь «робочий»	66	72	146	397
2	Корова	47	55	154	373
3	Свиня	16	19	43	129
4	М`ясо яловиче 1 ф.	0,12	0,14	0,37	0,68
5	Сало свиняче 1 ф.	0,23	0,25	0,67	1,45
6	Олія 1 ф.	0,14	0,17	0,39	1,31
7	Сіль кухонна 1 ф.	0,01	0,02	0,03	0,35
8	Мило 1 ф.	0,12	0,18	0,54	0,75
9	Сірники 1 дес.	0,10	0,19	0,47	0,54
10	Керосин 1 ф.	0,05	0,06	0,09	0,17

Примітка. Додаток складено за матеріалами:

1. Общий административный и хозяйственный отчет Херсонской земской управы за 1916 г. – Херсон: [Б.и.], 1917. – С. 4 – 5.

Додаток 3.13

Норми утримання біженців, прийняті на засіданні Виконкому Крайової наради у справах біженців 2 грудня 1917 р.

№ п/п	Напрямок	Частка біженців, які отримували допомогу	На одного біженця	Категорії біженців, яким не передбачалася грошова допомога
1.	Норми харчування	60 % від загальної кількості зареєстрованих біженців	7 крб. 50 коп. /міс.	Біженців, які перебували у притулках різних типів
2.	Оплата за помешкання	50 % від загальної кількості зареєстрованих біженців, включаючи тих, що перебувають у притулках	2 крб. /міс. в селах	-
3.	Одяг	15 % від загальної кількості зареєстрованих біженців включаючи тих, що перебувають у притулках	5 крб. на три місяці	-
4.	Амбулаторна допомога	Для усіх зареєстрованих біженців	25 коп. /міс.	Немічні біженці у притулках
5.	Баня і мило	Для усіх зареєстрованих біженців	20 коп. /міс.	-
6.	Притулки	Київ	25 крб. /міс.	-
		Решта місцевостей	20 крб. /міс.	

Примітка. Додаток подано за матеріалами:

1. Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 216, арк. 13 зв.

Додаток 3.14

Кошторис витрат на допомогу біженцям Харкова
у квітні – червні 1917 р. (колишній Тетянинський комітет)

№ п/п	Стаття витрат	Передбачено кошторисом	Фактично виділено	Фактично витрачено	Знову затребувано
1.	Притулок лютеранський	3150 крб.	2310 крб.	3754,59 крб.	1444,59 крб.
2.	Притулок-майстерня	5250 крб.	Нічого	4042,30 крб.	4042,30 крб.
3.	Притулок-розподільник	3960 крб.	Те саме	3349,71 крб.	3349,71 крб.
4.	9 дитячих садків	41250 крб.	13200 крб.	1877,82 крб.	5576,82 крб.
5.	Літні дитячі майданчики	13000 крб.	Нічого	3336, 99 крб.	3336, 99 крб.
5.	Духовні потреби	30000 крб.	Те саме	7145,50 крб.	7145,50 крб.
6.	Додаткове харчування	30000 крб.	Те саме	28876,20 крб.	28876,20 крб.
7.	Канцелярія дитячої секції	600 крб.	Те саме	608,96 крб.	608,96 крб.
8.	Притулки для пристарілих біженців	13500 крб.	Те саме	8071,71 крб.	8071,71 крб.
	Усього	140710 крб.	15510 крб.	77962,78 крб.	62452 крб.

Примітка. Додаток подано за матеріалами:

1. Держархів Харківської області, ф. 18, оп. 21, спр. 251, арк. 1.

Додаток 3.15

Типологія закладів соціального захисту дітей-біженців та норми їх утримання (ухвалено ОН з УБ 29 березня 1917 р.)

№ п/п	Назва	Тип закладу	Статті витрат	I Категорія	II Категорія
1	2	3	4	5	6
1.	Інтернати	Заклади, що знаходилися при середніх навчальних закладах*	I. За утримання протягом одного місяця однієї особи, включаючи утримання, приміщення, навчання, навчальні посібники, харчування, одяг, взуття, білизну і медичну допомогу.	45 крб.	40 крб.
			II. Усе теж саме, але без навчання.	40 крб.	35 крб.
2.	Гуртожитки	Заклади, які перебували окремо від навчального закладу	За утримання протягом одного місяця однієї особи, включаючи утримання, приміщення, харчування, одяг, взуття, білизну і медичну допомогу.	35 крб.	30 крб.
3.	Притулки	Заклади для дітей шкільного віку, старших за 5 років, подібні до навчальних закладів	За утримання протягом одного місяця однієї особи: утримання, навчання, виховна частина, квартира, навчальні і допоміжні посібники, харчування, одяг, взуття, білизна і медична допомога.	30 крб.	22 крб.
4.	Навчальні	Для дітей шкільного віку	За утримання протягом одного місяця однієї особи:	30 крб.	25 крб.

	майстерні з гуртожитками		утримання, навчання фаху, плата майстрам і за матеріали для роботи, приміщення, харчування, одяг, взуття, білизна і медична допомога.		
5.	Початкові школи	Для «приходячих» дітей старших за 5 років**	I. За навчання, навчальні посібники і приміщення під школу протягом одного місяця на кожного учня	3 крб.	3 крб.
			II. Теж саме і «гарячі сніданки».	9 крб.	8 крб.
6.	Притулки-«вогнища»	Для дітей до 7 років, які не мають зв'язку із батьками	За утримання однієї дитини протягом одного місяця: утримання, навчання, виховна частина, квартира, навчальні і допоміжні посібники, харчування, одяг, взуття, білизна і медична допомога.	30 крб.	22 крб.
7.	Ясла-«вогнища»	Для дітей до 7 років, які мають зв'язок із батьками***	За утримання однієї дитини протягом одного місяця, при чому в утримання входить денне перебування дитини, її харчування і медична допомога, але без одягу, взуття і білизни.	10 крб.	8 крб.

Примітки. Додаток складено за матеріалами:

1. Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 231, арк. 52 – 52 зв.
2. *Норми чинні лише протягом навчального року.
3. **Зазначені суми виділяються лише на оплату навчального процесу.
4. ***Норми прийняті за умов отримання батьками державної грошової допомоги. I категорія – установи у Петрограді, Москві, Одесі, Києві, деяких курортах і районі воєнних дій; II категорія – установи в губернських і повітових містах

Додаток 3.16

Школи для польських дітей-біженців, які перебували на
утриманні Харківського губернського відділення ЦОК (осінь 1917 р.)

№ п/п	Місцерозташування	Повіт	Кількість дітей
1	2	3	4
1.	Липова Роща	Харківський	90
2.	Мерефа	Харківський	80
3.	Безлюдівка	Харківський	40
4.	Рашкіна Дача	Харківський	50
5.	Журавлівка	Харківський	60
6.	Основа	Харківський	160
7.	Жихар	Харківський	50
8.	Люботин	Валківський	70
9.	Місто Богодухів	Богодухівський	80
10.	Торстянець	Охтирський	35
11.	Лебедин	Лебединський	15
12.	Місто Суми	Сумський	50
13.	Місто Білопілля	Сумський	70
14.	Нижня Сироватка	Сумський	50
15.	Нижня Сироватка	Сумський	50
16.	Вири	Сумський	30
17.	Краматорськ	Ізюмський	160
18.	Лиман	Ізюмський	60
19.	Піски	Ізюмський	50
20.	Цареборисів	Ізюмський	40
21.	Замостя	Зміївський	40
22.	Осинівка	Зміївський	120
23.	Місто Куп'янськ	Куп'янський	60

1	2	3	4
24.	Куп'янськ-Вузловий	Куп'янський	70
25.	Вовчанськ	Вовчанський	120
26.	Мартова	Вовчанський	50
Усього			1750

Примітка. Додаток подано за матеріалами:

1. Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 235, арк. 144.

Додаток 3.17

Соціальний захист дітей-біженців у Херсонській губернії(осінь 1917 р.)

Назва комітету		Напрямки допомоги	Кількість дітей
1		2	3
Херсонський міський комітет		Утримання захистку	20
		Навчання у двох школах	60
		Дитячий захисток	50
Єлисаветградський міський комітет		Помешкання	25
		Захисток	120
		Навчання в школі	310
Криворізький комітет піклування про біженців		Захисток	45
		Навчання у школі	34
		Оплата за навчання	24
Тимчасовий Херсонський комітет допомоги біженцям Королівства Польського		Захисток	30
		Навчання в школах з «гарячими сніданками»	227
Губернське відділення ЦОК	Херсон	Притулок	20
	Єлисаветград	Захисток із спільним проживанням дітей від 5 р.	45
	Олександрія	Захисток для «приходячих дітей»	20

	Знам'янка	Захисток для «приходячих дітей» на зразок початкової школи	50
	Голта	Захисток для «приходячих дітей» на зразок початкової школи	25
	Михайлівка	Захисток для «приходячих дітей» на зразок початкової школи	25
Гданцевський польський комітет ПТДЖВ		Захисток з гуртожитком	20
		Навчання у школах	80
Губернський єврейський комітет	Єлисаветград	«Вогнище»	103
	Єлисаветград	«Вогнище»	76
		Навчання з «гарячими сніданками»	706
		Оплата за науку	12
Херсонський міський єврейський комітет		«Вогнище»	55
		Оплата за навчання в середній школі	28
		Оплата за навчання з «гарячими сніданками»	142
Усього			2352

Примітка. Додаток складено за матеріалами:

1. ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 24, арк. 9 – 9 зв.; спр. 109, арк. 9, 12, 22, 25, 27, 135.

Додаток 3.18

Список дітей незаможних польських біженців, які відвідували навчальні заклади містечка Кривий Ріг Херсонської губернії (1917/1918 рр.)

№ п/п	Назва закладу	Клас	Плата за навчання / крб.	Плата за вступ
Комерційне училище				
1.	Борковська Анеля	підготовчий	160	
2.	Купа Вацлав	1	170	
3.	Чиж Леон	1	170	
4.	Кутило Юліан	1	170	100
5.	Циховська Галина	1	170	
6.	Цизмер Сигізмунд	2	190	
7.	Циж Леонард	2	190	
8.	Кутило Анеля	2	190	100
9.	Войтович Владислав	3	220	
10.	Цизмер Тадеуш	5	240	
11.	Циховський Казимир	6	240	
12.	Циховський Тадеуш	8	250	
Чоловіча гімназія Головченка				
13.	Файфер Маріян	підготовчий	90	
14.	Каминський Леон	1	95	
15.	Войтович Йосип	1	95	
16.	Цизмер Казимир	1	95	
Жіноча гімназія Головченка				
17.	Ченторицька Юзефа	підготовчий	90	
18.	Файфер Ірена	1	100	
19.	Цизмер Марія	1	100	
20.	Войцеховська Ядвіга	4	125	
	Усього		3350	

Примітка. Додаток подано за матеріалами:

1. ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 109, арк. 26.

Додаток 3.19

Кількість водного транспорту, необхідна для реєвакуації
біженців Першої світової війни (весна 1918 р.)

№ п/п	Тип пароплаву та його приналежність	Кількість пароплавів	Кількість одночасно перевезених біженців
1.	Малого типу	22	5000
2.	Буксирні	12	12000
3.	Приватні вантажні	2	1200
4.	Пароплави акціонерних товариств	17	12000
	Усього	53	30200

Примітка. Додаток подано за матеріалами:

1. ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1609, арк. 25.

Додаток 3.20

Напрямки та час руху водного транспорту для перевезення
біженців Першої світової війни (весна 1918 р.)

№ п/п	Напрямок руху	Протяжність /верст	Час перебування у дорозі
1.	Пирогівка – Макошино	200	1 доба
2.	Макошино – Київ	300	1,5 доби
3.	Київ – Пінськ	590	3,5 доби
4.	Катеринослав – Київ	485	3 доби
5.	Київ – Жлобин	410	2,5 доби

Примітка. Додаток подано за матеріалами:

1. ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1609, арк. 25. зв.

Додаток 3.21

Чисельність і тривалість руху шосейними дорогами
біженців Першої світової війни (весна 1918 р.)

№ п/п	Напрямок	Відстань	Кількість осіб	Час руху
1.	Чернігів – Київ	140 верст	12 – 15 тисяч	2 тижні
2.	Київ – Житомир	Близько 140 верст	До 30 тисяч	3 тижні
3.	Житомир – Рівне	Близько 150 верст	100 тисяч	3 тижні
4.	Рівне – Радивилів	80 верст	50 тисяч	3 тижні
5.	Рівне – Луцьк	60 верст	Близько 200 тисяч	-*

Примітки. Додаток подано за матеріалами:

1. ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1609, арк. 8 зв.

* Дані не подано.

Додаток 3.22

Пункти допомоги на шляхах руху біженців Першої світової війни (весна 1918 р.)

	Назва	Кількість	
		на підставі медико-харчової підкомісії	на підставі «Пояснювальної записки до проекту закону про реєвакуацію біженців»
1	2	3	4
Пункти харчування	На залізницях і водних шляхах 1 тис. осіб кожен	35	35
	На ґрунтових шляхах на 1 тис. осіб кожен	15	15
	На ґрунтових шляхах на 2 тис. осіб кожен	22	22
	На залізницях і водних пунктах на 2 тис. осіб кожен	6	6
	На залізницях і водних шляхах 2,5 тис. осіб кожен	5	5
	На ґрунтових шляхах на 2,5 тис. осіб на день кожен	5	5
	Склади-пекарні на водних шляхах	10	10
Медико-санітарні пункти	Епідемічні пункти на 50 осіб	30	30
	Медико-санітарні пункти на 15 осіб	60	60
	Лікарські пункти на пароплавах	14	14

	2	3	4
	Фельдшерські пункти у потягах	5	70
	Ветеринарно-лікарські пункти	8	8
	Ветеринарно-фельдшерські пункти	-	5
	Лазні на 100 осіб	6	21
	Рухомі дезінфікуючі лазні на залізницях на 50 осіб	1	1
Інші пункти забезпечення потреб біженців	Чоботарські майстерні на 1 тис. пар взуття на місяць	5	5
	Асенізаційні обози	Не подано	8
	Ковальсько-шорні майстерні	Те саме	5
	Кухні	60	60
	Хлібопекарні	60	60
	Бараки	250	250
	Криниці з помпами	50	50
	Ретиради (вбиральні) найпростішого типу	65	65
	Навіси для стаєнь та для харчування біженців	55	55
	Усього	767	865

Примітки. Додаток подано за матеріалами:

1. ЦДАВО України, ф. 2199, оп. 3, спр. 3, арк. 6 – 6 зв.

Додаток 3.23

Асигнування з Державної скарбниці УНР

на реалізацію плану реєвакуації біженців Першої світової війни (весна 1918 р.)

Назва інституції	Кількість	Одноразово на влаштування	Щомісячно	Разом на все	Разом щомісячно	Разом потрібно на 1 міс	Потрібно всього / крб.
1	2	3	4	5	6	7	8
Пункти харчування							
На 1 тис. осіб на залізницях і водних шляхах	35	27000	38000	945000	1347500	2292500	6335000
На ґрунтових шляхах на 2 тис. осіб кожен	15	27000	113500	405000	1702500	2107500	7215000
Те саме	22						10582000
На залізницях і водних пунктах	6	48000	69026	48800	414156	702156	1944624
На 2,5 тис. осіб на дорогах і водних шляхах	5	59000	85800	295000	429000	724000	2011900
Пункти харчування на ґрунтових шляхах	5	590	332300	295000	1661500	1956500	-

1	2	3	4	5	6	7	8
Склади-пекарні на водних шляхах	10	10258	54446	102580	544460	647040	2280420
Медико-санітарні пункти							
Епідемічні пункти на 50 осіб	30	35000	17938	1050000	538140	1588140	3202560
Медико-санітарні пункти на 15 осіб	60	10194	4882	611640	292920	904560	1783320
Лікарські пункти на пароплавах	14	1000	1674	14000	23436	37436	107.744
Фельдшерські пункти у потягах	70	965	1204	67550	84280	151830	404.670
Ветеринарно-лікарські пункти	8	1500	2050	12000	16400	28400	77.600
Ветеринарно-фельдшерські пункти	5	1500	1650	7500	8250	15750	40.500
Лазні на 100 осіб	15	11076	35533	166125	532995	699120	2.298.105
Рухомі дезінфікуючі лазні на залізницях на 50 осіб	1	8682	20497	8682	20497	29179	90670
Лазні на 100 осіб	6	50000	-	300000	-	30000	300000
Інші пункти забезпечення потреб біженців							

1	2	3	4	5	6	7	8
Чоботарські майстерні	5	2440	7237	12200	36185	48385	156.940
Асенізаційні обози	8	8000	4401	6400	35208	99208	204.932
Ковальсько-шорні майстерні	5	2200	12730	11000	63650	74650	265.600
Кухні	60	3500	-	210000	-	210000	210.000
Хлібопекарні	60	3500	-	210000	-	210000	210.000
Бараци	250	4000	-	65000	-	65000	65.000
Криниці з помпами	50	1300	-	65000	-	65000	65.000
Ретиради	65	700	-	65000	-	45500	45.000
Навіси для стаєнь	20	3000	-	60000	-	60000	60.000
Навіси для харчування біженців	35	700	-	245000	-	245000	245.000
Усього	865	-	-	7546777	12535857	20082634	57690205
На центральний при біжен. департаменті рахунок 1,5% із щомісячних видатків	-	17366	20000	173166	200000	217366	817000
На оплату за перевезення водними шляхами	-	-	-	1550000	-	1550000	1550000
Усього	-	-	-	9114143	12735857	21850000	60057205

Примітка. Додаток подано за матеріалами:

1. ЦДАВО України, ф. 2199, оп. 3, спр. 3, арк. 6 – 6 зв.

Додаток 4.1

Структура та функції біженецького департаменту

Міністерства внутрішніх справ Української Держави (травень 1918 р.)

Назва відділів	Функції департаменту і відділів	Керівник
	Піклування біженців. Допомога повернутися додому, допомога грошова, матеріальна, юридична і санітарно-медична, винагорода за завдані війною збитки та майно	Директор департаменту Старицький Юрій Михайлович
1) Загальний відділ	Бухгалтерія, персональний склад, а також справи, які не торкаються інших відділів	Барвінський Микола (Микита) Григорович
2) Біженецький	Допомога біженцям грошми, одягом, помешканням, притулки дитячі й освіта на місцях	Немає
3) Реевакуаційний	Реевакуація біженців та допомога в дорозі харчуванням і ліками	Мікулін Павло Миколайович
4) Ліквідаційно-позичковий (позичково-бухгалтерський)	Допомога у відбудові зруйнованих будинків біженців і винагорода за всякі шкоди, які пов'язані з війною і позики особам, які потерпіли від внутрішньої і зовнішньої війни	Немає

Примітка. Додаток подано за матеріалами:

1. ЦДАВО України, ф.1216, оп. 3, спр. 4, арк. 66.

Додаток 4.2

Список урядовців біженецького департаменту МВС Української Держави (травень 1918 р.)

№ п/п	Посада	Прізвище, ім'я, по-батькові	Час вступу на посаду	Наказ про призначення
1	2	3	4	5
1.	Директор департаменту	Старицький Юрій Михайлович	19/XII 1917 р.	-
2.	Помічник директора	Гаспар'ян Врамшпу Аругюнович	27/XI 1917 р.	7/XII 1917 р. № 51
3.	Уповноважений	Кустовський Вадим Петрович	1/IV 1918 р.	30/III 1918 р. № 188
4.	Те саме	Васильчук Антон Климович	25/III 1918 р.	-
5.	Те саме	Старовойтенко-Блинов Василь Степанович	10/IV 1918 р.	19/IV 1918 р. № 261
6.	Те саме	Менжинський Іван Феофанович	1/V 1918	-
7.	Завідуючий відділом	Барвинський Микита Григорович	15/III 1918 р.	23/III 1918 р. № 168
8.	Те саме	Мікулін Павло Миколайович	1/III 1918 р.	20/III 1918 р. № 163
9.	Діловоди	Левицький Карпо Олександрович	12/I 1918 р.	16/I 1918 р. № 142
10.	Те саме	Матіюк Антон Васильович	-	-

1	2	3	4	5
11.	Те саме	Тимошенко Ольга Гнатовна	4/XI 1917 р.	4/XI 1917 р. № 49
12.	Те саме	Гендрихов Олексій Федорович	1/V 1918 р.	-
13.	Помічник діловода	Грицак Євген Михайлович	13/IX 1917 р.	-
14.	Те саме	Квятковський Іван Олександрович	17/I 1918 р.	14/I 1918 р. № 142
15.	Помічник бухгалтера	Міняйловський Архип Семенович	15/III 1918 р.	III 1918 р. № 168
16.	Те саме	Романенко Петро Наумович	25/IV 1918 р.	1/V 1918 р.
17.	Урядовці 1 класу	Мокроус Варвара Гнатовна	1/XII 1917 р.	30/XI 1917 р. № 44
18.	Те саме	Заяць Іван Пилипович	4/IV 1918 р.	13/IV 1918 р. № 241
19.	Те саме	Вітерова Марія Олександрівна	17/ IV 1918 р.	-
20.	Урядовець 2 класу	Маліончук Петро Никифорович	7/III 1918 р.	20/III 1918 р. № 164
21.	Те саме	Добржанська Людмила Володимирівна	17/I 1918 р.	18/IV 1918 р. № 257
22.	Те саме	Концевич Леонід Ларіонович	15/III 1918 р.	23/III 1918 р. № 168
23.	Те саме	Здун Ілля Васильович	1/V 1918 р.	1/V 1918 р.
1	2	3	4	5

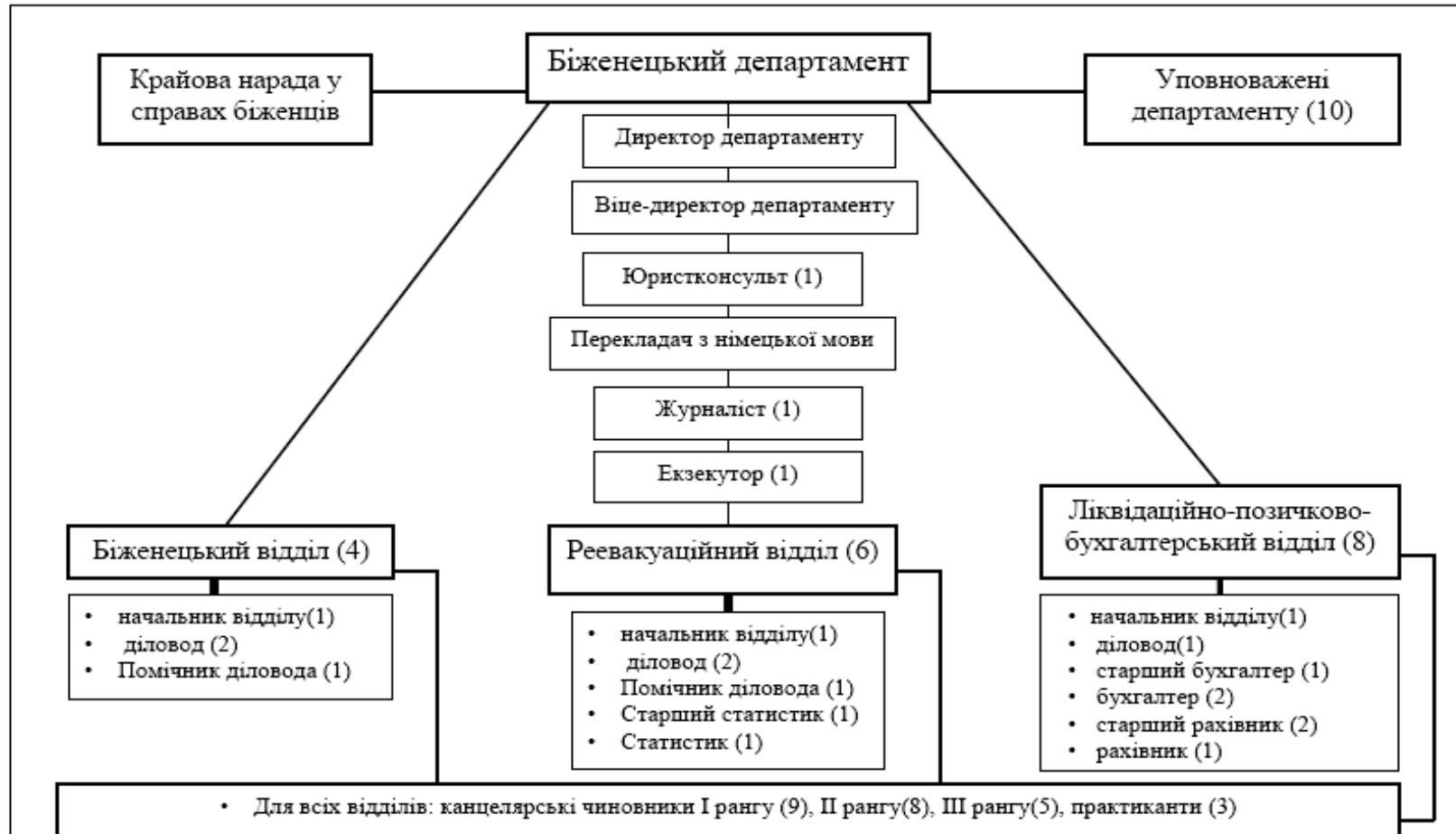
24.	Те саме	Шульга Надія Іванівна	25/IV 1918 р.	-
25.	Урядовець 3 класу	Левицька Ірина Антоновна	18/I 1918 р.	16/I 1918 р. № 142
26.	Те саме	Арандаренко Олексій Олексійович	23/IV 1918 р.	-
27.	Машиністка	Захарченко Марія Івановна	1/XI 1917 р.	1/XI 1917 р. № 12
28.	Те саме	Слобовська Ванда Ричардовна	15/III 1918 р.	23/III 1918 р. № 168
29.	Те саме	Майкова Кіра Миколаївна	10/IV 1918 р.	13/IV 1918 р. № 208
30.	Кур'єр	Братах Павло Антонович	9/I 1918 р.	8/IV 1918 р. № 208
31.	Те саме	Давиденко Павло Якимович	-	8/IV 1918 р. № 208

Примітка. Додаток подано за матеріалами:

1. ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 1, спр. 14, арк. 1 -2 зв.

Додаток 4.3

Структура і штати біженецького департаменту МВС Української Держави (серпень 1918 р.)

Примітка. Додаток складено за матеріалами:

1. ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 129, арк. 4; ф. 1793, оп. 1, спр. 238, арк. 51.

Додаток 4.4

Заробітна плата службовців біженецького департаменту МВС Української Держави (травень – серпень 1918 р.)

Назва посади	Розмір окладу			
	травень		серпень	
	річний	щомісяця	річний	щомісяця
1	2	3	4	5
Директор Департаменту	10800	900	15000	1250
Віце-директор	9000	750	12000	1000
Уповноважений	7200	600	9600	800
Юрисконсульт	-	-	10800	900
Перекладач німецької мови	-	-	6600	550
Журналіст	-	-	5400	450
Екзекутор	-	-	5400	450
Начальник відділу	7200	600	10000	833
Діловод	5400	450	6600	550
Помічник діловода	4500	375	5400	450
Старший статистик	-	-	7200	600
Статистик	-	-	6600	550
Старший бухгалтер	-	-	9000	750

1	2	3	4	5
Бухгалтер	-	-	7200	600
Помічник бухгалтера	4500	375	-	-
Старший рахівник	-	-	5400	450
Рахівник	-	-	4800	400
Канцелярський чиновник I розряду	-	-	4200	350
II розряду	-	-	3600	300
III розряду	-	-	3000	250
Урядовець I класу	3600	300	-	-
Урядовець II класу	3000	250	-	-
Урядовець III класу	2400	200	-	-
Практикант	-	-	1800	150
Машиністка	3000	250		
Кур'єр	1800	150		

Примітка. Додаток складено за матеріалами:

1. ЦДАВО України, ф.1216, оп. 1, спр. 14, арк. 2 – 2 зв.; оп. 3, спр. 129, арк. 4 – 4 зв.

Додаток 4. 5

Структура і штати біженецького департаменту МВС Української Держави (жовтень 1918 р.)

Примітка. Додаток складено за матеріалами:

1. ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 4, арк. 56–56 зв.

Додаток 4.6

Список губернських старост та отаманів Української Держави (квітень – грудень 1918 р.)

Адміністративна одиниця		Прізвище, ім'я, по-батькові	Дата призначення
1		2	3
Губернії	Волинська	Андро Дмитро Федорович	4 травня
	Катеринославська	Черніков Іван Іванович	Те саме
	Київська	Чарторижський Іван Львович	9 травня
	Те саме	Андріанов Павло Маркович	30 серпня
	Те саме	Федоренко Василь Тимофійович	19 листопада
	Те саме	Андріанов Павло Маркович	30 листопада
	Подільська	Кисельов Сергій Іванович	13 травня
	Полтавська	Іваненко Сергій Сергійович	4 травня
	Те саме	Величко Сергій Володимирович	18 листопада
	Те саме	Яновський Дмитро Гаврилович	20 листопада
	Харківська	Заліський Петро Іванович	4 травня
	Те саме	Турчанінов Леонід Миколайович	17 липня
	Те саме	Шидловський Сергій Олексійович	23 жовтня

	2	3	4
	Херсонська	Піщевич Семен Григорович	9 травня
	Холмська	Скоропис-Йолтуховський Олександр Філаретович	8 червня
	Чернігівська	Савицький Микола Петрович	13 травня
	Те саме	Висоцький Микола Васильович	9 липня
Округи	Поліська	Патон Петро Оскарович	30 серпня
	Таврійська	Десницький Олександр Васильович	20 червня
Отаманства	Київський міський отаман	Хануков О.П.	13 травня
	Те саме	Маршалк Карл Петрович	19 жовтня
	Миколаївський міський отаман	Де-Бонді Едуард Леопольдович	13 серпня
	Одеський міський отаман	Мустафін Володимир Андрійович	27 травня

Примітки. Додаток складено за матеріалами:

1. Харченко Т.О. Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській державі (квітень – грудень 1918 р.). – С. 270 – 285.
2. Підлісний Д.В. Формування системи місцевих органів державної адміністрації та самоврядування Харківської губернії за часів гетьманату П. Скоропадського (квітень – грудень 1918 року). – С. 219 – 220.

Додаток 3.7

Список консулів Української Держави

	Місце перебування	Прізвище та ім'я	Дата призначення
1	2	3	4
Генеральні консули /посада 5 класу/			
1.	Москва	Кривцов Олександр	5. 07. 1918 р.
2.	Петроград	Веселовський Сергій	Те саме
Консульські агентства 1 розряду /посада 6 класу/			
1.	Мінськ	Квасницький Анатоль	30. 05. 1918 р.
2.	П'ятигорськ	Боржинський Федір	20. 09. 1918 р.
3.	Гельсінфорс	Сливенко Петро	4. 07. 1918 р.
4.	Самара	Багрій Олександр	5. 07. 1918 р.
5.	Ново-Черкаськ	Мищенко Володимир	16. 08. 1918 р.
6.	Тифліс	Кулінський Олексій	20. 07. 1918 р.
7.	Батумі	Засядько Євген	4. 07. 1918 р.
8.	Омськ	Адамович	18. 07. 1918 р.
9.	Ташкент	Лось-Коліндзян Іван	11. 07. 1918 р.

1	2	3	4
10.	Ново-Ніколаєвськ	Суховерський Йосип	27. 08. 1918 р.
Консульські агентства 2 розряду /посада 7 класу/			
1.	Рига	Бендеровський Никифор	1. 10. 1918 р.
2.	Казань	Бочило Пилип	5. 07. 1918 р.
3.	Царицин	Перепичай Петро	4. 07. 1918 р.
4.	Саратов	Яковлів Іван	5. 07. 1918 р.
5.	Орша	Пожар Олекса	25. 08. 1918 р.
6.	Пенза	Богданівський Федір	20. 05. 1918 р.

Примітка. Додаток подано за матеріалами:

1. ЦДАВО України, ф. 3512, оп. 2, спр. 2, арк. 44.

Додаток 4.8

Відомість про видачі платні урядовцям Ковельської репрезентатури* Міждержавної Комісії у справах повернення біженців (липень 1918 р.)

№ п/п	Кому видано	Сума / крб.
1.	Репрезентанту Павлу Климентійовичу Васильчуку	600
2.	Сергію Леонідовичу Романовському	450
3.	Осипу Івановичу Левко	450
4.	Василію Миколайовичу Кухшо	300
5.	Івану Владиславовичу Саткевичу	300
6.	Володимиру Петровичу Туревичу	300
7.	Олександрі Василівні Шамборант (перекладачка)	300
8.	Представнику Репрезентатури в Голобах Михайлу Івановичу Тарнавському	280
9	Виконувачці обов'язків кур'єра репрезентатури Ритві Баруховні Каншор	150
10	Виконувачці обов'язків кур'єра репрезентатури Хаї Іосековні Сендзерлинт	120
	Усього	3250

Примітки. Додаток подано за матеріалами:

1. ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 75, арк. 1.

2.*Представництв

Додаток 4.9

Асигнування коштів з Державної скарбниці на допомогу біженцям за доби Гетьманату (липень 1918 р.)

№ п/п	Назва адміністративної одиниці	Сума / крб.
1.	Волинська губернія	7 078 859
2.	Катеринославська губернія	6 860 971
3.	Київська губернія	3 101 021
4.	Подільська губернія	857 337
5.	Полтавська губернія	1 717 024
6.	Харківська губернія	4 695 770
7.	Херсонська губернія	629 482
8.	Чернігівська губернія	1 364 168
9.	Мелітопольська округа	768 170
10.	Пінська округа	666 262
11.	Мелітопольський, Бердянський, Дніпровський повіти	274 504
12.	Миколаївське отаманство	183 662
13.	Одеське отаманство	933 337
	Усього	29 136 364

Примітка. Додаток складено за матеріалами:

1. ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 24, арк. 3–24 зв.

Додаток 4.10

Державне фінансування етнічних комітетів допомоги біженцям за доби Гетьманату (липень 1918 р.)

№ п/п	Назва адміністративної одиниці	Етнічні комітети				
		єврейські	латиські	литовські	польські	інші
1.	Волинська губ.	578018	-	-	522444	-
2.	Катеринославська губ.	539630	76690	256539	1454724	-
3.	Київська губ.	333510	42536	28631	1649394	-
4.	Подільська губ.	129736	-	-	196037	-
5.	Полтавська губ.	-	-	25830	491645	-
6.	Харківська губ.	407782	-	25279	407910	-
7.	Херсонська губ.	98595	-	-	-	87430
8.	Чернігівська губ.	231693	-	29953	693228	-
9.	Мелітопольський, Бердянський Дніпровський повіти	274504	-	-	-	-
10.	Миколаївське отаманство	7903	3208	-	66225	-
11.	Одеське отаманство	266035	22311	25765	322540	295486
	Усього / крб.	2849406	144457	391997	5804147	382916

Примітка. Додаток складено за матеріалами:

1. ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 4, арк. 56–56 зв., спр. 24, арк. 3–24 зв.

Додаток 4.11

Кошторис витрат з Державної скарбниці на соціальний захист іноземних біженців в Одесі (літо 1918 р.)

Статті видатків (крб.)	Назви комітетів	На харчування	На оплату за житло	На одяг	На амбулаторну допомогу	На стаціонарне лікування	На притулки	На баню і мило	На школи з гарячими сніданками	На дитячі садки/ дитячі притулки	На інтернат гуртожиток для учнів середньої	На плату за науку дітей	На духовні потреби	На адміністративні видатки	Усього
		2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1	Білоруський комітет допомоги біженцям	107932	23910	12780	2120	10800	24000	7668	2925	900	28650	8750	25556	16309	249300
2	Товариство допомоги єврейському населенню	114975	25620	12825	2135	5400	23332	7704	16605	5850	25755	5500	2568	17766	266035
3	Український комітет допомоги біженцям	19387	4275	2250	375	4050	- ¹	1350	1500	/8100	-	250	450	4199	46186

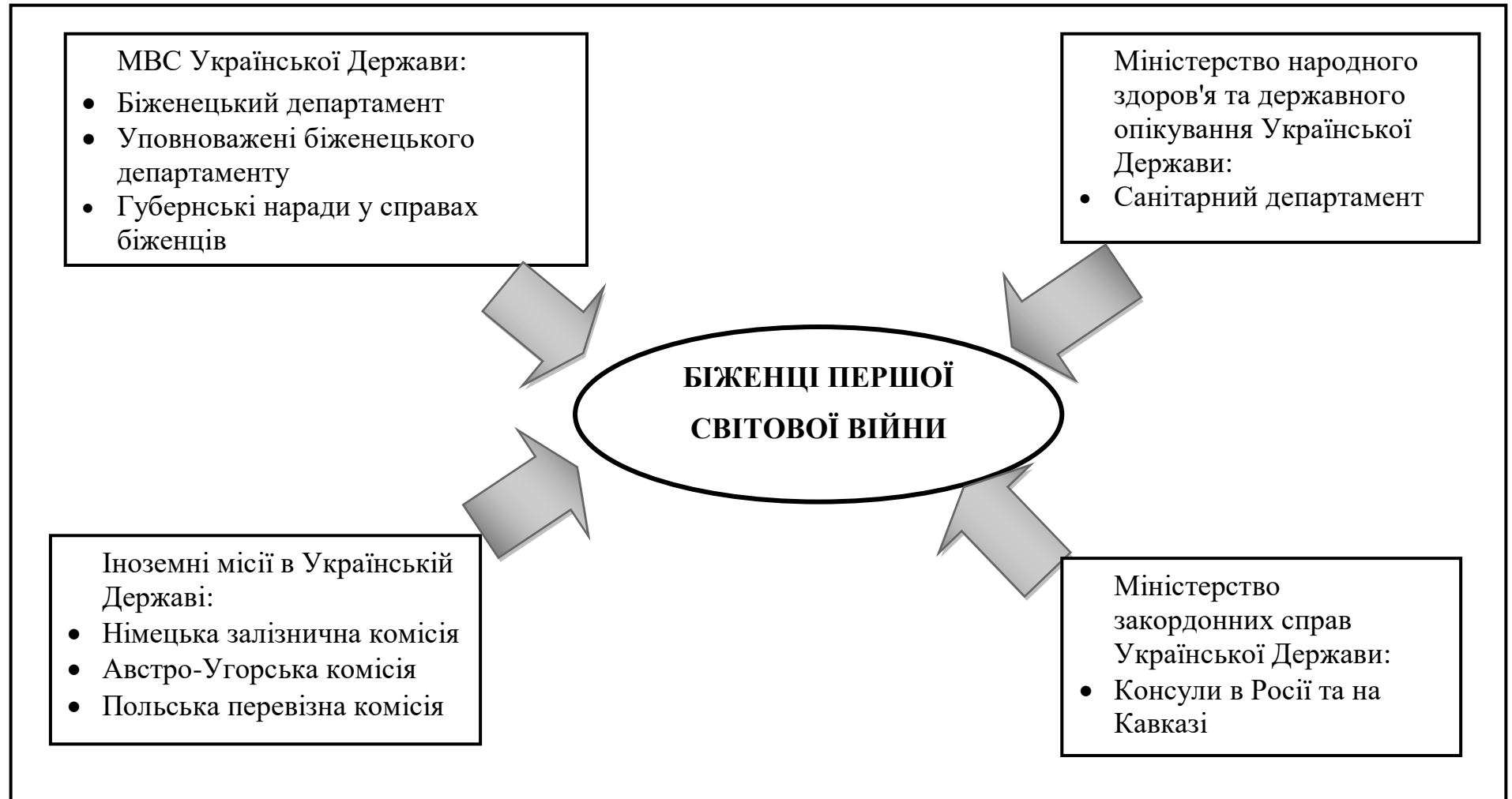
	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
4	Латиський комітет	9697	2148	1090	181	1350	1830	654	1350	-	1515	250 ²	218	2028	22311
5	Литовський комітет	7987	1740	980	161	1890	-	588	1800	-	3030	/4050	196	2343	25765
6	Відділення ПТДЖВ	106584	23436	13220	2204	13500	36000	7932	-	-	-	-	2643	14386	219905
7	Товариство «Польська шкільна матиця в Одесі»	На професійну школу – 720				На початкову школу – 13590 -				43515	18000	11000 /6480	-	9330	102635
	Усього /крб.														932137

Примітки. Додаток складено за матеріалами:

1. ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 24, арк. 21 - 21 зв.
2. ¹ дані не вказано.
3. ² оплата за навчання дітей убогих біженців.

Додаток 4.12

Система органів допомоги біженцям в Українській Державі (квітень - грудень 1918 р.)

Додаток 4.13

Поширення епідемій в Українській Державі (квітень – грудень 1918 р.)

Додаток 4.14

Державне фінансування дитячих притулків
Українського товариств допомоги жертвам війни (1918 р.)

№ п/п	Дата асигнування	Адресат	Сума /крб.
1.	14 травня	В. Старицька	25 000
2.	20 червня	З.В. Мірна,	50 000
3.	17 липня	В. Старицька	50 000
4.	25 липня	УТДЖВ	100 000
5.	23 серпня	Те саме	10 000
6.	7 вересня	Те саме	100 000
7.	28 жовтня	В.С. Старовойтенко-Блинов	100 000
8.	20 листопада	Те саме	18 000
9.	7 грудня	Те саме	76 363
		Усього	529 363

Примітка. Додаток складено за матеріалами:

1. ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 11, арк. 8 зв., 18 зв., 20 зв., 25, 33, 36, 50, 56, 60.

Додаток 4.15
Кількість біженців у Волинській губернії
(на 1 серпня 1918 р.)

	Назва повіту	Кількість біженців
1.	Житомирський	28614
2.	Дубненський	36000
3.	Ізяславський	Даних немає
4.	Кременецький	10945
5.	Луцький	47825
6.	Новоград-Волинський	40847
7.	Овруцький	14119
8.	Острозький	14434
9.	Рівненський	23817
10.	Старокостянтинівський	Даних немає
11.	Місто Здолбунів	Даних немає
	Усього	216 601

Примітка. Додаток подано за матеріалами:

1. Держархів Житомирської області, ф. Р - 1644, оп. 1, спр. 19, арк. 19.

Додаток 4.16

Протяжність українських приватних залізниць (на 1 травня 1918 р.)

№ п/п	Назва доріг	Протяжність ліній (верст)		
		експлуатовані	будівництво	проекування
1.	Лівобережна (Московсько-Київсько-Воронізька залізниця)	1448	1060	1820
2.	Подільська	700	-	280
3.	Токмаківська	123	240	424
4.	Північно-Донецька	862	-	753
5.	Бессарабська	322	98	640
6.	Одеське Товариство під'їзних шляхів	348	-	1270
7.	Кримська	-	114	190
8.	Товариство залізничних шляхів	29	505	376
9.	Південно-Східна (відтинок Харків – Купянськ Лиски)	346	-	-
10.	Чорноморська	-	176	260
11.	Новозибківський під'їзний шлях	120	-	-
12.	Білгород-Сумська	139	-	-
13.	Стародубський під'їзний путь	-	-	-
	Усього	4769	2193	6013

Примітка. Додаток подано за матеріалами:

1. Держархів Херсонської області, ф. 296, оп. 1, спр. 86, арк. 1.

Додаток 4.17

Схема організації планомірних перевезень біженців залізницями Української Держави

Губернія	Залізниця	Вузлові станції	Кількість потягів	Частота проходжень
Катеринославська	Запорізька	Знам'янка	3	За 1 тиждень
		Київ	1	За 2 тижні
	Слобідська	Знам'янка	2	За 1 тиждень
		Те саме	1	За 1 місяць
Полтавська	Лівобережна	Київ	1	За 2 тижні
	Слобідська	Ворожба	1	Те саме
	Запорізька	Знам'янка	3	За 1 тиждень
		Київ	1	За 2 тижні
Харківська	Слобідська	Знам'янка	2	За 1 тиждень
		Ворожба	2	Те саме
	Лівобережна	–	3	За 1 тиждень
		Кореневе	3	Те ж
Херсонська	Запорізька	Знам'янка	1	За 1 місяць
	Слобідська		1	Те саме
Чернігівська	Лівобережна	Київ, Бахмач	–	–
З території Північного Дону	Слобідська	Знам'янка	1	За 2 тижні
	Поліська		1	Те саме

Примітка. Додаток складено за матеріалами:

1. Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк. 30.

Додаток 4.19

Список співробітників пункту харчування при станції Дарниця (листопад 1918 р.)

№ п/п	Прізвище, ім'я, побатькові	Посада	Сімейний стан	Річна платня /крб.	Збільшена виплата
1	2	3	4	5	6
1.	Калита С. Є.	Завідувач пунктом	Дружина, донька – 2 місяці	4440	185
2.	Затилков Т. М.	Помічник завідувача	Дружина	3240	9450
3.	Демідюк В. С.	Рахівник	Дружина, діти: син – 3 р., донька – 3 р.	4440	185
4.	Юр'єв В. І.	Комірник	Самотній	4440	111
5.	Надієнко О. С.	Реєстратор	Те саме	3240	94.50
6.	Голубчик С. К.	Вартовий	Те саме	1800	60
7.	Пасічник Яків Іванович	Те саме	Дружина, донька – 13 р.	1800	90
8	Борисюк В. А.	Робітник на кухні	Дружина, діти: син – 10, донька – 7 р.	1920	90
9.	Кириченко Є. Б.	Пекар	Самотній	2520	73, 50
10.	Красников І. В.	Помічник пекаря	Те саме	1920	64
11.	Марченко Н. А.	Те саме	Те саме	1920	64

1	2	3	4	5	6
12.	Золотарьов Є. М.	Те саме	Дружина, син – 9 р.	1920	96
13.	Соколюк С. І.	Те саме	Дружина, діти: син – 4 р., донька – 1 р.	1920	96
14.	Горун А. Л.	Конюх	Самотній	1920	64
15.	Герасимчук А. М.	Посудомийка	Самотня	1320	44
16.	Жаровська М. М.	Посудомийка	Те саме	1320	44

Примітка. Додаток подано за матеріалами:

1. ЦДАВО України, ф.1216, оп. 3, спр. 52, арк. 376 – 376 зв.

Додаток 4.20

Кошторис витрат на утримання «рухомих лікарсько-доглядаючих пунктів» на станціях Орша та Коренево (липень 1918 р.).

№ п/п	Посада	Кількість осіб	Плата кожному за місяць /крб.	Плата в цьому місяці /крб.	Примітки
1.	Старший лікар	1	700	700	Сестри-жалібниці, крім жалування отримують і харчування, як для хворих старшин у випадок, коли харчування неможливо, отримують по 5 крб. на добу
2.	Молодший лікар	1	600	600	
3.	Лікарський помічник	1	350	350	
4.	Сестри-жалібниці	4	125	500	
5.	Завгосп	1	500	500	
6.	Санітар	15	75	1125	
7.	Кухар	1	100	100	
	Усього		4250	3875	

Примітка. Додаток подано за матеріалами:

1. ЦДАВО України, ф.1035, оп. 1, спр. 61, арк. 13.

Додаток 4.21

Ціни на основні продукти харчування у місті Рівному
(квітень - червень 1918 р.)

Продукти	Квітень	Травень	Червень
Хліб чорний (1 пуд)	18 - 20 крб.	44 крб.	50 крб.
Хліб білий (1 пуд)	36 крб.	-	80 крб.
Цукор (1 пуд)	24 крб.	37, 28 крб.	72 крб.
Масло (1 фунт)	5 крб.	7 крб.	9, 50 - 10 крб.
Молоко (1 кварта)	1, 2 крб.	1 крб.	1, 20 крб.
Сало (1 фунт)	4, 5 крб.	5, 5 крб.	8, 5 крб.
М'ясо (1 пуд)	50 крб.	56 крб.	71 крб.
Яйця (1 сотня)	15 крб.	22 крб.	28 крб.
Дріжжі (1 фунт)	10 крб.	16 крб.	20 крб.
Лід (1 пуд)	3 крб.	4 крб.	6 крб.
Свічки (1 фунт)	6 крб.	10 крб.	13 крб.
Овес (1 пуд)	16 крб.	20 крб.	40 – 42 крб.
Висівки (1 пуд)	9 крб.	24 крб.	32 крб.
Солома (1 пуд)	4 крб.	7 крб.	10 крб.
Картопля (1 пуд)	5, 5 крб.	8 крб.	16 крб.

Примітка. Додаток подано за матеріалами:

1. ЦДІАК України, ф. 719, оп. 1, спр. 627, арк. 21.

Додаток 4.22

Кількісний склад біженців, які хотіли повернутися в Україну із Саратовської губернії Радянської Росії (1918 р.)

Місце постійного проживання	Місце тимчасового проживання	Кількість сімей	Кількість осіб	Кількість дітей
Кобринський пов. Гродненської губернії	Місто Балаков	12	45	16
Село Клюкович Брестського повіту Гродненської губернії	Село Приставнове Саратовського повіту	— ¹	14	4
Полтавська, Чернігівська і Харківська губернії	—	5	24	15
Холмська губернія	Село Норки Камишинського повіту	78	334	149
Холмська губернія	—	10	40	17
Сувальська, Холмська, Гродненська, Волинська, Радомська, Віленська, Плоцька, Вітебська, Варшавська губернії	Місто Хвалинськ Саратовської губернії	73	283	126
Волинська губернія	Місто Петровськ Петровського повіту Саратовської губернії	1125	882	—
Холмська губернія			1115	—
Гродненська губернія			1789	—
Сувальська губернія			389	—

Українські губернії			155	–
Холмська губернія	Новоузенський повіт	33	419	35
	-	21	96	35
	Село Мордов Камишинського повіту	59	269	106
Волинська губернія	–	10	54	22
	Село Логіновка Новоузенського повіту	13	67	27
	Слобода Орловський Гай Новоузенсько повіту	–	800	–
Усього		1481	7315	552

Примітки. Додаток складено за матеріалами:

1. ЦДАВО України, ф. 2221, оп. 1, спр. 10, арк. 62; спр. 12, арк. 2–4, 6–13, 16–19, 22–23, 37–40, 42–48, 49–49 зв., 63–63 зв., 96.
2. ¹Дані не подано.

Додаток 4.23

Асигнування коштів з Державної скарбниці Гетьманату на потреби біженців
(квітень – грудень 1918 р.)

Отримувачі коштів		На які потреби виділено кошти	Сума /крб.
1		2	3
Губернські наради з улаштування біженців	Волинська	На проживання біженців	1011577
	Катеринославська		455701
	Київська		1703337
	Подільська		309189
	Полтавська		420000
	Харківська		1036980
	Херсонська		46678
	Чернігівська		847977
	Волинська	На реевакуацію біженців	2200000
Губернським старостам та отаманам	Волинська	На влаштування пунктів харчування	200000
		На покращення умов життя населення прифронтових повітів	600000
	Чернігівська	На проживання біженців	100000
	Холмська округа	На допомогу по реевакуації біженців	100000
	Отаману м. Одеси	На реевакуацію та харчування біженців	100000
	Отаману м. Одеси	На проживання біженців	145000
		На утримання Польського	127000

		та Українського комітетів біженців	
	Отаману м. Миколаєва	На реевакуацію біженців	5000
		На проживання біженців	68020
Повітовим старостам	Гомельський повіт Чернігівської губ.	На влаштування пунктів харчування	150000
		На утримання пунктів харчування	100018
		На проживання біженців	200000
	Бердянський повіт Катеринославської губ.	На утримання притулків для дітей біженців	25000
Товариствам і комітетам	Українське товариство допомоги жертвам війни	На утримання притулків для дітей біженців	529363
		На потреби пункту харчування у Києві	25000
	Полтавське відділення ЦОК	На проживання біженців	3605
Представникам та консулам	Уповноваженим біженецького департаменту та урядовцям МВС	На проживання біженців	208080
		На утримання пунктів харчування і таборів для біженців	1092317 916685
		На реевакуацію біженців	1045015
		На допомогу біженцям за кордоном	10000
		Витрати на відрядження урядовцям біженецького департаменту	800
	Представнику білоруського комітету	На проживання біженців- білорусів	5000

	біженців		
	Українському консулу в Саратові	На реевакуацію українських біженців	25000
	Українському консулу в Москві	На реевакуацію українських біженців	10000
	Українським консулам на Південному Кавказі	На реевакуацію українських біженців	10000
	Українському консулу в Казані	На проживання біженців	25000
Усього			13 856 542

Примітка. Додаток складено за матеріалами:

1. ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 11, арк. 13 - 64.

Додаток 4.24

Кількісний склад біженців Першої світової війни в Україні (на 1920 р.)

№ п/п	Місцеперебування	з Латвії	з Литви	з Естонії	з Польщі	з Поділля та Волині	з інших губерній	Усього
1.	Харків	9717	12310	347	-	4213	-	26587
2.	Одеса	291	2873	165	724	3991	-	8044
3.	Херсон	514	178	72	432	-	1017	2213
4.	Миколаїв	3850	1554	420	-	-	-	5824
5.	Київ	1343	683	400	-	-	2086	4512
6.	Катеринослав	2790	3002	1759	-	-	210	7761
7.	Кременчук	1020	4010	-	352	35	-	5417
8.	Полтава	6648	26460	1964	9136	4110	8384	56702
9.	Чернігів	1068	2100	-	-	-	3168	6336
10.	Луганськ	2906	13685	9	661	922	1457	19640
11.	Бахмач	3043 (без зазначення звідки прибули під час евакуації)						
	Усього	30147	66855	5136	11305	13271	16322	146079

Примітки. Додаток подано за матеріалами:

1. ЦДАВО України, ф. 336, оп. 1, спр. 285, арк. 211.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Опубліковані джерела

- 1.1. Гай-Нижник П. П. Український Державний банк: історія становлення. Документи і матеріали (1917 – 1918 рр.) / П. П. Гай-Нижник. – К. : [Б. в.], 2007. – 340 с.
- 1.2. Денежный отчет Купянской уездной земской управы за 1915 год. – Купянск : Тип. «Печатный труд», 1916. – 469 с.
- 1.3. Доклады Старобельской уездной земской управы по отделу народного здравия и очередному уездному земскому собранию сессии 1915 года. – Старобельськ : Тип. М. Т. Дедусенко, 1915. – 65 с.
- 1.4. Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали. (1914 – 1918) / Л. М. Жванко. – Х. : ХНАМГ, 2009. – 360 с.
- 1.5. Журнал заседаний Екатеринославского губернского земского собрания очередной сессии 1915 г. (С 15 по 23 января 1916 года). – Екатеринослав : Тип. губ. земства, 1916. – 1220 с.
- 1.6. Журнал очередного Валковского уездного земского собрания сессии 1915 г. : 27 - 30 октября. – Валки : Тип. Ф. В. Савченко, 1916. – 239 с.
- 1.7. Журнал Чрезвычайного Екатеринославского Губернского Земского Собрания 27 июля 1916 года. С приложениями. – Екатеринослав: Тип. губ. земства, 1916. – 149 с.
- 1.8. Журналы Глуховского уездного земского собрания 1915 года. – Глухов : Электро-тип. А. И. Дворкина, 1916. – 230 с.
- 1.9. Журналы заседаний Херсонского губернского собрания очередной сессии 1916 г. Доклады управы и комиссий. Журналы собрания. – Херсон: Типо-литогр. Ольховикова и Ходушина, 1917. – 444 с.
- 1.10. Журналы заседания Черниговского губернского Земского Собрания 50-й очередной сессии 1914 г., состоявшейся 20 февраля – 3 марта 1915 г. (С приложениями). – Чернигов : Тип. губ. земства, 1915. – 1212 с.

- 1.11. Журналы Харьковского Губернского Земского Собрания чрезвычайной сессии 1915 г. (23 сентября 1915 г.). – Х. : Печатня С. П. Яковлева, 1915. – 39 с.
- 1.12. Законы и распоряжения о беженцах (По 1-е апреля 1916 г.). Вып. II. – М. : Городская тип., 1916. – 147 с.
- 1.13. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / За заг. ред. А. П. Коцур, Н. В. Терес. – Київ – Чернівці : Книги ХХІ, 2008. – 1100 с.
- 1.14. Календарь-справочник городского деятеля на 1916 год. Издание журналов «Городское дело» и «Земское дело». / Сост. Б. Веселовский. – М. : «Народное право», 1916. – 448 с.
- 1.15. Киевское губернское земство. Журналы и протоколы комиссий Губернского земского собрания очередной сессии 1915 г. (30 января – 4 февраля 1916 г.). – К. : Тип. Императорского ун-та Св. Владимира, 1916. – 163 с.
- 1.16. Левин С. М. Важнейшие законы, указы и распоряжения военного времени / С. М. Левин. – Пг. : Изд. юридического книжного магазина, 1916. – 512 с.
- 1.17. Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 марта 1916 г.). Вып. 2. Областные и городские комитеты. – М. : Городская тип., 1916. – 89 с.
- 1.18. Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 февраля 1916 г.). Вып. 1. Главный комитет. – М. : Городская тип., 1916. – 44 с.
- 1.19. Мирні переговори між Українською державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань: Зб. док-в і матер. / Упоряд. О. І. Лупандін, І. В. Ралле, Л. В. Яковлева; Ін-т історії України НАН України, Ін-т східноєвропейських досліджень НАН України, Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В. К. Липинського (США) та ін. – К.; Нью-Йорк; Філадельфія, 1999. – 369 с.

- 1.20. МИРНИЙ ДОГОВІР між Українською Народною Республікою з одної і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з другої сторони. – К. : Друк. В. К. Лубновського, Фундуклеївська, 1918. – 20 с.
- 1.21. Общий административный и хозяйственный отчет Херсонской земской управы за 1916 г. – Херсон : [Б.и.], 1917. – 252 с.
- 1.22. Ознаменованіє дня рожденія ЕЕ Императорскаго Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны Августейшей Почетной Председательницы Комитета 29 мая 1916 г. – Пг. : Госуд. тип., 1916. – 42 с.
- 1.23. Отчет о деятельности Харьковскаго Прикарпатскаго комитета за 1915й год. – Х. : Епархиальная тип., Каплуновская ул. № 2, 1916. – 28 с.
- 1.24. Отчет по Львовскому градоначальству (с 21 августа 1914 года по день эвакуации Львова – 7-е июня 1915 года) // Отчет временнаго военнаго генерал губернатора Галиции. – Львов : [Б. и.], 1915. – 26 с.
- 1.25. Отчет Центрального Еврейскаго Комитета помощи жертвам войны с начала деятельности (август 1914 года) по 30-е июня 1917 года. – Пг. : [Б. и.], 1918. – 109 с.
- 1.26. Протоколы заседаний экстреннаго 190, 191, 192 Общих съездов представителей русских железных дорог. Петроград 18, 30 ноября, 1 – 3 декабря 1915 г. – Пг. : Печатня П.О. Яблонскаго, 1916. – 147 с.
- 1.27. Собрание указаний и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате, 1915. – Том Первый. Второе полугодіе. – Пг., 1915. – № 242. – 1 сентября 1915 г. – Пг. : Сенатская тип., 1915. – С. 1908 – 2604.
- 1.28. Совет Министров Россійскаго имперіи в годы Первой мировой войны. Бумаги А. Н. Яхонтова. (Записки заседаний и переписка). – СПб. : Дм. Буланин, 1999. – 560 с.
- 1.29. Список учреждений Комитета Юго-Западнаго фронта ВЗС на 1-е сентября 1916 г. – К. : Тип. А. И. Гросмана, 1916. – 114 с.

- 1.30. Справочная книга «Весь Харьков» на 1916 год. Издание Е.С. Элькина. – Х. : Типогр. «Печатник», Рыбная, 28, 1916. – 290 с.
- 1.31. Східне Поділля в добу Української Центральної Ради та Гетьманату П.Скоропадського (березень 1917 – грудень 1918 рр.) : Зб. док. та матеріалів / Упоряд. К. Завальнюк, Т. Стецюк. – Вінниця : О. Власюк, 2008. – 208 с.
- 1.32. Труды соединенного собрания членов комитета Её Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны с местными представителями 3 – 7 мая 1915 года. – Пг. : Госуд. тип., 1915. – 348 с.
- 1.33. Труды Харьковского Областного Съезда Всероссийского Союза Городов по вопросу об устройству и эвакуации беженцев. Харьков, 29, 30 ноября 1 декабря 1915 г. – Х. : Тип. «Печатник», Рыбная ул., 28, 1916. – 190 с.
- 1.34. Українська Центральна Рада : документи і матеріали: У 2 т. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.] / НАН України, Ін-т історії України. – К. : Наук. думка, 1996 – 1997. (Пам'ятки історії України. Сер. V. Джерела новітньої історії).
Т. 2: Грудень 1917 р. – квітень 1918 р. – 1997. – 422 с.
- 1.35. Устав Общества вспомоществования бедным семействам Поляков, участвующих в войне, и бедствующему Польскому населению, пострадавшему от военных действий. – Пг. : Типо-литография «Евг. Тиле прием.», Лифляндская 6, 1914. – 7 с.
- 1.36. Устав общества для оказания помощи еврейскому населению, пострадавшему от военных действий. – К. : Тип. Я. В. Ельника, Фундуклеевская, 16, 1915. – 15 с.

II. Архіви

Державний архів Автономної Республіки Крим, м. Сімферополь

- 2.1. Ф. 63 Сімферопольська міська управа.
оп. 1 спр. 1163.

- 2.2. Ф. 149 Сімферопольський міський комітет допомоги біженцям Сімферопольської міської управи Таврійської губернії.

оп. 1, спр. 1.

- 2.3. Ф. Р.-999 Канцелярія Міністерства внутрішніх справ Кримського Крайового уряду.

оп. 1, спр. 1, 42, 87.

Державний архів Дніпропетровської області

- 2.4. Ф. 463 Дніпровський завод Південно-Руського металургійного товариства.

оп. 1, спр. 21.

Державний архів Житомирської області

- 2.5. Ф. Р.-405 Житомирська міська виконавча рада об'єднаних громадських організацій Житомира.

оп. 1, спр. 8.

- 2.6. Ф. Р.-1644 Фонд Волинського губернського старости.

оп. 1, спр. 19.

- 2.7. Ф. Р.-2399 Волинський губернський комісар Генерального секретаріату України.

оп. 1, спр. 1.

Державний архів Одеської області

- 2.8. Ф. 16 Одеська міська управа.

оп. 92, спр. 122.

Державний архів Полтавської області

- 2.9. Ф. 83 Канцелярія Полтавського цивільного губернатора.

оп. 1, спр. 143.

- 2.10. Ф. 612 Лохвицька повітова земська управа.

оп. 1, спр. 15.

- 2.11. Ф. 992 Полтавське відділення Всеросійського комітету по наданню допомоги біженцям війни.

оп. 1, спр. 1, 3, 4, 7, 8, 9, 24, 26.

- 2.12. Ф. 1069 Кременчуцька повітова земська управа.
оп. 1, спр. 2, 3.
- 2.13. Ф. Р-3465 Відділ управління Пирятинського повітового виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.
оп. 2, спр. 10.

Державний архів Харківської області

- 2.14. Ф. 4 Харківське губернське правління.
оп. 184, спр. 391.
- 2.15. Ф. 18 Відділ улаштування біженців Харківського губернського присутствія.
оп. 21, спр. 1, 3, 6, 10, 11, 13, 16, 20, 21, 22, 23, 30, 33, 36, 41, 42, 46, 54, 63, 69, 88, 102, 104, 106, 110, 111, 112, 114, 119, 120, 122, 143, 151, 153, 157, 177, 192, 201, 216, 225, 229, 230, 231, 234, 235, 237, 239, 240, 241, 242, 243, 251.
- 2.16. Ф. 29 Харківське губернське у справах товариств та спілок присутствіє.
оп. 1, спр. 16, 667, 683, 693, 700, 704, 714, 807.
- 2.17. Ф. 40 Харківська духовна консисторія.
оп. 100, спр. 1198.
- 2.18. Ф. 45 Харківська міська управа.
оп. 10, спр. 22, 190, 3537.
- 2.19. Ф. 317 Харківське губернське відділення Всеросійського комітету по наданню допомоги постраждалим від воєнних дій (княжни Тетяни Миколаївни).
оп. 1, спр. 2.
- 2.20. Ф. 720 Благочинний 1-го округу Богодухівського повіту Харківської губернії.
оп. 1, спр. 67, 69.
- 2.21. Ф. 965 Канцелярія курата Харківської римо-католицької церкви.
оп. 1, спр. 25.

Державний архів Херсонської області

- 2.22. Ф. 193 Бериславське вище початкове училище.
оп. 1, спр. 20.
- 2.23. Ф. 296 Управління з будівництва залізниці Джанкой – Херсон.
оп. 1, спр. 86.

Центральний державний історичний архів, м. Київ (ЦДАК України)

- 2.24. Ф. 321 Розшуковий пункт при Полтавському губернському жандармському управлінні.
оп. 1 спр. 236.
- 2.25. Ф. 344 Вознесенське відділення Одеського жандармського поліцейського управління залізниці.
оп. 1, спр. 3.
- 2.26. Ф. 692 Київський округ шляхів сполучень.
оп. 63 (195), спр. 106.
- 2.27. Ф. 707 Управління попечительства Київського навчального округу.
оп. 258, спр. 9.
оп. 311, спр. 1.
- 2.28. Ф. 719 Управління головування Російського товариства Червоного хреста при арміях Південно-Західного фронту.
оп. 1, спр. 627.
- 2.29. Ф. 919 Полтавське відділення Комітету для надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій.
оп. 1, спр. 1.
- 2.30. Ф. 1680 Канцелярія Харківського інспектора у справах друку.
оп. 1, спр. 357.
- 2.31. Ф. 2052 Микола Федорович Сумцов.
оп. 1, спр. 47.
- 2.32. Ф. 715 Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу.

оп. 1 спр. 1567, 1609, 1612, 1621, 1743, 1748, 3071, 3343.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління, м.

Київ (ЦДАВО України)

- 2.33. Ф. 336 Українське головне управління з евакуації населення (Украголовевак).
оп. 1, спр. 285.
- 2.34. Ф. 799 Міністерство внутрішніх справ Української Народної Республіки.
оп. 1, спр. 6, 12, 27, 28,
- 2.35. Ф. 1035 Міністерство народного здоров'я і опікування Української Держави.
оп. 1, спр. 2, 22, 61, 92.
- 2.36. Ф. 1064 Рада міністрів Української Держави.
оп. 1, спр. 187.
- 2.37. Ф. 1074 Міністерство військових справ Української Держави.
оп. 1, спр. 11 б.
- 2.38. Ф. 1105 Український центральний Галицько-буковинський комітет допомоги жертвам війни.
оп. 1, спр. 14, 20, 23
- 2.39. Ф. 1115 Українська Центральна Рада.
оп. 1, спр. 1, 4, 24, 28.
- 2.40. Ф. 1216 Міністерство внутрішніх справ Української Держави.
оп. 1, спр. 4, 9, 14, 274.
оп. 3, спр. 2, 4, 11, 24, 32, 33, 37, 38, 42, 44, 46, 48, 52, 54, 75, 90, 102, 103, 109, 129.
- 2.41. Ф. 1235 Уповноважений представник Генерального консульства Української Держави у Москві по Тамбовській губернії.
оп. 1, спр. 1, 2, 16, 165.
- 2.42. Ф. 1793 Подільський губернський староста.
оп. 1, спр. 237, 238, 239, 240.

- 2.43. . Ф. 2187 Українське генеральне консульство Української Держави у Петрограді (РСФРР).
оп. 1, спр. 6, 17,
- 2.44. Ф. 2199 Міністерство фінансів Української Держави.
оп. 3, спр. 3.
- 2.45. Ф. 2200 Міністерство шляхів Української Держави.
оп. 1, спр. 224.
- 2.46. Ф. 2201 Міністерство освіти Української Держави.
оп. 1, спр. 65.
- 2.47. Ф. 2221 Віце-консул Української Держави у Саратові.
оп. 1 спр. 1, 10, 11, 12.
- 2.48. Ф. 2222 Пензенська губернська українська рада (РСФРР).
оп. 1, спр. 18, 19.
- 2.49. Ф. 2223 Віце-консульство Української Держави у місті Пензі (РСФРР).
оп. 1, спр. 2.
- 2.50. Ф. 2225 Міністерство у польських справах Української Держави.
оп. 1, спр. 21.
- 2.51. Ф. 2241 Комісар у справах України при Тимчасовому уряді у Петрограді.
оп. 1, спр. 8.
- 2.52. Ф. 2537 Міністерство шляхів сполучення Української Народної Республіки.
оп. 1, спр. 27.
- 2.53. Ф. 2592 Народне міністерство закордонних справ Української Народної Республіки.
оп. 1, спр. 40, 44, 85.
- 2.54. Ф. 2607 Делегація Української Держави у справі мирних переговорів з Росією Київ.
оп. 1, спр. 17, 18, 21.
оп. 2, спр. 1.

- 2.55. Ф. 2608 Імператорське і королівське представництво Австро-Угорщини в Україні.
оп. 1, спр. 17.
- 2.56. Ф. 3512 Посольства Української Держави та Української Народної Республіки у Фінляндії (об'єднаний фонд).
оп. 2, спр. 2, 9.
- 2.57. Ф. 3766 Міністерство закордонних справ Української Держави.
оп. 1 спр. 68, 87, 136. 141, 157, 191, 192.

III. Періодичні видання

- 3.1. Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта: издание Комитета Юго-Западного фронта ВЗС. – Киев. – Июль – август 1916 г., апрель – октябрь 1917 г.
- 3.2. Ведомости Одесского градоначальства: издание канцелярии Одесского градоначальника. – Одесса. – Март – ноябрь 1916 г.
- 3.3. Вера и разум: журнал богословско-философский, издание Харьковской епархии. – Харьков. – Сентябрь 1915 г.
- 3.4. Вестник Европы: журнал науки, политики, литературы. – Санкт-Петербург. – Декабрь 1915 г.
- 3.5. Вільне слово: видання Золотоніського повітового земства. – Золотоноша. – Червень – Серпень 1918 р.
- 3.6. Вісник Одеси: щоденна газета. – Одеса. – Червень 1918 р.
- 3.7. Вісті з Української Центральної Ради: видання Української Центральної Ради. – 1917. – Травень (май). – № 6.
- 3.8. Волинська газета: щоденна газета. – Житомир. – Вересень 1918 р.
- 3.9. Волинська народна газета: щоденна газета. – Житомир. – Жовтень 1918 р.
- 3.10. Волчанский земский листок: издание Волчанского уездного земства – Волчанск. – Август – сентябрь 1915 г., январь – апрель 1916 г.
- 3.11. Волянь: ежедневная газета. – Житомир. – Февраль – ноябрь 1917 г., май – июль 1918 г.

- 3.12. Горнозаводское дело: издание совета Съезда горнопромышленников Юга России. – Харьков. – Сентябрь 1915 г.
- 3.13. Громадянин: щоденна газета. – Житомир. – Грудень 1917 р.
- 3.14. Державний Вісник: видання Ради Міністрів Української Держави. – Київ. – Травень – вересень 1918 р.
- 3.15. Друг народа: ежедневная городская газета. – Харьков. – Май 1918 г.
- 3.16. Ежемесячник Харьковского Губернского Отделения Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. – Харьков: издание Харьковского Губернского Отделения Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. – Июль 1916 г.
- 3.17. Екатеринославская земская газета: издание Екатеринославского губернского земства. – Екатеринослав. – Июль – ноябрь 1915 г.
- 3.18. Жизнь Волыни: ежедневная газета. – Житомир. – Январь – апрель 1916 г.
- 3.19. Земская мысль: издание Проскуровской уездной земской управы. – Проскуров. – Февраль – июль 1915 г.
- 3.20. Известия Александрийского уездного земства: издание Александрийского уездного земства. – Александрия. – Сентябрь – октябрь 1915 г.
- 3.21. Известия Всероссийского Союза Городов: издание ВСГ. – Москва. – Январь – 1915 г., январь – июнь 1916 г.
- 3.22. Известия Главного комитета Всероссийского земского союза помощи больным и раненым воинам: издание ГК ВЗС. – Москва. – Октябрь – декабрь 1915 г., январь – октябрь 1916 г.
- 3.23. Известия Киевского округа путей сообщений: издание Киевского округа путей сообщений – Киев. – Сентябрь 1915 г.
- 3.24. Известия Киевской городской думы: издание Киевской городской думы. – Киев. – Ноябрь 1915 г.
- 3.25. Известия Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны: издание Комитета Ее Императорского

- Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны для оказания временной помощи пострадавшим от военных действий. – Петроград. – Август 1916 г.
- 3.26. Известия Харьковской городской думы: издание Харьковской городской думы. – Харьков. – Ноябрь 1914 г.
- 3.27. Известия Херсонского уездного земства: издание Херсонского уездного земства. – Херсон. – Август – ноябрь 1915 г., январь – апрель 1916 г.
- 3.28. Київська земська газета: видання Київського губерньського земства – Київ. – Жовтень. – 1917 р.
- 3.29. Лохвицкое слово: издание уездной земской управы. – Лохвица. – Май 1915 г., июнь 1916 г.
- 3.30. Лохвицьке слово: видання повітової земської управи – Лохвиця. – Червень 1918 р.
- 3.31. Лубенський голос: щоденна газета. – Лубни. – Липень 1918 р.
- 3.32. Маленькие одесские новости: ежедневная газета. – Одесса. – Апрель – июль 1917 г.
- 3.33. Мариупольская жизнь: ежедневная городская газета. – Мариуполь. – Январь 1917 г.
- 3.34. Народна воля: щоденна газета. – Київ. – Вересень 1917 р.
- 3.35. Народная жизнь: ежедневная городская газета – Екатеринослав. – Ноябрь 1917 г.
- 3.36. Наша жизнь. – Екатеринослав: ежедневная газета – Июль. 1918 г.
- 3.37. Нежинец: издание Нежинского сельскохозяйственного общества. – Нежин. – Июль – декабрь 1915 г.
- 3.38. Нова Рада. – Київ. – Липень 1918 р.
- 3.39. Новая Жизнь: ежедневная газета. – Симферополь. – Август 1917 г.
- 3.40. Одесская почта: общественно-политическая газета. – Одесса. – Январь 1916 г.

- 3.41. Одесские новости: общественно-политическая газета. – Одесса. – Ноябрь – декабрь 1916 г., июнь – июль 1918 г.
- 3.42. Одесский листок: ежедневная газета. – Одесса. – Май – октябрь 1915 г.
- 3.43. Подолия: политическая, церковно-общественная и литературная газета. – Камянец-Подольский. – Декабрь 1914 г.
- 3.44. Полтавские епархиальные ведомости: издание Полтавской епархии. – Октябрь – ноябрь 1915 г., январь – апрель 1916 г., сентябрь 1917 г.
- 3.45. Полтавский день: ежедневная газета. – Полтава. – Июль – Сентябрь 1916 г.
- 3.46. Полтавський день: щоденна міська газета. – Полтава. – Червень – липень 1918 р.
- 3.47. Понедельник: ежедневная газета. – Житомир. – Июль 1918 г.
- 3.48. Приднепровский голос: литературно-общественная и политико-экономическая газета. – Кременчуг. – Октябрь 1918 г.
- 3.49. Приднепровский край: ежедневная, внепартийно-прогрессивная, политическая, экономическая общественная и научно-литературная газета. – Екатеринослав. – Октябрь – декабрь 1915 г., март – апрель 1917 г.
- 3.50. Приднепровский край. Вечерний выпуск. – Екатеринослав. – Октябрь 1915 г.
- 3.51. Придніпровський край: щоденна газета. – Катеринослав. – Травень – вересень 1918 р.
- 3.52. Приложение к Известиям Херсонского уездного земства: издание Херсонского уездного земства. – Херсон. – Апрель 1917 г.
- 3.53. Прилукский голос: политико-экономическая и литературная газета. – Прилуки. – Январь 1916 г.
- 3.54. Робітнича газета: щоденна газета. – Київ. – Червень – серпень 1918 р.
- 3.55. Родной край: научно-литературная, политическая, коммерческая и сельскохозяйственная. – Херсон. – Январь – август 1917 г.
- 3.56. Русский голос: ежедневная газета. – Киев. – Июль 1918 г.

- 3.57. Слово: щоденна газета. – Катеринослав. – Травень 1918 р.
- 3.58. Сумской вестник: ежедневная газета. – Сумы. – Июнь – август 1916 г.
- 3.59. Утро: ежедневная политическая, общественная, литературная и экономическая газета. – Харьков. – Январь 1916 г., ноябрь 1918 г.
- 3.60. Харьковские ведомости: политическая, общественная и литературная газета. – Харьков. – Июль – октябрь 1916 г.
- 3.61. Черниговская земская газета: издание Черниговского губернского земства. – Чернигов. – Январь 1917 г.
- 3.62. Черниговское слово: ежедневная политическая, экономическая и литературная газета. – Чернигов. – Ноябрь 1915 г.
- 3.63. Югобеженец: газета Организации по устройству беженцев Юго-Западного фронта. – Бердычев. – Ноябрь 1915 г.
- 3.64. Юго-Западный край: издание Винницкой городской думы. – Винница. – Июль – декабрь 1915 г.
- 3.65. Южная мысль: ежедневная газета. – Одесса. – Июнь 1917 г.
- 3.66. Южная Россия: общественно-литературная и политическо-экономическая газета. – Николаев. – Март 1915 г.
- 3.67. Южное слово: ежедневная газета. – Ялта. – Август 1915 г., февраль 1917 г.
- 3.68. Южный край: ежедневная газета. – Харьков. – Ноябрь – декабрь 1915 г.

IV. Література

- 4.1. Августейшие сестры милосердия / Сост. Н. К. Зверева. – М. : Вече, 2008. – 464 с.
- 4.2. Алчевський Іван : [Електронний ресурс] / І. Алчевський. – Режим доступу : [http:// www. ukrainians-world.org.ua/ukr/ peoples/ ed63b25006099 dd9/](http://www.ukrainians-world.org.ua/ukr/peoples/ed63b25006099dd9/). – Назва з екрану.

- 4.3. Алчевський Іван Олексійович : [Електронний ресурс] / І. Алчевський. – Режим доступу : http://wikimediafoundation.org/wiki/Terms_of_Use_%282012%29/en. – Назва з екрану.
- 4.4. Андрусишин Б. У пошуках соціальної рівноваги / Б. Андрусишин. – К. : Федерація профспілок, 1995. – 191 с.
- 4.5. Анисимов А. Дьяков Ипполит Николаевич : [Электронный ресурс] / А. Анисимов. – Режим доступа : <http://muzeysheremetievyh.com/content/98.html>. – Название с экрана.
- 4.6. Анфимов А. М. Российская деревня в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917 г.) / А. М. Анфимов. – М. : Изд-во социально-экономической литературы, 1962. – 384 с.
- 4.7. Асташов. А. Б. Всероссийский союз городов в 1914-1918 гг. : автореф. дис. на стоиск. науч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02. «Отечественная история» / А. Б. Асташов. – М., 1994. – 23 с.
- 4.8. Асташов А. Б. Союзы земств и городов и помощь раненым в Первую мировую войну / А. Б. Асташов // Отечественная история. 1992. – № 6. – С. 169–172.
- 4.9. Баберовські Йорг. Червоний терор. Історія сталінізму / Й. Баберовські. – К. : К.І.С., 2007. – 248 с.
- 4.10. Баженова К. Е. Деятельность организаций Всероссийского земского союза и Всероссийского союза городов Пермской губернии по оказанию помощи беженцам в годы Первой мировой войны / К. Е. Баженова // Вестник Челябинского государственного университета. – 2011. – № 12 (227). – Вып. 45. – С. 21–27. (Серия «История»).
- 4.11. Байлема Т. М. Соціальна політика національних урядів України у 1917 – 1920 рр. (На матеріалах Подільської губернії) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. М. Байлема. – К., 2010. – 17 с.

- 4.12. Бартеле Т. Латышские беженцы в России в годы гражданской войны / Т. Бартеле, В. Шалда // Отечественная история. – 2000. – № 1. – С. 18–31.
- 4.13. Бахтурина А. Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / А. Ю. Бахтурина. – М. : АИРО–XX, 2000. – 264 с.
- 4.14. Бежанства 1915 года : [Электронный ресурс] / [ред. В. Луба, Е. Мірановіч]. – Беласток: SPNU «Podlaska», Zakład Poligraficzny, 2000. – 316 с. Режим доступа : <http://kamunikat.org/3537.html>. – Название с экрана.
- 4.15. Безугла О. Взаємини керівництва ВЗС та правлячих кіл Росії: до постановки проблеми / О. Безугла // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – Чернігів, 2004. – Вип. 27. – С. 82–89. (Серія «Історичні науки»).
- 4.16. Бейкер Марк. Погляд одного історика на розвиток сучасної історіографії Української революції 1917 – 1920 рр. / М. Бейкер // Україна модерна. – 2005. – № 9. – С. 69 – 75.
- 4.17. Беккер Ж.-Ж. Первая мировая война / Ж.-Ж. Беккер. – М. : Астрель, 2006. – 160 с.
- 4.18. Белова И. Б. Первая мировая война и российская провинция: 1914 - февраль 1917 гг. : по материалам Калужской и Орловской губерний. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Белова Ирина Борисовна. – Калуга, 2007. – 277 с. [Электронный ресурс] / И. Б. Белова. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/pervaya-mirovaya-voina-i-rossiiskaya-provintsiya-1914-fevral-1917-gg-po-materialam-kaluzhsko>. – Название с экрана.
- 4.19. Берест І. Р. Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Берест Ігор Романович. – Львів, 2009. – 201 с.

- 4.20. Бернадський Б. В. Волинь у роки першої світової війни : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Бернадський Богдан Васильович. – Луцьк, 1999. – 197 с.
- 4.21. Білан Ю. А. Перемога Великої Жовтневої революції і встановлення Радянської влади на Україні / Ю. Білан – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1957. – 94 с.
- 4.22. Білоус Л. В. Депортації єврейського населення на території Російської імперії під час Першої світової війни / Л. В. Білоус // УІЖ. – 2011. – № 2. – С. 65–79.
- 4.23. Білоусько О. А. Новітня історія Полтавщини (І половина ХХ століття): підруч. [для 10 класу загальноосвіт. школи] / О. А. Білоусько, О. П. Єрмак, В. Я. Ревегук. – Полтава : «Оріяна», 2005. – 312 с.
- 4.24. Борисенко С. А. Українсько-російські відносини: квітень – грудень 1918 року : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. Наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / С. А. Борисенко. – К., 2003. – 19 с.
- 4.25. Букалова С. В. Орловская губерния в годы Первой мировой войны: социально-экономические, организационно-управленческие и общественно-политические аспекты (июль 1914 февраль 1917 года) : автореф дисс. на стоиск. науч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02. «Отечественная история» / С. В. Букалова. – Орел, 2005. – 24 с. [Электронный ресурс] / С. В. Букалова. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/orlovskaya-guberniya-v-gody-pervoi-mirovoi-voiny-sotsialno-ekonomicheskie-organizatsionno-up.> – Название с экрана.
- 4.26. Булгакова Л. А. Проблемы интеграции в сфере социальной помощи в дореволюционной России / Л. А. Булгакова // Благотворительность в России: социальные и исторические исследования. – СПб., 2001. – С. 312–323.

- 4.27. Варун-Секрет Сергей Тимофеевич. Биографический указатель : [Электронный ресурс] / С. Варун-Секрет. – Режим доступа : http://www.hrono.ru/biograf/bio_we/varun_sekret.html. – Название с экрана.
- 4.28. Васюков В. С. Внешняя политика России накануне Февральской революции, 191 – февраль 1917 г. / В. С. Васюков. – М. : Наука, 1989. – 308 с.
- 4.29. Ващенко А. Губернське присутствіє у системі управління Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. / А. Ващенко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – Чернігів, 2004. – Вип. 27. – С. 56–61. (Серія «Історичні науки»).
- 4.30. Великий Жовтень і Громадянська війна на Україні: Енцикл. довід. / Редкол. І. Ф. Курас (відп. ред та ін.). – К. : Голов. ред. УРЕ, 1987. – 632 с.
- 4.31. Вербер Кессі. Керовані вороги / К. Вебер // Український тиждень. – 2011. – № 21 (186). – 27 травня – 2 червня. – С. 40–41.
- 4.32. Вердиева Х. Первая мировая война и беженцы-мусульмане Кавказа: [Электронный ресурс] / Х. Вердиева. – Режим доступа: www.irs-az.com. – Название с экрана.
- 4.33. Верстюк В. Діячі Української Центральної Ради : бібліогр. довідник / В. Ф. Верстюк, Т. С. Осташко ; НАН України, Укр. міжнарод. ком. з питань наук. і культ. – К. : [б. в.], 1998. – 255 с.
- 4.34. Верстюк В. Ф. Українська революція: історичне значення та уроки / В. Ф. Верстюк // Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917 – 1921 рр. : Матеріали Всеукр. наук. конф. Кам'янець-Подільський, 6–7 грудня 2007 р. / Ред. кол. Смолій В. А. (співголова), Завальнюк О. М. (співголова), Реєнт О. П. та ін. – Кам'янець-Подільський: Оріюм, 2008. – С. 3–11.
- 4.35. Верстюк В. Ф. Проголошення Української Народної Республіки та політична боротьба за владу в Україні у листопаді–грудні 1917 р. / В. Ф. Верстюк // Проблеми вивчення історії Української революції.

- 1917–1921 рр. / НАН України. Ін-т історії України. –К. : Ін-т історії України, 2007. – Вип. 2. – С. 5–32.
- 4.36. Верстюк В. Ф. Склад і структура Української Центральної Ради / В. Ф. Верстюк // Проблеми вивчення історії Української революції. 1917 – 1921 рр. / НАН України. Ін-т історії України. – К. : Ін-т історії України, 2009. – Вип. 4. – С. 5–30.
- 4.37. Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада: [навчальний посібник] / В. Ф. Верстюк. – К. : Заповіт, 1997. – 344 с.
- 4.38. Верховцева І. Г. Діяльність земств Правобережної України (1911-1920 рр.). : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. Г. Верховцева . –Черкаси, 2004.– 21 с.
- 4.39. Веденєєв Д. В. Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби Української держави. 1917 – 1923 роки / Д. В. Веденєєв, Д. В. Будков. – К. : К. І. С, 2006. – 296 с.
- 4.40. Война и общество в XX веке : в 3 кн. [под ред. В. А. Золотарева, А. О. Чубарьяна]. – М. : Наука, 2008.
- Кн. 1 : Война и общество накануне и в период Первой мировой войны – 2008. – 610 с.
- 4.41. Волков Е. З. Динамика народонаселения за 80 лет / Е. З. Волков. – М.– Л. : Гос. изд-во, 1930. – 272 с.
- 4.42. Волковинський В. М. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни / В. М. Волковинський // УІЖ. – 2004. – № 4. – С. 38–56.
- 4.43. Волконский Владимир Михайлович : [Электронный ресурс] / В. Волконский. – Режим доступа : <http://ru.m.wikipedia.org/wiki/>. – Название с экрана.
- 4.44. Гавриков А. Ф. Города российской провинции в условиях Первой мировой войны: на примере Курской губернии: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – Курск : РГБ, 2007. (Из фондов Рос. госуд. библиотеки). – 307 с. : [Электронный ресурс] / А. Ф. Гавриков. – Режим доступа: <http://diss.rsl.ru/diss/07/0088/070088014.pdf>. – Название с экрана.

- 4.45. Гай-Нижник П. П. Л. М. Жванко. Біженство Першої світової війни: Документи і матеріали (1914 – 1918 рр.). – Х. : ХНАМГ, 2009. – 360 с. / П. П. Гай-Нижник // УІЖ. – 2010. – № 5. – С. 214–218.
- 4.46. Галаган Микола. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.) : Документально-художнє видання / М. Галаган. – [Передмова Т. Осташко, В. Соловійова]. – К.: Темпора, 2005. – 656 с.
- 4.47. Ганелин Р. Ш. От И. Л. Горемыкина к Б. В. Штюрмеру: верховная власть и Совет Министров (сентябрь 1915 – январь 1916 г.) / Р. Ш. Ганелин, М. Ф. Флоринский // Россия и Первая мировая война (материалы междунар. colloquium) : – СПб., 1999. – С. 38–48.
- 4.48. Гатрелл П. Беженцы в России в период Первой мировой войны / П. Гатрелл // Исторические записки: статьи. – М. : Наука, 2004. – Т. 4 (122). – С. 46–72.
- 4.49. Гетрелл П. Беженцы и проблема пола в России во время Первой мировой войны / П. Гетрелл // Россия и Первая мировая война (материалы междунар. colloquium) : – СПб., 1999. – С. 129–146.
- 4.50. Гошуляк І. Проблема територіальної соборності України в період діяльності Центральної Ради (до кінця 1917 р.) / І. Гошуляк // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття: міжнарод. наук.-теорет. конф., 20-21 лист. 2007 р. та наук. дослідж. – К., 2008. – С. 130–212.
- 4.51. Грицак Я. Й. Нарис історії України : формування модерної нації. 19-20 ст. / Я.Й. Грицак. – К. : Генеза, 1996. – С.106.
- 4.52. Гунчак Т. Україна: Перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
- 4.53. Гурко В. И. Война и революция в России. Мемуары командующего Западным фронтом. 1914 – 1917 / В. И. Гурко; [пер. с англ. М. Г. Барышникова]. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 399 с.
- 4.54. Гуммерус Г. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві / Г. Гуммерус; [пер. з фін., коментарі та передмова

- Й. Ремі, В. Пилипенка]. – К. : Видав.-поліграфіч. центр «Київський університет», 2004. – 188 с.
- 4.55. Дацків І. Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів, 1917 – 1923 рр. / І. Б. Дацків. – Тернопіль : Астон, 2009. – 519 с.
- 4.56. Дацків І. Дипломатичні орієнтири Української Центральної Ради на Антанту: досягнення і втрати / І. Дацків // Київська старовина. – 2008. – № 6. – С. 38–48.
- 4.57. Дейвіс Норман. Європа: Історія / Н. Дейвіс; [пер. з англ. П. Таращук]. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – 1463 с.
- 4.58. Джумига Є. Ю. Умови життя дітей в Одесі під час Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.): соціально-економічний аспект / Є. Ю. Джумига // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2003. – Вип. XIX. – С. 369–379.
- 4.59. Довбня В. А. Органи внутрішніх справ УНР часів Української Центральної Ради: організаційно-правові засади діяльності / В. А. Довбня, Є. С. Дурнов, О. М. Калюк. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2008. – 144 с.
- 4.60. Довідник з історії України / упоряд. та наук. ред. І.З. Підкова; ред. І.З. Підкова, Р. М. Шуст; Інститут історичних досліджень Львів. нац. ун-ту ім. Івана Франка. – [2. вид., доопрац. і доп.]. – К. : Генеза, 2001. – 1136 с.
- 4.61. Донік О. М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2005. – Вип. IX. – С. 61–86.
- 4.62. Донік О. М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914 – 1918 рр.) / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – Вип. IV. – С. 155–182.
- 4.63. Дорник Вольфрам. Політика Австро-Угорщини щодо України в роки Першої світової війни / В. Дорник // Перша світова війна та проблеми

- державотворення в Центральній та Східній Європі (до 90-річчя закінчення Першої світової війни) : матеріали міжнарод. наук. конф., 29-30 жовт. 2008 р. – Чернівці, 2009. – С. 6–22.
- 4.64. Дорошенко Д. І. Мої спогади про недавнє минуле (1914 – 1920 роки): Науково-популярне видання / Д. І. Дорошенко. – К. : Темпора, 2007. – 632 с.
- 4.65. Дорошенко Дмитро Іванович: [Електронний ресурс] / Д. І. Дорошенко. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki>. – Назва з екрану.
- 4.66. Драма российской истории: большевики и революция / О. В. Волобуев, [и др.]; под общ. ред. А. Н. Яковлева. – М.: Новый хронограф, 2002. – 449 с.
- 4.67. Думова Н. Г. Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции / Н. Г. Думова. – М. : Наука, 1988. – 248 с.
- 4.68. Дякин В. С. Русская буржуазия и царизм в годы Первой мировой войны (1914 – 1918 гг.). / В. С. Дякин. – Л. : Наука, Ленинградское отд-ние, 1967. – 364 с.
- 4.69. Емец В. А. Очерки внешней политики России в период Первой мировой войны / В. А. Емец. – М. : Наука, 1977. – 367 с.
- 4.70. Еремин И. А. Алтай в годы Первой мировой войны (1914 – 1918 гг.) / И. А. Еремин, Т. А. Кижаева. // История Алтайского края. XVIII – XX вв.: Науч. и документ. Материалы / Редкол. Т. К. Щеглова (отв. ред.), А. В. Котнев. – Барнаул : Изд-во БГПУ, 2004. – С. 225–237.
- 4.71. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России: учеб. пособ. [для студ. выс. учеб. завед.] / М. П. Ерошкин. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Высшая школа, 1983. – 352 с.
- 4.72. Жванко Л. Ad fontes. Зовнішнє відомство Української Народної Республіки та врегулювання проблеми біженців Першої світової війни / Л. Жванко // Зовнішні справи. – 2009. – №. 8–9. – С. 53–56.

- 4.73. Жванко Л. Piskorski Jan M. Wygnańcy. Przesiedlenia i uchodźcy w dwudziestowiecznej Europie. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 2010. – 339 s. / Л. Жванко // Схід – Захід. Історико-культурологічний збірник. Проблеми історичної урбаністики. – Х. : ТОВ «НТМТ», 2011. – Вип. 15. – С. 321–330.
- 4.74. Жванко Л. М. Біженство Великої війни 1914 – 1918 рр. в часи Української Центральної Ради: документальні свідчення / Л. М. Жванко // Історичний журнал. – 2009. – № 4
- 4.75. Жванко Л. Біженство Першої світової війни: історіографія проблеми чи проблеми історіографії / Л. Жванко // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2008. Вип. 18. – С. 380 – 392.
- 4.76. Жванко Л. Біженці Першої світової війни на Полтавщині (1915 – 1916 роках) / Л. Жванко // П'ята Полтавська наук. конф. з істор. краєзнавства: матеріали доп. і повідом., 3 – 4 груд. 2003 р. – Полтава, 2003. – С. 113–118.
- 4.77. Жванко Л. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914 – 1918 рр.) / Л. Жванко. – Х. : Віровець А. П. «Апостроф», 2012. – 568 с.
- 4.78. Жванко Л. Деякі аспекти дослідження проблеми біженства Першої світової війни на початку Української революції / Л. Жванко // Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. НАН України: зб. наук. пр. – К., 2009. – Вип. 43. – С. 56–66.
- 4.79. Жванко Л. Джерело до історії політики Української Центральної Ради щодо біженців Першої світової війни / Л. Жванко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр. – К., 2007. – Вип. 2. – С. 94–102.
- 4.80. Жванко Л. Джерело з історії вивчення проблеми біженства Першої світової війни в Російській імперії («Керівні положення по влаштуванню біженців») / Л. Жванко // Київська старовина. – 2006. – № 6. – С. 113–123.

- 4.81. Жванко Л. До проблеми задоволення релігійних потреб біженців католиків у Російській імперії (1914 – 1918 рр.) / Л. Жванко // *Studia Polonijne*. – Lublin : Towarzystwo naukowe KUL Katolicki uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, 2009. – Том 30. – С. 137–147.
- 4.82. Жванко Л. До проблеми репатріації іноземних біженців з територій колишньої Російської імперії (1918 – 1925 рр.) / Л. Жванко // *Київська старовина*. – 2011. – № 2. – С. 81 – 97
- 4.83. Жванко Л. Допомога духовенства Полтавщини біженцям Першої світової війни / Л. Жванко // *Історія релігій в Україні: праці XIII-ї міжнарод. наук. конф. 20 – 22 трав. 2003 р.* – Кн. I. – [Ред. кол. В. Гаюк, Я. Дашкевич, Л. Моравська]. – Львів : Логос, 2003. – С. 233–238.
- 4.84. Жванко Л. Іноземні біженці Першої світової війни в Україні / Л. Жванко // *Київська старовина*. – 2005. – № 3. – С. 77–93.
- 4.85. Жванко Л. М. Генеза нормативно-правової бази біженства у роки Першої світової війни : український вимір / Л. М. Жванко // *Науковий вісник Ужгородського університету*. – Ужгород, 2009. – Вип. 23. – С. 5–17. (Серія: Історія)
- 4.86. Жванко Л. М. Духовенство Харківщини та організація допомоги біженцям // *Історія релігій в Україні: наук. щорічник*. – В 2-х кн. – Кн. 1. – Львів : Логос, 2005. – С. 243–249.
- 4.87. Жванко Л. М. З історії перебування біженців Першої світової війни в Катеринославській губ. (1915 р.) / Л. М. Жванко // *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр.* / [Ред. кол. : С. І. Світленко (відп. ред.) та ін.]. – Дніпропетровськ, 2006. – Вип. 4. – С. 218–224.
- 4.88. Жванко Л. М. Проблема переміщених осіб Великої війни: прибуття німців-колоністів до Харкова (січень – березень 1915 р.) / Л. М. Жванко // *Вопросы германской истории: сб. науч. тр.* / [отв. ред. С. И. Бобылева]. – Днепропетровск, 2007. – С. 149–155.

- 4.89. Жванко Л. М. Роль духовенства у проведенні благодійних зборів на користь біженців Першої світової війни / Л. М. Жванко // Історія релігій в Україні: наук. щорічник. – В 2-х кн. – Кн. 1. – Львів : Логос, 2005. – С. 262–269.
- 4.90. Жванко Л. М. Румунські біженці Першої світової війни на Полтавщині / Л. М. Жванко // Архіви і документальна спадщина Полтави: минуле, сучасне, перспективи. 1903 – 2003: наук.-практич. конф. / редкол. Г. П. Білоус [та ін.]. – Полтава, 2003. – С. 208–215.
- 4.91. Жванко Л. М. Харківська губернія у роки Першої світової війни: становлення системи органів допомоги біженцям / Л. М. Жванко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. зб. ст. / відп. ред. П. Т. Тронько [та ін.]. – К., 2006. – Вип. 33. – С. 341–361.
- 4.92. Жванко Л. Н. Проблема оказания духовно-религиозной помощи беженцам Первой мировой войны (на примере украинских губерний) / Л. Н. Жванко, А. А. Нестуля // Первая мировая война. Взгляд спустя столетие: материалы междунар. науч.-практич. конф. «Первая мировая война и современный мир», 26 - 27 мая 2010 г. – М., 2011. – С. 314–328.
- 4.93. Жванко Л. Перша світова війна і проблеми польських біженців в Україні (1914 – 1918 рр.) / Л. Жванко // Res Historica. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2010. – Том 30. – S. 79–108.
- 4.94. Жванко Л. Підготовка до реевакуації біженців «Великої війни» за гетьманства П. Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.) / Л. Жванко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : зб. статей / відп. ред. П. Т. Тронько [та ін.]. – К., 2005. – Вип. 29 : Зразок вірного служіння Батьківщині... : збірник наук. праць на пошану П. Т. Тронька. – С. 306 – 317.
- 4.95. Жванко Л. Польські біженці Першої світової війни в Харкові / Л. Жванко // Формування історичної пам'яті: Польща і Україна: матеріали міжнарод. наук.-практ. конф., 12 трав. 2007 р. – Х., 2008. – С. 18–33.

- 4.96. Жванко Л. Правове регулювання соціального захисту біженців Першої світової війни в Російській імперії. (1914 – 1915 pp.) / Л. Жванко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2008. – Вип. XIV. – С. 233–246.
- 4.97. Жванко Л. Проблеми реєвакації польських біженців за доби Української Народної Республіки та Гетьманату Павла Скоропадського (1917 – 1918 pp) / Л. Жванко // Polska dyplomacja na Wschodzie w XX początkach XXI wieku. Praca zbiorowa pod redakcją H. Strońskiego i G. Seroczyńskiego. – Olsztyn – Charków, 2010. – S. 51–68.
- 4.98. Жванко Л. Рецензія на монографію Korzeniowski M., Mańdzik M., Tarasiuk D. Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej. – Lublin: Wydawnictwo uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007. – 238 s. / Л. Жванко // УІЖ. – 2008. – № 3. – С. 223–227.
- 4.99. Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.) / Л. Жванко. – Х.: Прапор, 2007. – 224 с.
- 4.100. Жванко Л. Становлення системи органів допомоги біженцям на українських землях (1914 – 1915 pp.) / Л. Жванко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. зб. ст. / відп. ред. П. Т. Тронько [та ін.]. – К., 2004. – Вип. 27. – С. 364–375.
- 4.101. Жванко Л. Українська Центральна Рада і біженці Першої світової війни / Л. Жванко // Київська старовина. – 2009. – № 4. – С. 46–64.
- 4.102. Жванко Л. М. Діяльність Харківського губерньського відділення Тетянинського комітету / Л. М. Жванко // Історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 104–109.
- 4.103. Жур М. Організація і діяльність польських товариств в Харкові наприкінці XIX – початку XX ст. / М. Жур, О. Ніколаєнко // Польська діаспора у Харкові: історія та сучасність: матеріали наук. конф., 24 квіт. 2004 р. – Х., 2004. – С. 21–30.

- 4.104. Заброварний Б. Й. Українське село в роки першої світової війни / Б. Й. Заброварний, О. Г. Михайлюк. – Луцьк : Надстир'я, 2002. – 148 с.
- 4.105. Завальнюк О. М. Подільські містечка в добу Української революції 1917-1920 рр. / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2005. – 320 с.
- 4.106. Загребельна Н. Велика війна: українство і благодійність (1914 – 1917 рр.) / Н. Загребельна, І. Коляда. – К. : Ін-т історії України НАН України, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2006. – 193 с.
- 4.107. Загребельна Н. І. Громадські гуманітарні організації в Україні у роки Першої світової війни : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Загребельна Ніна Іванівна. – К., 2004. – 244 с.
- 4.108. Загребельна Н. І. Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування / Н. І. Загребельна // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2003. – Вип. VI. – С. 255–269.
- 4.109. Загребельна Н. І. Роль Комітету Її Імператорської високості великої княжни Тетяни Миколаївни в організації надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій у роки Першої світової війни / Н. І. Загребельна // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2005. – Вип. IX. – С. 87–91.
- 4.110. Загряцков М. Д. Всероссийский Земский Союз. (Общие принципы организации и юридическая природа) / М. Д. Загряцков. – Пг. : «Земское дело», 1915. – 30 с.
- 4.111. Зайончковский А. М. Первая мировая война / А. М. Зайончковский. – СПб. : ООО «Издательство «Полигон», 2002. – 878 с.
- 4.112. Захарова О. А. Всероссийский земский союз и проблема беженцев в условиях политического кризиса лета – осени 1915 года / О. А. Захарова // Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: IV междунар. науч. конф., 8 дек. 2006 г.: сб. науч. тр.: в 2 т. – Белгород, 2007. – Т. 2. – С. 111–119.

- 4.113. Захарова О. О. Князь Георгій Львов та його діяльність на чолі Всеросійського Земського Союзу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 « Всесвітня історія » / О. О. Захарова. – Чернігів, 2007. – 20 с.
- 4.114. Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2002. – 752 с.
- 4.115. Зигель И. А. Новгородской губернской администрации и органов местного самоуправления в годы Первой Мировой войны : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Зигель Ирина Анатольевна. – Великий Новгород, 2003. – 206 с. [Электронный ресурс] / И. А. Зигель. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/deyatelnost-novgorodskoi-gubernskoi-administratsii-i-organov-mestnogo-samoupravleniya-v-gody#ixzz2AZWj2ZH8>. – Название с экрана.
- 4.116. Зінченко О. Законодавча діяльність Державної Ради Російської імперії (1906 – 1917 рр.) / О. Зінченко. – Х. : НТМН, 2010. – 178 с.
- 4.117. Златина М. А. Проблема еврейского беженства в России в период Первой мировой войны (июль 1914 – зима 1915/1916 гг.) : автореф. дис. на стоиск. науч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02. «Отечественная история» / М. А. Златина. – СПб., 2010. – 25 с.
- 4.118. Из истории смоленской ветви рода Энгельгардтов : [Электронный ресурс] / Из истории... – Режим доступа : http://spbgds.ru/journal_unr/journal_unr_117%5B1%5D.pdf. – Название с экрана.
- 4.119. Ильин А. В. Об Особом совещании по устройству беженцев (1915 – февраль 1917 г.). / А. В. Ильин // Известия высших учебных заведений. – 1991. – № 5. – С. 49–55. (Серия : правоведение).
- 4.120. История первой мировой войны, 1914 – 1918 : в 2 т. [под ред. И. И. Ростунова]. – М. : Наука, 1975.
Т. 2. – 607 с.

- 4.121. Історія міста Харкова ХХ століття / О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов та ін.. – Х. : Фоліо, «Золоті сторінки», 2004. – 686 с.
- 4.122. Історія України: нове бачення: [навч. посіб.] / Під ред. В. А. Смолія. – К. : Видавничий Дім «Альтернативи», 2000. – 462 с.
- 4.123. Історія українського селянства: нариси: в 2 т. / відп. ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т історії України. – К. : Наукова думка, 2006.
Т.1 / О. В. Андрощук [та ін.]. – [Б.м.] : [б.в.], 2006. – 631 с.
- 4.124. Капелюшний В. П. Здобута і втрачена незалежність: Історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917 – 1921 рр.) / В. П. Капелюшний. – К.: Олан, 2003. – с.
- 4.125. Качмала В. Проблема біженців на Лівобережній Україні під час Першої світової війни / В. Качмала // Київська старовина. – 2011. – № 4. – С. 97–107.
- 4.126. Кирьянов Ю. И. Рабочие Юга России. 1914 – февраль 1917 г. / Ю. И. Кирьянов. – М. : Наука, 1971. – 307 с.
- 4.127. Китанина Т. М. Война, хлеб и революция. (Продовольственный вопрос в России. 1914 – октябрь 1917 г.) / Т. М. Китанина. – Ленинград : Из-во «Наука». Ленинградское отделение, 1985. – 384 с.
- 4.128. Кищенко М. С. Беженцы Первой мировой войны в Ярославской губернии / М. С. Кищенко // Ярославский педагогический вестник. – 2010. – № 2. – С. 61–65.
- 4.129. Кіднер Герман. Всесвітня історія: dtv-Atlas: Довідник. / Г. Кіднер, В. Хільгеман, М. Гердт. наук. ред. пер. А. Г. Слюсаренко, О. Ф. Іванов. – К. : Знання-Прес, 2001. – 631 с.
- 4.130. Кліщинський П. В. Примусова евакуація населення й майна з прифронтових зон губерній Правобережної України у червні – жовтні 1915 р. / П. В. Кліщинський // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2009. – Вип. ХVІ. – С. 151–158.
- 4.131. Книга о войне. Бесплатное приложение к газете «Современное слово». – Пг.: [Б. и.], 1915. – 124 с

- 4.132.Ковалевська О. О. Діяльність Миколи Біляшівського у роки Першої світової війни / О. О. Ковалевська // УІЖ. – 2008. – № 2. – С. 119–128.
- 4.133.Ковальчук М. Невідома війна 1919 р. : українсько-білогвардійське збройне протистояння: наукова монографія / М. Ковальчук. – К. : Темпора, 2006. – 576 с.
- 4.134.Ковальчук М. Перша світова війна і Українська Держава Гетьмана Павла Скоропадського 1918 р. / М. Ковальчук // Київська старовина. – 2008. – № 2. – С. 30–61.
- 4.135.Козенко Б. Д. Отечественная историография Первой мировой войны / Б. Д. Козенко // Новая и новейшая история. – 2001. – №3. – С. 3–27.
- 4.136.Козинець І. Ю. Державотворчі процеси на Волині в добу гетьманату П. Скоропадського : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Козинець Ірина Юріївна. – К., 2009. – 248 с.
- 4.137.Колосова О.О. Питання аксіології соціальної політики Гетьманату 1918 р. у контексті дослідження її правового забезпечення / О. О. Колосова // Вісник Черкаського ун-ту. – Черкаси, 2008. – Вип. 133–134. – С. 109–114. (Серія історичні науки).
- 4.138.Комарніцький О. Б. Містечка Волині та Київщини у добу Української революції 1917 – 1920 рр. / О. Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. – 311 с.
- 4.139.Коментарі Генерального секретаря ООН Пан Гі-Муна до Нансенівської лекції, присвяченої Всесвітньому дню біженців : [Електронний ресурс] / Коментарі. – Режим доступу : http://www.unhcr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=112:vsesvitnij-denbzhenciv&catid=14:novostiuk&Itemid=167&lang=uk. – Назва з екрану.
- 4.140.Кони Анатолий Федорович : [Электронный ресурс] / А. Ф. Кони. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki>. – Название с экрана.
- 4.141.Копиленко О. Л. Держава і право України 1917 - 1920 рр.: [навч. посіб.] / О. Л. Копиленко, М. Л. Копиленко. – К.: Либідь, 1997. – 208 с.

- 4.142.Короливский С. М. Победа советской власти на Украине / С. М. Короливский, М. А. Рубач. – М. : Наука, 1967. – 580 с.
- 4.143.Кочергін І. О. Земське самоврядування на Катеринославщині (персонологічний вимір): монографія / І. О. Кочергін. – Дніпропетровськ : Герда, 2011. – 216 с.
- 4.144.Кравченко О. Б. Благодійна діяльність Православної церкви в Харківській єпархії (1799-1917 рр.): дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Кравченко Олена Валентинівна– Харків, 2003. – 289 с.
- 4.145.Красковський Іван Гнатович : [Електронний ресурс] / І. Красковський. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/> – Назва з екрану.
- 4.146.Краткий очерк деятельности Харьковского земства и Земского Союза по оказанию помощи беженцам (1915 – 1917 гг.). – Х. : Тип. Б. Бенгиса, 1918. – 39 с.
- 4.147.Кудлай О. Діяльність Народного міністерства внутрішніх справ / О. Кудлай // УІЖ. – 2005. – № 2. – С. 90–104.
- 4.148.Кудлай О. Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917 – квітень 1918 рр.) / О. Кудлай. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2008. – 110 с.
- 4.149.Кульчицький С. Вплив війн і революцій ХХ ст. на історичну долю України / С. Кульчицький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – К., 2007. – Вип. 17. – С. 402–486.
- 4.150.Кульчицький С. В. Російська революція 1917 року: новий погляд / С. Кульчицький ; НАН України, Ін-т історії. – К., 2003. – 77 с.
- 4.151.Кульчицький С. Українська держава часів гетьманщини / С. Кульчицький // Укр. іст. журнал. – 1992. – № 7–8. – С. 60–79.
- 4.152.Кураєв О. О. Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світової війні : український напрямок / О. О. Кураєв. – К. : [Б. в.], 2009. – 456 с.

- 4.153. Курлов П. Г. Гибель императорской России / П. Г. Курлов. – М. : Современник, 1992. – 255 с.
- 4.154. Курцев А. Н. Беженство / А. Н. Курцев // Россия и Первая мировая война (материалы междунар. коллоквиума) : – СПб., 1999. – С. 129–146.
- 4.155. Курцев А. Н. Беженцы Первой мировой войны в России (1914–1917) / А. Н. Курцев // Вопросы истории. – 1999. – № 8. – С. 98–114.
- 4.156. Курцев А. Н. Количество беженцев в российских регионах на 1916–1917 гг. / А. Н. Курцев // Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: сб. науч. тр. IV Междунар. науч. конф., 8 дек. 2006 г. : в 2 т. Т. 2. – Белгород, 2007. – С. 127–135.
- 4.157. Кучера І. В. Добровільна і примусова міграції населення Східної Галичини в роки Першої світової війни : [Електронний ресурс] / І. В. Кучера. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2009_19/Gileya_19/I2.pdf. – Назва з екрану.
- 4.158. Кучера І. В. Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914 - 1917 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Всесвітня історія» / І. В. Кучера. – Чернівці, 2005. – 20 с.
- 4.159. Кучерук О. Київ 1917 – 1919. Адреси. Події. Люди / О. Кучерук. – К. : Темпора, 2008. – 156 с.
- 4.160. Лазанська Т. І. Німці-виселенці в українських губерніях у роки Першої світової війни / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – Вип. IV. – С. 186–240.
- 4.161. Лазанська Т. І. Становище біженців в роки першої світової війни / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2009. – Вип. XVI. – С. 196–240.
- 4.162. Лахарева Н. В. Судьба беженцев Первой мировой войны в Советской России: 1918 - 1925 гг. (На примере Курской губ.) : автореф. дис. на

- стоиск. науч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02. «Отечественная история» / Н. В. Лахарева. – Курск, 1999. – 28 с.
- 4.163.Лихачова Т. М. Культурно-просвітницька робота серед біженців-поляків з Королівства Польського в роки Першої світової війни / Т. М. Лихачова // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії: зб. наук. пр. – Х., 2007. – Вип. 10. – С. 86–94.
- 4.164.Лихачова Т. М. Польські біженці в Росії (серпень 1914 р. – листопад 1917 р.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Лихачова Тетяна Миколаївна. – Х., 2010. – 220 с.
- 4.165.Лихачова Т. Польські організації допомоги жертвам війни в системі державної та суспільної опіки над біженцями на Сході (1914 – 1921 рр.) / Т. Лихачова // Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku. Praca zbiorowa pod redakcją H. Strońskiego i G. Seroczyńskiego. – Olsztyn – Charków, 2010. – S. 33–51.
- 4.166.Лихолат А. В. Здійснення Ленінської національної політики на Україні / А. В. Лихолат. – К. : Наукова думка, 1967. – 300 с.
- 4.167.Лихолат А. В. Розгром націоналістичної контрреволюції в Україні (1917 – 1922 рр.) / А. В. Лихолат. – К.: Держполітвидав, 1955. – 662 с.
- 4.168.Лоський Кость (Костянтин) Володимирович : [Електронний ресурс] / К. Лоський. – Режим доступу : http://histsans.com/?termin=Losky_K_V. – Назва з екрану.
- 4.169.Лубны-Герцык Л. И. Движение населения на территории СССР за время мировой войны и революции / Л. И. Лубны-Герцык. – М. : Плановое хоз-во, 1926. – 124 с.
- 4.170.Лупандін О. І. Політика радянського уряду Росії щодо України в 1918 р.. / О. І. Лупандін // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр. – К., 2007. – Вип. 2. – С. 143–157.
- 4.171.Лупандін О. І. Українсько-російські мирні переговори 1918 р./ О. І. Лупандін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. – 42 с. (Історичні зошити).

- 4.172. Львов Георгий Евгенович : [Электронный ресурс] / Г. Львов. – Режим доступа : [http://www. hrono.info/biograf/bio_1/lvov_ge.php](http://www.hrono.info/biograf/bio_1/lvov_ge.php). – Название с экрана.
- 4.173. Людендорф Э. Мои воспоминания о войне. Первая мировая война в записках германского полководца. 1914 – 1918 / Э. Людендорф. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2007. – 351 с.
- 4.174. Максимов Е. К. Саратовское Поволжье в годы Первой мировой войны: [учеб. пособ. к курсу «История Саратовского Поволжья»] / Е. К. Максимов, В. П. Тотфалушин. – Саратов: Научная книга, 2007. – 124 с.
- 4.175. Матвеева Н. Л. Благотворительность и императорская семья в годы Первой мировой войны / Н. Л. Матвеева. – М. : Московский гос. открытый ун-т, 2004. – 189 с.
- 4.176. Матяш І. Ad fondes / І. Матяш // Зовнішні справи. – 2008. – № 3. – С. 56–59.
- 4.177. Микола Стражеско : [Электронный ресурс] / М. Стражеско. – Режим доступа : [http://www. ukrainians-world.org. ua/ukr/ peoples /77cf6f12ab5046f3/](http://www.ukrainians-world.org.ua/ukr/peoples/77cf6f12ab5046f3/) – Назва з екрану.
- 4.178. Михутина И. Украинский Брестский мир / И. Михутина. – М.: Издательство «Европа», 2007. – 288 с.
- 4.179. Нагаєвський І. Історія Української Держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К. : Український письменник, 1994. – 414 с.
- 4.180. Нам И. В. Национальные организации помощи беженцам и их деятельность в Томской губернии в годы Первой мировой войны (1914 – 1918 гг.) / И. В. Нам // Судьба регионального центра в России (к 400-летию г. Томска) : Труды Томского госуд. ун-та. – Томск, 2005. – Т. 267. – С. 115–119. (Сер. Историческая).
- 4.181. Наумов С. Окупація України 1918 року: Історичний контекст – стан дослідження – економічні та соціальні наслідки (Матеріали наукової конференції) / Упор. Вольфрам Дорнік, Стефан Карнер; перекл. з нім.

- мови Миколи Кушніра. – Чернівці : Зелена Буковина, 2009. – 205 с. / С. Наумов. // Україна модерна. – 2010. – № 6 (17). – С. 302–309.
- 4.182.Нахтигаль Р. Донские немцы: 1830 – 1930 / Р. Нахтигаль. – Аугсбург: Изд-во Waldemar Weber Verlag, 2007. – 240 с.
- 4.183.Нахтігаль Р. Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни / Р. Нахтигаль // УІЖ. – 2010. – № 2. – С. 103–116.
- 4.184.Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект / М. І. Панчук [та ін.] / голов. ред. І.Ф. Курас. – К., 2000. – 358 с.
- 4.185.Нейдгарт Алексей Борисович : [Электронный ресурс] / А. Нейдгарт. – Режим доступа : [http:// www.hrono.ru/biograf/bio_n/neygard_ab.html](http://www.hrono.ru/biograf/bio_n/neygard_ab.html). – Название с экрана.
- 4.186.Нейдгарт Алексей Борисович : [Электронный ресурс] / А. Нейдгарт. – Режим доступа : <http://drevoinfo.ru/articles/4259.html>. – Название с экрана.
- 4.187.Нелипович С. Г. Депортации в России 1914 – 1918 гг. / С. Г. Нелипович // Военно-исторический журнал. – 1997. – № 1. – С. 42–53.
- 4.188.Нелипович С. Г. Население оккупированных территорий рассматривалось как резерв противника / С. Г. Нелипович // Военно-исторический журнал. – 2000. – № 2. – С. 60–69.
- 4.189.Немова В. В. Организация благотворительной помощи на Дону в годы Первой мировой войны. – Автореф... дисс. канд. ист. наук: 07.00.02. – Отечественная история. – Ростов-на-Дону : Южный федеральный ун-т, 2009: [Электронный ресурс] / В. В. Немова. – Режим доступа : <http://rudocs.exdat.com/docs/index-173912.html>. – Название с экрана.
- 4.190.Несвіцький О. О. Полтава у дні революції та в період смути 1917 – 1922 рр. Щоденник / О. О. Несвіцький – Полтава : Крайове об'єднання «Просвіта», 1995. – 278 с.
- 4.191.Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941 рр. : в 2 ч. / О. Нестуля. – К. : НАН України, Ін-т історії України, 1995.
Ч. 1: 1917 р. – середина 20-х років. – [Б. м.]: [б. в.], 1995. – 280 с.

- 4.192. Николаев Г. А. Организация помощи семьям солдат и беженцев в годы Первой мировой войны. 1914–февраль 1916 гг. (По материалам Чувашии) / Г. А. Николев // Проблемы истории сельского хозяйства и крестьянства Чувашии. – Чебоксары : [Б. и.], 1987. – С. 5–16.
- 4.193. Ніколаєнко О. О. Участь поляків у громадському житті Північного Причорномор'я наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. : [Електронний ресурс] / О. О. Ніколаєнко. – С. 28 – 32. Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/lans/2010_5/5-4.pdf. – Назва з екрану.
- 4.194. Новейшая история России. 1914 – 2002: [учеб. пособ.] / Под ред. М. В. Ходякова. – М.: Юрайт-Издат, 2004. – 525 с.
- 4.195. Нові перспективи історіописання / За ред. Пітера Берка. – К. : Ніка-Центр, 2004. – 392 с.
- 4.196. Окупація України 1918 року: Історичний контекст – стан дослідження – економічні та соціальні наслідки (Матеріали наукової конференції) / Упор. Вольфрам Дорнік, Стефан Карнер; перекл. з нім. мови Миколи Кушніра. – Чернівці : Зелена Буковина, 2009. – 205 с.
- 4.197. Ореховський В. О. Діяльність Російського товариства Червоного Хреста у роки Першої світової війни (1914 – 1917 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Ореховський Вадим Олегович. – Чернівці, 1997. – 247 с.
- 4.198. Осінчук Р. Державна організація охорони здоров'я в УНР (з приводу 50-ліття Української революції) : [Електронний ресурс] / Р. Осінчук. – Режим доступу : <http://www.ult.lviv.ua/index.php?newsid=474>. – Назва з екрану.
- 4.199. Особое совещание : [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki>. – Название с экрана.
- 4.200. Осташко Т. Пріоритети соціально-економічної політики Гетьманату Павла Скоропадського / Т. Осташко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років: зб. наук. ст. / голов. ред. Р. Я. Пиріг. – К., 2010. – Вип. 5. – С. 145–176.

- 4.201. Очерк деятельности Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны для оказания временной помощи пострадавшим от военных бедствий, со дня основания по 1 января 1916 г. – Пг. : Госуд. тип., 1915. – 26 с.
- 4.202. Очерк деятельности Комитета Юго-Западного фронта за 1915 г. – К. : Тип. А. И. Гросмана, 1916. – 25 с.
- 4.203. Пазюра Н. До біографії Миколи Стороженка : Київська перша гімназія та соціокультурне оточення (1909 – 1919) : [Електронний ресурс] / Н. Пазюра. – Режим доступу : [http:// histans. com/JournALL/graf/17/8.pdf](http://histans.com/JournALL/graf/17/8.pdf). – Назва з екрану.
- 4.204. Панько О. Питання державного кордону в білорусько-українських переговорах 1918 р. / О. Панько // Проблеми слов'янознавства. – 2002. – Вип. 52. – С. 65–72
- 4.205. Пархоменко В. А. Громадське життя Миколаєва в роки Першої світової війни (1914 – 1918). – С. 106–109 : [Електронний ресурс] / В. А. Пархоменко. – Режим доступу : [www.nbu.gov. ua/ portal/Soc_Gum /Npchdu /History /2004.../19 – 20.pdf](http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npchdu/History/2004.../19-20.pdf). – Назва з екрану.
- 4.206. Пархоменко В. А. Перша світова війна у вітчизняній дореволюційній та радянській історіографії (1914 – 1945 рр.): загальний нарис / В. А. Пархоменко // Науковий вісник Миколаївського державного ун-ту імені В. О. Сухомлинського : Зб. наук. пр. – Миколаїв, 2009. – Вип. 27 : Істор. науки. – С. 165–172.
- 4.207. Пахоменков Ю. Г. Радянська історіографія про суспільно-політичні процеси в Україні в 1917 – на початку 1918 рр. / Ю. Г. Пархоменков // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 2. – С. 70–74.
- 4.208. Первая мировая война. Пролог XX века / отв. ред. В. Л. Мальков. – М., 1998. – 693 с.
- 4.209. Передмова // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. – К., 2002. – Вип. IV. – С. 3–4.

- 4.210.Петровська Ю. Особливості гуманітарної діяльності земств Чернігівської губернії на початку Першої світової війни за матеріалами «Черниговской земской недели» : [Електронний ресурс] / Ю. Петровська. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/ist/2008_52/Petrovska.pdf. – Назва з екрану.
- 4.211.Пиріг Р. Гетьманат Павла Скоропадського і російський монархічний рух в Україні (квітень – грудень 1918 р.) / Р. Пиріг // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років: зб. наук. ст. / Голов. ред. Р. Я. Пиріг. – К., 2010. – Вип. 5. – С. 177–206.
- 4.212.Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси / Р. Пиріг / НАН України. Ін-т історії України. – К. : Ін-т історії України, 2011. – 336 с.
- 4.213.Пиріг Р. Я. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією / Р. Я. Пиріг / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2008. – 209 с.
- 4.214.Підлісний Д. В. Формування системи місцевих органів державної адміністрації та самоврядування Харківської губернії за часів гетьманату П. Скоропадського (квітень – грудень 1918 року) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Підлісний Дмитро Вадимович. – Х., 2009. – 254 с.
- 4.215.Поліщук Т. Доля Михайла Старицького та його нащадків / Т. Поліщук // День. – 2002. – 5 вересня.
- 4.216.Полнер Т. И. Жизненный путь князя Георгия Евгеньевича Львова: Личность. Взгляды. Условия деятельности / [вступ. ст. Ю. А. Трубникова] / Т. И. Полнер. – М. : Русский путь, 2001. – 464 с.
- 4.217.Полтавщина: Енциклопедичний довідник. / За ред. А. В. Кудрицького. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1992. – 1022 с.
- 4.218.Полуаршинов А. В. Помощь общественных организаций и населения Западной Сибири фронту и пострадавшим от войны: Июль 1914-февраль 1917 гг.: дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Полуаршинов

- Александр Владимирович. – Омск, 2005. – 177 с.
<http://www.dslib.net/istoria-otechestva/mobilizacija-ljudskih-i-materialnyh-resursov-v-vjatskoj-gubernii-v-gody-pervoj.html>.
- 4.219. Поляков Ю. А. Советская страна после окончания гражданской войны: территория и население / Ю. А. Поляков. – М. : Наука, 1986. – 272 с.
- 4.220. Полян П. Вся Россия ходуном: беженцы Первой мировой войны и конец империи. Gatrell P. A Whole Empire Walking. Refugees in Russia during World War I. – Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, 1999. – 318 p. : [Electronic resource] / П. Полян. – Access mode : <http://magazines.russ.ru/nz/2002/5/rec.html>. – Name from a screen.
- 4.221. Попик С. Д. Українці в Австрії 1914 – 1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни / С. Д. Попик. – К., Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 236 с.
- 4.222. Поршнева О. С. Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны / О. С. Поршнева. – М. : РОССПЕН, 2004. – 368 с.
- 4.223. Послання Генерального Секретаря ООН з нагоди Всесвітнього дня біженців 20 червня 2011 р. : [Електронний ресурс] / Послання. – Режим доступу : http://www.Unhcr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=112:vsesvitnij-den-bizhen-civ&catid=14:novostiuk&Itemid=167&lang=uk. – Назва з екрану.
- 4.224. Пятницька В. В. Професор Сергій Феофанович Веселовський – один з організаторів сільськогосподарської науки в Україні : [Електронний ресурс] / В. В. Пятницька. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2007-3/07_rvvsnu.pdf. – Назва з екрану.
- 4.225. Рафаловський Є. П. Продовольча політика урядів Української держави : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Рафаловський Євген Павлович. – К., 2007. – 198 с.

- 4.226. Рафаловський Є. П. Продовольча політика урядів Української держави: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Є. П. Рафаловський. – К., 2007. – 21 с.
- 4.227. Рахно О. Чернігівське губернське земство у 1914 – 1919 рр. : [Електронний ресурс] / О. Рахно. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/ist/2011_87/Rakhno.pdf. – Назва з екрану.
- 4.228. Реєнт О. П. Павло Скоропадський / О. П. Реєнт. – К. : Альтернативи, 2003. – 303 с. (Особистість і доба)
- 4.229. Реєнт О. П. Україна в імперську добу ХІХ – поч. ХХ ст. / О. Реєнт. – К. : Генеза, 2003. – 340 с.
- 4.230. Реєнт О. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз / О. Реєнт, Б. Янишин // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 3–37.
- 4.231. Реєнт О. Україна у Великій війні 1914 – 1918 рр.: Основні дослідницькі напрями в сучасній українській історіографії / О. Реєнт, Б. Янишин // Історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 45–60.
- 4.232. Реєнт О. Україна у Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти / О. Реєнт // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр. / Відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2007. – Вип. 16. Ч. 1 : На пошану д-ра іст. наук, проф. С. В. Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наук. пр. – С. 88–103.
- 4.233. Реєнт О. П. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. Вип. VII. – С. 5–47.
- 4.234. Реєнт О. П. Перша світова війна і Україна / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – К. : Генеза, 2003. – 474 с.

- 4.235.Реєнт О. П. Перша світова війна: історико-теоретичні аспекти вивчення проблеми / О. П. Реєнт // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. Вип. IV. – С. 5–11.
- 4.236.Реєнт О. П. Робітники України в 1917 – 1920 рр. Соціально-політичні та економічні зміни: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. П. Реєнт. – К., 1994. – 50 с.
- 4.237.Реєнт О. П. У робітнях історичної науки / О. П. Реєнт. – К.: Просвіта, 1999. – 352 с.
- 4.238.Рудий Г. Я. Матеріали періодичної преси 1917 – 19140 рр. як джерело вивчення культурної спадщини України / Г. Я. Рудий // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. зб. ст. / відп. ред. П. Т. Тронько [та ін.]. – К., 2006. – Вип. 33. – С. 387–396.
- 4.239.Саматыя В. Проблема беженцев в Белоруссии в годы Первой мировой войны : [Электронный ресурс] / В. Саматыя. – Режим доступа : <http://www.nlr.ru:8101/exib/war1/p39.htm>. – Название с экрана.
- 4.240.Світова статистика // Кризь кордони. Інформаційний бюлетень УВКБ ООН в Україні. – 2003. – № 1. – С. 14–15.
- 4.241.Сегеда Г. В. Огляд джерел та літератури з проблеми біженців в Україні у період Першої світової війни / Г. В. Сегеда // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2005. – Вип. IX. – С. 136 – 146.
- 4.242.Седляр А. Соціальна допомога місцевому населенню органів міського самоврядування на Волині та Поділлі під час Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) : [Електронний ресурс] / А. Седляр. – Режим доступу : <http://eprints.zu.edu.ua/205.pdf>. – Назва з екрану.
- 4.243.Сейко Н. А. Добродійність поляків у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.). Київський учбовий округ / Н. А. Сейко. – Житомир : «Полісся», 2007. – 320 с.
- 4.244.Сейко Н. А. Фондація княжни Тетяни Миколаївни як добродійна організація періоду I світової війни / Н. А. Сейко. // Вісник Житомирського пед. ун-ту. – Житомир, 2003. – С. 164–167.

- 4.245.Сергеев Е. Ю. Российская ассоциация историков Первой мировой войны: задачи и перспективы // Великая война. 1914-1918 гг. Альманах Российской ассоциации историков Первой мировой войны. М., 2011. : [Электронный ресурс] / Е. Ю. Сергеев. – Режим доступа: http://rusasww1.ru/view_news_about.php?id=36. – Название с экрана.
- 4.246.Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни / О. В. Сердюк // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. – К., 2002. – Вип. IV. – С. 111–132.
- 4.247.Серцевих справ лікар : [Електронний ресурс] / Серцевих справ лікар. – Режим доступу : <http://www.interesniy.kiev.ua/znamenitye-kievlyane/meditsina/sertsevih-sprav-lik-ar/>. – Назва з екрану.
- 4.248.Скалабан В. Белорусские беженцы Первой мировой войны: перспективы изучения / В. Скалабан // Последняя война Российской империи: Россия, мир накануне, в ходе и после Первой мировой войны по документах российских и зарубежных архивов : Материалы междунар. науч. конф. Москва, 7 – 8 сентября 2004 г. / Отв. ред. В. П. Козлов. – М.: Наука, 2006. – С. 66 – 70.
- 4.249.Скоропадський П. Спогади / П. Скоропадський. – К. : Філадельфія: НАН України та ін., 1995. – 493 с.
- 4.250.Смирин Г. Основные факты истории Латвии: [пособ. для самообразования] / Г. Смирин. – [2-е изд., испр. и доп.]. – Rīga : ArĢāds «SI», 1999. – 141 с.
- 4.251.Смолий В. А. Вступне слово // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2005. – Вип. IX. – С. 9–14.
- 4.252.Солдатенко В. Ф. Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917–1920 рр. в Україні / В. Ф. Солдатеко // Укр. іст. журн. – 2008. - № 1. – С. 75–88.
- 4.253.Солдатенко В. Ф. Революційна доба в Україні (1917–1920 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди / В.Ф. Солдатенко. – К. : Парламентське вид-во, 2011. – 568 с.

- 4.254. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія / В. Ф. Солдатенко. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.
- 4.255. Соловійова В. Дипломатична діяльність Української Держави у країнах Четвірного Союзу / В. Соловійова // Історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 61–73.
- 4.256. Сохань П. Проблеми військовополонених, інтернованих та біженців у міждержавних відносинах України та Болгарії (1918-1926 рр) / П. Сохань, В. Павленко // Міжнародні зв'язки: наукові пошуки та знахідки. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 86–95.
- 4.257. Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914 – 1920 рр.). / І. Срібняк – К. : Київ. держ. лінгв. ун-т, 1999. – 296 с.
- 4.258. Стебницький П. Вибрані твори / П. Стебницький [Упорядкування та вступна стаття І. Старовойтенко]. – К. : Темпора, 2009. – 632 с.
- 4.259. Стороженко Микола Володимирович : [Електронний ресурс] / М. В. Стороженко. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki>. – Назва з екрану.
- 4.260. Стороженко Микола. З мого життя / М. Стороженко. – [Упорядкування та вступна стаття В. Ульяновський]. – К. : «Либідь», 2005. – 430 с.
- 4.261. Субтельний Орест. Україна: Історія / О. Субтельний. – К.: «Либідь», 1993. – 720 с.
- 4.262. Сулига І. Г. Південно-Західні комітету Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни / І. Г. Сулига // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2001. – Вип. III. – С. 234–239.
- 4.263. Суханова О. Н. Калужское земство в годы Первой мировой войны : автореф. дис. на стоиск. науч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02. «Отечественная история» / О. Н. Суханова. – Владимир, 2012. – 23 с.
- 4.264. Телуха С. С. Церковно-адміністративна та громадсько-політична діяльність митрополита Антонія (Храповицького) в Харківській єпархії (травень 1914 – червень 1918 років): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Телуха Світлана Степанівна. – Харків, 2010. – 194 с.

- 4.265.Терещенко Ю. І. Гетьманат П. Скоропадського як прояв консервативної революції / Ю. І. Терещенко // УІЖ. – 2008. – № 4. – С. 19–37.
- 4.266.Тетяна Миколаївна : біографія [Електронний ресурс] / Тетяна Миколаївна. – Режим доступу : <http://www.people.su/ua/107005>. – Назва з екрану.
- 4.267.Тимошенко В. І. Соціокультурна характеристика губернаторів Волинської та Подільської губерній в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. : [Електронний ресурс] / В. І. Тимошенко. – Режим доступу : http://www.nbuuv.gov.ua/portal/socgum/Npkrnu /Ist/2009_19 /19.24%20Tymoschenko. – Назва з екрану.
- 4.268.Тірі А. Пілігрими Великої війни. Одиссея бельгійського бронедивізіону у 1915 – 1918 роках / А. Тірі; [пер. з нідер. Н. Карпенко]. – К. : Темпора, 2010. – 240 с.
- 4.269.Толокньов І. В. Залізничний транспорт України в період Першої світової війни (1914 – 1918 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Толокньов Іван Валерійович. – К, 2000. – 195 с.
- 4.270.Трошина Т. И. Великая война... Забытая война...: Архангельск в годы Первой мировой войны: (1914 – 1918): Книга для учителя / Т. И. Трошина; Арханг. Ин-т переподготовки и повышения квалификации работников образования, Добровольное культурно-просветительное об-во «Норд». – Архангельск: КИРА, 2008. – 169 с.
- 4.271.Трошина Т. Поляки в Архангельской губернии в годы Первой мировой войны: [Электронный ресурс]/ Т. Трошина. – Режим доступа : http://lib.pomorsu.ru/exile/Polska_ssyłka/Troshina.rtf. – Название с экрана.
- 4.272.Турченко Г. Ф. Південноукраїнський фактор у Першій світовій війні : [Електронний ресурс] / Г. Ф. Турченко. – Режим доступу : www.web.znu.edu.ua/pu/uk/articles/287.pdf. – Назва з екрану.

- 4.273. Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кін. XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси / Ф. Г. Турченко, Г.Ф. Турченко. – К.: Генеза, 2003. – 303 с.
- 4.274. Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема. За людинознавчу історію України (про актуальність історії повсякденності) : [електронний ресурс] / О. Удод. – Режим доступу : <http://www.novadoba.org.ua/node/58>. – Назва з екрану.
- 4.275. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Інститут археології. – К. : Альтернативи, 1998.
Т. 9 : Національне відродження України / В. Г. Сарбей. – [Б. м.] : [б.в.], 1999. – 335 с.
- 4.276. Українки в історії / За заг. ред. В. Борисенко. – [2-е вид. стереотип.]. – К. : «Либідь», 2006. – 328 с.
- 4.277. Українське державотворення: Невитребуваний потенціал. Словник-довідник / За ред. О. М. Мироненка. – К.: Либідь, 1997. – 560 с.
- 4.278. Ульянова Г. Н. Благотворительность в Российской империи. XIX – начало XX в. / Г. Н. Ульянова – М. : Наука, 2005. – 402 с.
- 4.279. Уолдрон П. Государство и общество в России в военное время: здравоохранение и больницы во время Первой мировой войны / П. Уолдрон // Первая мировая война. Взгляд спустя столетие: материалы междунар. науч.-практич. конф. «Первая мировая война и современный мир», 26–27 мая 2010 г. – М., 2011. – С. С. 105–123.
- 4.280. Урусов Николай Петрович : [Электронный ресурс] / Н. Урусов. – Режим доступа : http://ru.wikipedia.org/wiki/Урусов,_%25. – Название с экрана.
- 4.281. Утгофф В. С. Белорусские беженцы Первой мировой войны в 1914 – 1922 гг. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Утгофф Валентина Сергеевна. – СПб., 2003. – 183 с.
- 4.282. Утгофф В. С. Реевакуация белорусских беженцев Первой мировой войны (начальный этап): структуры, формы, организация / В. С.

- Утгофф // Источник. Историк. История: сб. науч. работ. – СПб: Изд-во Европейского ун-та в Санкт-Петербурге, 2002. – С. 396–413.
- 4.283. Федів Ю. О. Проблема українських іммігрантів та біженців до країн Західної Європи часів Першої світової війни : [Електронний ресурс] / Ю. О. Федів. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/dip/2011_51/10_15.pdf. – Назва з екрану.
- 4.284. Филатов О. В. Украинско - Российская мирная конференция 1918 г. / О. В. Филатов. – Полтава: [Б. и.], 1995. – 125 с.
- 4.285. Хаген Марк фон. Великая война и искусственное усиление этнического самосознания в Российской империи / М. фон Хаген // Россия и Первая мировая война (материалы междунар. colloquium) : – СПб., 1999. – С. 385 – 405.
- 4.286. Харченко Т. О. Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській державі (квітень – грудень 1918 р.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Харченко Тетяна Олексіївна. – Полтава, 2000. – 281 с.
- 4.287. Хміль І. С. З прапором миру крізь полум'я війни: Дипломатична діяльність УРСР (1917 - 1920) / І. С. Хміль. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – 355 с.
- 4.288. Цовян Д. Г. Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в годы первой мировой войны. 1914–1917 гг. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Цовян Давид Грантович. – М., 2005. – 216 с.
- 4.289. Чабан М. П. Діячі Січеславської «Просвіти» (1905 – 1921): біобібліографічний словник: Близько 670 імен / М. П. Чабан; Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка. Дніпропетровське відділення. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2002. – 535 с.
- 4.290. Челноков Михаил Васильевич : [Електронний ресурс] / М. Челноков. – Режим доступа : http://www.hrono.ru/biograf/bio_ch/chelnokov_mv.php/. – Название с экрана.

- 4.291. Черниговские губернаторы и вице-губернаторы. библиографический справочник / Сост. А. В. Морозова, Н. М. Полетун; предисл., прилож. А. В. Морозовой. – Чернигов: РИК «Деснянская правда», 2006. – 200 с.
- 4.292. Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары министра иностранных дел Австро-Венгрии / О. Чернин. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005. – 521 с.
- 4.293. Чикаленко Євген. Щоденник (1907 - 1917): у 2-х т. / Євген Чикаленко. – К. : Темпора, 2004.
Т. 1. – 2004. – 428 с.
- 4.294. Шапошнікова Н. О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Шапошнікова Наталя Олександрівна. – К., 1999. – 194 с.
- 4.295. Шацилло В. К. Первая мировая война 1914 – 1918. Факты. Документы. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2003. – 480 с.
- 4.296. Шацилло В. К. Последняя война царской России / В. К. Шацилло. – М. : Яуза : Эксмо, 2010. – 352 с.
- 4.297. Шевченко В. М. Проблема біженців на Чернігівщині в роки Першої світової війни / В. М. Шевченко // Проблеми історичного та географічного краєзнавства Чернігівщини: зб. ст. – Чернігів : [Б. в.], 1999. – Вип. 4. – С. 54–57.
- 4.298. Шелухін Сергій Павлович : [Електронний ресурс] / С. Шелухін. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki>. – Назва з екрану.
- 4.299. Шубин Н. А. Россия в Первой мировой войне : Историография проблемы, 1914 – 2000 гг. : дисс. ... докт. ист. наук : 07.00.09 / Шубин Николай Алексеевич. – М., 2001. – 287 с. : [Электронный ресурс] / Н. Шубин. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/rossiya-v-pervoi-mirovoi-voine-istoriografiya-problemy-1914-2000-gg>. – Название с экрана.
- 4.300. Щеров И. П. Центропленбеж в России: история создания и деятельности в 1918 – 1922 гг. / И. П. Щеров. – Смоленск : СГПУ, 2000. – 92 с.

- 4.301.Щетинина А. С. Беженцы на юге Западной Сибири (1915 – 1920-е гг.) // Миграции и постмиграционные сообщества (Алтай – Казахстан XIX – XX вв.): сб. ст. / [под ред. В. Н. Владимирова, И. Г. Силиной]. – Барнаул, 2007. – С. 124–143.
- 4.302.Юрий М. Ф. Буржуазные военно-общественные организации в период Первой мировой войны. 1914 – 1918 гг. (ВЗС, ВСГ, Земгор, Центральный военно-промышленный комитет) / М. Ф. Юрий. – М. : Московский гос. ист.-архив. ин-т, 1990. – 358 с.
- 4.303.Яковлев Н. Н. 1 августа 1914 г. / Н. Н. Яковлев. – М. : Молодая гвардия. – 1974. – 239 с.
- 4.304.Achmatowicz A. Polityka Rosji w kwestii polskiej w pierwszym roku Wielkiej Wojny. 1914 – 1915 / A. Achmatowicz. – Warszawa : Instytut Historii PAN, 2008. – 403 S.
- 4.305.Bosiacki A. Utopia. Wiada. Prawo. Doktryna i prawne koncepcje bolszewizmu Rosji. / A. Bosiacki. – Warszawa : LIBER, 1999. – 378 s.
- 4.306.Dasko Henryk. Remarque, kronikarz uchodźców : [Reżim elektronowy] / H. Dasko. – Warunki dostępu : [http://serwisy.gazeta.pl/wyborcza/ 1,34474, 3090444.html](http://serwisy.gazeta.pl/wyborcza/1,34474,3090444.html).
- 4.307. – Nazwa z ekranu.
- 4.308.Die Beatzung der Ukraine 1918. Historischer Kontext – wirtschaftliche und soziale Folgen. / W. Dornik – St. Karner (Hg.). – Graz, Wien, Klagenfurt, 2008. – 223 s.
- 4.309.Enzyklopädie Migrationin Europa. Vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart. / Enzyklopädie. [Heraus gegeben vor Klaus J. Bade, Piter C. Emmer, Leo Lucassen und Jocher Oltmen]. – München : Wilhelm Fink, 2008. – 1156 s.
- 4.310.Gatrell P. A Whole Empire Walking: Refugees in Russia During World War I / P. Gatrell. – Bloomington : Indiana University Press, 2005. – 318 p.
- 4.311.Gaul Jerzy. Kancelaria Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego w Lublinie 1915 – 1918 / J. Gaul. – Warszawa : DiG, 1998. – 134 s.

- 4.312. Głaz Alicja. Ewakuacja ludności cywilnej z Lubelszczyzny latem 1915 r. / A. Głaz // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*. Lublin – Polonia. – Lublin, 2001. – VOL. LVI. – S. 113–131. (Sec. F: Studium Doktoranckie Historii UMCS).
- 4.313. Głaz Alicja. Repatriacja ludności polskiej z terenu byłego imperium rosyjskiego w latach 1917 – 1924. Rozprawa mps doktorska Biblioteka Główna UMCS w Lublinie, 2001. : [Reżim elektroniczny] / A. Głaz. – Warunki dostępu : www.umcs.lublin.pl/articles.php. – Nazwa z ekranu.
- 4.314. Holzer J. Polska w pierwszej wojnie światowej / J. Holzer, J. Molend. – Warszawa : Wiedza powszechna, 1967. – 429 s.
- 4.315. Karpus Zbigniew. Jeńcy i internowani rosyjcy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918 – 1924 / Z. Karpus. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2000. – 209 s.
- 4.316. Korzeniowski M. Na wygnańczym szlaku... Działalność Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego na Białorusi w latach 1915 – 1918 / M. Korzeniowski. – Lublin : Lubelske Towarzystwo Naukowe, 2001. – 390 s.
- 4.317. Korzeniowski M. Polskie organizacje ratownicze wobec wydarzeń Rosji w 1918 roku / M. Korzeniowski, M. Mądzik // *ROK 1918 w Europie Środkowo-Wschodniej*. – Białystok, 2010. – S. 551–569.
- 4.318. Korzeniowski M. Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej / M. Korzeniowski, M. Mądzik, D. Tarasiuk. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2007. – 238 s.
- 4.319. Korzeniowski M. Za Złotą Bramą. Działalność społeczno-kulturalna Polaków w Kijowie w latach 1905-1920 / M. Korzeniowski. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2009. – 621 s.
- 4.320. Lewandowski Jan. «Wybijanie się na niepodległość» w roku 1918 w Europie Środkowo-Wschodniej / J. Lewandowski // *ROK 1918 w Europie Środkowo-Wschodniej*. – Białystok, 2010. – S. 13–32.

- 4.321. Mądziak M. Z działalności Polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny na Białorusi w latach I wojny światowej / M. Mądziak // Zapiski Historyczne. – T. LXI. – 1996. – Z. 1. – S. 61–77.
- 4.322. Mądziak M. Polskie organizacje niesienia pomocy ofiarom wojny na Wołyniu w latach I wojny światowej / M. Mądziak // Ucrainica Polonica. – 2004. – № 1. – S. 112 – 121.
- 4.323. Mędrzecki W. Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku / W. Mędrzecki. – Warszawa : DiG, 2000. – 300 s.
- 4.324. Moskalewski Stanisław : [Reżim elektroniczny] / St. Moskalewski. – Warunki dostępu : http://pl.wikipedia.org/wiki/Stanis%C5%82aw_Moskalewski. – Nazwa z ekranu.
- 4.325. Najdus W. Polacy w rewolucji 1917 roku / W. Najdus. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1967. – 404 s.
- 4.326. Najdus W. Uchodźcy polscy w Rosji w latach 1917–1919 / W. Najdus // Kwartalnik Historyczny. – 1957. – № 6. – S. 24–40.
- 4.327. Piskorski Jan M. Wygnańcy. Przesiedlenia i uchodźcy w dwudziestowiecznej Europie / J.M. Piskorski. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 2010. – 339 S.
- 4.328. Pługawko D. Sienkiewicz w Szwajcarii / D. Pługawko. – Poznań : Uniwersytet im. A. Mickiewicza, 1986. – 171 s.
- 4.329. Sierpowski St. Sprawy uchodźców w działalności Ligi Narodów : [Reżim elektroniczny] / St. Sierpowski. – Warunki dostępu: repozytorium.amu.edu.pl. – Nazwa z ekranu.
- 4.330. Słodkowski W. Statystyczna księga wygnańców polskich podczas wojny europejskiej w latach 1914-1916 / W. Słodkowski. – M. : Bachmetjewski załącznik, № 7, 1916. – 139 s.
- 4.331. Spustek I. Polacy w Piotrogradzie 1914 –1917 / I. Spustek. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966. – 465 s.
- 4.332. Wysocki Roman. Od pragnienia niepodległości do potrzeby uznania. Próby nawiązania stosunków dyplomatycznych przez Ukrainę w roku 1918 / R.

Wysocki // ROK 1918 w Europie Środkowo-Wschodniej. – Białystok, 2010.
– S. 84–101.

- 4.333. Žvanko Ljubov'. Die medizinische Versorgung von Kriegsflüchtlingen im Ersten Weltkrieg: das ukrainische Beispiel / Ljubov' Žvanko // Medizin und Krieg in historischer Perspektive. Medycyna i wojna in historischer Perspektive. / Ute Caumanns, Fritz Dross, Anit Magowska (Hrsg. / red.). – Frankfurt am Main : Peter Lang GmbH, 2012. – S. 128–140.
- 4.334. Žvanko Ljubova. Latvies bēgļi Pirmā pasaules kara gados Harkovā (1915 – 1916) / L. Žvanko // Latvijas Kara museum gadagrāmata. X. – Rīga: Latvijas Karamusejs, 2009. – L. 19–38.